

I (7) 2011

Eesti sõjaajaloo aastaraamat

ESTONIAN YEARBOOK OF MILITARY HISTORY

VÄETEENISTUSEST EESTIS JA EESTLASTEST VÄETEENISTUSES

*Military Service in Estonia.
Estonians in the Military Service*

Eesti Sõjamuuseum
TLÜ Kirjastus
Viimsi–Tallinn 2011

Eesti
Sõjamuuseum
KINDRAL LAIDONERI MUUSEUM

Eesti sõjaajaloo aastaraamat 1 (7) 2011
Väeteenistusest Eestis ja eestlastest väeteenistuses
Estonian Yearbook of Military History 1 (7) 2011
Military Service in Estonia. Estonians in the Military Service

Eesti sõjaajaloo aastaraamatu eelkäija on
Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi
aastaraamat (ilmus 2001–2007, ISSN 1406-7625)

Kolleegium: dr Karsten Brüggemann, dr Ago Pajur, dr Oula Silvennoinen,
dr Seppo Zetterberg, dr Tõnu Tannberg

Eesti sõjaajaloo aastaraamatu artiklid on eelretsenseeritud

Kaanel: 1. jalaväepolgu sidekomando 1919. aasta alguses. Eesti Sõjamuuseum

Peatoimetaja: Toomas Hiio
Resümeeide tõlge: Peeter Ristsoo
Keeletoimetus ja korrektuur: Katrin Raid (OÜ Päevakera), Ingrid Krall

Autoriõigus: Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum,
Tallinna Ülikooli Kirjastus ja autorid, 2011

ISSN 2228-0669

Eesti Sõjamuuseum
Mõisa tee 1
74001 Viimsi, Harjumaa
www.esm.ee

TLÜ Kirjastus
Narva mnt 29
10120 Tallinn
www.tlupress.com

Trükk: Alfapress

Sisukord

VÄETEENISTUSEST EESTIS JA EESTLASTEST VÄETEENISTUSES

Mart Lätte

Eestlaste sõjalised kohustused keskajal.....	9
<i>Military Obligations of Estonians during the Middle Ages</i>	<i>39</i>

Siim Õismaa

Balti pataljoni formeerimisest ja koosseisust	42
<i>The Formation and Composition of the Baltic-German Battalion of the Estonian Army in the War of Independence (1918–1920)</i>	<i>69</i>

Igor Kopõtin

Katšanovi üksikpataljon.....	73
<i>Russians in the Estonian War of Independence – The Kachanov Single Battalion.....</i>	<i>100</i>

Peeter Kaasik

Eesti rahvusväeosade formeerimisest Nõukogude armee koosseisus aastatel 1940–1956	102
<i>Ethnic Estonian Units in the Soviet Army during the Period 1940–1956.....</i>	<i>152</i>

Toomas Hiio

Eesti üksustest <i>Wehrmacht</i> 'i, SSi ja politsei ning Relva-SSi alluvuses Teise maailmasõja ajal. Komplekteerimisest ja formeerimisest.....	158
<i>Estonian Units in the Wehrmacht, SS and Police System, as well as the Waffen-SS, During World War II.....</i>	<i>266</i>

Kristjan Luts

Ülevaade eestlastest Ameerika Ühendriikide relvajõududes pärast Teist maailmasõda.....	274
<i>Estonians in the U. S. Armed Forces after World War II: an overview ...</i>	<i>302</i>

Reigo Rosenthal

Johan Laidoneri teenistusest Vene armees aastail 1901–1918 308

MUUSEUMI KOGUDEST JA TEGEVUSEST**Mart Lätte**

Nürnbergi kohtualuste autograafid Eesti Sõjamuuseumi –
Kindral Laidoneri Muuseumi kogudes 347

*Autographs of Nuremberg Defendants in the Collections
of the Estonian War Museum – General Laidoner Museum* 380

Ülle Kraft

Eesti ohvitseride andmekogu 1918–1940 383

Autoritest. *Authors* 397

Saateks

Kümme aastat tagasi, 2001. aastal alustas Kindral Laidoneri Muuseum aastaraamatute sarja sõjaajalugu puudutavate artiklite avaldamiseks. Aastaraamatus olid kõrvuti nii laiemat huvi pakkuvad käsitlused kui ka teadusliku uurimistöö taotlusega tekstid, mis käsitlesid Eesti sõjaajaloo erinevaid perioode ja valdkondi. Sarja viimane – 6. köide – ilmus 2007. aastal, siis Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamatu nime all, ja käsitles 1941. aastat Eestis, seda seoses 65. aasta möödumisega nendest sõjasündmustest 2006. aastal. Keskendumine ühele sõjaajaloo valdkonnale kas valdkonna tervikliku katmise või siis sissejuhatava analüüsi eesmärgil teeb aastaraamatu lugemise lugejale lihtsamaks ja teisalt lihtsustab artiklite leidmist.

Pärast mõne aastast vaheaega alustab muuseum nüüd koostöös Tallinna Ülikooli Kirjastusega Eesti sõjaajaloo aastaraamatu avaldamist. Väike muutus vormis ja suuremad muutused sisus on muuseumi täiskasvanuks saamise tulemus. Senise sarja ümberkujundamine on väliseks märgiks sellest, et oleme astunud pika sammu Eesti sõjaajaloo uurimise teadusliku põhistamise suunas, mis on muuseumile tema põhimäärusega ülesandeks tehtud.

Uut sarja alustades ei katkesta me sidemeid senitehtu ja oma traditsioonidega. Nii ilmub Eesti sõjaajaloo aastaraamat nüüd ja edaspidi Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamatu järjepidevuse kandjana, mida sümboliseerib ajakirja topeltnumeratsioon. Me ei ole siin teerajajad – samamoodi viitavad oma eelkäijatele ka Ajalooline Ajakiri ning Eesti Ajalooarhiivi toimetised – *Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae*.

Eesti sõjaajaloo aastaraamatu esimeses köites avaldatakse üheksa artiklit peamiselt muuseumi enda töötajate sulest, kuid kaasatud on ka mitu külalisest. Esimene artiklite blokk koosneb artiklitest, mis on pühendatud sõjaväeteenistusele Eestis ja eestlastele, kuid ka Eesti teistest rahvustest elanikele paljudes sõjavägedes. Need artiklid said algtouke 2007. aastal muuseumis peetud temaatilisest konverentsist, kuid tekstid on põhjalikult läbikirjutatud ja täiendatud nii uusimate uurimistulemuste

kui ka värskete arhiivileidudega. Lugeja märkab kindlasti, et pikk periood, nimelt keskajast kuni Vabadussõjani ja ka II maailmasõja järgne aeg Eestis on enamasti katmata. Selle põhjuseks on ühelt poolt juba varem nendel teemadel avaldatud monograafiate olemasolu, teiselt poolt aga ka asjaolu, et materjalide pideva lisandumise tõttu teaduskäibesse – see puudutab nii 19. sajandi lõppu ja 20. sajandi algust ning eriti ka 20. sajandi teist poolt – seisab suur uurimistöö veel ees.

Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum täidab ka Eesti sõjavägede esimese ülemjuhataja kindral Johan Laidoneri memoriaalmuuseumi ülesannet. Seetõttu on üks Laidoneri puudutav artikkel Eesti sõjaajaloo aastaraamatus peaaegu *conditio sine qua non*. Tingimuse täidab Reigo Rosenthali artikkel Johan Laidonerist tsaariarmee ohvitserina.

Muuseumitööl on alati ka praktilisemaid väljundeid. Neid kajastabki aastaraamatu artiklite kolmas blokk. Mart Lätte kirjutab muuseumi kogudesse jõudnud II maailmasõja sõjaroimarite autograafidest, andes üksiti ülevaate ka sõjakurjategijate protsessidest. Ülle Kraft aga kirjeldab tegevusi ja uurimistööd, mis viisid muuseumi koduleheküljel juba mitu aastat kättesaadava Eesti ohvitseride (1918–1940) andmebaasi alguse juurde.

Aastaraamat sisaldab teadusväljaandele iseloomulikult hulga tabeleid ja skeeme. Kuid me ei tohi mitte kunagi unustada seda, et ajalooteaduse ülesandeks on ka kirjeldada, kuidas asjad tegelikult olid ja kuidas nad välja nägid. Sellepärast on aastaraamatus avaldatud ka kümmekond fotot.

Head lugemist!

Kristjan Luts
Eesti Sõjamuuseumi direktor

Toomas Hiio
teadusdirektor

**VÄETENISTUSEST
EESTIS JA EESTLASTEST
VÄETENISTUSES**

Eestlaste sõjalised kohustused keskajal

Mart Lätte

13. sajandi jooksul vallutasid ristiõdijad eestlaste, liivlaste, latgalite, semgalite, seelide ja kurelaste alad. Piirkond ristiusustati ning koos ristiusuga jõudis siia katoliku Euroopa ühiskonnakorraldus. Robert Bartlett on seda protsessi nimetanud „ladina kristluse ekspansiooniks”.¹ Praeguse Eesti ja Läti alale jõudsid Lääne-Euroopa kultuur ja ühiskonnakorraldus, mille osaks said ka siinsed põlisrahvad, kes pidid mitmesuguste koormiste näol hakkama kandma kristlaste kohustusi. Üks põhikohustusi, mida uued maahärrad maarahvalt nõudma hakkasid, oli osalemine isanda sõjalisel ettevõtmisel ja maa kaitses. Millised olid siinsete põlisrahvaste sõjalised kohustused, kuidas need aja jooksul arenesid, milline oli kohalike roll Liivimaa sõjanduses, millised olid maarahva konkreetsed ülesanded sõjategevuses – nendele küsimustele vastamise seab käesolev artikkel oma eesmärgiks.

Artikkel koosneb kahest osast. Esimene osa annab ülevaate sõjaliste kohustuste arengust ja sellest, millel üldse põhinesid eestlaste sõjalised kohustused keskajal. Johtuvalt asjaolust, et ainult eestlaste kohta käivat allikmaterjali napib, on tegelikult antud ülevaade kogu Liivimaa põlisrahvaste kohustustest, rõhk on üritatud siiski asetada eestlastele. Teine osa heidab pilgu põlisrahvaste ülesannetele sõjategevuses ning maarahva üldisele rollile keskaegse Liivimaa sõjavägedes. Et siinne kirjatükk käsitleb ainult talupoegade kihi esindajaid, mitte eestlastest vasallide sõjalisi kohustusi, on termineid *maarahvas*, *põlisrahvas* ja *kohalikud rahvad* kasutatud sünonüümidenä.

Sõjaliste kohustuste kaudu on võimalik seletada mitut protsessi eesti rahva ajaloos. Sõjal oli tähtis koht keskaegse Liivimaa igapäevaelus: siin-

¹ Robert Bartlett, Euroopa sünd. Vallutused, koloniseerimine ja kultuurivahetus 950–1350 (Tallinn: Kunst, 2001), 36.

sed maahärrad sõdisid tihti nii paganliku Leedu kui ka skismaatiliste Vene vürstiriikidega ja nendes sündmustes oli oma roll ka eestlastel, seega avaldas sõda eestlaste igapäevaelule suurt mõju.

Sõjaliste kohustuste areng

Et eestlaste keskaegseid sõjalisi kohustusi Liivimaal paremini mõista, tuleb kõigepealt heita pilk vallutuseelsesse ühiskonnakorraldusse. 19. sajandi lõpu baltisaksa ajaloolastel ja Eesti Vabariigi algusaegade ajaloolastel oli kummalgi oma ettekujutus muinasaegsest Eestist: baltisakslased kujutasid siinset piirkonda barbaarse ja muust Euroopast mahajäänuna, eesti rahvuslikud ajaloolased jälle egalitaarse ja demokraatlikuna.² Sõjaeelsete ajaloolaste seas oli erandiks Paul Johansen, kes oma doktoritöös „Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter” kirjeldas vallutuseelset ühiskonda keerukamana ja erinevate sotsiaalsete suhetega.³

Mitu uurimust⁴ on siiski näidanud, et enne ristiusustamist oli siinmail tegemist komplitseeritud sotsiaalse süsteemiga, oma ühiskondlike klasside, ülikute ning ka ühiskondlike kohustustega. Ühiskond oli diferentseeritud ja põhines maaomandil. Maaomanikud võisid olla jagatud maksustusühikutesse, millel olid omad kindlad ülesanded, näiteks pidada üleval sõjalaeva või panna sõjaretkeks välja teatud arv mehi.⁵ Juhtposit-

² Vt Marika Mägi, „Eesti ühiskond keskaja lävel,” – Eesti aastal 1200, koostanud ja toimetanud Marika Mägi (Tallinn: Argo, 2003), 16.

³ Paul Johansen, *Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter. Ein Beitrag zur estnischen Kulturgeschichte* (Tartu, 1925), 5–7.

⁴ Eestlaste ühiskonnakorralduse kohta vt Johansen, *Siedlung und Agrarwesen*, 5–13; Herbert Ligi ja Harri Moora, *Wirtschaft und Gesellschaftsordnung der Völker des Baltikums zu Anfang des 13. Jahrhunderts* (Tallinn: Eesti Raamat, 1970), 54–83; Mägi, „Ühiskond”; Heiki Valk, „Estland im 11.–13. Jahrhundert. Neuere Aspekte aus Sicht der Archäologie,” *Forschungen zur baltischen Geschichte* 3, (2008): 57–86. Teatud kindlaid piirkondi puudutavad käsitlused on nt Marika Mägi, *At the Crossroads of Space and Time. Graves, Changing Society and Ideology on Saaremaa (Ösel), 9th–13th Centuries AD*, CCC papers: 6 (Tallinn: 2002); Silvia Laul ja Heiki Valk, *Siksäla: A Community at the Frontiers. Iron Age and Medieval*, CCC papers: 10 (Tallinn–Tartu: 2007).

⁵ Mägi, „Ühiskond,” 22.

sioon ühiskonnas oli vanematel, keda võidi ka kuningateks kutsuda, need olid tihti suurmaaomanikud, vahel võis neile kuuluda koguni terve küla ja neil olid oma sõltlased. Kuningad (vanemad) kogusid kokku sõjaväe, juhtisid seda, kogusid ka makse ja mõistsid õigust.⁶

Tollane ühiskond oli lahutamatult seotud sõjaga. 12. sajandil oli Eesti alal levinud nn röövretkemajandus. Naabrite röövimine oli tähtis sissetulekuallikas, kusjuures tõenäoliselt ei käidud retkedel ainult piiri taga, vaid kohalikud pealikud üritasid vahel oma varandust suurendada ka naabruses asuva rivaali arvelt. Sotsiaalse prestiiži aluseks polnud tollases ühiskonnas mitte ainult maavaldus, vaid inimese sotsiaalse staatuse kujunemisel mängis suurt rolli ka sõjaline prestiiž, sõjaretkedel kogutud vara ja kuulsus. Marika Mägi on oletanud, et Eestis eksisteeris lausa eraldi sõdalaste klass, mille piirid olid küll veel suhteliselt hägused.⁷ Midagi taolist võis tõepoolest olemas olla. Arvestades, et osa perekondi olid piisavalt jõukad, et omada sõltlasi ja ise mitte tööd teha, siis kindlasti oli nende peamine tegevusala sõjaretkedel käimine. Samuti leidis hulk ilma maata inimesi, kelle jaoks oli sõdalase elukutse mõne üliku sõjalises kaaskonnas võimalus sotsiaalsel redelil tõusta ja jõukust koguda.⁸ Siiski peab arvama, et ülikute sõjalised kaaskonnad polnud ainuke sõjaline jõud. Herbert Ligi on väitnud, et sõjateenistus oli tollases ühiskonnas iga vaba mehe õigus ja kohustus,⁹ ning arvestades protsesse mujal Euroopas – näiteks germaanlaste varakeskaegsetes riikides, mis liikusid feodaalkorra poole ja kus samuti kõik vabad pidid sõtta minema ning vahel oli isegi mittevabadel teatud sõjalisi kohustusi¹⁰ –, võib Ligiga igati nõustuda. Muidugi ei saa siinkohal tõmmata üksühelt paralleeli germaani ja eesti ühiskonna vahele, kuid arvestades, et mitu siinset protsessi sarnanes arenguga

⁶ Ibid., 24–28; vt ka Ligi, Moora, *Gesellschaftsordnung*, 74–83; Mägi, *Crossroads*, 144; Johansen, *Siedlung und Agrarwesen*, 6–9.

⁷ Mägi, „Ühiskond,” 29–30.

⁸ Ibid., 29; vt sõjaliste kaaskondade kohta ka Ligi, Moora, *Gesellschaftsordnung*, 80–83.

⁹ Herbert Ligi, Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni (Tallinn: Eesti Raamat, 1968), 102.

¹⁰ Vt germaanlaste sõjalise korralduse kohta varakeskajal Philippe Contamine, *La guerre au moyen âge* (Paris: Presses Universitaires de France, 1999), 86–97.

Skandinaavias, mida asustasid samuti germaanlased,¹¹ julgen kõrvutada nende kahe ühiskonna sõjandusvaldkonda.

12. sajandi lõpul jõudsid Liivimaale sakslased ja taanlased ning algas võitlus praeguse Eesti ja Läti ala ristiusustamise nimel. Eesti alal said need võitlused kroonik Henriku jutustuse järgi otsa 1227. aastal.¹² Siiski ei alistunud eestlased pärast ristiusustamist õigusetusse olukorda: nad säilitasid isikliku vabaduse,¹³ kuid pidid kandma uute maahärrade – sakslaste ja taanlaste – heaks koormisi.¹⁴ Kohalike rahvaste alistumine sakslastele ja taanlastele toimus lepingulisel teel¹⁵ ning osaliselt säilisid, vähemalt esialgu, vallutuseelsed sotsiaalsed suhted. Osa eestlasi muutus uute maahärrade läänimeesteks¹⁶ ning vanematel säilis suur roll kohalike

¹¹ Mägi, „Ühiskond,” 17–18.

¹² Arvatavasti ei saanud võitlused Henriku jutustuse lõppdaatumiga siiski läbi, millele viitab näiteks see, et saarlased vabastasid end korduvalt uue võimu alt, nt 1241. aastal (Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch, I Abt. hrsg. von Friedrich Georg von Bunge *et al.* (Reval, Riga, Moskau: 1853–1910) (edaspidi LUB), I Band, nr CLXIX) ja 1260. aastal (Liivimaa vanem riimkroonika, tõlkinud ja kommenteerinud Urmas Eelmäe, teaduslik toimetaja Enn Tarvel (Tallinn: Argo, 2003) (edaspidi LVRK), vv 6105–6314).

¹³ Siinkohal on oluline märkida, et Liivimaa kohalike rahvaste õigused ja vabadused kinnitas isegi Saksa-Rooma keiser Friedrich II, võttes siinsed rahvad oma kaitse alla (LUB I, nr CXII).

¹⁴ Koormiste kohta keskajal vt Ligi, *Koormised*, 58–118; Eesti talurahva ajalugu, I köide, peatoimetaja Juhan Kahk, tegevtoimetaja Enn Tarvel (Tallinn: Olion, 1992) (edaspidi ETA), 220–233.

¹⁵ Jüri Uluots, „Eestlaste lepingud võõrastega,” – Seaduse sünd. Eesti õiguse lugu, koostaja Hando Runnel (Tartu: Ilmamaa, 2004), 58–93; Bernhart Jähnig, „Die Verwaltung des Deutschen Ordens in Livland zur Zeit Wolters von Plettenbergs,” – Wolter von Plettenberg und das Mittelalterliche Livland, hrsg. von Norbert Angermann und Ilgvars Misāns (Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk, 2001), 78; lepingud saarlastega vt nt LUB I, nr CLXIX, CCLXXXV; lepingud kuralastega vt nt LUB I, nr CIII, CIV.

¹⁶ Paul Johansen, *Die Estlandliste des Liber census Daniae* (Kopenhagen–Reval:1933), 745–749; Johansen, *Siedlung und Agrarwesen*, 9–10; Ligi, Moora, *Gesellschaftsordnung*, 91–93; Mägi, „Ühiskond,” 32–33; Mägi, *Crossroads*, 150; vt ka Valk, Laul, *Siksälä*, 136; Kaspars Kļaviņš, „Eastern Prussia and Livonia: Interactions of Power and Culture from the 13th to the 18th Century,” – *Power and Culture: Hegemony, Interaction and Dissent*, ed. Ausma Cindiņa and Jonathan Osmond (Pisa: Edizioni Plus – Pisa University Press, 2006), 57; Läti uurija Muntis Auns väidab, et 13. sajandil oli Läti alal suurem osa vasalle kohalikku päritolu (Muntis Auns, „Acquisition of the acquired. The establishing of a real administration in Livonia,” – *Culture Clash or Compromise? The Europeanisation of the Baltic Sea Area 1100–1400 AD. Papers of the XIth Visby Symposium held at Gotland Centre for Baltic Studies, Gotland University College, Visby, October 4th–9th, 1996*, Acta Visbyensia XI, edited by Nils Blomkvist (Visby: 1998), 265).

asjade – maksude kogumine, õigusemõistmine, sõjaväe kogumise jms – ajamises.¹⁷ Ka ristiusk jäi enamikule eestlastest üsna kaugeks.¹⁸ Ameerika Ühendriikide ajaloolane William Urban näeb ühe põhjusena, miks ei toimunud kohalike elukorralduses uue võimu survele suuri ümberkorraldusi ning miks ei üritatud kohalikele rahvastele ristiusku ja mitmesuguseid kohustusi kohe peale suruda, just kohalike rahvaste tähtsust siinse ristisõja jätkumises. Sakslased ei oleks ilma juba allutatud rahvaste sõjalise panuseta suutnud oma valdusi siinmail hoida ega laiendada.¹⁹ Kohalike alistatud rahvaste suurt panust Liivimaa piiride laiendamisse on maininud teisedki uurijad.²⁰

Sõjateenistust hakkasid sakslased kohalikelt nõudma juba oma võimu kehtestamise algusest peale. Esimene kindel tõend selle kohta on Henriku Liivimaa kroonikas, kus kroonik jutustab, et 1207. aastal kohustasid riialased kõiki ristituid, s.t alistatud liivlasi ja lätlasi, kolme marga suure trahvi ähvardusel osalema sõjakäigul leedulaste vastu.²¹ Alistamisega langes sakslaste abistamise kohustus ka eestlastele. Alguses tegutsesid nad teejuhtidena,²² kuid õige peatselt võitlesid eestlased juba omavahel: sakslaste retkest Järvamaale 1217. aastal võtsid osa ka Lõuna-Eesti vallutatud maakondade, Sakala ja Ugala eestlased²³ ning 1220. aasta retkel Harjumaale osalesid juba ristitud eestlased.²⁴ Võib oletada, et nad ei teinud seda väga vastumeelselt. Kroonik kirjeldab ka, kuidas eestlased, liivlased,

¹⁷ Johansen, *Siedlung und Agrarwesen*, 9; Jaak Mäll, „Verwaltungsgeschichte und Christianisierung der Insel Ösel im 13. Jahrhundert,” *Culture Clash or Compromise?*, 158–166, siin: 160–161.

¹⁸ Vt Tiina Kala, „The Incorporation of the Northern Baltic Lands into the Western Christian World,” – *Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 1150–1500*, ed. Alan V. Murray, Aldershot: Ashgate Pub. Ltd., 2001, 15–19; vt ka Valk, Laul, *Siksälä*, 138.

¹⁹ “William Urban, „The Frontier Thesis and the Baltic Crusade,” *Crusade and Conversion*, 62; William Urban, „Victims of the Baltic Crusade,” *Journal of Baltic Studies* 29, nr 3 (1998): 200.

²⁰ Evald Blumfeldt, „Über die Wehrpflicht der estnischen Landbevölkerung im Mittelalter,” – *Apophoreta Tartuensia* (Stockholm: Eesti Teaduslik Selts Rootsis, 1949), 164; Kļaviņš, „Prussia and Livonia,” 55.

²¹ Henriku Liivimaa kroonika, tõlkinud Richard Kleis, toimetanud ja kommenteerinud Enn Tarvel (Tallinn: Eesti Raamat, 1982) (edaspidi HLK), XI, 5.

²² Blumfeldt, „Wehrpflicht,” 164.

²³ HLK, XX, 6.

²⁴ Ibid., XXIII, 9.

lätlased ja sakslased Saaremaad rüüstasid ja laastasid ning seejuures palju saaki said.²⁵

Sõjateenistuskohustus sisaldus tõenäoliselt algusest peale ka eestlaste alistumislepingutes.²⁶ 1227. aastal kirjutasid piiskop Albert, Mõõgavendade ordumeister Volquin, Riia kodanikud ja teised Liivimaa sakslased Lübecki raele, et saarlased „on valinud meiega üht rahu ja üht sõda pidada”.²⁷ 1230. aasta lõpul ja 1231. aasta alguses paavsti viitselegaadi Alna Balduiniga sõlmitud lepingud kohustasid kuralasi muu hulgas kaitsma preestreid nagu iseennast ning lisaks osalema sõjaretkedel paganate vastu, kaitsma kristlaste maad ja kaasa aitama usu levimisele.²⁸ 1231. aastal sõlmitud lepetes kohustasid Mõõgavendade Ordu ja Riia piiskopkond kuralasi mitmesuguseid andameid maksma ning „lisaks sellele kuralased ründavad koos meiega Kristuse vaenlasi”.²⁹ 1255. aasta lepingus orduga kohustuvad saarlased valmis olema sõtta minema talvel hobustega ning suvel laevadega, kui ordu seda nõuab, kõigi vastu, kes tahavad ordu t ebaõiglaselt või põhjuse ta kahjustada.³⁰ Võib ka öelda, et alguses oli sõjateenistus kindlasti üks tähtsamaid kohustusi, mis kohalikel rahvastel sakslaste ees oli. Seda tunnistab ka paavst Gregorius IX 1236. aasta kiri Liivimaale, milles ta muu hulgas manitseb siinseid maahärrasid kohalikke rahvaid maksudega mitte liialt rõhuma, leides, et kohalikelt ei tohi peale kirikumaksude tasumise nõuda mitte midagi peale mõõdukas mahus sõjateenistuse.³¹

Sõjateenistus koosnes kahest osast: retkedest maalt välja, mida nimetati tavaliselt *expeditio*, ja maa kaitsest, mille tähistamiseks kasutati tihti ka eestikeelset sõna *maleva* (ladina keeles *malva*, keskalamsaksa keeles *malowe*). Näiteks 1288. aastal välja antud ürikus seisab, et „meie mehed [---] on valmis *expeditio*’teks ja *malva*’deks, mida lihtsamalt *reise*’ks, sõja-

²⁵ Ibid., XXX, 5.

²⁶ Blumfeldt, „Wehrpflicht,” 164.

²⁷ LUB I, nr XCVIII (*unam pacem et unum bellum servare nobiscum elegerunt*).

²⁸ LUB I, nr CIII, CIV.

²⁹ LUB I, nr CV (*Praeterea iidem Curones nobiscum impugnabunt inimicos Christi*).

³⁰ LUB I, nr CCLXXXV.

³¹ LUB I, nr CXLV.

käiguks ja malevaks kutsutakse”.³² *Maleva* tähistas alguses ka kohalike talupoegade sõjasalka,³³ hiljem muutus *maleva* arvatavasti üldmõisteks, millega Liivimaal tähistati sõjaväge.³⁴

Sõjalised kohustused polnud kogu Liivimaal sama ulatusega. Piiri-aladel, nagu Järvamaa, Kuramaa, Saaremaa jmt, olid kohalike rahvaste sõjalised kohustused tõenäoliselt tähtsamad ja muud koormised väiksemad. Äärealadel oli keskväimu mõju arvatavasti väiksem, sest halduskeskused olid kaugel, seega oli maahärradel sellisid piirkondi raskem kontrollida. Samas oli tarvis, et piirialad oleksid truud ja hoiataksid vaenlase sissetungi eest ning takistaksid vaenulike sõjavägede maaletungi. Arvatavasti oligi piirialade põhiline kohustus maahärra ees sõjateenistus ja vaenlase tulekust hoiatamine.³⁵ Piirialade võimaliku eristaatuse heaks näiteks on Saaremaa, kus kuni 1261. aasta ülestõusude mahasurumiseni polnud ühtegi ordulinnust, valitsus oli enamjaolt saarlaste enda käes ning maahärra esindajad seal aasta läbi ei elanud.³⁶ Ka Kagu-Eestis Siksalis oli keskväimu mõju kuni Vastseliina ja Marienburgi (Alüksne) linnuse ehitamiseni 1342. aastal suhteliselt väike.³⁷ Järvamaal oli keskväimu mõju suurem, kuid see oli ordu ja Taani piiriala, mille Taani oli küll Stensby leppega ordule loovutanud, aga tüli oli Taani ja ordu vahel hõõguma jäänud.³⁸ Järva erilisest sõjalisest staatusest annab tunnistust ka tava, et Järva foogti kohustuseks oli kaitsta Narva piiri, kuigi Järvamaa asub Narvast eemal.³⁹ Kuramaal pidid kohalikud juba 13. sajandist lisaks sõjas käimisele maksma ka erilist sõjamaksu *wartgeld*.⁴⁰

³² LUB III, nr DXXIa (*quod homines nostri [...] parati erunt ad expeditiones et malvas exercendas, quae vulgo reise, herevarde et malowe apellantur*); vt ka Blumfeldt, „Wehrpflicht,” 165; Ligi, *Koormised*, 102; ETA, 229.

³³ Vt nt HLK, XIV, 8; XIX, 9; Blumfeldt, „Wehrpflicht,” 165.

³⁴ Blumfeldt, „Wehrpflicht,” 165.

³⁵ Valk, Laul, *Siksälä*, 136–137; Blumfeldt oletab, et Järvamaal olid sõjalised kohustused olulisemad kui muude piirkondade talupoegadel (Blumfeldt, „Wehrpflicht,” 173).

³⁶ Mäll, „Verwaltungsgeschichte,” 160–161; Mägi, *Crossroads*, 149.

³⁷ Va, Laul, *Siksälä*, 142.

³⁸ Anti Selart, *Livland und die Rus' im 13. Jahrhundert*, Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 21 (Köln: Böhlau Verlag, 2007), 139–140, 154–156.

³⁹ Blumfeldt, „Wehrpflicht,” 172.

⁴⁰ LUB I, nr CCL.

Samamoodi nagu oli erinev eri piirkondade sõjaliste kohustuste raskusaste, olid erinevad ka isikutel lasunud sõjalised kohustused. Siin on väärt allikaks Evald Blumfeldti leitud dokument Stockholmis asuvast Rootsi Kammerarhiivist. Tegu on 16. sajandi ära kirjaga keskaegsest, ajavahemikust 1288–1403 pärit dokumendist. Seal on kirjas Järvamaa talupoegade sõjasalga suurus, s.t kui palju mehi mingi haldusüksus pidi välja panema.⁴¹ Dokumendist selgub, et osa talupoegi oli kohustatud väkke ilmuma teistsuguse relvastusega. Osa mehi pidi kandma 13. sajandi II poolest alates väga levinud kaitserüüd – plaatrüüd (*Platen/plathen*, sellest tulenevalt *Platendienst*).⁴² Kahjuks ei anna allikad piisavalt teavet, mille alusel talupoegadelt *Platendienst*'i nõuti. Blumfeldt oletas, et tegemist oli sotsiaalselt ja õiguslikult staatusest kõrgemal seisnud talupoegade, nõndanimetatud maavabadega, kellel oli arvatavasti maatükk lääni kirja alusel.⁴³ On võimalik, et need olid endised eesti ülikud, kes pärast vallutust säilitasid parema õigusliku positsiooni kui tavalised talupojad. Samas võis maavabade kihi päritolu olla ka palju kirjum.⁴⁴ Kuid miks nõuti neilt ikkagi teenistust kaitserüüga?

⁴¹ Vt Lisa.

⁴² Blumfeldt, „Wehrpflicht,” 169–171; kaitserüüde kohta vt Ain Mäesalu, „Kaitserüüde arendamise põhjustest 13.–17. sajandil,” – *Linnusest ja linnast. Uurimusi Vilma Trummali auks*, Muinasaja teadus 14, koostanud ja toimetanud Arvi Haak, Erki Russow, Andres Tvaauri (Tallinn–Tartu: 2004), 227–248; Andrzej Nowakowski, „Some Remarks about Weapons stored in the Arsenal of the Teutonic Order's Castles in Prussia by the End of the 14th and early 15th Centuries,” – *Das Kriegswesen der Ritterorden im Mittelalter*, Universitas Nicolai Copernici, Ordines Militares, Colloquia Torunensia Historica VI, hrsg. von Zenon Hubert Nowak (Toruń: 1991), 75–88.

⁴³ Blumfeldt, „Wehrpflicht,” 171; Evald Blumfeldt, „Über die Freibauern in Jerwen zur Ordens- und Schwedenzeit,” – *Commentationes Balticae III* (Bonn: Verlag des Baltischen Forschungsinstituts, 1957), 30; vt ka Juhan Kreem, „Der Deutsche Orden in Livland und die Heiden, Landvolk und Undeutschen in Livländischen Heeresverfassung,” – *L'Ordine Teutonico tra Mediterraneo e Baltico: incontri e scontri tra religioni, popoli e culture/Der Deutsche Orden zwischen Mittelmeerraum und Baltikum: Begegnungen und Konfrontationen Zwischen Religionen, Völker und Kulturen. Atti del Convegno internazionale (Bari-Lecce-Brindisi, 14–16 settembre 2006)* a cura di Hubert Houben e Kristjan Toomaspoeg (Galatina: Mario Congedo Editore, 2008), 242.

⁴⁴ Blumfeldt, „Freibauern,” 4; vt ka Kreem, „Orden,” 242; Johansen, *Siedlung und Agrarwesen*, 16.

Ka ordu territooriumil Preisimaal oli talupoegi, kellel oli valdus läänioiguse alusel, kuid kes pidid ikkagi minema sõtta oma traditsiooniliste relvade ja hobustega.⁴⁵ Preisimaal sõltus teenistuse liik maaomandi suuruselt: kellel oli rohkem maad, pidi sõtta minema raskerelvastuses ja kahe kergemalt relvastatud ratsanikuga (*Rossdienst*), kellel vähem, pidi kandma *Platendienst*⁴⁶; kõige väiksema maavaldusega, tavaliselt kohalike rahvaste esindajad, sõdisid oma traditsiooniliste relvadega.⁴⁶ Viimaseid – *equites pruteni* – on võrreldud turkopolide institutsiooniga pühal maal.⁴⁷ Ka Liivimaal põhines sõjateenistus maaomandil. 1261. aastal, pärast lüüasaamist Durbe lahingus, kirjutas ordu Liivimaa viitsemeister Lübecki raele, paludes abi ja lubades siia ümber asuda soovijatele erineva teenistuse eest eri suurusega lääne ja talupoegadele kuueaastast maksuvabastust.⁴⁸ Nii Liivikui ka Preisimaal pidid *Platendienst*⁴⁹ i kandma mehed, kellel oli maad 10 ja 40 *Hufe*⁴⁹ vahel. Seega võib oletada, et ka ülalmainitud Järvamaa talupoegadel, kes pidid plaatrüüga sõtta minema, oli suurem maavaldus, mis võimaldas paremat sõjavarustust. Maatüki suurus võis väiksemgi olla: Preisimaalt on teada juhtumeid, kus *Platendienst*⁵⁰ i eest läänistati ka väiksemaid maid kui 10 *Hufe*⁵⁰ t.⁵⁰ Aja jooksul võis ühtlasi väheneda maavalduse suurus, kuid sõjateenistuskohustus jäi ikka samaks.⁵¹ Samuti leidis vastupidiseid juhtumeid, kus suurema maatüki eest pidi lihtsamat teenistust kandma.⁵²

⁴⁵ Sven Ekdahl, „Über die Kriegsdienste der Freien im Kulmerland zu Anfang des 15. Jahrhunderts,” *Preussenland* 2, nr 1 (1962): 3–4; vt veel Preisimaa kohta Freidrich Benninghoven, „Die Kriegsdienste der Komturei Danzig um das Jahr 1400,” – *Acht Jahrhunderte Deutschen Orden in Einzeldarstellungen*, hrsg. von P. Klemens Wieser O.T., Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 1 (Bad Godesberg: Verlag Wissenschaftliches Archiv Bad Godesberg, 1967), 191–222.

⁴⁶ Ekdahl, „Kriegsdienste,” 2–4.

⁴⁷ Ekdahl, *Das Pferd und seine Rolle im Kriegswesen des Deutschen Ordens. Das Kriegswesen der Ritterorden*, 29–47, siin: 32.

⁴⁸ LUB I, nr CCCLXII; Preussisches Urkundenbuch. Politische Abteilung, Bd. 1, Zweite Hälfte, bearb. von August Seraphim (Königsberg: 1909) (edaspidi PUB I/2), nr 135, 112.

⁴⁹ Eesti keeles *tõstand*, aga Liivimaal ei olnud see pinnaühik eriti levinud. Algselt tähendas sarnaselt adramaaga ühe normaaltalu suuruses haritavat maad. Kasutan saksakeelset sõna, sest see on tuntum.

⁵⁰ PUB I/2, nr 796, 492.

⁵¹ Ekdahl, „Kriegsdienste,” 5.

⁵² Benninghoven, „Kriegsdienste,” 207.

Maaomandist ja õiguslikust olukorrast sõltus tõenäoliselt ka see, kas mees pidi kaasas käima sõjaretkedel piiri taga või osalema ainult maa kaitsel. Dokumentides on tihti kirjas, et elanikud peavad osalema nii sõjaretkedel kui ka maa kaitses.⁵³ Võib nõustuda väidetega, et maa kaitses pidid osalema kõik mehed, kes olid selleks võimelised; sellele viitavad allikates esinevad väljendid „oma jõuga”,⁵⁴ „kõik ja igaüks [---] mehed [---] kogu oma jõu ja võimuga”⁵⁵, kui on juttu maa kaitsesest. Ka Lääne-Euroopas pidid kõik elanikud maa kaitsel osalema. Saksa vanima õiguskodeksi *Sachsenspiegel*’i järgi pidid olema relvastatud kõik, v.a naised, karjused, õpetlased/vaimulikud ja kirikuteenrid. 1237. aasta Austria *Landrecht*’i järgi pidid maa elanikud kaitses osalema. Prantsusmaal oli sõjaväekohustust kahte liiki: *ban* – aadlike teenistus ja *arrière-ban* – kõik, kes suutsid relva kanda, olenemata sellest, kas nad olid kuninga, aadlike või kiriku alamad.⁵⁶ John France on sellise üldise sõjaväekohustuse olemasolu Euroopas kahtluse alla seadnud,⁵⁷ kuid arvestades teavet, mida meile annavad ürikud kohustusest⁵⁸ ja kroonikad sellest, et maarahvas osales tõepoolest aktiivselt maa kaitses,⁵⁹ võib öelda, et Liivimaal oli selline kohustus täiesti olemas.

Sõjaretkedel, mille eesmärk oli tungida vaenlase maale, olid kohustatud osalema kõik vabad mehed,⁶⁰ kuid arvatavasti ei pidanud tegelikult kõik mehed kaasa minema⁶¹ – vägi oleks liiga suureks läinud ja suure sõjaväe liigutamine oleks tekitanud ületamatuid logistilisi probleeme.⁶² Järelikult pidid olema kriteeriumid, mille järgi mehi valiti. Arvestades

⁵³ Vt nt LUB I, nr CIII, CIV, CLXV, CDXC jj.

⁵⁴ LUB I, nr CCL (*nach erer macht*).

⁵⁵ LUB II, CM (*omnes et singul i[---] homines[---] totis suis viribus et potentia*).

⁵⁶ Contamine, 187; vt ka Volker Schmidtchen, *Das Kriegswesen im späten Mittelalter: Technik, Taktik, Theorie* (Weinheim: VCH Verlagsgesellschaft, 1990), 52–54.

⁵⁷ John France, *Western warfare in the age of the Crusades, 1000–1300* (London: UCL Press, 1999), 65–68.

⁵⁸ Vt nt LUB IV, nr MCDLIX: *dat der kerken Rige, Osele, Darpte und Kurland undersaten to reisen volgen solden, und to lantweren helpen na erer macht, und dat men se dar to dwingen mochte*.

⁵⁹ Vt nt HLK, XXI, 6; LVRK vv. 7807–7816.

⁶⁰ Blumfeldt, „Wehrpflicht,” 166.

⁶¹ Ligi, *Koormised*, 103; ETA, 229.

⁶² Nt Liivimaa meister kirjutas 1420. aasta oktoobris Preisimaale, et Liivimaalt Leetu tungimisel pole võimalik varustust ei vankrite ega laevadega vedada, kõik tuleb kaasa viia hobuste seljas

seada, et suurema maatüki pealt sai inimene rohkem sissetulekuid ja seega suutis endale võimaldada parema relvastuse, on tõenäoline, et maatüki suurusel oli tähtis roll selles, kas mees pidi kaasa tegema retked piiri taha või osalema ainult maa kaitsmises. Põhines ju ka aadli sõjateenistuse maht maavaldusel⁶³ ning Lääne-Euroopaski tuginesid sõjalisel kohustusel varanduse või sissetuleku suurusel.⁶⁴

Meeste kohustus osaleda sõjaretkedel maalt välja võis sõltuda ka nende õiguslikust olukorrast. Vallutuseelses ühiskonnas oli sõjamehe roll prestiižne ja auväärne,⁶⁵ tõenäoliselt oli see nii ka pärast vallutust. Seega võis pärast vallutust olla sõjateenistus piiri taga parema sotsiaalse ja õigusliku positsiooniga talupoegade kohustus.⁶⁶ Võimalik, et sõdimine piiri taga oli ainult vabade meeste privileeg, kel oli teatud hulk maad. Maaomandi suurusest sõltus, kuidas mees pidi väkke ilmuma, ning tema õiguslikust staatusest sõltus, kas ta pidi osalema ainult maa kaitses või sõdima vajaduse korral ka piiri taga.

Herbert Ligi on arvanud, et sõjaretkeks maalt välja pidid talupojad teatud adramaade arvu kohta teatud hulga mehi välja panema.⁶⁷ Sellist võimalust ei saa täielikult välistada, kuid pean seda ebatõenäoliseks. Ligi põhjendas oma arvamust 1350. aasta privileegiga Harju-Viru vasallidele, mille järgi tuli neil iga 100 adramaa kohta välja panna üks sakslane ja kaks kohalikku sõjameest,⁶⁸ ning sellega, et Evald Blumfeldti leitud dokumendis oli arvatavasti vakuste kaupa ära toodud nõutavate meeste arv.⁶⁹ See argumentatsioon ei ole aga veenev. 1350. aasta ürik käis ainult vasallide valdustes olevate maade kohta: „Meie mehi siiski, meie linnuste juures juurdekuuluvatel maadel, ja nende valdusi ei taha me ülalmainitud osaga kaasata, vaid meile jääb vabadus neid mehi kasutada nii, nagu

(LUB V, nr CCDX); logistika kohta vt veel Benninghoven, „Kriegsdienste,” 213–216; Ekdahl, „Pferd,” 42, viide 31.

⁶³ Vt ülal viide 46.

⁶⁴ Contamine, 189–191; France, 66–67.

⁶⁵ Mägi, „Ühiskond,” 25–26; Mägi, *Crossroads*, 143.

⁶⁶ Blumfeldt, „Wehrpflicht,” 171.

⁶⁷ Ligi, *Koormised*, 103; ETA, 229.

⁶⁸ LUB II, nr CM; Ligi, *Koormised*, 103; ETA, 229.

⁶⁹ Blumfeldt, „Wehrpflicht,” 169–70; Ligi, *Koormised*, 103; ETA, 229.

meile tundub kohane.⁷⁰ Seega kehtisid Harju-Viru läänistamata aladel teistsugused reeglid (olgu et seal oli läänistamata maid vähe) kui läänistatud aladel, rääkimata muust Liivimaast, kus näiteks ordualadel kuni 15. sajandi lõpuni üldse eriti maid ei läänistatud.⁷¹ Argument, et Blumfeldti avastatud dokumendis pidid vakused mehed välja panema, ei ole ka täiesti veenev. Nimelt polnud Blumfeldt ka ise täiesti kindel, kas üldse oli tegu vakustega,⁷² ja kui oligi, siis mitte miski ei väida, et see oli kollektiivne kohustus. Ka Blumfeldt väitis, et tema avastatud dokumendist ei tule välja, millistel alustel sõjateenistust nõuti.⁷³ Võimalik, et on lihtsalt kirja pandud, kui paljude meestega ühest või teisest haldusühikust arvestada saab. Probleem Blumfeldti leitud dokumendiga tekib hoopis sellest, et seal on kirjas „*equi expeditiales et totidem malwye*”,⁷⁴ mis tähendab, et sama palju mehi on vaja nii sõjaretkedeks maalt välja kui ka *maleva*’ks ehk maa kaitseks. Võimalik seletus on, et retkele maalt välja pidi alati ilmuma hobusega,⁷⁵ samas kui maa kaitseks ilmuti väkke ka jala, ning käesolev nimekiri hõlmas ainult hobusega sõtta ilmuma kohustatud, kes, olles kohustatud osalema retkedel maalt välja, pidid osalema ka maa kaitses.

Kohalikud rahvad, sealhulgas eestlased, osalesid 13. ja 14. sajandi vahel aktiivselt Läänemere idakalda sõjalistes ettevõtmistes. Kohalike rahvaste sõjalist abi oli sakslastel vaja, et kompenseerida arvulist ülekaalu, mis muidu oleks olnud leedulastel ja venelastel, kellega pidevalt sõiditi.⁷⁶ Sellest, et maarahva arvukas osalemine sõdades oli 13. sajandil tavaline, annab tunnistust Liivimaa vanem riimkroonika:

⁷⁰ LUB II, CM (*Homines tamen nostros, ad castra nostra in antedictis terris pertinentes, et ipsorum hominum bona in praedicto articulo volumus non includi, sed liberum erit nobis de eisdem hominibus disponere prout melius nobis videbitur expedire*).

⁷¹ Jähnig, „Verwaltung,” 81; vt ka Kreem, „Orden,” 242–243.

⁷² Blumfeldt, „Wehrpflicht,” 170.

⁷³ Ibid., 171.

⁷⁴ Ibid., 169–170.

⁷⁵ Loogiline on, et sõjalistele operatsioonidele piiri taha pidi ilmuma igal juhul hobusega, sest niimoodi liiguti kiiremini ja oli võimalik ka rohkem varusid kaasa võtta (Ekdahl, „Pferd,” 36; vt ka sama artikli viidet 66, kus tsiteeritakse kirja ordumeistrile: [---] *das sie (fuszgenger) nicht so vil kost mit sich gebrengen mogen, und ouch keyn lang legir nicht vormogen czu legen* [---]); vt ka Blumfeldt, „Wehrpflicht,” 166.

⁷⁶ Blumfeldt, „Wehrpflicht,” 174–175.

*Komtuurid ei viivitanud sugugi,
vaid käskisid maarahval
ja ka sakslastel endaga koos
retkele asuda maa kombe kohaselt.⁷⁷*

Bartholomäus Hoeneker Liivimaa noorema riimkroonika Johannes Renneri ümberjutustus räägib näiteks 1342. aasta retkest: „Meister kogus kokku oma käsknikud ja liikus hästi relvastatult Tartu piiskopkonda, leidis sealt eest tugevasti sõjariistus väe koos suure salga eestlastega. Need kõik tungisid Kirumpäält (kuhu nad olid kogunenud) väevõimuga Venemaale, röövisid ja põletasid.”⁷⁸ Võib arvata, et suurem osa sõjakäike tehti ordu eestvõtmisel, sest ordu oli piirkonna tugevaim sõjaline jõud. Mõlemas riimkroonikas esineb ordu tavaliselt organiseerija rollis ning teised Liivimaa jõud osalevad ordu kutse peale sõjaretkedel, näiteks 1259.–1260. aasta talvel retkel semgalite vastu, kui ehitati Dobe linnus:

*Meister ei jätnud midagi tegemata:
ühitegi selle maa piiskoppi
ei jätnud ta kõrvale,
vaid soovis kõigilt abi.
Ta ei pidanud seda paludes häbenema,
nad tegid seda meelsasti.⁷⁹*

Noorema riimkroonika järgi organiseeris ordumeister 1342. aastal sõjaretke ja „kirjutas Viljandi komtuurile, foogtidele Eestimaa, Tartu piiskopkonna omadele ja kuninga omadele Tallinnas, et nad

⁷⁷ LVRK vv. 5881–5885.

⁷⁸ Die jüngere livländische Reimchronik des Bartholomäus Hoeneker 1315–1348, hrsg. von Dr. Konstantin Höhlbaum (Leipzig: Duncker und Humblot, 1872) (edaspidi LNRK), 15 (*De meister sammelde sine gebedigers und toch wolgerust int stift Dorpte, fandt dar ein wolgerustet heer sampt einem groten hope der Eesten. De alle togen van Kiriemp (dar se sich gesammelt hadden) mit gewalt inn Ruszlandt, roveden und branden.* Tekstis on Sulev Vahtra tõlge: Bartholomäus Hoeneker Liivimaa noorem riimkroonika 1315–1348, tõlkinud ja kommenteerinud S. Vahtra (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960), 73).

⁷⁹ LVRK, vv. 5308–5313.

laupäeval enne lauritsapäeva ilmuksid tema juurde Irboska alla Venemaal”.⁸⁰ Mingil perioodil 14. sajandist oli ordul privileeg, mille kohaselt olid kõik Liivimaa piiskoppide alamad kohustatud ordule sõjaretkedele järgnema ja kogu oma jõuga maad kaitsta aitama. Privileeg tühistati Danzigi kongressil 1397. aastal: „Esiteks, et privileeg, mida Liivimaa ordu hoidnud on, et Riia, Saaremaa, Tartu ja Kuramaa kiriku alamad peavad sõjaretkedele järgnema ja oma jõuga maa kaitsel aitama, ja et neid selleks sundida võib, ja kirjutatud Privileeg peab nüüd olema kõikides oma artiklites ja punktides kehtetu, kuna on kirjutatud kirikute alamatele koormaks, ja et enam selliseid privileege ei hoitaks.”⁸¹ Koos oma maahärradega osalesid retkel ka eestlased, liivlased ja lätlased.⁸² Seega võib väita, et hoolimata sellest, kes oli mõnes piirkonnas maahärra, pidid eestlased koos temaga peamiselt osalema ordu sõjalis-tes ettevõtmistes.

Sõjateenistuskohustus püsis 13. ja 14. sajandil. Järgnenud sajandil hakkas talupoegade sõjateenistuskohustus vähenema,⁸³ millele viitavad näiteks arheoloogilised leiud Siksali kalmistult, kus 15. sajandist pärit matustest võib relvi leida tunduvalt vähem kui varasemast ajast.⁸⁴ Maarahva sõjateenistuskohustuse vähenemist võib põhjendada 15. sajandi jooksul Liivimaal aset leidnud muutustega sõjanduses: levisid tulirelvad ning järjest tähtsamaks muutus palgasõdurite kasutamine, kes olid sõjas kindlasti tõhusamad kui kehva või olematu väljaõppega talupojad.⁸⁵ Võib arvata, et 15. sajandi esimesel poolel kasutasid Liivimaa maahärrad oma

⁸⁰ LNRK, 17 (*vorschref den cumpter van Vellin, de vogede uth Eestlant, de stiftischen van Dorpte, de koningeschen van Revel, dat se des sonnnavendes vor Laurentii wolden vor Isborch inn Ruslandt by ohme erschinen*, tekstis on S. Vahtre tõlge, 75).

⁸¹ LUB IV, nr MCDLIX (*Int erste dat dat privilegium, dat beholden is van dem orden to Liff-land, dat der kerken Rige, Osele, Darpte und Kurland undersaten to reisen volgen solden, und to lantweren helpen na erer macht, und dat men se dar to dwingen mochte, und des vorscr. Privilegio gelik dot sal sin in allen sinen articulen und delen, dar id up der vorscr. Kercken und erer undersaten besweringe geit, und dat men nummer sodanne privilegien beholden meer sal*). Kahjuks ei oska ma öelda, millal ordu sellise privileegi saada võis.

⁸² LVRK, vv. 5357–5359.

⁸³ ETA, 229.

⁸⁴ Valk, Laul, *Siksälä*, 141–142.

⁸⁵ Blumfeldt, „Wehrpflicht,” 175; Kreem, „Orden,” 244; Ligi, *Koormised*, 104; ETA, 229.

sõjavägedes veel talupoegade sõjasalku. 1418. aastal kirjutas Liivimaa ordumeister kõrgmeistrile Preisimaale, et Harju-Viru vasallid on sõjaks Leedu vastu valmis välja panema iga 30 adramaa kohta ühe mehe.⁸⁶ Seda võib mõista mitmeti: võimalik, et vasallid olidki nõus välja panema 30 adramaa kohta ühe mehe, kuid sellega oleks vasallid ju oma 1350. aastal saadud privileegist loobunud. Niisiis on loogilisem arvata, et vihjati siiski 1350. aastal paika pandud kohustusele, mille järgi tuli iga 100 adramaa kohta välja panna üks sakslane ja kaks kohalikku meest.⁸⁷ Võimatu ei ole muidugi ka see, et vasallid olid lihtsalt sel konkreetsel juhul nõus iga 30 adramaa kohta mehe välja panema. Kindlasti olid talupojad ordu sõjaväes neli aastat hiljem. 1422. aasta suvel palus kõrgmeister Liivimaa meistrit, et see sõjaväega piirile tuleks ning oma marssali kõigi võimalike vägedega Leetu sõdima saadaks või ülejäänud orduväe juurde.⁸⁸ Üheksa päeva hilisemas kirjas aga arvas kõrgmeister, et kui Liivimaa meister veel omadega kodus on, siis jäägu ta tavaliste meestega koju ja saatku tema juurde marssal koos vendade ja üldse kõige paremate meestega.⁸⁹ Järelikult oli veel 1422. aastal võimalik, et talupoegi kasutati aktiivselt sõjategevuses. Palgasõdurite roll muutus Preisimaal orduvägedes väga suureks pärast lüüasaamist Tannenbergi lahingus 1410. aastal.⁹⁰ Liivimaal on märke palgasõdurite kasutamisest juba 14. sajandi lõpust, kuid suhteliselt väikesel hulgal.⁹¹ Arvestades, et Liivimaal osalesid orduvennad

⁸⁶ LUB V, nr MMCCXXXII.

⁸⁷ Vt LUB II, nr CM.

⁸⁸ LUB V, nr MMDCIX.

⁸⁹ LUB V, nr MMDCCXIII: *Abir seit ir mit den euwirn noch do heime, so bedunket uns mit sampt unsern gebietigern vor das beste sein, und bitten euch ouch als vor, das ir do heime in Lyfflande bleibt mit dem gemeinen manne, und wellet euwirn landmarscha mit brudern, dienern, dienstpflichtigen und gemeinlichin mit aller euwir besten manschaft, die ir ufbrengen und die ir emperen moget, also usrichten, das uns die her in komen jo ee jo besser.*

⁹⁰ Vt Marian Biskup, „Das Problem der Söldner in den Streitkräften des Deutschordensstaates Preussen vom Ende des 14. Jahrhunderts bis 1525,” – *Das Kriegswesen der Ritterorden*, 54.

⁹¹ Juhan Kreem, *The Town and its Lord. Reval and the Teutonic Order (in the fifteenth Century)*, Tallinna Linnaarhiivi toimetised nr 6 (Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2002), 70; vt veel palgasõduritest Liivimaal Juhan Kreem, „The Business of War: Mercenary Market and Organisation in Reval in the Fifteenth and Early Sixteenth Centuries,” *Scandinavian Economic History Review* 49, nr 2 (2001): 26–42.

15. sajandil sõjategevuses rohkem kui Preisimaa orduvennad,⁹² siis arvatavasti ei omandanud palgasõdurid siin nii kiiresti põhirolli. Siiski jätkus maarahva osa vähenemine sõdimises ning 15. sajandi teisel poolel osalesid talupojad arvatavasti ainult maa kaitsmises, ent väljaspool Liivimaa piire sõdisid põhiliselt palgasõdurid.⁹³

15. sajandi jooksul hakati talupoegadelt nõudma sõjalise iseloomuga rahalisi makse (meistriraha – *meistergelt*), et palgata sõdureid. Algu- ses olid maksud mõeldud Preisi orduharu abistamiseks, kellel oli seos- ses palgasõdurite kasutamisega suuri majanduslikke probleeme.⁹⁴ Kuid 15. sajandi lõpuks, kui talupoegade sõjaväed olid sõjategevuseks peaaegu kasutud,⁹⁵ hakati ka Liivimaal raha nõudma, et asendada talupoegade sõjateenistus palgasõduritega. 1498. aasta Valga maapäeval kehtestatigi selleks eriline maks: Eesti alal pidi iga talu maksma 1 Riia marga ja Läti alal iga adramaa pealt, „et võõrast rahvast maale saada”.⁹⁶ Lisaks pidi vähemalt iga 15 talu kohta Eesti alal ja iga 20 talu kohta Läti alal palga- tama üks hea saksa palgasõdur.⁹⁷ Maavabadele need maksud ei laienenud, nemad võisid veel ise sõjategevuses osaleda.⁹⁸ 16. sajandi jooksul taandus ka nende sõjaline tähtsus ning nad kaotasid oma eelised ja sulasid muude talupoegadega kokku.⁹⁹ Talupoegade osaks oli ühtlasi vooris käia ja usu-

⁹² Johannes A. Mol, „The Hospice of the German Nobility: Changes in the Admission Policy of the Teutonic Knights in the Fifteenth Century,” – *Mendicants, Military Orders and Regionalism in Medieval Europe*, ed. Jürgen Sarnowsky (Aldershot: Ashgate 1999), 122.

⁹³ William Urban, *The Livonian Crusade* (Washington: University Press of America, 1981), 348, vt ka 249.

⁹⁴ Ligi, *Koormised*, 104; Preisimaa kohta vt nt 13-aastase sõja kohta Biskup, „Problem,” 60–69.

⁹⁵ Johansen, *Siedlung und Agrarwesen*, 34.

⁹⁶ Akten und Rezesse der livländischen Ständetage, hrsg. von Der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands, bearbeitet von Leonid Arbusow (edas- pidi AR) Bd. III (Riga: 1910), nr 10, 25 (*umme fremt vo iinst landt to krigende*).

⁹⁷ AR III, nr 10 § 26: *ene gude Dutsche knecht*; vt sõjamaksude kohta ka Blumfeldt, „Wehrpf- licht,” 167–168; ETA, 229; Johansen, *Siedlung und Agrarwesen*, 34; Ligi, *Koormised*, 104; Ilgvars Misāns, „Wolter von Plettenberg und der livländische Landtag,” – *Wolter von Plettenberg und das Mittelalterliche Livland*, hrsg. von Norbert Angermann und Ilgvars Misāns (Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk, 2001), 59.

⁹⁸ Johansen, *Siedlung und Agrarwesen*, 34.

⁹⁹ Blumfeldt, „Freibauern,” 30–31.

tavasti suurenes sel ajal märgatavalt vooriteenistuse osakaal,¹⁰⁰ sest järjest rohkem kasutati tulirelvi ning oli vaja, et keegi neid ja nende juurde kuuluvat varustust veaks.

Siiski ei kadunud talupoegade sõjateenistuskohustus 15. sajandi lõpuks täiesti. Evald Blumfeldt on talupoegade sõjaliste kohustuste vähenemise loogiliseks jätkuks pidanud 1507. aasta maapäeva otsust, millega tema sõnul keelati talupoegadel relvi kanda ja omada.¹⁰¹ Siiski polnud see päris nii: 1507. aasta maapäeva otsusega keelati neil küll relvi kanda, kuid omamise keelamine otsusest välja ei tule. Otsuse järgmisest punktist selgub, et talupoeg võis oma isanda teenistuses relva kanda, kuigi mitte üle kolme nädala.¹⁰² Seega ei jäänud talupojad sõjateenistusest täiesti eemale.¹⁰³ Liivi sõja ajal kasutati taas talupoegade sõjasalku, kuid sellest loobuti peagi.¹⁰⁴

15. sajandi jooksul halvenes ka talupoegade olukord Liivimaal ning lõpuks tekkis 15. sajandi lõpus ja 16. sajandil teoorjuslik mõisamajandus.¹⁰⁵ Selles protsessis oli arvatavasti suur osa just talupoegade sõjalise rolli vähenemises: kui maarahvas polnud sõjaliselt enam nii vajalik, siis võis talle rohkem muid kohustusi peale suruda.¹⁰⁶

¹⁰⁰ Blumfeldt, „Wehrpflicht, ” 175; Ligi, *Koormised*, 106; vooris võis olla peaaegu sama palju inimesi kui sõdivas kontingendis (Benninghoven, „Kriegsdienste,” 216).

¹⁰¹ Blumfeldt, „Wehrpflicht,” 168.

¹⁰² AR III, nr 36 §11–12: (11) *Welck bwer de were drecht, als swerde, barden adder welckerley were ydt sy, de sal man em nemen un den bweren gripen und vorwitlicken sodant syner herschopp.* (12) *Und welck bwer der herschop teken hefft, de mach were dregen, und dat teken sal nicht lengger waren dann dre weken.*

¹⁰³ Kreem, „Orden,” 244.

¹⁰⁴ ETA, 230.

¹⁰⁵ Ibid., 215; vt selle kohta ka Johansen, *Siedlung und Agrarwesen*, 30–35.

¹⁰⁶ Vt Urban, „Victims,” 7; Urban, „Thesis,” 65.

Kohalike rahvaste roll ja ülesanded väeteenistuses

Millised olid talupoegade ülesanded sõjakäikudel, kuidas nad võitlesid, kui tähtsad olid kohalikest rahvastest koosnenud väed sakslastele?

Hoolimata sellest, et talupojad pidid sõjaväkke tulema tõenäoliselt hobustega,¹⁰⁷ tegutsesid nad siiski arvatavasti ratsajalaväena: liikusid hobustega, kuid võitlesid jalgsi.¹⁰⁸ Sellele viitab kroonik Henrik¹⁰⁹ ja ka vanemast riimkroonikast tuleb välja, et Baltikumi rahvastel oli tavaks võidelda jalgsi:

*Leedulased, kes olid ratsa,
tegutsesid maa tava kohaselt:
nad tulid hobuste seljast maha.
Siis ei viivitanud nad enam,
vaid jooksid vendade väele peale.*¹¹⁰

Sellest, et võideldi jalgsi ja hobune oli ainult liikumisvahend, annab tunnistust ka tõik, et lahingutest, kust eestlased põgenesid, said vastased saagiks suure hulga hobuseid,¹¹¹ kuigi hobusega olnuks tõenäoliselt mugavam ja kiirem põgeneda kui jalgsi. Ka 1255. a lepe saarlastega näitab, et hobune oli peamiselt transpordivahend: saarlastelt nõuti teenistust hobustega ainult talvel, asetades sellega hobused ja laevad samale pulgale.¹¹² Jalgsi sõdimisele viitavad samuti leiud Siksali kalmistult, kus haudadesse pandi tihti kaasa üks kannus. Ühe kannusega saab hobust kannustada,

¹⁰⁷ Vt nt Blumfeldt, „Wehrpflicht,” 169–170, Blumfeldt küll väidab, et aja jooksul, talupoegade olukorra halvenedes, asendus ratsateenistus arvatavasti jalateenistusega (Blumfeldt, „Wehrpflicht,” 166), kuid see ei ole, vähemalt retkedel maalt välja, tõenäoline (vt ülal viide 75).

¹⁰⁸ Blumfeldt, „Wehrpflicht,” 174; Ligi, *Koormised*, 103; William Urban, *The Baltic Crusade* (DeKalb: Northern Illinois University Press, 1975), 22. Ka Preisimaal võitlesid kohalikud usutavasti jalgsi, ent liikusid ratsa (Sven Ekdahl, „Horses and Crossbows: Two Important Warfare Advantages of the Teutonic Order in Prussia,” – *The Military Orders*, Volume 2: Welfare and Warfare, ed. Helen Nicholson (Aldershot: Ashgate, 1998), 124–126).

¹⁰⁹ HLK, XXII, 2.

¹¹⁰ LVRK vv. 11728–11732; vt ka v. 10646.

¹¹¹ Vt nt HLK, XXI, 3.

¹¹² LUB I, nr CCLXXXV.

kuid mitte piisavalt juhtida, et temaga lahingus võidelda.¹¹³ Arvatavasti olid siinsed hobused lahingus võitlemiseks üldse sobimatud.¹¹⁴ Kaalukas argument selle poolt, et kohalikud osalesid sõjategevuses valdavalt jalgsi, on asjaolu, et talupoegadel polnud sõjaretkedel kaasas mitut hobust. Rännak vaenlase maale oli hobustele väga kurnav,¹¹⁵ aga kurnatud hobusest polnud võitluses väga palju kasu. Nii hakkasid näiteks Preisimaal paljud mehed, kel oli kohustus kanda ainult *Platendienst*'i ühe hobusega, võtma kaasa ka ratsahobuseid, et sõjahobust teekonnal säästa.¹¹⁶

Kohalikud väed kogunesid tõenäoliselt oma kodukoha linnuse juurde,¹¹⁷ kus orduametnik nad kokku kogus ja väe üldisesse koondumiskohta juhtis.¹¹⁸ Kohalikest koosnenud vägesid juhtisid William Urbani väitel ordufoogtid.¹¹⁹ Evald Blumfeldt on arvanud, et foogtid ja muud ametnikud juhtisid väge kohalike vanemate kaudu.¹²⁰ See tundub loogilisena, sest arvestades, et orduametnikud olid rüütelvennad, võib arvata, et neil oli sõjaväljal teistsugune roll kui talupoegadest koosnenud väesalkadel. 1253. aastal ordu ja Kuramaa piiskopi sõlmitud kaitslepingus mainitakse, et vanemate ülesanne on sõjavägi kokku kutsuda.¹²¹ Samas leidus juhtumeid, kus kohalike rahvaste vägi tegutses täiesti omapäi, ilma et sakslased juures oleksid olnud. Muistse vabadusvõitluse käigus tegid sakslaste allutatud liivlased, lätlased ja eestlased tihti ka ise sõjaretki vaenlase juurde.¹²² Liivimaa kodusõja ajal 1299. aasta augustis andis Saare-Lääne piiskop saarlastele loa end ise kaitsta ning 1348. aasta märtsis

¹¹³ Valk, Laul, *Siksälä*, 137, 191.

¹¹⁴ Vt hobuste kohta Ekdahl, „Pferd”; Ekdahl, *Horses and Crossbows*.

¹¹⁵ Ekdahl, „Pferd”, 35.

¹¹⁶ Ekdahl, „Kriegsdienste”, 5.

¹¹⁷ Friedrich Benninghoven, „Die Burgen als Grundpfeiler des spätmittelalterlichen Wehrwesens im preussisch-livländischen Deutschordensstaat,” – *Die Burgen im Deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung*, I, hrsg. von Hans Platze (Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 1976), 577.

¹¹⁸ LVRK vv. 5881–5889.

¹¹⁹ Urban, *Baltic*, 57; William Urban, „The Organisation of Defense of the Livonian Frontier in the Thirteenth Century,” *Speculum* 48, nr. 3. (Jul., 1973): 529.

¹²⁰ Blumfeldt, „Wehrpflicht”, 165–166.

¹²¹ LUB I, CCL.

¹²² HLK, kroonika, *passim*.

sõjaretkel Leetu eraldus kuralaste väekontingent vahepeal ordu peaväest ja tegutses omapäi, põletades ühe linnuse.¹²³

Lisaks sõjakäikudel osalemisele oli eestlastel ja teistel kohalikel rahvastel tähtis osa ka varustuse transpordis. Arvatavasti oli sõjaretkede voori jaoks hobuste andmine peamiselt talupoegade ülesanne.¹²⁴ Osalemine linnuste ehitamises oli maarahva üks peamisi sõjalisi kohustusi,¹²⁵ kuid tuleb märkida, et ehitamine ei olnud mitte ainult talurahva kohustus, vaid ehitusel pidid osalema ka läänimehed. Näiteks läänistas ordumeister Conrad Zak 1303. aastal Preisimaal kellelegi Arnoldile 8 *Hufe*'t selle eest, et viimane kannaks *Platendienst*'i alati, kui vennad kutsuvad, nii maa kaitsel (*landwehr*) kui ka retkedel maalt välja (*reise*), ning osaleks linnuste ehitusel, lammutamisel või täiustamisel.¹²⁶

Oluline oli ka linnuste mehitamine. Herbert Ligi on küll väitnud, et eestlaste ja sakslaste ühine linnustes elamine oli lühiajaline nähtus ja varsti pärast maa allutamist sakslased põlisrahvaid enam linnustesse ei lasknud,¹²⁷ kuid sellele võib vastu vaielda. Saaremaal elasid eestlased linnustes veel 13. sajandi II poolel.¹²⁸ Seda võiks põhjendada Saaremaa eristaatusega pärast vallutust,¹²⁹ kuid näiteid sellest, et kohalikud rahvad ja sakslased linnustes koos elasid, leiab ka mujalt: 1275/1276. aastal, kui ordu ehitas Dünaburgi (Daugavpils) linnuse, lubati linnusesse ka maa-mehi, kes võidelda mõistsid.¹³⁰ Samuti kuulus maarahvas Heiligenbergi (Svētkalns) linnuse meeskonda.¹³¹

¹²³ LNRK, 37.

¹²⁴ LVRK vv. 5353–5365; Blumfeldt, „Wehrpflicht,” 166; Ekdahl, „Horses and Crossbows,” 132.

¹²⁵ Vt nt LUB I, nr CDXC; LUB III, nr DXXIa; vt ka ETA, 230; Ligi, *Koormised*, 100–101.

¹²⁶ PUB I/2, nr 796, 492; linnuste kohta vt nt Marian Arsyński, „Die Deutschordensburg als Wehrbau und ihre Rolle im Wehrsystem des Ordensstaates Preussen,” – *Das Kriegswesen der Ritterorden*, 98–123; Benninghoven, „Burgen”.

¹²⁷ Ligi, *Koormised*, 101.

¹²⁸ Kreem, „Orden,” 240.

¹²⁹ Vt Saaremaa kohta pärast vallutust Mägi, *Crossroads*, 148–157; Mäll, „Verwaltungs-geschichte”.

¹³⁰ LVRK vv. 8191–8205; vt ka Kreem, „Orden,” 240.

¹³¹ Ibid., vv. 10036–10037.

Kohalike kohustuste hulka kuulus veel teejuhatamine.¹³² Valesti juhtimise või eksimise eest võidi teejuhti karistada surmaga: „Sakslased, aga järele tulles ja leides küla enne valget põlema pandud ja arvates, et teejuht on eksinud, tapsid ta sealsamas.”¹³³ Ka luure oli arvatavasti kohalike inimeste ülesanne.¹³⁴

Sõjategevuses olid talupojad tihti eel- ja järelväeks.¹³⁵ Lahingutes olid kohalikud väed sageli tiibadel¹³⁶ ja nende ülesanne oli kaitsta sõjaväge ümberpiiramise eest.¹³⁷ Pärast lahingut pidid nad jälle hobuste selga asuma ja vaenlase väge jälitama.¹³⁸ Kui vaenlase maale jäädi pikemaks ajaks, langes talupoegade õlule ka moona hankimine.¹³⁹ „Ja sakslased saatsid liivlasi ja lätlasi toiduainete ja vilja pärast kogu ümberkaudset maakonda rüüstama.”¹⁴⁰ Voorikohustusest oli eespool juba juttu.

Kui tähtsad olid talupoegade väed Liivimaa sõjavägedes? Herbert Ligi on väitnud, et talupoegade vägede kasutegur ei saanud eriti suur olla ja et talupojad sõdisid sakslaste eest väga vastumeelselt. Näiteks toob ta siin eestlaste käitumise Durbe lahingus, kust viimased põgenesid.¹⁴¹ „Eesti talurahva ajalugu” väidab lausa, et selles lahingus läksid eestlased ja kuralased leedulaste poole üle.¹⁴² Päris nii see siiski ei olnud. Vanem riimkroonika küll osutab, et kuralased reetsid selles lahingus ja lahkusid lahingust, eestlaste puhul pole reetmist mainitud, üksnes seda, et nad põgenesid; ka leedulaste poole üleminekust pole juttu.¹⁴³ Dusburgi

¹³² Vt nt LVRK vv. 1110–1111; HLK, XXIII, 7; Blumfeldt, „Wehrpflicht,” 164; Väino Einer, Korilasrajast kiirteeni (Tallinn: Valgus, 1988), 55 (vt siit üldiselt teede kohta keskajal); Ligi, *Koormised*, 102.

¹³³ HLK, XXII, 9; vt ka Einer, 55.

¹³⁴ Vt Ivo Juurvee, „Luure Henriku kroonikas,” *Horisont*, 2/2007: 27 (vt siit ka üldiselt luure kohta Henriku Liivimaa kroonikas).

¹³⁵ Blumfeldt, „Wehrpflicht,” 174.

¹³⁶ Vt nt HLK, XXI, 2–3; Blumfeldt, „Wehrpflicht,” 174.

¹³⁷ Nt Durbe lahingus piirasid leedulased orduväe sisse, kuna kuralased ja eestlased jätsid väe maha ja põgenesid (LVRK vv. 5614–5626).

¹³⁸ HLK, XXII, 2; Blumfeldt, „Wehrpflicht,” 174.

¹³⁹ Blumfeldt, „Wehrpflicht,” 174.

¹⁴⁰ HLK, XIV, 11.

¹⁴¹ Ligi, *Koormised*, 103.

¹⁴² ETA, 229.

¹⁴³ LVRK vv. 5583–5660.

Petruse kroonika järgi läksid kuralased enne lahingut orduvendadega tülili ja ründasid kristlasi koos leedulastega, kuid eestlaste reetmisest ei räägita.¹⁴⁴ Võimalik, et eestlased põgenesid lahingust ainult sellepärast, et nägid kuralasi lahkumas ja arvasid, et lahing on niikuinii kaotatud. Siiski tuleb tunnistada, et riimkroonika mainib korduvalt seiku, kus maarahvas vennad hätta jätab ja põgeneb.¹⁴⁵ Aga on ka juhuseid, kus maarahvas vendade juurde jäi ning kroonik neid kiidab¹⁴⁶ ja vahel koguni kangelasteks nimetab.¹⁴⁷ Ligi väited väikesest sõjalisest kasust võisid olla tingitud tol-
lasest paradigmast ajaloo uurimisel, mille järgi tuli iga hinna eest vastan-
dada töörahvast (käesoleval juhul siis eestlasi) ja nende rõhujaid (sakslasi)
ning sakslaste ja eestlaste koostöö, mis võis mõlemale poolele kasu tuua,
oli mõeldamatu. Lahingutest põgenemine võis tihti juhtuda massipsüh-
hoosi toimetel: nähes kedagi põgenemas, võis teistel tekkida arvamus, et
lahing on kaotatud, ja see võis tingida ka nende põgenemise. Arvatavasti
ei olnud maarahvas lahingutes nii tõhus, kui seda olid sakslaste raskerel-
vastatud väed. Seda mõistsid nii maarahvas ise kui ka vaenlased, Henriku
kroonikast näeme, et võitluses leedulastega karjusid lätlased saksa kee-
les ja leedulased, arvates, et tegemist ongi sakslastega, põgenesid.¹⁴⁸ Kuid
lahingute pidamine ei olnud tolelaegses sõjategevuses sugugi peamine,
sest keskajal koosnes sõda peamiselt rüüstamisest¹⁴⁹ ning selles olid koha-
likud kahtlemata väga tõhusad. Selles valguses ei saa ka väita, et kohali-
kud rahvad ei soovinud osaleda sakslaste sõjalistes ettevõtmistes. Vanem
riimkroonika mainib korduvalt, et maarahvas tuli väkke hea meelega:

¹⁴⁴ Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae, hrsg. von Max Toeppen, – Scriptores Rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der Preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft, hrsg. von Dr. Theodor Hirsch, Dr. Max Töppen und Dr. Ernst Strehlke, Erster Band (Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1861), 96–97.

¹⁴⁵ LVRK vv. 6050–6051; 10273–10274 jj; vt ka Kreem, „Orden,” 241.

¹⁴⁶ Ibid., vv. 7861–7945.

¹⁴⁷ Ibid., v. 10170; vt ka Kreem, „Orden,” 241.

¹⁴⁸ HLK, XXV, 4; vt ka Paul Johansen, „Rahvuslikud eelarvamused ja alaväärsustunne sotsiaalse tegurina keskaegsel Liivimaal,” – Kaugete aegade sära, koostaja Jüri Kivimäe (Tartu: Ilmamaa, 2005), 334–335.

¹⁴⁹ Contamine, 365; France, Warfare, 9–10.

[---] siis asus oma
vendade ja ristiõitjatega
retkele meister Cūnrat
semgalite poole.
Tal oli palju maarahvast,
kes olid lõpmatult rõõmsad.¹⁵⁰

Korduvalt mainivad kroonikad ka suurt saaki.¹⁵¹ Pealegi oli sakslaste sõjaväes osalemine hea võimalus oma naabritele varasemate kaotuste eest kätte maksta.¹⁵² Seega ei saa väita, et sõjaretkedel osalemine oli kohalikele rahvastele vastumeelne, eriti kui arvestada, et vallutuseelsel ajal oli sõjaretkedelt prestiiži ja majandusliku kasu hankimine täiesti tavaline asi.¹⁵³

Maarahva sõjasalkade suuruse kohta meil eriti palju andmeid pole. Evald Blumfeldti avastatud dokumendi järgi pidid Järvamaa talupojad välja panema 433 tavalist hobusega meest ja 81 meest, kes kandsid plaat-rüüd.¹⁵⁴ Võib oletada, et maarahva salgad moodustasid siinsetest sõjavägedest enamiku; sellele viitab tõik, et sakslased kaotasid palju lahinguid just selletõttu, et kohalikud põgenesid ja sakslased jäid suures arvulises vähemuses üksi võitlema.¹⁵⁵ 1290. aastal kirjutas Liivimaa ordumeister Halt Preisimaa meistrile eelseisvast sõjakäigust, et maahärradest õnnestus tal abi saada ainult Riia peapiiskopilt ja selleltki vähe, viimane sai anda ainult 300 kohalikku meest ja 18 sakslast; üldse arvas Liivimaa meister, et kokku suudaks ta Eestist, Kuramaalt ja Väinalt (Daugava) selleks retkeks välja panna 1800 meest sakslasi ja kohalikke.¹⁵⁶ Riia peapiiskopi panus sõjaretke peaks natuke aimu andma, kui suure osa siinsetest sõjavägedest moodustasid kohalike rahvaste väed. Seega võib täiesti nõustuda mitme

¹⁵⁰ LVRK vv. 7299–7304; vt ka nt vv. 7601–7603; LNRK, 18.

¹⁵¹ HLK, kroonika, *passim*; LVRK, *passim*; LNRK, *passim*.

¹⁵² Vt nt HLK, XII, 6.

¹⁵³ Mägi, „Ühiskond,” 26.

¹⁵⁴ Blumfeldt, „Wehrpflicht,” 172; Mäesalu, „Põhjused,” 233.

¹⁵⁵ LVRK vv. 5583–5660; 6050–6065.

¹⁵⁶ LUB I, nr DXXXVIII.

uurija väitega, et kohalike rahvaste sõjavägedel oli Liivimaa sõjaasjanduses väga tähtis roll.¹⁵⁷

Kokkuvõte

Keskaegse Liivimaa sõjaväekorraldus oli keeruline. Käesolev artikkel keskendus ühele tahule sellest – eestlaste ja teiste Liivimaa põlisrahvaste väeteenistuskohustusele.

Vabade meeste sõjateenistus oli Liivimaal juba enne ristiusustamist oluline osa igapäevaelust. Kohalikud ülikud võitlesid omavahel ja naaber-rahvastega. Ristiusustamisega said kohalikud rahvad endale uued isandad, kuid sõjad ei lakanud. Eestlased, liivlased, lätlased jt siinsed rahvad muutusid vallutusega oma saksa ja taani maahärrade ees sõjateenistuskohustuslikeks ning osalesid 13. ja 14. sajandil Liivimaad puudutanud sõdades. 15. sajandil nende roll muutus, võitluses osalemise asemel tõusid esikohale vooriteenistus ja sõjamaksud.

Varasemad uurijad on arvanud, et maarahva sõjateenistus oli kollektiivne kohustus, mis põhines kogukonna maadel. Käesolevast artiklist selgub, et on ka teistsugune võimalus. Kohalike rahvaste sõjateenistuskohustus põhines isikul ja tema maavalduse suurusel.

Osa uurijaid on väitnud, et talupoegade sõjasalkade kasutegur Liivimaa sõjavägedes oli väike. Need uurijad ei ole arvesse võtnud keskaegse sõjapidamise kõiki tahke. Artiklist nägime, et tegelikult oli põlisrahvastel Liivimaa sõjaasjanduses täita kaalukas roll. Põlisrahvaste sõjaline tähtsus võis olla üks põhjusi, miks uued isandad ei hakanud maal kohe järske muutusi läbi viima ja pärast vallutust säilis mõneks ajaks suur osa vallutuseelsest ühiskondlikust korraldusest.

Mõni küsimus ei ole praeguseks veel piisava põhjalikkusega läbi uuritud ja nendega tuleb edasi tegeleda. Kindlasti peaks edasi uurima maa-*vabade Platendienst*'i kohustuse seotust maaga ja üldse talupoegade sõja-

¹⁵⁷ Vt nt Blumfeldt, „Wehrpflicht,” 175; Kļaviņš, „Prussia and Livonia,” 55–56; Urban, „Thesis,” 65.

teenistuse seotust maaga. Oli ju ka aadlike sõjateenistus seotud maaga. Samuti pakuvad huvi talupoegade erinevate sotsiaalsete rühmade sõjalised kohustused, ent kahjuks on allikates selle kohta väga vähe andmeid. Eraldi käsitlemist väärib seos talupoegade olukorra ja sõjaliste kohustuste arengu vahel. Liivimaa maarahva sõjalised kohustused on küll kitsas uurimisvaldkond, kuid selle tundmiseta jääb ettekujutus Liivimaa keskaja ja siinsete rahvaste ajaloost puudulikuks.

Bibliograafia

Publitseeritud allikad

Akten und Rezesse der livländischen Ständetage. Herausgegeben von der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands, bearbeitet von Leonid Arbusow, Bd. III. Riga: 1910

Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika 1315–1348. Tõlkinud ja kommenteerinud S. Vahtre. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960

Die jüngere livländische Reimchronik des Bartholomäus Hoeneke 1315–1348. Herausgegeben von Dr. Konstantin Höhlbaum. Leipzig: Duncker und Humblot, 1872

Henriku Liivimaa kroonika. Tõlkinud Richard Kleis, toimetanud ja kommenteerinud Enn Tarvel. Tallinn: Eesti Raamat, 1982

Liivimaa vanem riimkroonika. Tõlkinud ja kommenteerinud Urmas Eelmäe, teaduslik toimetaja Enn Tarvel. Tallinn: Argo, 2003

Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch, I Abt. Herausgegeben von Friedrich Georg von Bunge et al. Reval, Riga, Moskau: 1853–1910

Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae. Herausgegeben von Max Toeppen, *Scriptores Rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der Preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft,* herausgegeben von Dr. Theodor Hirsch, Dr. Max Töppen und Dr. Ernst Strehlke, Erster Band, 21–219. Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1861

Preussisches Urkundenbuch. Politische Abteilung, Bd. 1, Zweite Hälfte. Bearbeitet von August Seraphim. Königsberg: 1909

Kirjandus

- Arszyński, Marian. „Die Deutschordensburg als Wehrbau und ihre Rolle im Wehrsystem des Ordensstaates Preussen.” – *Das Kriegswesen der Ritterorden im Mittelalter*, Universitas Nicolai Copernici, Ordines Militares, Colloquia Torunensia Historica VI, herausgegeben von Zenon Hubert Nowak, 98–123. Toruń: 1991
- Auns, Muntis. „Acquisition of the acquired. The establishing of a real administration in Livonia.” – *Culture Clash or Compromise? The Europeanisation of the Baltic Sea Area 1100–1400 AD. Papers of the XIth Visby Symposium held at Gotland Centre for Baltic Studies, Gotland University College, Visby, October 4th–9th, 1996*, Acta Visbyensia XI, edited by Nils Blomkvist, 259–267. Visby: 1998
- Bartlett, Robert. *Euroopa süüd. Vallutused, koloniseerimine ja kultuurivahetus 950–1350*. Tallinn: Kunst, 2001
- Benninghoven, Friedrich. „Die Burgen als Grundpfeiler des spätmittelalterlichen Wehrwesens im preussisch-livländischen Deutschordensstaat.” – *Die Burgen im Deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung I*, herausgegeben von Hans Platze, 565–601. Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 1976
- Benninghoven, Friedrich. „Die Kriegsdienste der Komturei Danzig um das Jahr 1400.” – *Acht Jahrhunderte Deutschen Orden in Einzeldarstellungen*, Herausgegeben von P. Klemens Wieser O.T. (*Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens*, Bd. 1), 191–222. Bad Godesberg: Verlag Wissenschaftliches Archiv Bad Godesberg, 1967
- Biskup, Marian. „Das Problem der Söldner in den Streitkräften des Deutschordensstaates Preussen vom Ende des 14. Jahrhunderts bis 1525.” – *Das Kriegswesen der Ritterorden*, 49–74
- Blumfeldt, Evald. „Über die Freibauern in Jerwen zur Ordens- und Schwedenzeit.” – *Commentationes Balticae III*, 3–47. Bonn: Verlag des Baltischen Forschungsinstituts, 1957
- Blumfeldt, Evald. „Über die Wehrpflicht der estnischen Landbevölkerung im Mittelalter.” – *Apophoreta Tartuensia*, 163–176. Stockholm: Eesti Teaduslik Selts Rootsis, 1949
- Contamine, Philippe. *La guerre au moyen âge*. Paris: Presses Universitaires de France, 1999

- Eesti talurahva ajalugu*, I köide. J. Kahk (peatoim), E. Tarvel (tegevtoim). Tallinn: Olion, 1992
- Einer, Väino. *Korilasrajust kiirteeni*. Tallinn: Valgus, 1988
- Ekdahl, Sven. „Das Pferd und seine Rolle im Kriegswesen des Deutschen Ordens.” – *Das Kriegswesen der Ritterorden*, 29–47
- Ekdahl, Sven. „Horses and Crossbows: Two Important Warfare Advantages of the Teutonic Order in Prussia.” – *The Military Orders Volume 2: Welfare and Warfare*, edited by Helen Nicholson, 119–151. Aldershot: Ashgate, 1998
- Ekdahl, Sven. „Über die Kriegsdienste der Freien im Kulmerland zu Anfang des 15. Jahrhunderts.” *Preussenland* 2, nr 1 (1962): 1–14
- France, John. *Western warfare in the age of the Crusades, 1000–1300*. London: UCL Press, 1999
- Johansen, Paul. „Rahvuslikud eelarvamused ja alaväärsustunne sotsiaalse tegurina keskaegsel Liivimaal.” – *Kaugete aegade sära*, koostaja Jüri Kivimäe, 324–351. Tartu: Ilmamaa, 2005
- Johansen, Paul. *Die Estlandliste des Liber census Daniae*. Kopenhagen–Reval: 1933
- Johansen, Paul. *Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter. Ein Beitrag zur estnischen Kulturgeschichte*. Tartu: 1925
- Juurvee, Ivo. „Lüüri Henriku kroonikas.” *Horisont*, 2/2007: 24–29
- Jähnig, Bernhart. „Die Verwaltung des Deutschen Ordens in Livland zur Zeit Wolters von Plettenberg.” – *Wolter von Plettenberg und das Mittelalterliche Livland*, herausgegeben von Norbert Angermann und Ilgvars Misāns, 73–83. Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk, 2001
- Kala, Tiina. „The Incorporation of the Northern Baltic Lands into the Western Christian World.” – *Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 1150–1500*, edited by Alan V. Murray, 3–20. Aldershot: Ashgate, 2001
- Kļaviņš, Kaspars. „Eastern Prussia and Livonia: Interactions of Power and Culture from the 13th to the 18th Century.” – *Power and Culture: Hegemony, Interaction and Dissent*, edited by Ausma Cindiņa and Jonathan Osmond, 53–67. Pisa: Edizioni Plus – Pisa University Press, 2006
- Kreem, Juhan. „Der Deutsche Orden in Livland und die Heiden, Landvolk und Undeutschen in Livländischen Heeresverfassung.” – *L'Ordine Teutonico tra Mediterraneo e Baltico: incontri e scontri tra religioni, popoli e culture/Der Deutsche Orden zwischen Mittelmeerraum und Baltikum: Begegnungen und*

- Konfrontationen Zwischen Religionen, Völker und Kulturen. Atti del Convegno internazionale (Bari-Lecce-Brindisi, 14–16 settembre 2006)* a cura di Hubert Houben e Kristjan Toomaspoeg, 237–245. Galatina: Mario Congedo Editore, 2008
- Kreem, Juhan. „The Business of War: Mercenary Market and Organisation in Reval in the Fifteenth and Early Sixteenth Centuries.” *Scandinavian Economic History Review* 49, nr 2 (2001): 26–42.
- Kreem, Juhan. *The Town and its Lord. Reval and the Teutonic Order (in the fifteenth Century)*. Tallinna Linnaarhiivi toimetised nr 6. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2002
- Ligi, Herbert ja Moora, Harri. *Wirtschaft und Gesellschaftsordnung der Völker des Baltikums zu Anfang des 13. Jahrhunderts*. Tallinn: Eesti Raamat, 1970.
- Ligi, Herbert. *Talupegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni*. Tallinn: Eesti Raamat, 1968.
- Misäns, Ilgvars. „Wolter von Plettenberg und der livländische Landtag.” – *Wolter von Plettenberg und das Mittelalterliche Livland*. Herausgegeben von Norbert Angermann und Ilgvars Misäns. Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk, 2001
- Mol, Johannes A. „The Hospice of the German Nobility: Changes in the Admission Policy of the Teutonic Knights in the Fifteenth Century.” – *Mendicants, Military Orders and Regionalism in Medieval Europe*, edited by Jürgen Sarnowsky, 115–130. Aldershot: Ashgate, 1999
- Mäesalu, Ain. „Kaitserüüde arendamise põhjustest 13.–17. sajandil.” – *Linnusest ja linnast. Uurimusi Vilma Trummali auks*, Muinasaja teadus 14, koostanud ja toimetanud Arvi Haak, Erki Russow, Andres Tvauri, 227–248. Tallinn–Tartu: 2004
- Mägi, Marika. „Eesti Ühiskond keskaja lävel.” – *Eesti aastal 1200*, koostanud ja toimetanud Marika Mägi, 15–42. Tallinn: Argo, 2003
- Mägi, Marika. *At the Crossroads of Space and Time. Graves, Changing Society and Ideology on Saaremaa (Ösel), 9th–13th Centuries AD*. CCC papers: 6. Tallinn: 2002
- Mäll, Jaak. „Verwaltungsgeschichte und Christianisierung der Insel Ösel im 13. Jahrhundert.” – *Culture Clash or Compromise?*, 158–166
- Nowakowski Andrzej. „Some Remarks about Weapons stored in the Arsenal of the Teutonic Order’s Castles in Prussia by the End of the 14th and early 15th Centuries.” – *Das Kriegswesen der Ritterorden*, 75–88

- Schmidtchen, Volker. *Das Kriegswesen im späten Mittelalter: Technik, Taktik, Theorie*. Weinheim: VCH Verlagsgesellschaft, 1990
- Selart, Anti. *Livland und die Rus' im 13. Jahrhundert*. Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 21. Köln: Böhlau Verlag, 2007
- Uluots, Jüri. „Eestlaste lepingud vöörastega.” – *Seaduse süünd. Eesti õiguse lugu*, koostaja Hando Runnel, 58–93. Tartu: Ilmamaa, 2004
- Urban, William. „The Frontier Thesis and the Baltic Crusade.” – *Crusade and Conversion*, 45–71
- Urban, William. „The Organisation of Defense of the Livonian Frontier in the Thirteenth Century.” *Speculum* 48, nr 3. (Jul., 1973): 525–532
- Urban, William. „Victims of the Baltic Crusade.” *Journal of Baltic Studies* 29, nr 3 (1998): 195–212
- Urban, William. *The Baltic Crusade*, DeKalb: Northern Illinois University Press, 1975
- Urban, William. *The Livonian Crusade*, Washington: University Press of America, 1981
- Valk, Heiki ja Laul, Silvia. *Siksäla: A Community at the Frontiers. Iron Age and Medieval*. CCC papers, 10. Tallinn–Tartu: 2007
- Valk, Heiki. „Estland im 11.–13. Jahrhundert. Neuere Aspekte aus Sicht der Archäologie.” *Forschungen zur baltischen Geschichte* 3 (2008): 57–86

Lisa I. Evald Blumfeldti tabel Järvamaa talupoegade sõjalistest kohustustest¹⁵⁸

Notandum quod in Jerwia totidem equi expeditiales et malwee sunt tenende prout in singulis wackuis sunt spetialiter assignati.

Nousuoere	11 equi expeditiales et totidem malwee et 3 plathen	4 equos ductorum
Pytkē	11 equi expeditiales et totidem malwee et 1 plathen	4 equos ductorum
Wodegalle	12 equi expeditiales et totidem malwee et 2 plathen	4 equos ductorum
Otele	15 equi expeditiales et totidem malwee et 2 plathen	4 equos ductorum
Karidalle	13 equi expeditiales et totidem malwee et 2 plathen	3 equos ductorum
Hörisell	14 equi expeditiales et totidem malwee et 2 plathen	4 equos ductorum
Wallachtes	13 equi expeditiales et totidem malwee et 3 plathen	4 equos ductorum
Yalechtem	18 equi expeditiales et totidem malwee et 3 plathen	6 equos ductorum
Seytele	17 equi expeditiales et totidem malwee et 3 plathen	3 equos ductorum
Alpye	13 equi expeditiales et totidem malwee et 2 plathen	4 equos ductorum
Haragudde	10 equi expeditiales et totidem malwee et 2 plathen	3 equos ductorum
Kergele	10 equi expeditiales et totidem malwee et 2 plathen	2 equos ductorum
Sönele	12 equi expeditiales et totidem malwee et 2 plathen	2 equos ductorum
Lenepaye	11 equi expeditiales et totidem malwee et 3 plathen	4 equos ductorum
Ample	10 equi expeditiales et totidem malwee et 1 plathen	
Tappus	12 equi expeditiales et totidem malwee et 2 plathen	2 equos ductorum
Carwmaruo	10 equi expeditiales et totidem malwee et 2 plathen	
Reynouere	13 equi expeditiales et totidem malwee et 2 plathen	
Heynemetze	14 equi expeditiales et totidem malwee et 3 plathen	
Selekulle	17 equi expeditiales et totidem malwee et 5 plathen	6 equos ductorum
Kusene	14 equi expeditiales et totidem malwee et 2 plathen	4 equos ductorum
Caigenalle	11 equi expeditiales et totidem malwee et 4 plathen	4 equos ductorum
Visosalle	14 equi expeditiales et totidem malwee et 3 plathen	3 equos ductorum
Erwitey	14 equi expeditiales et totidem malwee et 3 plathen	2 equos ductorum
Kaldys	15 equi expeditiales et totidem malwee et 3 plathen	3 equos ductorum
Saginal	16 equi expeditiales et totidem malwee et 3 plathen	4 equos ductorum
Cardewaye	16 equi expeditiales et totidem malwee et 3 plathen	7 equos ductorum
Silmus	16 equi expeditiales et totidem malwee et 3 plathen	4 equos ductorum
Syckadenpuske	16 equi expeditiales et totidem malwee et 3 plathen	8 equos ductorum
Cardenaye	15 equi expeditiales et totidem malwee et 3 plathen	8 equos ductorum
Walkames	18 equi expeditiales et totidem malwee et 4 plathen	8 equos ductorum
Ramme	12 equi expeditiales et totidem malwee	

¹⁵⁸ Blumfeldt, „Wehrpflicht,” 169–170.

Military Obligations of Estonians during the Middle Ages

Mart Lätte

By the beginning of the 13th century, the social structure in the Estonian territorial area had reached the early stages of feudalism. Social stratification in Estonian was based upon ownership of land and military prestige. The leading positions in Estonian society were held by nobles, who were, both, the biggest landowners, and also, the local warlords.

Natural social development, in this region, was disrupted by the arrival of German and Danish crusaders on the eastern shore of the Baltic Sea. The result was, that the local native populations, including Estonians, were subjugated and, at least formally, Christianized. Nevertheless, at first, no major social changes took place. The Christian religion, generally, remained distant and alien for the local people. And the local nobles retained their social role in the administrating of some areas. Several local nobles were probably made liege lords in the new power structure, and, in time, became Germanized. The fact is that the local people did not succumb to the Germans unconditionally, but on the basis of mutual agreements. These agreements called upon the local population to fulfil Christian commitments, including military service for the Germans.

Military service had been, even before the region was conquered, every freeman's obligation. And, in their military endeavours, the Germans, quite quickly, began to demand that the local subjugated populations provide them with appropriate support. In 1207, the Livonians and Latvians were forced, under threat of being fined, to participate in the Germans' military expeditions. When the Germans arrived on Estonian territory, the Estonians were also encompassed by this system. Already in 1217, Southern Estonians, who had been subjugated by this time, participated in a military expedition into still unconquered Northern Estonia.

In various areas, military service differed. In border and coastal areas, military obligations probably played a bigger role. Just as in the overall

community itself, military obligations could be quite different. Some peasants had to show up for military service better equipped than others. This was probably due to the fact that they owned bigger plots of land, and had a different legal status. Military service consisted of participating in territorial defence operations and in military expeditions abroad. On the basis of historical sources, it can be concluded that military service for territorial defence was obligatory, either on foot, or on horseback, for all men capable of bearing arms. Military expeditions abroad were conducted on horseback. And it can be assumed that participants were selected on the basis of their land ownership and financial situation – along rode those who could afford better arms and armour.

In the 15th century, the Germans started to make less use of the local populations in their military endeavours, which was probably brought about by the professionalization of warfare, and the spread of the use of mercenary forces. In the second half of the 15th century, the local peasants participated only in territorial defence. And, by the end of the century, attempts were made to replace their military obligations with monetary payments, so that mercenaries could be hired. In 1507, limits were instituted upon the rights of peasants to bear arms in public. Nevertheless, the peasants retained a certain role in territorial defence. At the beginning of the Livonian War (1558–1583), local peasants were again used in the conquerors' armies.

In addition to participating in military expeditions, the military obligations of the local peasants also included the building and manning of the conquerors' fortresses. Also, convoy duty for the transporting of military supplies needed for military operations.

The local populations probably served as mounted infantry – they fought on foot, but travelled on horseback. These forces were recruited and led by the ruler's officials, who functioned through the local elders. In the military, the peasants served as guides, and, probably, also as scouts. In battle, they fought as the advance and rear guard, as well as on the flanks. In the course of long-range military expeditions, the local peasant recruits were in charge of obtaining provisions, as well as of pilaging.

The actual role and significance of the local peasantry in Livonian military affairs has been evaluated in many different ways. Some have stressed the minimal military usefulness of the local peasants, but this attitude is debateable. In historical chronicles, it can be seen that, despite the fact that the local peasants were, in battles, the weak link of the Christian forces, as efficient pillagers, they served an essential function in the warfare being conducted in the region. Plus, there are sources that highly praise the cohorts recruited from amongst the local peasantry. There is very little information concerning the size of the forces consisting of Estonians and other local nationalities. But, it can be assumed that the Estonian, Livonian, Latvian, Couronian cohorts formed, numerically, the majority of the German military forces. Thus, the local peasants were essential in counterbalancing the numerical superiority of the Germans' opponents, the Russians and Lithuanians.

Therefore, it can be stated that Livonia's subjugated nationalities played an essential role in local military affairs. The fact that these local nationalities were militarily necessary was, probably, the reason why major changes were not immediately implemented in their social structures. The life of the peasantry did not begin to essentially worsen until the local nationalities had lost their military importance.

Balti pataljoni formeerimisest ja koosseisust

Siim Õismaa

28. novembril 2008 möödus Eesti Vabadussõja algusest 90 aastat. Tänu võidule selles sõjas võime elada vabas Eestis. Koos eesti üksustega ja Vene valgetega võitles Vabadussõjas ka Balti pataljon – *Baltenregiment*, üksus, mille ajalugu on olnud seni Eesti lugejale veel vähe tuntud. 2010. aastal ilmus harrastusajaloolase Armand Trei raamat „Unustatud rügement”,¹ mis põhineb suuresti Wilhelm von Wrangelli raamatul,² milles juba avaldatut on autor täiendanud omalt poolt nii mälestuste kui ka arhiivimaterjalidega.

Alljärgneva artikli eesmärk on anda ülevaade Balti pataljoni loomisest ja struktuurist. Balti pataljoni lahingutegevust ei käsitleta.

Balti pataljoni moodustamine

Balti pataljoni formeerimisele andis tõuke Nõukogude Venemaa rünnak Eesti vastu 22. novembril 1918 ning Punaarmee sissetungi algus 28. novembril 1918. Kohalikud baltisakslased tundsid end ohustatuna, kartes enamlaste ajal läbi elatud kannatuste kordumist. Oktoobri-revolutsiooniga 1917. aastal tulid Eestis ja Lätis võimule kommunistid, kelle tõttu kannatasid kõige enam just baltisakslased. Jaanuaris 1918 korraldatud Eesti Asutava Kogu valimistel said enamlased vähem hääli kui parempoolsed erakonnad, kes toetasid iseseisvumist. Vastukaaluks andis Eesti Tööraha ja Sõjaväelaste Nõukogu Täidesaatev Komitee

¹ Armand Trei, *Unustatud rügement: Balti pataljon (rügement) Eesti Vabadussõjas* (Tallinn: Grenader, 2010).

² Baron Wilhelm von Wrangell, *Geschichte des Baltenregiments: das Deutschtum Estlands im Kampfe gegen Bolschewismus 1918–1920* (Reval: Wassermann, 1928).

välja otsuse,³ millega kuulutati aadlisoost baltisakslased lindpriiks, tuues ettekäändeks „baltisaksa parunite ja eesti kodanluse vandenõud” nõukogude võimu vastu. 27.–28. jaanuaril 1918 algas baltisaksa isikute arreteerimine: mehed alates 17. eluaastast ja naised alates 20. eluaastast, välja jäid imetavad emad ja raugad. Paljud baltisakslased küüditati Siberisse, kust nad pääsesid tänu Brest-Litovski rahulepingule.⁴ Täpsed andmed arreteeritute ja terrori tõttu kannatanute kohta on puudulikud ja hinnangulised.⁵

26. novembril 1918 sõlmiti Eesti Ajutise Valitsuse ning kohalike baltisaksa ühingute ja rüütelkondade esindajate vahel leping,⁶ mille kohaselt asuti moodustama rahvuslikul alusel baltisaksa väeosa. Üksus oli mõeldud kodumaa, eraisikute ja isikliku vara kaitseks. Lepingu kohaselt moodustati väeüksus samadel alustel nagu ülejäänud eesti väeosad. Eesti Ajutine Valitsus pidi maksma palga ja tagama varustamise. Ajutist Valitsust esindas läbirääkimistel pea- ja sõjaminister Konstantin Päts, baltisakslasi parun Georg Stackelberg ning advokaadid Max Bock ja Harry Koch (hilisem saksa rahvusminister Konstantin Pätsi valitsuses, mis oli ametis 28. novembrist 1918 kuni 9. maini 1919). Koosolekul osales ka Eestimaa rüütelkonna peamees parun Eduard Dellingshausen.⁷

³ Jaan Maide, Ülevaade Eesti Vabadussõjast 1918–1920 (Tallinn: Kaitseliit, 1933), 20–22.

⁴ Eduard Freiherr von Stackelberg-Sutlem, Aus meinen Leben: die Kriegsjahre 1914–1918: Verschiebung nach Sibirien (Hannover-Döhren: Hirschheydt, 1964), 46 järgi viidi ära ligi 200 inimest, nende seas alamkapten Roman von Tiesenhausen, hilisem 3. kompanii ülem. Kahjuks ei täpsusta Stackelberg kohta, kust need inimesed ära viidi. Andreas von Antropoff mainib oma mälestustes 20 baltisakslase ja 60 eestlase küüditamist Tallinnast. Nende seas oli ka polkovnik Aleksander Tõnisson. Vt Andreas von Antropoff, „Erlebnisse in Petersburg und Estland in den Jahren 1917/18 nach Tagebüchern,” *Baltische Hefte*, Bd. 17 (1971): 138.

⁵ Karsten, Brüggemann, Die Gründung der Republik Estland und das Ende des „Einen und unteilbaren Rußland”: die Petrograder Front des Russischen Bürgerkriegs 1918–1920 (Wiesbaden: Harrassowitz, 2002), 63 annab Venemaale küüditatute arvuks umbes 500.

⁶ Eesti Riigiarhiiv (edaspidi ERA) 581.1.73, 82–83; Eduard von Dellingshausen, Kodumaa teenistuses: Eestimaa Rüütelkonna peamehe mälestused (Tallinn: Olion, 1994), 211–212, 240.

⁷ Dellingshausen, 211–212.

Tartu ja Viljandi kodumaakaitse salk ning Tartu Balti pataljon

Pataljoni asutamise kuupäevaks võib pidada 27. novembril 1918, kui Tartus ja Rakveres algas baltisakslaste vabatahtlik mobilisatsioon. Esimesed sammud väeosa moodustamiseks tehti Tartus 1918. aasta 27. novembril üliõpilaskorporatsiooni Livonia konvendihoones toimunud kogunemisel, mida juhtis üliõpilaskogu esimees F. von Wulf. Seal kuulutati välja vabatahtlik mobilisatsioon kõigile 18–45-aastastele relvakandmisvõimelistele baltisaksa meestele ning ohvitseride sundmobilisatsioon.⁸ Tartus kokkutulnud meestest moodustati Tartu kodumaakaitse salk (*Dorpater Heimatschutz*).

Täpseid andmeid selle kohta, kes määrati salga ülemaks, ei ole. Küll aga määrati Saksa armee leitnant Rabers, kes hiljem juhtis 1. kompaniid, sideohvitseriks kodumaakaitse salga ja Saksa 68. armeekorpuse juhatusel (*Generalkommando 68*) vahel.⁹

Tartu kodumaakaitse salga väljaõppe eest hoolitsesid Saksa armee 383. maakaitserügemendi ohvitserid ja allohvitserid.¹⁰ Jalaväeväljaõpet juhtis leitnant Rahden ja kuulipildujate kasutamist õpetas leitnant Reiman. Lisaks liitus salgaga vabatahtlikke Saksa 383. maakaitserügemendist ja 17. Mecklenburgi tragunirügemendist. Põhiliselt olid need Saksa teenistusse astunud baltlased, kuid oli ka riigisakslasi.¹¹ Tartu kodumaakaitse salgas oli 380 meest,¹² neist tääke umbes 100 ja mõõku 30,¹³ lisaks seitse raske- ja neli kergekuulipildujat.¹⁴ Varustus alates relvastusest kuni vormideni ja muud vajalikud vahendid saadi lahkuvatelt Saksa

⁸ ERA 2124.1.381, pagineerimata.

⁹ ERA 2124.1.382, pagineerimata.

¹⁰ ERA 581.1.77, 1.

¹¹ Wrangell, 29. Siinkirjutajal puuduvad andmed, kui palju neid täpselt oli.

¹² ERA 2124.1.382.

¹³ Terminite *täägid* ja *mõõgad* all peetakse silmas laskurüksuste ja eskadronide vintpüsside ja mõõkadega relvastatud mehi ja vastavalt relvastatud luureüksuste isikkoosseisu. Tääkide ja mõõkade hulka ei loetud ohvitseri, kuulipildureid, suurtükiväelasi, sideväelasi, meditsiini-personali, tagalaüksuste mehi jne.

¹⁴ ERA 2124.1.382. Samas on kirjutatud ka kahest suurtükist ja kahest pommipildujast, kuid ükski teine allikas ei toeta seda väidet.

okupatsioonivägedelt kas kingitusena või ostu teel.¹⁵ Samuti võeti üle Saksa sõjaväes kehtinud reglemendid ja kord.¹⁶

Alamakpten Viktor von zur Mühlen asus 20. novembril 1918¹⁷ formeerima Viljandi baltisakslastest Viljandi kodumaakaitse salka (*Felliner Heimatschutz*). Salga suuruseks kujunes 60 tääki, vooris oli 20 meest, hobuseid oli 31.¹⁸ Salga tegelikuks juhiks ja formeerijaks oli Alfred von Stryk. Alamakpten von zur Mühlen oli samal ajal Riias, kus ta aitas organiseerida Balti *Landeswehr*'i.¹⁹ Millal von zur Mühlen Eestisse tagasi jõudis, ei ole teada.

15. detsembril 1918 andis Eesti sõjavägede operatiivstaabi ülem polkovnik Johan Laidoner käsu liita Viljandi ja Tartu grupid kokku. Uue väeosa juhiks määrati senine Viljandi salga ülem alamakpten Viktor von zur Mühlen.²⁰ 18. detsembril 1918 hakkas väeosa liikuma Viljandist Tartu suunas, kuhu jõuti sama päeva õhtuks. Von zur Mühleni tulek Tartusse tuli sealsele kodumaakaitse salgale üllatusena.²¹ Korraldustele tuginedes võttis von zur Mühlen juhtimise üle ning liitis Viljandi ja Tartu salga üheks väeosaks nimega Tartu Balti pataljon (*Balten Bataillon Dorpat*).

Tartu salgast sai 1. jalaväekompanii (ca 120 tääki) leitnant Rabersi (riigisakslane) juhatusel. Viljandi salgast sai 2. jalaväekompanii (ca 50 tääki) samuti riigisakslasest leitnant Stocki²² juhatusel. Moodustati neli raskekuulipildujarühma ja üks kergekuulipildujarühm alamleitnant Asmussi, vanemallohvitser von Wahli, leitnant Peitani, leitnant Baerenti ja alamleitnant von Wiréni juhatusel kokku seitsme raske- ja nelja kerge-

¹⁵ Erich, Frey, Der 2 Infanteriezug des Baltenregiments 1918–1920: Ernste und heitere Erlebnisse (Reval: Wassermann, 1933), 6; ERA 2124.1.381.

¹⁶ Wrangell, 29.

¹⁷ Viktor von zur Mühlen, „Zur Geschichte des Baltenregiments,” *Revaler Bote*, 7. juuni 1929, 3; ERA 2124.1.381 järgi asutati Viljandi kodumaakaitse salk 5. detsembril 1918.

¹⁸ ERA 2124.1.382.

¹⁹ Mühlen, 3.

²⁰ Wrangell, 29. Võimalik, et käsk oli suusõnaline.

²¹ Oswald Hartge, Auf des Lebens großer Waage: Erinnerungen 1895–1939: mit 19 Bildern und Stadtplänen von Reval und Dorpat (Hannover-Döhren: Harro von Hirschheydt, 1968), 317.

²² ERA 2124-3-95, 63. Riigisakslane leitnant Stock ja riigisakslasest allohvitser lahkusid 9. jaanuaril 1919 Eestist.

kuulipildujaga.²³ Lisaks formeeriti ratsakomando (30 mõõka) leitnant parun Hans Engelhardti juhatusel. Pataljoni vooris oli kokku 70 meest.²⁴ Tartu Balti pataljon allus Tartu garnisoni ja 2. jalaväepolgu ülemale polkovnik Jaan Undile.

Rakvere baltisakslaste üksus

18. novembril 1918 andis 1. diviisi ülem kindralmajor Aleksander Tõnisson 5. jalaväepolgu ülemale alampolkovnik Nikolai Reegile loa formeerida oma polgu juures baltisakslastest koosnev väeüksus. 27. novembril algas Rakveres baltisaksa vabatahtlike registreerimine.²⁵ Vabatahtlike koondamisega tegeles alamleitnant Hans von Brevern,²⁶ hilisem Balti pataljoni majandusjaoskonna ülem. Vabatahtlikud arvati 5. jalaväepolgu baltisaksa ratsakuulipilduja-komandosse (*Wesenberger Truppe*, vahel ka *Estnische Abteilung*),²⁷ mida hakkas juhtima polkovnik Konstantin von Weiss.²⁸ Rindele mindi juba 5. detsembril 1918. Baltisakslased kutsusid ratsakuulipildurite komandot *Wesenberger Truppe*'ks. 31. detsembril 1918 oli selles 187 meest. Ka Rakvere grupil õnnestus varustust hankida lahkuvatelt Saksa vägedelt. Lisaks tulid paljud vabatahtlikud isiklike relvade, vormi ja hobustega.

Tartu Balti pataljoni ja Rakvere üksuse ühendamine ühtseks pataljoniks

Balti pataljoni tegelik sünnipäev on aga 1. jaanuar 1919, kui 5. jalaväepolgu ratsakuulipildujakomando ja Tartu Balti pataljon ühendati ühtseks pataljoniks. Pataljon allutati 1. diviisile ja jäi diviisi administratiiv-

²³ ERA 581.1.71, 1.

²⁴ Ibid.; ERA 2124.1.382.

²⁵ ERA 2124.1.381.

²⁶ Alamleitnant Hans von Breverni teenistustoimik, ERA 495.7.410.

²⁷ Eestimaa rüütelkonna järgi.

²⁸ ERA 2124.1.381.

*Polkovnik
Konstantin von Weiss,
Balti pataljoni ülem.
Eesti Riigiarhiiv*

alluvusse kuni laialisaatmiseni 20. septembril 1920. Määruse baltisaksa väeosade kokkuliitmiseks andis Eesti sõjavägede ülemjuhataja polkovnik Laidoner 26. detsembril 1918.²⁹ Määruse järgi tuli kõik baltisakslastest koosnevad väeüksused koondada Rägavere mõisa juurde. Pataljoni formeerimine lõpetati 1. jaanuaril 1919 Käravetes.³⁰

Väeosa koosnes enamasti vabatahtlikest ja liitis väga erineva taustaga mehi. Aadlitiitliga meeste ja mõisaomanike arv ei ületanud mitte kunagi

²⁹ ERA 2124.1.382; ERA 581.1.96, 1.

³⁰ Wrangell, 29; ERA 2124.1.381.

10–15 protsenti isikkoosseisust. Suurem osa sõdureid pärines keskklassi hulgast ja olid baltisakslased, aga leidsid ka eestlasi või saksastunud eestlasi³¹ (halvustavalt – kadakasakslased)³². Vahekord eestlaste ja sakslaste vahel oli pataljonis üldiselt hea.³³ Pataljonis teenis mehi kõigilt elualadelt: oli kooliõpilasi, tudengeid, kontoritöötajad, kaupmehi, insenere.³⁴ Hiljem, 1919. a mais, moodustati ka venelastest koosnev kompanii, mida juhtisid baltisaksa ohvitserid. Tänu sellele, et pataljon koosnes vabatahtlikest, oli pataljon kindel ja teotahteline väeüksus.

Vabatahtlike arvu kasvades moodustati Tallinnas 3. jaanuaril 1919 Balti pataljoni reservkompanii³⁵ (*Erzatzabteilung des Baltenregiments*, aga ka *Erzatztruppe des Balten Bataillon*),³⁶ mida juhtis polkovnik parun Theodor Stackelberg.³⁷ Reservkompaniis käis pidev väljaõpe. Näiteks 1919. a märtsi alguses saadeti reservkompaniist rindele Balti pataljoni suurtükipatarei kapten Barthelti juhtimisel.³⁸

Balti pataljonil oli ka oma varrukamärk, mis tuletati Loodearmee embleemist. Alguses oli see Saksa riigivärvides (punane, valge, must), kuid hiljem jäeti ülemine punane triip ära. Veel olid baltlastel oma õlakud: reamehel mustad hõbeäärise ja suure B-tähega keskel, ohvitseridel lipnikust kaptenini mustad hõbeäärise ja suure B-tähega keskel, mida omakorda läbis pikuti hõbedane pael. Alampolkovniku ja polkovniku õlakud olid mustad hõbeäärise ja suure B-tähega keskel, mida kummaltki poolt B-d läbisid pikuti hõbedased paelad.³⁹

³¹ *Heldengedenkbuch des Baltenregiments*, gesammelt und bearbeitet von Georg von Krusenstjern (Reval: [s.n.], 1938), 112 järgi käis väeosast sõja jooksul läbi 920 baltisakslast, 270 venelast ja 160 eestlast.

³² ERA 2124.1.381.

³³ Allikates ja mälestustes ei ole nimetatud Balti pataljonis ühtegi intsidenti, mis oleks tekkinud rahvastevahelise vaenu tõttu; 1919. a lõpu poole olevat tekkinud vastuolud mõisaomanike ja ilma mõisata baltisakslaste vahel. Vt ERA 496.2.17, 552.

³⁴ ERA 2124.1.381; *Heldengedenkbuch*, 111–119.

³⁵ ERA 582.1.1, 3. Reservkompanii esimeses päevakäsus nimetatakse seda Balti pataljoni marsitagavaraks. Vt Hartge, 344.

³⁶ Hartge, 317 järgi nimetasid eestlased rahvapäraselt seda üksust „satsparuniteks”.

³⁷ ERA 582; Wrangell, 60.

³⁸ Wrangell, 64–65.

³⁹ *Eesti Vabadussõda 1918–1920*, 2. kd, koostanud A. Traksmäe jt, 3. tr (Tallinn: Mats, 1997); ERA 2124.2-40, 24. Ernst Valdin, „Eesti sõjaväe vormiriietuse areng Vabadussõja kestel ja

Balti pataljoni struktuur Vabadussõja ajal

Balti pataljon erines oma struktuurilt teistest Eesti sõjaväe pataljonidest. Tavaline Eesti üksikpataljon koosnes neljast laskurroodust, kuulipilduja-komandost, ratsa- ja jalaluurekomandost ning tagalaüksustest. Pataljoni koosseisude järgi kuulus üksikpataljoni 1040 meest, neist 675 olid täägid ja mõõgad.⁴⁰ Tegelikult polnud nii palju mehi üheski Eesti pataljonis. Põhiline erinevus teiste pataljonide ja Balti pataljoni vahel seisnes selles, et viimasel oli ka ratsaeskadron, ratsakuulipildujakomandod ja suurtükipatarei. Enamasti oli tavalises polgus või üksikpataljonis ratsamaaluarajate komando. Samas ei allunud eskadron ja patarei administratiivselt Balti pataljonile, vaid olid üksikväeosa õigustes.⁴¹ Alles 1919. a septembris viidi nad ühise raamatupidamise alla. Selguse ja lihtsuse huvides käsitleme neid siiski kui Balti pataljoni allüksusi.

Teine suur erinevus võrreldes teiste Eesti üksustega oli ohvitseride rohkus Balti pataljonis. Vabadussõja jooksul teenis kokku 253 ohvitseri, neist 169 pataljonis ja 84 reservkompaniis. Sellest tulevalt teenis enamik ohvitseri madalamatel ametikohtadel kas allohvitseride või reamees-tena.⁴² Ilmekas näide on eskadron, kus 1919. a oktoobri seisuga teenis kokku 32 ohvitseri, neist aga vaid kuus ohvitseri ametikohal.⁴³ Võrdluseks: 7. jalaväepolgus teenis 1919. aasta sügisel ettenähtud 70 ohvitseri asemel 45–50.⁴⁴

Järgnevalt antakse ülevaade Balti pataljoni struktuurist ajavahemikul 1. jaanuarist 1919 kuni 2. veebruarini 1920. Kuigi pataljoni nimetati Vabadussõja ajal Balti rügemendiks, ei andnud see mitte kunagi välja rügemendi mõõtu. Tipphetkel, 1919. a juuni alguses, kuulus pataljoni

tunnusmärgid,” käsikiri, 1939, ERA 2124.2.40. Säiliku lisas on märgitud kuupäevaks 18. märts 1919.

⁴⁰ ERA 497.2.117, 447–450.

⁴¹ ERA 497.2.240, pagineerimata.

⁴² Merike Jürjo ja Mati Õun, Olla väärikas juht, kui isamaa vajab: Eesti reservohvitserikond 1900–2007 (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2007), 25.

⁴³ Päevakäsk nr 170 12. oktoobrist 1919, ERA 581.1.82, 89–90p (eskadroni nimekiri).

⁴⁴ Mati Kröönström, Kaptenite ja leitnantide sõda: Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920 (Tartu: Tänapäev, 2010), 74.

koos Tallinna reservüksusega 900 meest.⁴⁵ Lahinguallüksustes oli umbes 600 meest.⁴⁶

2. jaanuaril 1919 oli pataljoni struktuur järgmine:

- 1) jalaväekompanii (ülem leitnant Karl Stock),
- 2) eskadron (alamkapten Wolf von Gruenewaldt),
- 3) ratsakuulipildujakomando (leitnant Helmuth von Wetter-Rosenthal),
- 4) kuulipildujakompanii (alamkapten Wolf Kirsten),
- 5) 1. kuulipildujakomando⁴⁷ (alamkapten Georg von Gloy),
- 6) 2. kuulipildujakomando (alamkapten Erik von Holst).⁴⁸

Paberil olid kuulipildujakomandod ja kuulipildujakompanii eraldiseisvad üksused, kuid tegelikult allusid mõlemad komandod kuulipildujakompanii ülemale.

Selline struktuur oli pataljonil kuni 1919. a märtsini, kui toimus suurem reorganiseerimine. Pataljon tegutses tollal Narva jõe ääres, mehitades Gorodenka-Kuningaküla-Permisküla-Perevoloki-Vintse-Vasknarva kaitseliini. Seni suhteliselt iseseisvalt tegutsenud jalaväerühmad koondati nüüd kompaniideks:

- 1. ja 2. jalaväerühm liideti 1. kompaniiks alamkapten Ottomar Douglase⁴⁹ juhtimisel,
- 3. ja 4. jalaväerühm liideti 2. kompaniiks leitnant Paul Kügleri juhtimisel.

Kuulipildujakompaniisse koondati kõik kuulipildujarühmad. Kompaniülemaks sai algul alamkapten Wolf Kirsten, pärast tema langemist 12. aprillil 1919 määrati uueks ülemaks alamkapten Georg von Gloy. Liideti Wetter-Rosenthali ja Strombergi kaheühmalised ratsakuulipilduja-

⁴⁵ Wrangell, W. Geschichte, 72.

⁴⁶ ERA 495.10.19, 61–75; *Heldengedenkbuch*, 112–113.

⁴⁷ Endine 5. jalaväepolgu ratsakuulipildujakomando.

⁴⁸ Wrangell, 34–35.

⁴⁹ Vene armee staabikapten, üks väheseid Balti pataljoni ohvitseri, kes tegi Eesti sõjaväes karjääri. Errumineku hetkel (1938) oli kolonelleitnant. Teenis Sõjavägede Staabi topograafia-hüdroloogia osakonnas eri ametikohtadel, nagu ülema kt ja asetäitja, oli vahepeal ka osakonna-ülem. ERA 495.7.509.

komandod, mis tegelikult olid umbes poolteise jao suurused: Wetter-Rosenthali komandost sai 1. rühm ja Strombergi komandost 2. rühm.⁵⁰

Märtsis lisandus pataljonile uus allüksus – suurtükipatarei, mis jõudis rindele 14. märtsil 1919. Patareiülem oli kapten Barthelt, hiljem alamkapten parun Georg Meyendorff. Patareil oli kaks 76 mm Vene M1902 kahurit, koosseisu kuulus 4 ohvitseri, 48 meest ja 36 hobust.⁵¹

22. veebruaril 1919 asutati üks omanäolisemaid üksusi Eesti Vabadussõjas: Peipsi järvel asunud Balti pataljoni relvastatud jääpurjekate flotill (*Segelschlittenflottille*).⁵² Viimased paadid saabusid 1. märtsil 1919, kuid esimene patrullisõit tehti juba kaks päeva varem, 27. veebruaril 1919.⁵³ Flotilli ülesanne oli valvata Balti pataljoni paremat tiiba ehk Peipsi järve põhjaosa ning täita luure- ja patrullülesandeid. Flotilli baas oli Remnikul ja flotilli ülem oli kaptenleitnant Adam von Gernet.⁵⁴ Talle allusid viis purjekat, mis olid relvastatud kerge- ja raskekuulipildujatega. Flotill jagunes kaheks divisjoniks vastavalt alamleitnant parun Roman Tiesenhauseni ja alamkapten Erik von Holsti juhtimisel.⁵⁵ Üksuse eluiga jäi lühikeseks, sest aprillis algas jääminek ning flotill saadeti laiali.

Järgmine suurem muudatus toimus 1919. a mais, kui Balti pataljon tegutses Loode-Venemaal ja toetas Vene valgete Põhjakorpuse edasitungi. Pärast seda, kui Balti pataljon ja alampolkovnik Stanislav Bulak-Balahhovitši (ka Stanisław Bułak-Balachowicz) üksused olid vallutanud Oudova (Gdovi) linna, asuti vene vabatahtlikest ja sõjavangidest formeerima 3. kompaniid, mida juhtisid baltisaksa ohvitserid. Kompaniiülemaks määrati leitnant parun Roman Tiesenhausen, tema abiks leitnant Barth.⁵⁶ 24. mail 1919 oli 3. kompaniis kokku 115 meest. Kompanii oli

⁵⁰ Pataljoni päevakäsk nr 48, ERA 2124.1.385; Balti pataljoni päevakäsud märtsis, ERA 581.1.3, 4; samas säilikus on ka kogu pataljoni nimekiri; Wrangell, 72–73 järgi kehtestati niisugune struktuur alles mai alguses.

⁵¹ Wrangell, 64; ERA 2124.3.117, 22–23.

⁵² ERA 495.10.13, 363; ERA 581.1.3, 4; Wrangell, 64.

⁵³ Erik von Holst, „Die S-F“, *Revaler Bote* nr 277, 1. detsember 1928.

⁵⁴ Hiljem teenis Vene valgete Loodearmees.

⁵⁵ ERA 2124.1.385, pagineerimata; Gunnar Knüpfer, hrsg., *Das Balten-Regiment ein Jahr im Felde* (Dorpat: K. Mattiesen 1920), 69–70.

⁵⁶ *Heldengedenkbuch*, 112–113; 1919. a mai päevakäsud, ERA 581.1.5.

Balti pataljoni koosseisus, kuid osa varustusest ja toidust ning palga said mehed Põhjakorpusele. Lahinguristsed sai 3. kompanii 1919. a juunis.

Sellega lõppesid ühtlasi suuremad muudatused Balti pataljoni struktuuris ja koosseisus. Hilisemad muudatused seisnesid üksnes allüksuste ühendamises, näiteks liideti Strombergi ja „rosenthallaste”⁵⁷ ratsakuulipildujarühm üheks ratsakuulipildujakomandoks alamkapten Strombergi juhtimisel ning allutati ratsaeskadronile.⁵⁸ 1919. a detsembri alguses moodustati desarmeeritud loodearmeelastest 4. kompanii, mille ülemaks määrati alamkapten Konrad Kügler.⁵⁹ Suurem osa neist demobiliseeriti 1920. a jaanuaris ja veebruaris ning saadeti tagasi Venemaale. Sadakond selle kompanii meest aga jooksis 1919. a detsembris ja 1920. a jaanuaris punaste poole üle.⁶⁰

Balti pataljoniga seotud poliitilised diskussioonid

Üks episood Eesti Vabadussõjas oli ka nn *Landeswehr*’i sõda ehk relva-konflikt Balti *Landeswehr*’i, Saksa vabakorpuselaste ja Eesti vägede vahel. Eestlasi toetas Põhja-Läti brigaad. Ehkki olemuselt ja rahvuskoosseisult olid *Landeswehr* ja Balti pataljon sarnased, tuleb teha selge vahe. Balti pataljon oli alates formeerimisest 27. novembril 1918 kuni demobiliseerimiseni 22. septembril 1920 üks osa Eesti Vabariigi sõjaväest ja tegutses oma rahvuslikule koosseisule vaatamata Eesti liitlasena võitluses Eesti vabaduse eest ja bolševismi vastu. *Landeswehr* oli osa Saksa VI reservkorpuse juhataja kindral krahv Rüdiger von der Goltzi alluvusse koondatud vägedest, millel oli bolševismivastase võitluse ülesande kõrval ka võimuambitsioon nii Lätis kui ka laiemalt Baltikumis.

⁵⁷ Pärast leitnant Helmuth von Wetter-Rosenthali langemist 29. mail 1919 Skovorodkas nimetati ratsakuulipildujate komando tema mälestuseks alates 2. juunist 1919 „rosenthallasteks”. ERA 2124.1.386, pagineerimata.

⁵⁸ ERA 2124.1.387, pagineerimata; ERA 581.1.10, pagineerimata.

⁵⁹ Wrangell, 155, 157.

⁶⁰ ERA 581.1.12, pagineerimata; ERA 581.1.13, pagineerimata; ERA 2124.1.386, pagineerimata; ERA 2124.1.387, pagineerimata; Knüpffer, 147–148.

28. detsembril 1918 saatis 1. diviisi ülem kindralmajor Aleksander Tõnisson raporti sõjavägede ülemjuhatajale polkovnik Laidonerile ja sisekaitseülemale kindralmajor Ernst Põdderile. Raportis andis ta ülevaate Rakvere grupi suurusest ja tema läbisaamisest teiste väeosadega ning eestlaste ja sakslaste läbisaamisest. Tema üldine hinnang väeosale on küll hea, kuid Tõnisson pidas poliitiliselt vajalikuks niisuguse väeosa laialisaatmist. Tõnisson mõonis, et Rakvere grupi „sõjaline väärtus on rahulolev ja praegustes tingimustes [detsembri lõpp 1918. S. Õ.] tungivalt vajalik”. Sisekaitseülem kindralmajor Põdder tegi ettepaneku üksus eesti polkude vahel ära jagada.⁶¹ Kahjuks puuduvad andmed Laidoneri vastuse kohta, kuid pataljoni tegutses edasi ja arvatavasti võttis Laidoner raporti lihtsalt teadmiseks.

27. detsembri 1918. aasta Maanõukogu kinnisel istungil kinnitas Laidoner, et sakslaste üksuste distsipliin on parem kui ülejäänud Eesti väeosadel ja midagi halba nende kohta öelda ei ole. Istungil küsis Maanõukogu saadik A. Veiler, kas saksa omakaitseüksused on „isejuhtimise” all, mille peale peaminister Konstantin Päts vastas, et need on ühise juhatuse all.⁶²

Niisugused ettepanekud ei jäänud aga viimasteks. *Landeswehr*’i sõja alguses tõusis pataljoni laialisaatmine uuesti päevakorda. 1. diviisi ülem kindralmajor Tõnisson saatis 6. juunil 1919 ülemjuhataja staapi teate, et juhul, kui *Landeswehr*’iga peaks sõda algama, peab ta vajalikuks Balti pataljoni Põhjakorpuse juurest ära tuua ning Rakveres 1. diviisi tagavara-pataljoni valve all interneerida. Suurtükirühm võis rindele jääda. Tema ettepanekul võinuks Põhjakorpusele anda baltlaste asemele kaks eesti roodu.⁶³ Laidoner vastas Tõnissonile veel samal päeval ning kirjutas, et „valitsus on otsustanud interneerimisega viivitada, kuid igaks juhuks olgu valmis, kui Balti pataljoni tegevus peaks kahjulikuks muutuma”.⁶⁴ Lisaks teatas Tõnisson, et Balti pataljoni ohvitserid teevad vene ohvitseride seas

⁶¹ ERA 2124.1.381.

⁶² Maanõukogu protokollid 1917–1919: 1. koosolekust 1. juulil 1917 78. koosolekuni 6. veebruaril 1919 ([Tallinn: s.n.], 1935), 344.

⁶³ ERA 495.10.87, 208.

⁶⁴ Ibid., 210.

ka „suurt kihutustööd” Eesti vastu.⁶⁵ Siinkirjutaja ei ole leidnud andmeid, keda täpsemalt kindral Tõnisson süüdistas. Samasuguse teate saatis Tõnisson 10. juunil, soovitades Balti pataljon, mis Põhjakorpuse „tiiva alla pugese, sealt välja õngitseda. Sakste eest võiks tasu anda laskemoonaga ja toiduainetega.”⁶⁶ 23. juunil palus Tõnisson luba Balti pataljon, mis „lõpulikult Venemaale kolinud”, toidult maha võtta. Laidoner sellega ei nõustunud, vaid kirjutas: „Balti pataljon on ajutiselt Põhjakorpuse juurde komandeeritud ja on Eesti väeosa ja peab selleks jääma.”⁶⁷

Karsten Brüggemann kirjutab oma raamatus,⁶⁸ viidates Herderi institutis säilitatavatele materjalidele, et osa Balti pataljoni ohvitsere ja sõdureid kavatses minna Lätti ning liituda *Landeswehr*’iga.⁶⁹

Viktor von zur Mühlen kirjutas oma mälestustes, et Stanislav Bulak-Balakhovitš helistas 1. juunil 1919 talle Pihkvast Oudovasse ning tegi ettepaneku, et ka Balti pataljon Pihkvasse tuleks, hoolimata sellest, et kindralleitnant Aleksander Rodzjanko oli andnud käsu saata Balti pataljon Jamburgi-Gatšina suunale. Bulak-Balakhovitš lubas selleks Eesti väejuhatusele ka loa hankida. Viktor von zur Mühlen siiski keeldus.⁷⁰ See oli ka ainus reaalne võimalus Lätti minna. Siinkirjutaja ei kahtle aga selles, et Eesti baltisakslased tundsid südames kaasa oma rahvuskaaslastele Lätis.

30. novembril 1918. aastal formeeriti Tallinnas peaaesjalikult baltisakslastest koosnenud Kaitseliidu 7. jaoskond. Üksuse ülem oli polkovnik Alfred von Krusenstjern, kes jäi ülemaks ka pärast 25. märtsi 1919, kui 7. jaoskond muudeti ümber Tallinna 3. kaitsepataljoniks.⁷¹

Kuid *Landeswehr*’i sõja ajal saadeti 10. juunil 1919 Eesti Ajutise Valitsuse (AV) otsusega Tallinna 3. kaitsepataljon laiali.⁷² Ehkki ametlikult seda põhjuseks ei toodud, saadeti pataljon laiali poliitilistel kaalutustel:

⁶⁵ ERA 495.10.52, 88–89.

⁶⁶ ERA 495.10.87, 427.

⁶⁷ ERA 495.10.87, 974.

⁶⁸ Brüggemann.

⁶⁹ Ibid., 197.

⁷⁰ Mühlen.

⁷¹ ERA 497.2.210, 567; Wrangell, 38.

⁷² Reigo Rosenthal, Laidoner – väejuht: Johan Laidoner kõrgema operatiivjuhi ja strateegia kujundajana Eesti Vabadussõjas ([Tallinn]: Argo, 2008), 270.

ühelt poolt kardeti pataljoni võimalikku väljaastumist AV korra vastu, teisalt kardeti eestlaste aktsioone baltlaste vastu.

Võib oletada, et tänu Laidoneri tegevusele ei saadetud Balti pataljoni laiali, osalt oli see tingitud kohustustest Loodearmee ees. *Landeswehr*'i sõja ajal kasvas Eestis nii tavainimeste kui ka sõjaväelaste seas viha baltisakslaste vastu. Kindral Tõnissoni palvetes võib näha ka tema muret 1. diviisi siseolude pärast. Nende Balti pataljoni võitlejate julgeoleku tagamiseks, kes saabusid puhkuselt või haiglastest, veeti neid Tallinnast Narva meritsi, mitte raudteed pidi.⁷³ Pärast *Landeswehr*'i sõja lõppu olukord normaliseerus.

1919. a detsembris muudeti kõik senised üksikpataljonid polkudeks. Laidoneril oli kavas ka Balti pataljon polguks kujundada, kuid siingi kohtas ta kindralmajor Tõnissoni⁷⁴ vastuseisu. Siinkirjutaja arvates oli see õigustatud, sest polgu moodustamiseks ei olnud pataljonis piisavalt mehi.⁷⁵ Lisaks kerkis päevakorda ülema vahetus. Laidoner tegi ettepaneku määrata polkovnik Konstantin von Weissi asemele Balti pataljoni uueks ülemaks polkovnik parun Theodor Stackelberg (Balti pataljoni reservi ülem). Tõnissonile see idee aga ei meeldinud, ta viitas Stackelbergi liigsele venemeelsusele.⁷⁶ Eesti sõjaväes oli peale polkovnik Stackelbergi teisigi baltisakslastest vanemohvitseri, nagu näiteks polkovnik Alfred von Krusenstjern või alampolkovnik Arthur von Buxhoeveden. Ülemavahetuse ettepaneku tegelikud tagamaad pole teada. Võib arvata, et põhjuseks võis olla polkovnik Konstantin von Weissi halvenev tervis. Ta läks 3. detsembril 1919 puhkusele, mille kestel ta haigestus ja pöördus väeossa tagasi alles 4. mail 1920. Oma osa mängis ka Weissi abikaasa Anna von Weissi haigestumine tüüfusesse; Anna suri 21. märtsil 1920. Anna von Weiss teenis Vabadussõja ajal pataljoni väli-laatsaretis.⁷⁷

⁷³ Hartge, 338.

⁷⁴ Aleksander Hellat, Tallinna raatuses ja Toompeal: Mälestusi iseseisvuse võitluspäevilt, II köide, Vabadussõda 1918–1920 (Tallinn: Rahvaülikool 1930), 261.

⁷⁵ ERA 495.10.38, 666.

⁷⁶ Ibid., 667.

⁷⁷ Heldengedenkbuch, 11–12.

Tartu Balti pataljoni sõdurid ja ohvitserid tutvuvad Saksa raskekuulipildujaga MG 08. Tartu, detsember 1918. Parevalt esimene alamkapten Viktor von zur Mühlen. Eesti Riigiarhiiv

Mõne teise kandidaadi puhul oleks kindralmajor Tõnisson arvatavasti nõus olnud, sest 11. septembril 1920 määrati polkovnik Weiss ajutiselt 1. diviisi ülema abiks, oktoobris 1920 kinnitati ametlikult diviisiülema abiks.⁷⁸ Kui 1919. aasta detsembri lõpus moodustati Viru rindel Viru rinde juhatus eesotsas kindralmajor Tõnissoniga, määrati 1. diviisi ülemaks polkovnik Otto Heinze. Võib oletada, et sobiva kandidaadi puhul Balti pataljoni ülema kohale oleks Weiss määratud juba varem diviisiülema abiks või mõnele rindejuhatuse ametikohale. Suure tõenäosusega sai Weissi määra-

⁷⁸ Polkovnik Konstantin von Weissi teenistustoimik, ERA 495.7.6587, 4–8p.

mise takistuseks tema haigestumine. Kuigi mitmel puhul oli kindralmajor Tõnisson Balti pataljoni vastu kohati vaenulik, suhtus ta samas Aleksander Hellati⁷⁹ väitel Balti pataljonisse ka hästi, sest seal oli kõva distsipliin.

Eesti maareform mõjutas lisaks Balti pataljonis teenivaid mõisaomanikke ja mõisate pärijaid. Osalemise eest sõjategevuses oli võimalik saada normaaltalu (50 ha) koos endise mõisasüdamega.⁸⁰ Näiteks pataljoni ülem polkovnik Konstantin von Weiss sai tagasi oma isa mõisa Varudis koos rahalise autasuga.⁸¹

Kokkuvõte

Erinevalt teistest Eesti väeosadest läks Balti pataljoni formeerimine lihtsamalt ja kiiremini, sest seda tegevust toetasid lahkuvad Saksa armee üksused ja kohalik baltisaksa aktiiv. Lisaks astusid pataljoni vabatahtlikud Saksa sõjaväest. Balti pataljon oli peamiselt vabatahtlikest koosnenud üksus. Teadaolevalt ei täiendatud pataljoni kordagi mobiliseeritutega. Struktuurilt erines pataljon teistest eesti üksustest, sest pataljoni alluvuses tegutses ka ratsaeskadron ja suurtükipatarei. Ehkki Balti pataljoni olemasolu tekitas ajuti, eriti *Landeswehr*'i sõja ajal, vastuseisu nii Eesti kõrgemate sõjaväelaste seas kui ka tsiviilelanike hulgas, seda siiski laiali ei saadetud. Balti pataljoni võitlus Eesti Vabadussõjas Eesti poolel ja Eesti sõjaväe koosseisus aitas muu hulgas normaliseerida baltisaksa vähemuse, endise ülemkihi suhteid Eesti elanike tiitelrahvuse, eestlastega.

⁷⁹ Hellat, 261. Hellat oli siseminister Jaan Tõnissoni valitsuses 18.11.1919–(28.)30.07.1920.

⁸⁰ Eli, Pilve, „Maa vabaduse eest,” Akadeemia nr 2 (2008): 332.

⁸¹ ERA 497.1.65, 40–44; *Eesti ohvitserid ja sõjandustegelased. 2. kogumik*, koostaja Mati Õun (Tallinn: Sentinel, 2002), 123.

Lisa. Balti pataljoni koosseis Vabadussõja ajal

Staap ja tagalaüksused

Tabel 1. Staap ja tagalaüksused

Ametikoht	1. märts 1919 ⁸²	1. november 1919 ⁸³	3. jaanuar 1920 ⁸⁴
Pataljoniülem	Polkovnik Konstantin von Weiss	K. v. Weiss	K. v. Weiss
Pataljoni staabiülem ja pataljoniülema 1. abi	Alamkapten Viktor von zur Mühlen	V. v. zur Mühlen	V. v. zur Mühlen
1. adjutant	Alamleitnant parun Konrad Uexküll- Gyldenband	Parun K. Uexküll- Gyldenband	Parun K. Uexküll- Gyldenband
Majandusjaoskonna ülem ja pataljoniülema 2. abi	Alamleitnant Hans von Brevern	H. v. Brevern	H. v. Brevern
Majandusjaoskonna ülema abi	Felix von Berg	F. v. Berg	F. v. Berg
Sidekomando ülem	Alamkapten Erik von Bremen	E. v. Bremen ⁸⁴	E. v. Bremen
Voori ja tööliste ülem		Leitnant parun Adolf Pilar von Pilchau	Parun A. Pilar von Pilchau
Voori ja tööliste ülema kt		Alamkapten Robert Tedders	R. Tedders
Kortermeister	Alamleitnant Konrad von Gruenewaldt	K. v. Gruenewaldt	K. v. Gruenewaldt
Relvurohvitser	Leitnant Egolf von zur Mühlen	E. v. zur Mühlen	E. v. zur Mühlen
Pataljoni laekur		Alamkapten Herbert Savary	H. Savary
Pataljoni asjaajaja		Lipnik Kurt Grohmann ⁸⁶	K. Grohmann
Kohtu asjaajaja	Werner Hasselblatt	W. Hasselblatt	W. Hasselblatt

⁸² Päevakäsk nr 48-1, ERA 581.1.4.

⁸³ Wrangell, 34–35.

⁸⁴ Ibid., 155–157.

⁸⁵ Lisaks pataljoni õigusetundja.

⁸⁶ ERA 497.2.245, 96.

Pataljoni kirjutaja ⁸⁷	Felix Knüpffer	F. Knüpffer	F. Knüpffer
Pataljoni kaplan	Kirikuõpetaja Gunnar Knüpffer	G. Knüpffer	G. Knüpffer
Uue kompanii formeerimise eest vastutaja			Alamkapten Wolf von Gruenewaldt

Allüksused 1. jaanuaril 1919⁸⁸

Tabel 2. Jalaväekompanii⁸⁹ 1. jaanuarist kuni 1. märtsini 1919

Kompaniiülem	Leitnant Karl Stock ⁹⁰
1. jalaväerühm	Alamleitnant Hermann von Andreae
2. jalaväerühm	Leitnant Gerhard Barth
3. jalaväerühm	Veltveebel Rentsch
4. jalaväerühm	Leitnant Paul Kügler ⁹¹

Tabel 3. Kuulipildujakompanii (Tartu) 1. jaanuarist kuni 1. märtsini 1919

Ülem	Alamkapten Wolf Kirsten
1. rühm	Alamleitnant August Asmuss
2. rühm	Leitnant Karl Peitan
3. rühm	Alamleitnant Ernst Bock

⁸⁷ Pataljonikirjutajale allus veel kuus kirjutajat. Päevakäsu nr 48 lisa, ERA 581.1.1.

⁸⁸ Et 1. märtsil 1919 muudeti põhjalikult pataljoni struktuuri, esitatakse 1919. a jaanuari alguse struktuur eraldi.

⁸⁹ 1. märtsil 1919 reorganiseeriti jalaväekompanii: seniste eraldi rühmade asemel moodustati kaks jalaväekompaniid. ERA 2124.1.385.

⁹⁰ Leitnant Stock ja veltveebel Rentsch lahkusid 9. jaanuaril Eestist. ERA 2124.3.95, 63.

⁹¹ Oli 24. juunist kuni 30. juulini 3. kompanii ülem. ERA 495.7.1081, pagineerimata.

Tabel 4. Eskadron I. jaanuarist kuni I. märtsini 1919

Eskadroni ülem	Alamkapten Wolf von Gruenewaldt
1. ratsarühm	Alamkapten parun Konstantin Pilar von Pilchau
2. ratsarühm	Alamkapten Walter von Kursell
3. ratsarühm	Leitnant parun Hans Engelhardt

Tabel 5. Ratsakuulipildujakomando I. jaanuarist kuni I. märtsini 1919

Ülem	Alamleitnant Helmuth von Wetter-Rosenthal
1. kuulipildujakomando	Alamkapten Georg von Gloy
1. rühm	Leitnant Karl Förster
2. rühm	Leitnant Paul Thomson
2. kuulipildujakomando	Alamkapten Erik von Holst
1. rühm	Alamkapten parun Leo Stromberg
2. rühm	Kaptenleitnant Walter von Hörschelmann

Tabel 6. Balti pataljoni meditsiiniteenistus I. veebruaril 1919

Pataljoni peaarst	Dr Edgar Anderson
Arstid	Dr Bruno Harald Dr Heinrich Sellheim
Sidumissalk	Dr Otto Haller Dr Armin Hilfe
Meditsiiniõed	Proua Anderson Anna von Weiss

Pataljoni allüksuste koosseis ja ülesehitus alates 1. märtsist 1919

Tabel 7. Eskadron

	1. märts 1919 ⁹¹	12. november 1919 ⁹³	3. jaanuar 1920
Ülem	Alamkapten Wolf von Gruenewaldt	W. v. Gruenewaldt	Alamkapten Heinrich von Dehn
Vanemohvitser	Alamkapten Walter von Kursell	Alamkapten Heinrich von Dehn ⁹⁴	Alamkapten parun Hellmuth Rausch von Trautenberg
Nooremohvitser	Alamkapten parun Konstantin Pilar von Pilchau	Parun H. Rausch v. Trautenberg	Leitnant Arthur von Kursell
Nooremohvitser	Leitnant krahv Alexander Tiesenhausen	Krahv A. Tiesenhausen	Krahv A. Tiesenhausen
Nooremohvitser	Leitnant parun Hans Engelhardt	Leitnant Gert von Samson-Himmelstjerna	G. v. Samson- Himmelstjerna
Nooremohvitser		Leitnant Arthur von Kursell	
Eskadroniülem	Leitnant Edgar von Weiss ⁹⁵	Leitnant Arved von Bremen	
Eskadroni majanduseülem		Parun H. Engelhardt	
Isikkoosseis	109 ohvitseri ja reameest	109 ohvitseri ja reameest	

⁹² Pataljoniülema päevakäsk nr 11-48 lisa 1, ERA 581.1.1, pagineerimata.⁹³ Päevakäsk nr 170 12. oktoobrist 1919. ERA 581.1.82, 89–90p. Sisaldab eskadroni nimekirja. Kokku oli eskadronis ohvitseri 32, kellest ohvitseri ametikohal teenis 6, ülejäänud all-ohvitseride või reameestena.⁹⁴ Nimetati 15. maist 1919 eskadroni vanemaks ohvitseriks, määrati 5. detsembril 1919 eskadroni ülemaks. ERA 495.7.482, pagineerimata.⁹⁵ Päevakäsk nr 55 13. märts 1919, ERA 581.1.80, 132. Leitnant Weiss määrati 1. ratsarühma ülemaks.

Tabel 8. Ratsakuulipildujarühmad

	I. ratsa- kuulipildujarühm ⁹⁶	2. ratsa- kuulipildujarühm	Ratsakuulipilduja- komando ⁹⁷
	I. märts 1919	I. märts 1919	12. november 1919 – 3. jaanuar 1920
Rühmaülem	Alamleitnant Helmuth von Wetter-Rosenthal	Alamkapten parun Leo Stromberg	Parun L. Stromberg
Vanemohvitser	Alamleitnant parun John Girard de Soucanton	Leitnant parun H. Vietinghoff	Alamkapten parun Georg Rausch von Traubenberg
Nooremohvitser	Alamleitnant Eduard von Striedter	Lipnik Werner Greiffenhagen	W. Greiffenhagen
Nooremohvitser		Lipnik/leitnant parun Berendt Maydell	Parun B. Maydell
Isikkoosseis	24	22	30 ⁹⁸

Tabel 9. I. kompanii

	I. märts 1919	I. november 1919	3. jaanuar 1920
Kompaniülem	Alamkapten Ottomar Douglas	O. Douglas	O. Douglas
Vanemohvitser	Leitnant Gerhard Barth	Leitnant Herbert von Samson-Himmelstjerna	H. v. Samson- Himmelstjerna
Nooremohvitser	Leitnant Erik Frey	E. Frey	E. Frey
Nooremohvitser	H. v. Samson- Himmelstjerna	Alamleitnant Diborius Behning	D. Behning
Nooremohvitser	Leitnant parun Werner Nolcken	Alamleitnant Alexander Taube	A. Taube
Isikkoosseis	97 ohvitseri ja reameest	87 ohvitseri ja reameest ⁹⁹	

⁹⁶ Pataljoniülema päevakäsk nr 11-48 lisa 1, ERA 581.1.1, pagineerimata.

⁹⁷ 2. oktoobril 1919 ühendati kaks iseseisvat ratsakuulipildujarühma üheks komandoks ja allutati eskadroni ülemale. Vajaduse korral tegutseti edasi eraldi allüksusena. Päevakäsk nr 164, ERA 581.1.82, 80.

⁹⁸ ERA 581.1.82, 90p–91.

⁹⁹ Päevakäsk nr 192 30. november 1919, ERA 581.1.82, 150–151p. Nimekirjas on ülestaadi-ohvitseridena (koosseisuvälise ohvitseridena) ka 3. kompanii ohvitserid.

Tabel 10. Kergekuulipildujarühm¹⁰⁰

1. märts – 30. november 1919	
Rühmaülem	Leitnant Johannes Wirén
Nooremohvitser	Leitnant Karl Peitan

Tabel 11. 2. kompanii

	1. märts 1919	1. november 1919	3. jaanuar 1920
Kompaniiülem	Leitnant Paul Kügler	P. Kügler	P. Kügler
Vanemohvitser	Alamkapten Konrad Kügler	K. Kügler	Alamleitnant Otto Simonson
Nooremohvitser	O. Simonson	O. Simonson	Lipnik Heinrich Johanson
Nooremohvitser	Alamleitnant Woldemar Schnackenburg	W. Schnackenburg	W. Schnackenburg
Nooremohvitser	Alamkapten Boriss Pallop	Leitnant Leo Bork	L. Bork
Isikkoosseis	114 ohvitseri ja reameest		

¹⁰⁰ Päevakäsk nr 180, ERA 581.1.82, 116. Üksus likvideeriti 30. oktoobril 1919. Isikkoosseis liideti 1. kompaniiga.

Tabel 12. 3. kompanii

	15. mai 1919	1. november 1919	3. jaanuar 1920
Kompaniülem	Alamkapten parun Roman Tiesenhausen	Leitnant Gerhard Barth	Leitnant Karl Förster
Vanemohvitser	G. Barth	Alamleitnant parun Erich Engelhardt	Parun E. Engelhardt
Nooremohvitser	Lipnik Elmar Müller	E. Müller	E. Müller
Nooremohvitser	Alamkapten Erik von Holst ¹⁰¹	Alamleitnant Gustav Hoppe	Alamleitnant Kuno Glanström
Nooremohvitser		Alamleitnant Detlev Masing	
Nooremohvitser		Alamleitnant Woldemar Hoppe	
Isikkoosseis	115 ohvitseri ja reameest ¹⁰²	Umbes 60 ohvitseri ja reameest	

Tabel 13. 4. kompanii¹⁰³

	Detsember 1919
Kompaniülem	Alamkapten Konrad Kügler
Nooremohvitser	Alamleitnant Georg von Hirschhausen
Nooremohvitser	Alamleitnant Leonhard Brunnowitch
Nooremohvitser	Alamleitnant Tischon Ssacharov (Tihhon Zahharov)

¹⁰¹ 24. juunist kuni 30. juulini 1919 oli 3. kompanii ülem. Erik von Holsti teenistustoimik, ERA 495.7.1081.

¹⁰² Kokku oli 24. maiks 1919. aastal 3. kompaniis 115 meest. ERA 581.1.5, pagineerimata.

¹⁰³ 4. kompanii moodustati vahetult enne vaierahu jõustumist Nõukogude Venemaa ja Eesti vahel. Alamkapten Konrad Kügler määrati pataljoniülema käskkirjaga 2. jaanuarist 1920. aastal 4. kompanii ülemaks. ERA 2124.1.387, pagineerimata; Wrangell, 155; ERA 673.3.13, 4p.

Tabel 14. Kuulipildujakompanii

	1. märts 1919	1. november 1919	3. jaanuar 1920
Kompaniitülem	Alamkapten Wolf Kirsten	Alamkapten Georg von Gloy	G. v. Gloy
Vanemohvitser	G. v. Gloy	Alamleitnant Karl Förster	Alamleitnant Ernst von Bock
Nooremohvitser	Leitnant Karl Förster	Alamleitnant René von Wulf	R. v. Wulf
Nooremohvitser	E. v. Bock	Leitnant Karl Peitan	K. Peitan
Nooremohvitser	Kaptenleitnant Walter von Hörschelmann	Leitnant parun Friedrich Rosen	Parun F. Rosen
Nooremohvitser			Alamleitnant parun Siegfried Stackelberg
Isikkoosseis	133 ohvitseri ja reameest	38 ohvitseri ja reameest ¹⁰⁴	

Tabel 15. Patarei

Patarei	14. märts 1919	24. november 1919 ¹⁰⁵	3. jaanuar 1920
Patareitülem	Kapten Egon Bathelt	Alamkapten parun Georg Meyendorff	Parun G. Meyendorff
Vanemohvitser	Leitnant Ernst Türmann	E. Türmann	E. Türmann
Nooremohvitser	Leitnant Edgar Rosenwaldt	Alamleitnant parun Wilhelm Wrangell	Parun W. Wrangell
Nooremohvitser		Lipnik parun Egbert Stackelberg	Parun E. Stackelberg
Isikkoosseis		63 ohvitseri ja reameest	

¹⁰⁴ ERA 581.1.82, 151p–152.¹⁰⁵ Ibid., 109–109p.

Tabel 16. Jääpurjekate flotill

	22. veebruar kuni aprilli lõpp 1919
Flotilli ülem	Kaptenleitnant Adam von Gernet ¹⁰⁶
1. divisjon	Alamkapten parun Roman Tiesenhausen
2. divisjon	Alamkapten Erik von Holst

Tabel 17. Balti pataljoni meditsiiniteenistus

	1. märts 1919	1. november 1919	3. jaanuar 1920
Pataljoni peaarst	Dr Armin Hilfe	Dr med Heinrich Zeddelmann	H. Zeddelmann
Nooremars	Dr Herbert Unspach	Dr. Bruno Sellheim	Dr Werner Hildebrand
Nooremars		H. Unspach	H. Unspach
Välilaatsaret	H. Zeddelmann, B. Sellheim	Dr Friedrich Dahl, W. Hildebrand	F. Dahl, B. Sellheim

Tabel 18. Reservüksus

	3. jaanuar 1919	1. november 1919	15. jaanuar 1920 ¹⁰⁷
Reservüksuse ülem	Polkovnik parun Theodor Stackelberg	Parun Th. Stackelberg	Parun Th. Stackelberg
Adjutant		Leitnant Edgar von Weiss	E. v. Weiss
Majandusjaoskonna ülem	Leitnant August von Schulmann		
Reservkompanii ülem		Alampolkovnik Alexander von Weymarn	A. v. Weymarn
Kompanii adjutant		Leitnant parun Carlotto Stackelberg	
Vanemohvitser		Alamleitnant Helmuth von Schulmann	H. v. Schulmann
Vanemohvitser		Kapten Erich von Hueck	E. v. Hueck
Nooremohvitser		A. v. Schulmann	A. v. Schulmann

¹⁰⁶ Hiljem teenis Vene valgete Loodearmees.

¹⁰⁷ ERA 497.2.245, 330.

Nooremohvitser	Alamleitnant parun Georg Schilling	Kornet Frank von Veh
Nooremohvitser		Kapten Alfred von Wardinburg
Kooliõpilaste kompanii	Leitnant Arthur Reinwaldt	A. Reinwaldt
Töökomando ülem		Lipnik Walther von Dittmar
Asjaajaja		Ametnik Johann Schwabe
Relvur		Benno Haecks
Arst		Erwin Tomson

Bibliograafia

Eesti Riigiarhiiv (ERA)

- 495 Sõjavägede Staap
- 496 Kindralstaap
- 497 Korraldusvalitsus
- 581 Balti Pataljon
- 582 Balti Pataljoni Reserv
- 2124 Vabadussõja Ajaloo Komitee töökomisjon

Kirjandus

- Antropoff, Andreas von. „Erlebnisse in Petersburg und Estland in den Jahren 1917/18 nach Tagebüchern.” *Baltische Hefte*, Bd. 17 (1971): 133–176
- Brüggemann, Karsten. *Die Gründung der Republik Estland und das Ende des „Einen und unteilbaren Rußland”. Die Petrograder Front des Russischen Bürgerkriegs 1918–1920*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2002
- Dellingshausen, Eduard von. *Kodumaa teenistuses: Eestimaa Rüütelkonna peamehe mälestused*. Tallinn: Olion 1994
- Eesti ohvitserid ja sõjandustegelased. 2. kogumik*. Koostaja Mati Õun. Tallinn: Sentinel, 2002
- Eesti Vabadussõda 1918–1920. 2. kd. Koostanud A. Traksmäe jt. 3. tr.* Tallinn: Mats, 1997

- Frey, Erich. *Der 2 Infanteriezug des Baltenregiments 1918–1920: Ernste und heitere Erlebnisse*. Reval: Wassermann, 1933
- Hartge, Oswald. *Auf des Lebens großer Waage: Erinnerungen 1895–1939: mit 19 Bildern und Stadtplänen von Reval und Dorpat*. Hannover-Döhren: Harro von Hirschheydt, 1968
- Heldengedenkbuch des Baltenregiments*. Gesammelt und bearbeitet von Georg von Krusenstjern. Reval: [s.n.], 1938
- Hellat, Aleksander. *Tallinna raatuses ja Toompeal: Mälestusi iseseisvuse võitluspäevilt. II köide, Vabadussõda 1918–1920*. Tallinn: Rahvaülikool 1930
- Holst, Erik von. „Die S-F”. *Revaler Bote* nr 277, 1. detsember 1928
- Jürjo, Merike ja Õun, Mati. *Olla väarikas juht, kui isamaa vajab: Eesti reservohvitserkond 1900–2007*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2007
- Knüpffer, Gunnar, hrsg. *Das Balten-Regiment ein Jahr im Felde*. Dorpat: K. Mattiesen 1920
- Kröönström, Mati. *Kaptenite ja leitnantide sõda: Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920*. Tartu: Tänapäev, 2010
- Maanõukogu protokollid 1917–1919: 1. koosolekust 1. juulil 1917 78. koosolekuni 6. veebruaril 1919*. [Tallinn: s.n.], 1935
- Maide, Jaan. *Ülevaade Eesti Vabadussõjast 1918–1920*. Tallinn: Kaitseliit, 1933
- Mühlen, Viktor von zur. „Zur Geschichte des Baltenregiments.” *Revaler Bote*, 7. ja 8. juuni 1929
- Pilve Eli. „Maa vabaduse eest.” *Akadeemia* nr 2 (2008): 301–338
- Rosenthal, Reigo. *Laidoner – väejuht: Johan Laidoner kõrgema operatiivjuhi ja strateegia kujundajana Eesti Vabadussõjas*. [Tallinn]: Argo, 2008
- Stackelberg-Sutlem, Eduard von. *Aus meinen Leben: die Kriegsjahre 1914–1918: Verschickung nach Sibirien*. Hannover-Döhren: Hirschheydt, 1964
- Trei, Armand. *Unustatud rügement: Balti pataljoni (rügement) Eesti Vabadussõjas*. Tallinn: Grenader, 2010
- Valdin, Ernst. „Eesti sõjaväe vormiriietuse areng Vabadussõja kestel ja tunnusmärgid.” Käsikiri, 1939. ERA 2124.2.40
- Wrangell, Wilhelm Baron von. *Geschichte des Baltenregiments: das Deutschtum Estlands im Kampfe gegen Bolschewismus 1918–1920*. Reval: Wassermann, 1928

The Formation and Composition of the Baltic-German Battalion of the Estonian Army in the War of Independence (1918–1920)

Siim Õismaa

In the course of the Estonian War of Independence (1918–1920), several ethnic units were established within the Estonian armed forces. For instance, the Ingerian Battalion was recruited from amongst the Finns living in the territory between Narva and St. Petersburg; the Kachanov Battalion from amongst the Russians of Kachanov Parish in North-Eastern Latvia and Laura Parish in South-Eastern Estonia, both of which are now part of the Russian Federation. The Northern-Latvian Brigade consisted of local Latvians and Northern-Latvian draftees, as well as Latvian prisoners-of-war. And Estonian Baltic-Germans, having concluded an appropriate agreement with the Estonian government, established the voluntary Baltic Battalion (in German, also called a regiment – *Baltenregiment*).

The Baltic Battalion was one of the more unique units in the Estonian armed forces during the War of Independence. The agreement for establishing the unit was concluded on 26 November 1918, between the Estonian Temporary Government and the representatives of the Baltic-German associations and societies, as well as Knighthoods.¹ The Battalion “for the protection of the homeland, private individuals, and personal property,” was established upon the same principles as the rest of the units of the Estonian armed forces. The Estonian Temporary Government was to pay the wages and supply the equipment. At the negotiations, the Temporary Government was represented by Prime Minister and Minister of War Konstatin Päts, and the Baltic-Germans by Baron Georg Stackelberg, as well as by lawyers Max Bock and Harry Koch (minister for German

¹ The Knighthoods of Estonia, Livonia, Courland, and Saaremaa were official public corporations, the members of which were, mostly, Baltic-German owners of manors. Until the collapse of Imperial Russia, in 1917–1918, the Knighthoods fulfilled the task of local governments in rural areas.

ethnic affairs in the Estonian Government of 1918–1919). The leading figure of the Knighthood of Estonia, Baron Eduard Dellingshausen, also participated in the meeting.

But the formation of Baltic-German units had begun even before the agreement was concluded. In the city of Rakvere, the 5th Estonian Regiment had established the Baltic-German Mounted Machine-Gun Commando that was led by Colonel Konstantin von Weiss, the later commander of the Baltic Battalion. In the city of Viljandi, a Baltic-German militia (*Heimatschutz*) squad had been established, led by Captain Viktor von zur Mühlen, later, the chief of staff of the Battalion.

At the end of November, a Baltic-German militia unit was also established in Estonia's college town of Tartu. On 18 December 1918, the Viljandi and Tartu militia squads were combined to form the Tartu Baltic Battalion, under the command of Captain Viktor von zur Mühlen. The establishing of the Baltic Battalion was made easier by the support provided by the departing Imperial German forces² and Baltic-German activists. Some German nationals even volunteered and joined the Battalion. On 1 January 1919, the Rakvere Mounted Machine-Gun Commando was merged with the Tartu Baltic Battalion. This was the actual birth of the Baltic Battalion, or *Baltenregiment*, itself. With the joining of additional volunteers, the Reserve Company of the Baltic Battalion was established in Tallinn, on 3 January 1919, commanded by Colonel Baron Theodor Stackelberg.

The Baltic Battalion consisted only of volunteers, and was never reinforced with draftees. The men serving in the unit were of very different backgrounds. 10–15% of them were noblemen and manor owners. Most of the enlisted men were from the middle class, with the majority being Baltic-Germans, although there were some Estonians among them also. Later, in May 1919, a Russian Company, under the leadership of Baltic-German officers, was also added to the Battalion.

The Baltic Battalion differed, structurally, from other Estonian Army battalions. In a usual Estonian single battalion, there were four rifle companies, a machine-gun detachment, a mounted and infantry

2 The Imperial German armed forces occupied Estonia from February to November 1918.

reconnaissance commando, as well as various rear backup units. A battalion was to consist of 1,040 men, with 675 of them being combat personnel. But, in reality, there were never that many men in any Estonian battalion. Unlike other Estonian Army battalions, the Baltic Battalion also encompassed a cavalry troop, a mounted machine-gun commando, and an artillery battery. Administratively, the cavalry troop and artillery battery actually were not part of the Baltic Battalion, having the status of single independent units.

The other big difference, when compared to other units in the Estonian Army, was the number of officers. In the course of the War of Independence, a total of 253 officers served in the Baltic Battalion. Baltic-Germans usually tended to be part of the upper crust of the population in Estonia. A large part of the men were secondary school, college, or even military academy graduates, so that many of them were reserve or active military officers. And due to the First World War, which had just ended, a majority of the reserve officers had acquired combat experience while serving in the Russian armed forces. And there were even those Baltic-Germans who had served in the German military. Since there was actually a surplus of officers in the Baltic Battalion, the majority of them served as non-commissioned officers, or even as enlisted men. For instance, in the cavalry troop, there were, in October 1919, 32 officers, with only six of them actually serving as such. At the same time, in the Estonian Army's 7th Infantry Regiment, there were, instead of the 70 officers called for, only 45 to 50.

On 22 February 1919, one of the most unique units of the Estonian War of Independence, or in the annals of military history generally, was established – the Baltic Battalion's armed iceboat flotilla on Lake Peipus, which consisted of five ice sailing vessels armed with machine-guns.

The Baltic Battalion participated in the driving out, from Estonian territory, of the Red Army, in December 1918. Thereafter, the Battalion fought on the Narva front, in North-Eastern Estonia, serving, temporarily, under the White Russian North-Western Army of General Nikolai Yudenich.

By the end of the War of Independence, the Baltic Battalion consisted of four infantry companies, a machine-gun company, a cavalry troop, an

artillery battery, a mounted machine-gun commando, various rear backup and staff units, as well as a reserve company in Tallinn. On 3 January 1920, there were 487 men, 24 machine-guns, and three artillery pieces at the front. In the reserve unit, in Tallinn, there were 200 men. In the course of the War, 1,350 individuals served in the Battalion, of whom, 71 men and women were killed, or died of wounds or disease, and 118 were wounded. Members of the Baltic Battalion were awarded five Freedom Crosses.

Although the existence of the Baltic Battalion brought forth, especially during the *Landeswehr* conflict,³ temporary hostility from among some of the Estonian military leadership, as well as the civilian population, the Baltic-German unit was not disbanded. But, the Estonian Temporary Government, nevertheless, disbanded the Defence League's⁴ 3rd Tallinn Defence Battalion, which consisted of Baltic-Germans residing in Tallinn. But, after the end of the *Landeswehr* conflict, relationships between the two nationalities normalized. And eventually, the Baltic Battalion's service in the Estonian War of Independence, within the ranks of the Estonian armed forces, helped to make the country's former upper class, more or less, palatable for the native Estonians. At any rate, during the inter-war period, the relationship between the Baltic-Germans and the native population in Estonia can be regarded as having been better than in Latvia. One reason for this is the fact that the Baltic-German population in Estonia was smaller than in neighbouring Latvia. The other being the fact that, in Estonia, the Baltic-Germans served and fought loyally in the Estonian armed forces, while in Latvia, the Baltic-German *Landeswehr*, although, formally, part of the Latvian armed forces, participated in a military operation that, in 1919, for some time, toppled the Latvian legal government from power, and was in direct armed conflict with Estonian and Latvian units.

³ The *Landeswehr* conflict – an extended armed encounter between the Estonian and Latvian armed forces and German units (a German *Freikorps* known as the Iron Division, along with the *Landeswehr*, a Baltic-German unit recruited in Livonia and Courland, under the overall command of General Count Rüdiger von der Goltz) ostensibly also fighting against the Red Army, which took place in Northern Latvia in June and July 1919.

⁴ The Defence League – the *Kaitseliit*, the popular Estonian voluntary paramilitary civil defence organization that functions to this day.

Katšanovi üksikpataljon

Igor Kopõtin

Vabadussõja ajal moodustati Eesti Rahvaväes venelastest mitu roodu- ja pataljonisuurust väeüksust. Lahinguvõimekuse poolest oli neist kõige silmapaistvam just Katšanovi üksikpataljon, mis oli komplekteeritud tollaegse Pihkva kubermangu Ostrovi maakonna Katšanova valla talupoegadest. Kas tegemist oli unikaalse eksperimendiga või olid selleks muud põhjused ning miks esinesid katšanovlased motiveeritud võitlejana Eesti Rahvaväe ridades Vabadussõja ajal?

Katšanovi vabatahtlik partisanisalk

Ööl vastu 24. maid 1919 alustas Eesti Rahvaväe 2. diviisi pealetungi kogu rindel eesmärgiga vallutada Pihkva ning toetada Vene valgete Põhjakorpuse tegevust. Ootamatust löögist segadusse sattunud Punaarmee eesti diviisi ning 10. diviisi laostunud ja lahinguvõime kaotanud üksused taandusid Velikaja jõe taha. Juba 25. mai õhtuks jõudsid esimesed Eesti väeüksused Pihkvasse. Diviisi pealetungi raames alustas abilöögi suunal tegevust ka Sakala partisanide pataljon, mis vallutas 27. mail Laura alevi.¹

Seoses Eesti vägede pealetungiga 1919. a mais aktiveerus Nõukogude Venemaa tagalas Pihkva kubermangus nn kontrrevolutsiooniline element, kes suutis ära kasutada kohaliku talurahva rahulolematuse sõjakkommunismi poliitikaga ning lühikese ajaga organiseerida neist Pihkva ja Ostrovi ürgmetsades partisanisalgad. Eriti aktiivselt tegutsesid Eesti vägede ees ehk Nõukogude tagalas Palkina ja Katšanova partisanisalgad.

Pärast Laura langemist eestlaste kätte rebisid punaväe üksused end Eesti eelväest lahti ning taandusid 10–15 km kaugusele Ostrovi suunas.

¹ *Eesti Vabadussõda 1918–1920*, 2. kd, koostanud A. Traksmäe jt, 3. tr (Tallinn: Mats 1997), 107–110, 123–124.

Katšanova valda² jäi vaid üks roodusuurune üksus ühe komissari juhtimisel. Salk oli hästi relvastatud, kuid ilma toiduvärske. Punased tegelesid aktiivselt rekvireerimisega, jahtisid „pursuisid” ja „kulakuid” – viisid ellu punast terrorit. Nende eest metsa põgenenud talupoegadest moodustas kohalik ohvitser ja bolševike leppimatu vaenlane lipnik Vladimir Povoroznikov³ partisanisalga, mis koosnes enamasti kohalikest noortest ja osaliselt ka üle tulnud punaarmeelest, kes olid kohapealt vägisi Punaarmeesse mobiliseeritud – kokku 40–50 partisini. Relvastatud olid nad kehvasti: kogu salga peale oli kümmekond vintpüssi, mõni revolver ja mõök. Kohalik külaharvas toetas partisi, metsa toodi toitu ja uudiseid ning mehi kutsuti Katšanovi roheliseks salgaks.

Lauras, Sakala partisi pataljoni staabis, pani pataljoniülema alamkapten Otto Oidermann koos Katšanovi partisanisalga ülema lipnik Povoroznikoviga kokku lahinguplaani Katšanova valla vabastamiseks. Retkes pidi osalema Sakala vabatahtlike koondrood lipnik Jaan Vastissoni⁴ ja alamleitnant August Laatsaruse juhtimisel ning katšanovlastest kohalikud teejuhid. Katšanovi partisanisalk ootas eestlaste saabumist Katšanova alevi ümbruse metsades. Rünna Katšanova alevile, kus luureandmetel paiknes kogu punaste salk koos staabiga, planeeriti 6. juuni varahommikuks.⁵

Pärast alevi vabastamist võtsid kohalikud elanikud eestlasi ülihästi vastu: sooviti astuda Eesti kodakondsusesse, ohvitseri ja sõdureid kostitati. Laatsarus meenutas seda aega kui kõige õnnelikumat perioodi kogu sõja vältel. 1919. a juunis puhastas Sakala partisi pataljon kohaliku

² Vene impeeriumis oli Pihkva kubermangu Ostrovi maakonna Katšanova vald (kuni 1917). 1920. aastal läks see ala Lätile, Läti 1925. a haldusjaotuse järgi oli see *Abrenes apriņķī Kacēnu pagasts*. 1944. a augustis liideti osa Abrene ja Petseri maakonnast Vene Föderatsiooniga, sealhulgas ka Katšanova küla, mis tänapäeval on Pihkva oblasti Palkino rajooni Katšanovo küla.

³ Eesti dokumentides Vladimir Povorosnik. Vt Vabariigi Valitsuse otsus 19. septembril 1924, Eesti Riigiarhiiv (edaspidi ERA) 31.3.15658, 22.

⁴ 27. septembril 1919 sattus lipnik Jaan Vastisson lahingus Andronova all Katšanova vallas roodu eesotsas kuulipildujatule alla ning sai haavata; tema hobune sai surma. Vastissoni ettekanne Andronova lahingust, ERA 562.1.17, 34.

⁵ A. Laatsaruse mälestused, ERA 2124.3.558, siin ja edaspidi nummerdamata, kui ei ole teisiti märgitud.

tähtsusega lahingutegevuse käigus kohalike partisanide kaasabil bolševikest kogu Katšanova valla.

Ägedaid lahinguid pidanud Katšanova vabatahtlik partisanisalk vajab hädasti relvi ja laskemoona, mida ta sai Sakala partisanidelt. 22.–27. juunini 1919 andis Sakala pataljon Katšanova partisanidele üle 100 Jaapani vintpüssi, kaks raskekuulipildujat Colt koos padrunitidega ja 40 000 padrunit. Nii algas kahe väeüksuse omavaheline tihe koostöö, mis kestis kuni 1919. aasta septembrini.⁶

1919. a juuli alguseks oli punastest puhastatud kogu Katšanova koos Golubäva, Aksenova ja Ėetnava (Djatnova) asulaga. Katšanovlaste kaotused juunis olid minimaalsed: 15. ja 30. juunil said kaks vabatahtlikku raskelt haavata.⁷ 18. juulil 1919 algas Eesti 2. diviisi üldine vastupealetung Porhovi ja Ostrovi suunas. Pealetungi raames pidid Sakala partisanide pataljon alamkapten Oidermanni ja Katšanova vabatahtlik partisanisalk lipnik Povoroznikovi juhtimisel toetama Ostrovi gruppi abilöögiga Laura-Ostrovi suunas.⁸ Pealetungilahingutes paistis eriti silma Sakala partisanide pataljoni koosseisus tegutsenud vene vabatahtlike rood alamleitnant Nikolai Gurjanovi juhtimisel, tehes mitu julget luureretke vaenlase tagalasse.⁹

18.–19. augusti lahingutes pidid Sakala ja Katšanova partisanid hakkama kuuekordses ülekaalus vaenlase survele eemalduma.¹⁰ Katšanova valla metsades pealetungivate vaenlase kolonnidega kolm päeva kestnud viivituslahingu pidanud katšanovlased kandsid seekord raskeid kaotusi. 18., 19. ja 21. augustil kaotas Katšanova partisanide 1. rood haavatutena ühe veltveebli, 2 vanemallohvitseri, 3 nooremallohvitseri, ühe kaprali ja 17 reameest; 2. rood kaotas 20. augustil ühe ja 22. augustil veel ühe vabatahtliku haavatuna, 4. roodus langesid rühmaülem nooremallohvitser Pavel Semjonov ning reamehed Mihhail Maksimov ja Aleksandr

⁶ Требование на выдачу № 183 от 27.06.1919 и доверенность на получение № 125 от 22.06.1919 оружия и боеприпасов, ERA 562.1.16, 1, 3–4.

⁷ Приказы по Качановскому полку/отдельному батальону, 1919, ERA 579.1.20.

⁸ Eesti Vabadussõda 1918–1920, 2. kd, 226–227, 230, 249.

⁹ Katšanova pataljoni (partisanisalg) operatiivkirjavahetus, ERA 562.1.17.

¹⁰ Eesti Vabadussõda 1918–1920, 2. kd, 233–235.

*Sakala partisanide pataljoni ja 3. jalaväepolgu ohvitserid
Katšanova vallas. Eesti Filmiarhiiv*

Stepanov. Veidi hiljem suri haavadesse 4. roodu rühmaülem vanemallohvitser Aleksandris Sprīvulis.¹¹ Erilist vaprust näitas üles Katšanovi partisanisalga 2. rood lahingus Golubāva küla pärast, mida hiljem oma päevakäsus tunnustas ka Katšanovi üksikpataljoni ülem eesti ohvitser leitnant Tõnis Koern.¹²

Augusti lahingutes jätsid partisanid maha hulga asustatud punkte, nende hulgas Aksenova, Ģetnava, Kudrova ja vallakeskuse Katšanova. 21. augustiks mehisasid katšanovlased koos Sakala pataljoniga uue Kõrgesilla-Pavlova vastupanujoone Laurast umbes 9 km kaugusel.¹³

Lahingutegevus Katšanova vallas näitas, et Katšanovi ja Sakala partisanide üksused suutsid mitme kuu jooksul edukalt võidelda ülekaaluka

¹¹ Suri haavadesse 23. septembril 1919. Приказ № 15 по Качановскому полку от 25.09.1919, ERA 579.1.20, 107.

¹² Приказ № 2 по Качановскому полку от 12.09.1919, ERA 579.1.20, 62.

¹³ *Eesti Vabadussõda 1918–1920*, 2. kd, 250.

vaenlase vastu. Selle eelduseks oli mitu subjektiivset ja objektiivset tegurit, nagu tulemusrikas koostöö Sakala partisanide ja katšanovlaste vahel, hea maastikutundmine ja selle oskuslik kasutamine lahingutegevuse planeerimisel ja teostamisel, aktiivse partisanitaktika rakendamine, isikkoosseisu kõrge motivatsioon ja sellele samavõrra vastukaaluks vaenlase moraali nõrkus. Uutele positsioonidele asumisega 1919. a augustis tekkisid ka uued asjaolud: oma kodupinna loovutamise ja vaenlasele kaotasid katšanovlased materiaalse ja moraalse toetuse kohalikelt ning seega süvenes nende sõltuvus eestlaste tagalatoetusest.

Katšanovi üksikpataljon¹⁴

1919. a juulis hakati Pihkva rindel formeerima 2. kütipolku, mille koosseisu täiendati Katšanovi ja Palkina partisanisalkadega ning üle tulnud punaarmeelestega. Polgu teenistusse määrati ohvitserid, kes ilmusid juulis 1919 Pihkvas välja kuulutatud ohvitseride registreerimisele.¹⁵ 2. kütipolgu formeerimist juhtis vahetult polkovnik Stanisław Bułak-Bałałowicz staabi inspektoriosakond. Polk allutati Vene valgete Loodearmee 2. korpusse 4. diviisile, kuid toidul oli see Eesti 2. diviisi juures. Ulatusliku mobilisatsiooniga Pihkva kubermangus kavatseti moodustada veel üksusi, et hiljem luua nn Pihkva rahvavägi. Kõik see oli võimalik ainult operatiivse edu saavutamise ja Ostrovi ja Porhovi suunal, mis Pihkva langemise ja initsiatiivi kaotamise tõttu 1919. a augustis oli üsna lootusetu.¹⁶

Pihkva loovutamise ja punastele kaotas Pihkva rahvaväe mõte oma aktuaalsuse ning Eesti 2. diviisi ülemal initsiatiivil otsustati 2. kütipolgu vabatahtlikest moodustada 1. Katšanovi polk. 2. kütipolgu ülem polkovnik A. Cibulskis määrati ka uue üksuse ülemaks.¹⁷ Ülemana sai ta

¹⁴ Ametlik nimi Üksik Katšanovi Pataljon.

¹⁵ Nii tulid 2. kütipolku, hiljem aga Katšanovi pataljoni leitnant Kolobov, alamleitnant Sobatškin, alamleitnant Otrõganjev, lipnik Nikitin, lipnik Bagajev ja veel mõned ohvitserid. Предписания гг. офицерам №№ 669, 825, 826, выдано инспекторским отделением штаба атамана Булак-Балаховича в июне-июле 1919, ERA 579.1.5, 4–6.

¹⁶ Reigo Rosenthal, *Loodearmee* (Tallinn: Argo, 2006), 388.

¹⁷ Dokumentides Цыбульский.

tegutseda vaid viis päeva, sest juba 12. septembril 1919 määras 2. diviisi ülem polkovnik Puskar uueks polguülema kohusetäitjaks leitnant Tõnis Koerni, kes jätkas üksuse formeerimist. Seega puutus polkovnik Cibulskis polgu formeerimisse vaid kaudselt. Diviisiülema otsust polguülema väljavahetamiseks mõjutas poliitilise ja sõjalise olukorra muutumine 2. diviisi tegevusalas ning polkovnik Cibulskise kindel soov teenida just Loodearmee ridades.¹⁸

Arvestades rindeolukorda, otsustas polkovnik Cibulskis kaua planeeritud ülemineku Loodearmeesse 1919. a sügisel teoks teha. Üleminekut arutas ta 2. diviisi staabis polkovnik Viktor Puskariga, kes teavitas olukorrast sõjavägede ülemjuhatajat kindralmajor Johan Laidoneri.

Ülemjuhataja lubas oma käskkirjaga venelastest koosnenud Katšanovi polgu ja 7. polgule allutatud Panikovitši pataljoni sõduritel otsustada oma edasise teenistuskäigu üle. Jalaväeroodudes ja teistes allüksustes viisid allüksuste ülemad läbi küsitluse, mille tulemustest kanti ette Katšanovi polgu ülemale. Loodearmeesse üle minna soovinud sõdurite arv ei olnud suur. Näiteks katšanovlaste 1. roodus soovisid Loodearmeesse minna vaid 11 sõdurit, kuulipildujakomandos ja Panikovitši pataljoni ei leidunud ühtegi soovijat.¹⁹ 12. septembril 1919 lahkus polkovnik Cibulskis koos 125 sõduri ja 15 ohvitseriga²⁰ Narva Loodearmee korrapidaja-kindrali käsutusse. 26. septembriks 1919 koondati Petserisse veel 70 katšanovlast, kes viidi samal päeval rongiga Narva. 30. septembril 1919 kustutati Katšanovi polgu nimekirjast Loodearmeesse läinud 2 lipnikku, 2 alamlipnikku, 3 vanemallohvitseri, 11 nooremallohvitseri, üks kapral,

¹⁸ Приказ № 2 по Качановскому полку от 12.09.1919, ERA 579.1.20, 62; Loodearmee oli Pihkva suunal suhteliselt nõrk jalaväekindral Nikolai Judenitši otsuse tõttu tungida otse Petrogradi peale, Николай Рутыч, *Белый фронт генерала Юденича* (Moskva: Русский путь, 2002), 62–66.

¹⁹ Katšanovi pataljoni (partisanisalga) operatiivkirjavahetus, ERA 562.1.16.

²⁰ Rosenthal, 388. Lahkunud ohvitseride arvus võib kahelda kahel põhjusel: 1) ohvitseri oli Katšanovi partisanisalga juures väga vähe (koos *зауряд-офицер*’idega alla 15); 2) dokumentaalselt saab tõestada ainult alamleitnant Vassili Pjotri p. Petrovi, lipnik Nikitini, lipnik Nikolai Orlovi, alamlipnik Aleksei Fjodorovi ja alamlipnik Semjon Kuzmini üleminekut. №№ 3, 20 по отдельному Качановскому батальону соответственно от 22 и 30 сентября 1919, ERA 579.1.20, 60, 117–118.

üks velsker ja 76 reameest – kokkuvõttes umbes 15%²¹ isikkoosseisust. Loodearmeesse ületulnud isikkoosseisust formeeriti 1919. a oktoobris 23. Katšanovi polk, mille ülem oli polkovnik Cibulskis, kes 1919. a novembris Oudova kaitselahingus punaste kätte vangi langes ning hiljem hukati.²² Viimane koond-poolrood katšanovlasi suundus Loodearmeesse veel novembris 1919.²³

Loodearmeesse ülemineku põhjused olid erinevad, kuid statistika näitab, et enamik katšanovlasi ei läinud polkovnik Cibulskise ettevõtmisega kaasa. Võib arvata, et otsust maha jääda mõjutas suurel määral Eesti väeosa tegevusala lähedus kodupaigale, sest enamik katšanovlasi pärines kas Katšanova vallast või Pihkva kubermangu teistest valdadest. Ilmselt loodeti veel kodukoha vabastamisele bolševikest või mõnel teisel moel koju naasta.

Polkovnik Cibulskise ja osa isikkoosseisu üleminek Loodearmeesse tõi kaasa Eesti sõjaväe juhtkonna otsuse muuta nii polgu struktuuri kui ka staatust. 17. septembril 1919 antud sõjavägede ülemjuhataja Johan Laidoneri käskkirjaga anti 2. diviisi ülemale korraldus moodustada üksikpataljoni struktuuri alusel Katšanovi pataljon, isikkoosseisuks need venelased, kes tahtsid Eesti juhtimise all enamlaste vastu võidelda.²⁴ Käskkiri anti tagasiulatuvalt ja formeerimise alguseks oli määratud 1. september 1919, mis viitas 2. diviisi juhtkonna, eeskätt polkovnik Puskari initsiatiivile. 2. diviisi ülema 9. septembri käskkirjaga oli 1. Katšanovi polgu ülema ajutiseks kohusetäitjaks määratud leitnant Tõnis Koern. Ta määratles oma ülesandeks jätkata Katšanovi polgu formeerimist, mida 8. septembril oli alustanud polkovnik Cibulskis, ning kirjeldas formeerimise asjaolusid kui väga raskeid, sest formeeritava polgu olemasolevad allüksused olid rindel kaitsepositsioonidel.²⁵

²¹ Список к приказу № 20 по отдельному Качановскому батальону от 30.09.1919, ERA 579.1.20, 117–118. Loodearmeesse üleviidud Katšanovi partisanisalga alamväelaste koguarv ei ole teada, kuid kindlasti ei olnud see üle 200.

²² Rosenthal, 511, 651.

²³ Ei ole teada, kas need mehed jõudsid Loodearmeesse või mitte. ERA 636.1.285.

²⁴ Сōjavāgede Ūlemjuhataja kāsckiri nr 575, 17. september 1919, ERA 957.11.128, 18.

²⁵ Приказ № 2 по Качановскому полку от 12.09.1919, ERA 579.1.20, 62.

Polgustaap asus üksuse formeerimise alguses Zamošje külas Katšanova valla lääneosas väga lähedal rindejoonele. Komandode ülematel kästi viivitamatult asuda roodude formeerimisele. Polgu 1. pataljoni jalaväeroodud formeeriti Katšanovi partisanisalga baasil ehk siis enamasti Katšanova valla talupoegadest. Erandiks oli 4. rood, mis koosnes Palkina partisanisalga vabatahtlikest – 16. septembril 1919 arvati Katšanovi polgu nimekirja 197 endist partisani, kaasa arvatud endine partisanisalga ülem leitnant Grigori Jakovlev.²⁶ 1919. a septembris viidi Katšanova vallas läbi mobilisatsioon ning mobiliseeritud, kelle hulgas oli ka lätlasi,²⁷ arvati formeeritava 2. pataljoni koosseisu. 22. septembril jõudis polgu formeerimiskohta varem Sakala pataljonile allunud vene rood alamleitnant Gurjanovi juhtimisel koos kolme ohvitseriga: alamkapten Nikolai Kustov, leitnant Vassili Lubomirski ja lipnik Eduard Sari. Ka 7. polgu juurest suunati üks vene jalaväerood alamleitnant Platonovi juhtimisel Katšanovi polgu koosseisu ja 6. jalaväepolgust viidi sinna üle osa venekeelseid sõdureid.²⁸ Sakala partisanide pataljoni ja 7. polgu juures moodustatud vene allüksusi oli algselt mõeldud rakendada Pihkva rahvaväe raames. Vaid umbes 1/8 formeeritava polgu isikkoosseisust oli üle tulnud Punaarmee.²⁹

Katšanovlastele otsustati juurde anda osa 7. polgule allunud Panikovitši pataljoni isikkoosseisust, kelle eest vastutavaks määrati leitnant Lubomirski. Panikovitši pataljoni olukord oli katastroofiline. Mehed polnud saanud ei korralikke riideid ega palka, üksuse moraal langes kiiresti. Paljud sundmobiliseeritud sõdurid olid nakatatud bolševismist ning tegid poliitilist kihutustööd.³⁰ Kui katšanovlane alamleitnant Aleksander Troitski saabus 24. septembril 1919 üle võtma Panikovitši pataljoni

²⁶ Именной список добровольцев Паниковского Партизанского отряда, прибывших в 1 Качановский полк, сентябрь 1919, ERA 579.1.20, 93–94.

²⁷ Katšanovi pataljoni alamväelaste koguarvust oli lätlasi vähemalt 68 ehk 7%. Enamik neist pärines Katšanova vallast, kuid oli ka mujalt pärit mehi, näiteks 4. roodus teeninud reamehed Janis Zutters ja Augusts Krampis olid Siguldast. ERA 579.1.4, 272.

²⁸ Teenistuskirjad, ERA 579.1.19.

²⁹ Punaarmee lasi tuli üle ka lahingutegevuse ajal. Dokumentaalselt võib tõestada punaarmee laste üleminekut Punaarmee 8. Tveri kütipolgust ja 3. ratsaväedivisjonist, kelle hulgas oli ka Šiauliai lätlane Augusts Krampis (hiljem teenis 4. roodus). Приказы №№ 66, 80 по отдельному Качановскому батальону от 4 и 12 декабря 1919, ERA 579.1.20, 187, 220.

³⁰ Katšanovi pataljoni (partisanisalga) operatiivkirjavahetus, ERA 562.1.17.

2. roodu, oli kohal vaid 25 meest, ülejäänud isikkoosseis oli lihtsalt laiali jooksnud. Polguüleva kohusetäitja leitnant Koern, arvestades Panikovitši pataljonis kujunenud olukorda, käskis leitnant Lubomirskil allesjäänud sõdurid polgu formeerimiskohta viia, nad välja õpetada ning rindele saata.³¹

1919. a septembri keskpaigaks³² oli 1. Katšanovi polgu struktuur valmis. Polk koosnes staabist ja kahest jalaväepataljonist. 1. pataljoni ülem oli alamleitnant Povoroznikov ja 2. pataljoni ülem alamkapten Stepanov. Kummaski pataljonis oli neli roodu, polgus lisaks veel kuulipildujakomando, sidekomando, komandandikomando, riviute komando, tagalarühm, ratsaluurajate ja jalaluurajate („maakuulajate”) komando ning sidumispunkt. Polgus teenis kokku 32 ohvitseri ja sõjaväeametnikku.

Tabel 1. 1. Katšanovi polgu allüksused, ülemad ja isikkoosseis³³

1. rood	lipnik Nikitin	118 alamväelast
2. rood	alamlipnik Ivan Vassiljev	94
3. rood	lipnik Bagajev	77
4. rood	leitnant Fjodor Kolobov	97
5. rood	leitnant Šipov	145
6. rood	alamleitnant Mihail Kazmin	121
7. rood	leitnant Georgi Jakovlev	174
8. rood	alamlipnik Aleksei Fjodorov	60
Kuulipildujakomando	leitnant Jossif Aivazov ³⁴	122
Sidekomando	alamleitnant Leonhard Blum	34

³¹ Katšanovi pataljoni (partisanisalg) operatiivkirjavahetus, ERA 562.1.16.

³² Enne osa meeste üleminekut Loodearmeesse.

³³ Именной список гг офицеров 1 Качановского полка, ERA 579.1.20, 25.

³⁴ Aivazov (Laatsaruse andmetel Aivasjants), Eesti dokumentides Joosep Aivasov, oli katšanolaste kuulipildujakomando ülem, endine Vene ohvitser, Kõrgesilla ja Põlgino vahel asuva Šilovo mõisa omanik. 1919. a juunis pöördus ta Sakala partisanide pataljoni poole palvega kuulutada Laura piirkonnas välja piiratud mobilisatsioon eesmärgiga moodustada tema enda juhtimisel vabatahtlik vene salk. Sakala pataljonis teeninud leitnant August Laatsaruse mälestuste järgi kartis Aivazov, et punaste luuresalgad rüüstavad tema mõisa, ning väitis, et ta olevat juba moodustanud usaldusväärsetest inimestest väikese partisanisalg, mis vajas vaid relvi. Sakala partisanide pataljoni ülem kapten Oidermann suhtus Aivazovi ettepanekusse skeptiliselt, sest oli teada Aivazovi nõrkus organisaatorina ning ebapopulaarsus kohalike elanike seas. A. Laatsaruse mälestused, ERA 2124.3.558.

Ratsa- ja jalaluurekomando	alamleitnant Vassili Petrov	23/27
Rivitute komando	sõjaväeametniku asetäitja ³⁵ Jakov Barrob	82
Tagalarühm		15
Komandandikomando		21
Sidumispunkt	9 velskrit ja meedikut	

Kokku oli polgus 1294 alamväelast, neist 7 olid staabikirjutajad, 14 haiged või laatsaretis ravil olevad haavatud ning 54 meest olid lähetatud Laurasse Katšanovi suurtükipatarei formeerimisele. Ohvitseride puudusel olid rühmaülemateks määratud allohvitserid. Igas roodus oli rooduvanemaks kas vanemallohvitser, veltveebel või alamlipnik. Paremalt juhul olid mõnes roodus peale rooduülema ka vanemad ja nooremad ohvitserid. Jaoülemateks määrati kas nooremallohvitserid või nende puudumisel kapralid. Eeskujuliku teenistuse eest ülendati kümneid katšanovlasi kuni 1920. aastani kõrgendatud auastmesse. Üldise ohvitseride puuduse korvamiseks määras polguülem ohvitserikohtadele tihti allohvitseri ohvitseri asetäitja³⁶ auastme omistamisega. 1919. a sügisel oli ohvitseri asetäitjateks ülendamine proportsionaalselt piiratud mitte rohkem kui kahe viiendikuni üksuse ohvitseride koosseisust.³⁷ Polgu juhtivkoosseis oli alakomplekteeritud.

Sõjavägede ülemjuhataja käskkirja alusel koondati Katšanovi polk 1919. a oktoobriks üksikpataljoniks, mille ülemaks määrati kapten Artur Saueselg. Uus pataljoniülem astus ametisse 2. oktoobril 1919.³⁸ Leitnant Koern alustas juba 1. oktoobril 1919 ametikoha üleandmist ning

³⁵ Vene keeles *зауряд-военный чиновник* – Vene Sõjaväeameti 15. mai 1891. a määruse nr 137 alusel tsaariarmees sisse viidud ametikohale vastava auastmeta isiku ajutine auaste, kes oli saanud teenistuskohale vastava tsiviilhariduse ning oli sõjaajal määratud sõjaväeametniku [teatud klassi] ametikohale (kuni 8. klassi sõjaväeametniku ametikohani). Harilikult määrati tava-sõjaväeametnikeks vabatahtlikke või allohvitseri (ehk alamväelasi), kes olid omandanud või omandamas tsiviil-kesk- või kõrgharidust. Tava-sõjaväeametniku võis ametisse määrata üksikväeosa ülem ning ametisse kinnitada diviisiülem või temale vastav ametiisik. Auastme tühistasid enamlased 24. novembril 1917.

³⁶ Vene keeles *зауряд-офицер*, vastas Eesti ohvitseri asetäitjale.

³⁷ Приказ № 28 по отдельному Качановскому батальону от 28.10.1919, ERA 579.1.20, 137.

³⁸ Sõjavägede Ülemjuhataja käskkiri nr 574, ERA 957.11.128, 18; ERA 579.1.20. Samal päeval oligi 1. Katšanovi polk ametlikult ümber nimetatud Katšanovi üksikpataljoniks. Приказ № 1 по отдельному Качановскому батальону от 2.10.1919, ERA 759.1.20, 55.

tānas lahkudes eeskujuliku teenistuse eest oma kaaslasi: leitnant Fjodor Kolobovi,³⁹ jalaluurajate komando ülemat Rudolf Ambergi ja kõiki, kes olid aidanud kaasa Katšanovi polgu formeerimisele. Leitnant Koern ise asus Katšanovi üksikpataljoni staabiülema ametikohale.⁴⁰

Tabel 2. Katšanovi üksikpataljoni staabiohvitserid ja allüksuste ülemad oktoobris 1919⁴¹

Pataljoniülem	kapten Artur Saueselg
Tagalaülem	alamleitnant Johannes Jalak
Adjutant	leitnant Ludvig Evald
Laekahoidja lipnik	Aleksandr Skorobogatov
1. roodu ülem	alamkapten Aleksandr Stepanov
2. roodu ülem	alamleitnant Mihail Kazmin
3. roodu ülem	alamleitnant Vladimir Povoroznikov
4. roodu ülem	leitnant Fjodor Kolobov
5. roodu ülem	alamleitnant Nikolai Gurjanov
Rivitute komando ülem	alamkapten Segei Danilov
Kuulipildujaroodu ülem	leitnant Jossif Aivazov
Sidekomando ülem	alamleitnant Leonhard Blum
Jalaluurajate komando ülem	sõjaväeametnik Rudolf Amberg
Ratsaluurekomando ülem	sõjaväeametnik Jakov Barrob

Enamik loetletud ohvitserid olid endised Katšanovi partisanisalgade ohvitserid, ülejäänud tulid teistest väeosadest: Palkina partisanisalgast, Panikovitši tööpataljonist, Sakala partisanide pataljonist ning 6. ja 7. jala-vaepolgust.

28. oktoobriks 1919 oli Katšanovi üksikpataljonis viis roodu (vastavalt 114, 147, 130, 169 ja 164 alamväelast)⁴² ning välikantselei, tagalarühm, rivitute komando (78), kuulipildujarood (98), sidekomando (32), jala-

³⁹ Eesti dokumentides Theodor.

⁴⁰ Sõjavägede Ülemjuhataja käskkirj nr 574, ERA 957.11.128, 18; ERA 579.1.20. Koern oli nii staabiülem kui pataljoniülema abi operatiiv- ja adjutant rivalal. Tegelikult lahkus Koern 2. diviisi ülema korraldusel juba paari päeva pärast Sakala partisanide pataljoni, kus jätkas teenistust kuulipildujaroodu ülemana. Tõnis Koerna isiklik toimik, ERA 495.7.1953, 16.

⁴¹ Приказ № 9 по отдельному Качановскому батальону от 10.10.1919, ERA 579.1.20, 79.

⁴² Sulgudes roodu/allüksuse isikkoosseisu suurus.

ja ratsaluurajate komando (vastavalt 11 ja 33), sidumispunkt (7 velskrit ja meditsiiniõed). 12.–13. oktoobril oli pataljoni nimekirjas kokku 1068 inimest, neist 21 ohvitseri, 16 veltveebli, 45 vanem- ja 86 nooremallohvitseri, 806 kapralit ja reameest; ülejäänud olid sõjaväeametnikud, staabikirjutajad, meditsiinipersonal ja töölised. Rindel oli pataljoni allüksustes ja staabis ravis 951 meest: 17 ohvitseri, 15 veltveebli, 42 vanem- ja 85 nooremallohvitseri ning 700 kapralit ja reameest; ülejäänud olid lähetus, puhkusel või sidumispunktis.

Toodud isikkoosseisu statistikast nähtub, et üksuse koosseis kahenes nimekirja järgi vaid 226 mehe võrra. Enamik lahkunud mehi olid Loodearmeesse suundunud sõdurid, väiksem osa oli raskelt haavatud või haigestunud ning seetõttu reservi arvatud. Tuli ette ka juhtumeid, kui reservi arvati alaealisi sõdureid. Näiteks teenis katšanovlaste sidekomandos Peterseri reaalkooli õppur Vladimir Mešukovski,⁴³ kes algul varjas oma vanust ja astus vabatahtlikult Eesti Rahvaväkke. Mõne aja pärast saadeti ta alaealisuse ja kooli lõpetamise põhjendusel reservi.⁴⁴

Alguses said katšanovlased eestlastelt ainult relvastuse ja laskemoona. Peamisteks relvadeks olid Jaapani 6,5 mm vintpüssid Arisaka, tüüp 38, ja osaliselt trofeerelvadena saadud Vene 7,62 mm vintpüssid Mossin 1891 ning raskekuulipildujad Maxim ja Colt. 1919. a septembris määrati katšanovlaste juurde esimesed eesti ohvitserid, kes hiljem moodustasid pataljoni juhtkonna. Ilmselt alles 1919. a oktoobri lõpus saadi esimesed komplektid Eesti vorme ning novembris ka palka Eesti markades.⁴⁵

Formeerimisega samal ajal käis pidev lahingutegevus. Vastase aktiivsus segas märgatavalt Katšanovi pataljoni formeerimist ning tõmbas sellelt kõrvale ka pataljoni juhtkonna tähelepanu. 1919. a sügisel osalesid katšanovlased mitmes 2. diviisi operatsioonis. 15. ja 16. oktoobri kohtumislahingutes ülekaaluka vaenlasega kandsid katšanovlased järjekord-

⁴³ Katšanovi pataljonis kasutati kuni 1919. a oktoobrini Vene auastmeid, seega oli kõnealuse vabatahtliku auastmeks *вольноопределяющийся* ehk vabatahtlik, kellel oli kesk- või kõrgharidus (ka omandamisel).

⁴⁴ Приказ № 21 по отдельному Качановскому батальону от 22.10.1919, ERA 579.1.20, 131.

⁴⁵ Paraku puuduvad selle kohta täpsed andmed. On vaid kaudseid vihjeid, et 1919. a sügisel hakkasid katšanovlased kandma Eesti eraldusmärke.

selt suuri kaotusi. Esimesel päeval said haavata seitse ning teisel päeval üheksa meest. 19.–20. oktoobri lahingus murdis vaenlane katšanovlaste sidumispunkti, kus tol hetkel olid pataljoni velskrid M. Korkov ja B. Kalugin koos kahe või kolme raskelt haavatud sõduriga. Meeste edasisest saatusest ei ole midagi teada, sest kamraadid ei suutnud vastase tule tõttu enam oma haavatute juurde läbi murda ja olid sunnitud nad vaenlase „hoolde” jätma. Verejanulise vastase armulikkusele loota ei olnud põhjust. Päev varem oli samas sidumispunktis⁴⁶ surnud haavadesse 2. roodu alamlipnik Sergei Orlov.⁴⁷

Punaväelaste ülejooksmine Katšanovi pataljoni poolele ei olnud haruldane 1919. a sügiselgi. Näiteks 9. novembril 1919 jooksis Dadova Gora küla juures katšanovlaste poole üle nende vastas seisnud 171. kütipolgust järjekordne grupp punaväelasi, kes hiljem võeti Katšanovi pataljoni nimekirja.⁴⁸

Katšanovi kerge välipatarei

Sõjavägede ülemjuhataja käskkirjaga 17. septembrist, millega formeeriti Katšanovi üksikpataljon, pandi ühtlasi alus Katšanovi üksiku kerge välipatarei formeerimisele. Käsü kohaselt tuli 2. jalaväediviisi ülema järelevalve all alustada üksikpatarei formeerimist suurtükiväepolgu kergepatarei koosseisutabelite järgi venelastest, kes soovisid võidelda bolševismi vastu, ning nimetada formeeritav üksus Katšanovi patareiks.⁴⁹ Suurtükiväeasjandust õppinud isikkoosseis lähetati Katšanovi ja Panikovitši pataljonist. Patarei formeeriti Lauras. Kerge välipatarei koosseisutabelites nõutud neli

⁴⁶ *Передовой перевязочный пункт* – ilmselt oli tegemist roodu sidumispunktiga.

⁴⁷ Приказ № 18 по отдельному Качановскому батальону от 19.10.1919, ERA 579.1.20, 112. Ajavahemikul 1. septembrist 31. detsembrini 1919 olid Katšanovi üksikpataljoni lahingukaotused vähemalt 11 langenut, 44 haavatut ning 23 teadmata kadunut (kaasa arvatud ohvitserid: 12. oktoobril sai Kudrovo all haavata 2. roodu ülema kt alamleitnant Otrõganjev; 15. oktoobril Velikije Suki lahingus langes jalaluurajate ülem Amberg ning 4. novembril sai haavata lipnik Mankevitš). Приказы по отдельному Качановскому батальону, 1919, ERA 579.1.20.

⁴⁸ Приказ № 45 по отдельному Качановскому батальону от 14.11.1919, ERA 579.1.20, 104.

⁴⁹ Sõjavägede Ülemjuhataja käskkiri nr 575.

suurtükki, laskemoon ja varustus tuli üle võtta 3. suurtükiväepargilt,⁵⁰ hobused ning jalaväevarustus ja -relvastus pidid tulema Katšanovi pataljonist. Formeerimiseks ette nähtud aeg oli piiratud: 2. jalaväediviisi ülema käsul pidi patarei rindele asuma juba 17. oktoobril. Patareiülemaks määrati endine tsaariarmee kaadriohvitser leitnant Aleksander Sobolev.⁵¹ Kuni novembri alguseni täitis patareiülema kohustusi ajutiselt lipnik Aleksander Kostin,⁵² kes oli 1919. a oktoobris toodud üle 2. jalaväediviisist. Katšanovlaste patarei allus 2. suurtükiväepolgu üldjuhtimisele.⁵³

Ööl vastu 14. oktoobrit 1919 sai Katšanovi pataljon lahingus Akse-nova ja Golubava piirkonnas vaenlaselt saagiks kaks kergesuurtükki ja 12 suurtükiväehobust. Neid kasutati formeeritava Katšanovi patarei täiendamiseks.⁵⁴

Novembri alguses oli Katšanovi patareis 3 ohvitseri (lipnikud Kostin, Orlov ja Mihhail Johanson), üks sõjaväeametnik (asjaajaja Georgi Dobrovolski), patareiveebel Konstantin Petrov,⁵⁵ 109 alamväelast ravis ja 15 rivotut (138/16) ning 12 suurtüki- ja 8 voorihobust (29/61).⁵⁶ Patareis olid kaks Vene 1895. aasta 3,42" (87 mm) välisuurtükki ja kaks 1902. aasta 3" (75 mm) kiirlaskesuurtükki. Laskemoona oli 3,42" suurtükile 300 granaati ja 100 šrapnelli ning 3" suurtükile 963 granaati ja 1438 šrapnelli. Käsitulirelvad oli 40 Arisaka vintpüssi ja kümme mõõka. 30. detsembril 1919 oli patarei nimekirjas 4 ohvitseri, üks ametnik, 130 alamväelast,⁵⁷ 1920. a jaanuaris 4 ohvitseri, üks ametnik ja 173 alamväelast.⁵⁸

⁵⁰ Originaalis vaid vene keeles: *3 артиллерийский подвижный парк*.

⁵¹ Приказ № 1 по Качановской батарее от 22.09.1919, ERA 579.1.1, 1.

⁵² Приказ № 14 по Качановской батарее от 17.10.1919, ERA 579.1.1, 15.

⁵³ Рапорта командира легкой батареи отдельного Качановского батальона начальнику 2 артиллерийского полка, ERA 603.1.13, 1–5, 9 jj.

⁵⁴ Приказ № 18 по Качановской батарее от 21.10.1919, ERA 579.1.1, 18; *Eesti Vabadussõda 1918–1920*, 2. kd, 328.

⁵⁵ Именной список офицеров и солдат Качановской батареи, 26.01.1920, ERA 603.1.13, 6.

⁵⁶ Sulgudes on isikkoosseis koosseisutabelite järgi.

⁵⁷ Katšanovi üksikpataljoni telegrammid, ERA 636.1.285.

⁵⁸ ERA 603.1.13, 6–8; ERA 579.1.6, 8; 173 alamväelasest olid vähemalt 15 lätlased: Alfred Anitans (Katšanova vallast Pavlova külast), Peeter Akis, Janis Bikas, August Birzuls, August Veidinš, August Glaser, Alfred Dunts, Edgar Darzinš (Pangevitsa (Panikovitši) vallast Tšisitši külast), Julius Klavinš, Alfons Silš, Eduard Tüper, Eduard Egle, Albert Egle, Eduard Avan, Eduard Vilnits (Pangevitsa vallast Grivnõ külast). Katšanovi patareis teenis kolm eestlast: looma-

17. oktoobrist 1919 kuni vaherahuni seisis Katšanovi patarei positsioonidel, kuid novembris ja detsembris Lõunarindel kestnud positsioonisõja tõttu oli patareil suhteliselt vähe aktiivset tegevust.

Veel 1920. a jaanuaris võeti Katšanovi patareisse vabatahtlikke, sealhulgas loodearmeelasi. 1920. a veebruaris tehti aga juba ettevalmistusi demobiliseerimiseks. Esimene grupp, kes patareist lahkus, olid endised loodearmeelased – kokku 24 meest, neist 2 allohvitseri –, nad saadeti 16. märtsil 2. diviisi staapi.⁵⁹ Märtsis viidi 83 alamväelast edasiseks demobiliseerimiseks üle Katšanovi pataljoni, kolm meest 7. polku ja üks 2. suurtükiväepolku. Aprilli alguses saadeti viimased 37 alamväelast välipatareisse nr 9 ning 23 meest demobiliseeriti. Kõrgele distsipliinile patareis viitab asjaolu, et jaanuarist aprillini 1920 läks väejooksu kõigest üks sõdur, telefonist-kapral Fjodor Arhipov. Katšanovi patarei kaotas Vabadussõjas ainult ühe võitleja: nooremallohvitser Nikifor Kuzmin suri II liikuvus hospitalis 7. detsembril 1919.⁶⁰

Enne ja pärast Tartu rahulepingu sõlmimist

Katšanovi pataljoni isikkoosseisu täienemine jätkus aastavahetusel 1919/1920 ning ka hiljem kuni veebruari lõpuni vaatamata sellele, et lahingutegevust enam ei olnud. 1919. a detsembri lõpus hakkasid Katšanovi pataljoni eri allüksustesse tilkuma Loodearmee sõdurid, nii ükskhaaval kui ka gruppidenä.⁶¹ Ehkki enamik vabatahtlikke oli pärit Ostrovi maakonnast, tuli koos nendega ka mujalt pärit loodearmeelasi. Detsembrist

velsker Anton Kuut (Viljandimaalt Karksi-Nuiast), Stepan Raud ja Vassili Linnas. ERA 579.1.6, 1–8, ERA 603.1.13, 6–8.

⁵⁹ Рапорт командира Качановской батареи № 543 от 19 марта 1920, ERA 603.1.13, 12–14.

⁶⁰ Именной список офицеров и солдат Качановской батареи (dateerimata, koostatud ilmselt aprillis 1920), ERA 579.1.6, 1–8.

⁶¹ Loodearmeelased tulid Katšanovi pataljoni erinevatel põhjustel: seoses kodukoha lähedusega, selleks, et pääseda Loodearmeed tabanud krahhist, selleks, et jätkata võitlust bolševike vastu. Батальонная служебная переписка, ERA 579.1.4, 8, 11–12, 21, 106–107, 188, 578, 285, 287.

1919 kuni veebruarini 1920 võeti Katšanovi pataljoni mitukümmend loodearmeelest Ostrovi polgust,⁶² Pihkva polgust,⁶³ 1. tagavarapolgust, 23. Katšanovi polgust, tankilöögipataljonist ning 1. raudteepataljonist.⁶⁴ Loodearmeelased töid Katšanovi pataljoni ka tüüfusenakkuse. Mõned Katšanova ja Palkina valla mehed jooksid üle rindejoone, et pataljoni astuda. Näiteks 21. detsembril ilmus pataljoni ning arvati 24. detsembril rivitute komandosse Katšanova vallast tulnud 15-aastane Kuzma Pavlov; 22. jaanuaril tuli Punaarmeele üle Palkina vallast pärit 37-aastane Ivan Venediktov, kes palus end arvata Katšanovi pataljoni 2. roodu nimekirja kui „valge partisani”.⁶⁵ 1920. a jaanuaris tuli 5. jalaväepolgu rindelõigus Punaarmeele üle reamees Ivan Artemjev, kes osutus Katšanovi pataljoni endiseks sõduriks. Ta oli punaste kätte vangi langenud ja olude sunnil nende teenistusse astunud, kuid tuli esimesel võimalusel tagasi üle rindejoone. Katšanovlane Artemjev arvati pataljoni 2. roodu nimekirja kui sõjavangist tagasi ilmunu ning lubati oma teo eest kaheks nädalaks puhkusele. Jaanuaris astus Katšanovi pataljoni vabatahtlikuna ka Katšanova vallast pärit lätlane Ludvig Melder, kes oli teeninud Ostrovi maakonna II rajooninõukogu ülema juures ning jooksnud üle sooviga võidelda bolševismi vastu. Vabatahtlikke tuli veel Panikovitši, Irboska ja Linnuse valla küladest.

Pärast vaherahu väljakuulutamist korraldati kapten Saueselja eestvedamisel jaanuaris ja veebruaris isikkoosseisule rivi-, relva- ja lahingurivi väljaõpe. Muu hulgas üritati sellega distsipliini ülal hoida.⁶⁶

⁶² Katšanovi pataljoni sõduritel oli Loodearmees sugulasi. Nii näiteks lubati kuulipildujaroodu reamees Kozma Ivanov lühiajalisele puhkusele Narva linna, et kohtuda oma haavatud vennaga. Рапорт к-ра пулемётной роты № 3506 29.12.1919 к-ру батальона, ERA 579.1.4, 5.

⁶³ 5. roodu nimekirja arvati Loodearmee Pihkva polgu välikaplan Pavel Fjodorov. Рапорт к-ру батальона от 10.01.1920; личное удостоверение № 2575, выдано в канцелярии Псковского стрелкового полка 20.11.1919, ERA 579.1.4, 66–67.

⁶⁴ Приказы №№ 78, 79, 88 по отдельному Качановскому батальону от соответственно 17, 18 и 27 декабря 1919, ERA 579.1.20, 205–206, 220.

⁶⁵ Батальонная служебная переписка, ERA 579.1.4, 151; 1920. a jaanuaris-veebruaris tuli Punaarmeele Katšanovi pataljoni üle kuni kümme meest. Приказ № 53 по отдельному Качановскому батальону от 25.02.1920, ERA 579.1.12, 84.

⁶⁶ Расписание занятий в отдельном Качановском батальоне на 16.–22.02.1920, ERA 579.1.12, 78.

Meditsiiniteenistus pataljonis oli suhteliselt nõrk, sest ei jätkunud ei personali ega ravimeid. Pataljonis oli ainult üks sidumispunkt, mis ei tulnud lahingute ajal toime kõigile haavatutele õigeaegse abi andmisega. Kuni 1919. a septembri lõpuni saadeti kõik raskelt haavatud või haigestunud sõdurid Sakala partisanide pataljoni laatsaretti ja sealt vajaduse korral edasi Petserisse 2. diviisi välihospidali. Oktoobris ja novembris toimetati haavatuid edasi läbi 7. jalaväepolgu meditsiiniteenistuse. Vastavalt olukorrale paigutati haavatud või haiged katšanovlased Viljandi, Valga, Tartu ja Võru sõjaväehaiglatesse. Demobiliseerimisele kuulunud haigetele sõduritele tehti arstlik ülevaatus Petseri sõjaväehaiglas ning vajaduse korral saadeti mehi ka taastusravile. 1920. a jaanuaris võeti kasutusele meetmeid tüüfuse vastu: pataljoniarst pidi välja selgitama, kui palju oli lähikülades nakatunud elanikke, diviisiarst Hans Silbermann käskis pataljoniarstil regulaarselt teha sauna, puhastada riideid ning võimaldada sõduritel oma pesu pesta. Kontrollida tuli magamisasemeid (magada lubati vaid naridel ja mitte põrandal) ning vältida liigseid kontakte kohalike elanikega.⁶⁷

Väejooks Katšanovi pataljonis oli arvestatav väärnähtus, sest mitte kõik ei olnud tulnud teenima vabatahtlikult. Deserteerimise ja teadmata kadumise juhtumid sagesid eriti pärast Tartu rahulepingu sõlmimist. Deserteerimist soodustas nõrk distsipliin, vähene motiveeritus ja võib-olla ka sõjaväsimus. Ajavahemikul 1. septembrist kuni 31. detsembrini 1919 fikseeriti väejooks Katšanovi pataljonis vähemalt 88 korral, teiste hulgas osutusid väejooksikuks 5. roodu veebel Pjotr Sergejev ja velsker Ivan Nikolajev, kolm nooremallohvitseri ja kaks kapralit.⁶⁸ 13. novembril 1919 1. roodu rännaku ajal Trumoljevast (Trumaljeva)⁶⁹ Pavlovasse tegi pataljoniülem kapten Saueselg rooduülemale märkuse, et tema rühma- ja jaoülemad ei tea, kus nende mehed on, märkides seda kõnealuse rännaku

⁶⁷ Батальонная служебная переписка, ERA 579.1.4, 60, 143; Katšanovi üksikpataljoni laatsareti kirjavahetus, ERA 579.1.7, 3, 42; ERA 579.1.7, 21, 44, 55. Vastavalt arstliku komisjoni otsusele saadeti 1920. a veebruaris 11 reameest tervist parandama Tartu I sõjaväehospidali, ERA 579.1.4, 329–330.

⁶⁸ Приказы по отдельному Качановскому батальону, 1919, ERA 579.1.20.

⁶⁹ Leitnant August Laatsarus kinnitab oma mälestustes katšanovlaste nõrkust Trumaljeva-eelisel liinil 1919. a sügisel. A. Laatsaruse mälestused, ERA 2124.3.558.

üldise organiseerimatuse taustal.⁷⁰ 1920. a jaanuari lõpus hakati esimesi sõdureid lubama lühiajalisele puhkusele koju, Katšanova valla lõunaossa.⁷¹ Et suuremat hulka sõdureid ei olnud veel võimalik puhkusele lubada, suurenes järsult väejuooksikute arv eriti Katšanova vallast pärit sõdurite seas.⁷² Massiline oli väejuooks märtsis, alanud demobiliseerimisest hoolimata. Oli juhtumeid, kus väejuooksikud võtsid kaasa vintpüssid ja hoburakendid. 15.–16. märtsi ööl jätsid rivitute roodu nooremallohvitser Konstantin Fjodorov ja kolm reameest, kes valvasid relva- ja laskemoonaladu Piševa külas, oma valveposti maha ning rooduülemale kinnitusele „kadusid ei tea kuhu”. 16. märtsil lahkus 1. roodust omavoliliselt korraga 17 sõdurit. 20. märtsil loeti 2. roodus väejuooksus olevaks 12 meest, kusjuures seitse neist olid kaasa võtnud ka vintpüssid.⁷³

Pärast Tartu rahulepingu sõlmimist 2. veebruaril 1920 jäi Katšanovi pataljon Petserimaale. Viimane koduvalla paik, mille katšanovlased seoses rahulepinguga pidid maha jätma, oli Spiridonova küla, kus 1919. a detsembris paiknes pataljonistaap.⁷⁴ 1920. a jaanuaris viidi Katšanovi pataljon Irboska positsioonidele, pataljonistaabi uueks asukohaks sai Rogatkina küla. Veebruaris-märtsis koondati pataljon Panikovitsisse ning aprillis 1920 Laurasse, kus alustati demobiliseerimist. Alamväelased vabastati

⁷⁰ Приказ № 44 по отдельному Качановскому батальону от 13.11.1919, ERA 579.1.20, 102. Samuti tegi pataljoniülem oma 16. novembri 1919. a päevakäsus nr 47 märkuse roodu-, rühma- ja jaoülematele, et nad „hulguvad kus iganes”, enda eest asetäitjat kohale jätmata, ERA 579.1.20, 108.

⁷¹ 1920. a jaanuaris puhkuse taotlemiseks pidi olema mõjuv põhjus. Enamasti oli see seotud perekondlike asjaoludega. Näiteks 13. jaanuaril 1920 palus 3. roodu reamees Arsenjev lubada ta 20 päevaks Panikovitši valda puhkusele abiellumiseks ja pulmade pidamiseks (rooduülem aga lubas vaid kümneks päevaks). Батальонная служебная переписка, ERA 579.1.4, 80.

⁷² Oli mehi Popovka ja Blinõ külast. Батальонная служебная переписка, ERA 579.1.4, 63, 182, 189.

⁷³ Батальонная служебная переписка, ERA 579.1.4, 597, 626–632, 640–645, 653–654, 684, 707; 1920. a mais oli väejuooksus umbes 150 sõdurit, приказы отдельному Качановскому батальону, ERA 579.1.12, 19–20 jj. Vahiteenistus oli 1920. a aprillis täiesti käest ära. Kuigi pataljoniülem hoiatas käsu korras garnisonimäärustiku vastu eksimise eest ning noomis korrapidajaohvitseri, jätsid tunnimehed postid maha, tegid postil suitsu, rääkisid vintpüssi kõrvale jättes juttu kõrvaliste isikutega jne. Приказ № 115 по отдельному Качановскому батальону от 21.04.1920, ERA 579.1.12, 159.

⁷⁴ Приказ № 63 по отдельному Качановскому батальону от 1.12.1919, ERA 579.1.20, 182.

Katšanovi pataljoni staabis kevadtalvel 1920. Vasakult: pataljoni adjutant lipnik Sepp, pataljoniülem kapten Saueselg ja sidekomando ülem alamleitnant Blum. Eesti Riigiarhiiv

teenistusest nagu ka eesti üksustes aastakäikude kaupa. Korraga demobiliseeriti kuni 200 meest. Näiteks 17. aprillil 1920 vabastati teenistusest 154 katšanovlast, 28. mail 188 meest. Vallavalitsustega⁷⁵ sõlmitud lepingute kohaselt saadeti viimased 167 Katšanovi pataljoni alamväelast 31. mail 1920 üheks aastaks põllutöödele. Pataljoni alles jäänud ametiisikud olid seotud vahetult pataljoni asjaajamise likvideerimisega.⁷⁶ 1. juunist 6. juunini oli pataljonis veel 58 vabapalgalist sõdurit, neist 37 rivotut ja üks relvur.⁷⁷

⁷⁵ Ei ole teada, millistesse valdadesse endised katšanovlased tööle saadeti.

⁷⁶ Katšanovi pataljoni telegrammid, ERA 636.1.285, 5 jj; именной список уволенных на полевые работы солдат, 30.05.1920 ERA 579.1.12, 38.

⁷⁷ Võrdluseks järgmised andmed Katšanovi pataljoni isikkoosseisu kohta: 27. detsember 1919: ravis 14 ohvitseri, üks arst, 4 sõjaväeametnikku, 870 sõdurit (tääke 584), rivotute komandos 192 alamväelast, sidekomandos 40, kuulipildujakomandos 10, haiged üks ohvitser ja 42 alamväelast, lähetuses 3 ohvitseri ja 79 alamväelast; relvastuses 592 tääki ja 14 mõoka, 10 kuulipildujat, 5 automaatvintpüssi ja 981 vintpüssi (pataljoni adjutandi leitnant Evaldi operatiiv-riviaruanne). 27. juunil 1920 oli pataljoni laialisaatmisega hõivatud 18 ohvitseri, 26 sõdurit, 20 rivotut, üks

Aprillis 1920 hakati tagavaraväkke lubama ka ohvitseri, kas omal soovil või neid, kes polnud kõlblikud teenima rahuaaja ohvitserina.⁷⁸ 1920 a mais moodustati Ulanova külas Katšanovi pataljoni likvideerimiskomisjon, mille tegevuse tulemusena lõpetati pataljoni asjaajamine.⁷⁹ Likvideerimiskomisjoni esimehele alamkapten Armand Reinhold Espenbergile tehti ülesandeks likvideerida üksus hiljemalt 1. juuniks.⁸⁰ Pataljoni demobiliseerimisega olid seotud ka väeosa viimane ülem, jaanuaris 1920 pataljoni määratud alamkapten Fjodor Voronin, tema abi alamleitnant Kolguškin ja pataljoni adjutant alamleitnant Sepp.⁸¹

Et Katšanova vallast sai pärast Vabadussõja lõppu Läti Jaunlatgale (Abrene) maakonna osa, naasis enamik sealt pärit katšanovlasi kodumaale ehk Lätti. Osa endisi katšanovlasi teenis hiljem Läti sõjaväes.⁸² Teine osa jäi Eestisse, enamasti Petserimaale. Ka neist mõni jätkas teenistust Eesti sõjaväes. Üks tuntumaid katšanovlastest ohvitseri oli suurtükipatarei ülem Aleksander Sobolev. Ta teenis 1920. ja 1930. aastatel Eesti sõjaväe 4. suurtükiväegrupis ning suri 1944. aasta sügisel haavadesse 20. eesti SS-diviisi suurtükiväerügemendi ülemana. Kolmas osa katšanovlasi läks Nõukogude Venemaale, kus neid ootasid filtreerimislaagrid. Tuleb märkida, et 2. diviisi ülema korraldusel ei tohtinud neid Katšanovi pataljoni sõdureid, kelle kodukoht oli Nõukogude Venemaal või neutraalsel alal, Eesti territooriumile demobiliseerida, mis tähendas paljude katšanovlaste väljasaatmist Venemaale.⁸³ 26. maiks 1920 oli Nõukogude Venemaale

mees sidekomandost, üks kuulipildujakomandost ning 10 haiget; rivvi oli jäänud veel 4 tääki. 20. juulil 1920: 16 ohvitseri, 16 sõdurit (neist 13 rivitut), üks sõdur kuulipildujakomandost (erialaspetsialist) ja 4 voorihobust. Katšanovi pataljoni telegrammid, ERA 636.1.285, l 14 jj; 14. jaanuaril 1920 oli Katšanovi pataljonis ohvitseri ja alamväelasi kokku 896 meest. 1. veebruaril 1920 oli pataljoni nimekirjas 25 ohvitseri, 4 ametnikku, üks arst ja 980 alamväelast. Neist kohal 21 ohvitseri, üks arst, 4 ametnikku ja 872 alamväelast, Katšanovi üksikpataljoni laatsareti kirjavahetus, ERA 579.1.7, 8, 46.

⁷⁸ 2. jalaväe diviisi inspektoriosakonna salajane ringkiri № 6060, aprill 1920, ERA 579.1.5, 79.

⁷⁹ Приказы по отдельному Качановскому батальону, 1920, ERA 579.1. 21.

⁸⁰ Katšanovi üksikpataljoni telegrammid, ERA 636.1.285.

⁸¹ Ibid.

⁸² Jaak Pihlak, „Karutapjad ja ristimehed” (magistritöö, Tartu Ülikool, 2006), 59, 65, 87.

⁸³ Записка адъютанта отдельного Качановского батальона № 877 в батальонный околог, апрель 1920, ERA 579.1.7, 59. Rahuleping Eesti ja Venemaa vahel, artikkel IV ja artikli VII punktid 2 ja 3 – *Eesti Vabadussõda 1918–1920*, 2. kd, 529–530.

demobiliseeritud kokku 188 katšanovlast.⁸⁴ Väike osa läks positsioonisõja ajal 1919. a lõpus punaste poole üle oma soovil – kas koduigatsusest või kartes oma edasise saatuse pärast.

Tartu rahulepingu sõlmimine mõjutas negatiivselt ka pataljoni ohvitserkonda. Üldise moraalilanguse taustal oli fikseeritud vähemalt kaks distsiplinaarsüütegu, millega olid seotud ohvitserid-katšanovlased: 1920. a kevadel lahkus omavoliliselt pataljonist leitnant Lubomirski, kes mõni päev hiljem leiti oma kodust Irboskas ning võeti alevi komandandi käsul vahi alla; 20. aprillil 1920 kustutati väeosa nimekirjast lipnik Skorobogatov, kes lahkus omavoliliselt väeosast ja läks üle piiri Nõukogude Venemaale.⁸⁵

Isikkoosseisu moraal ja pataljoni poliitiline tähendus

1919. a lõpuks oli mitu tegurit, mis mõjutasid Katšanova pataljoni isikkoosseisu moraali.

Esiteks tuleb mainida asjaolu, et 1919. a sügisel jäi enamik Katšanova valla ja Pihkva kubermangu asustatud punktidest rindejoone taha. Põhiosas Katšanova valla talupoegadest koosnenud pataljoni tuumik lootis kunagi koju naasta ning võitles vapralt kodumaa vabastamise nimel punaste vastu, näidates üles väga suurt motivatsiooni ja lahinguvõimekust. Eesti sõjaväe juhtkond toonitas katšanovlaste motiveerimiseks kodukohtade (ehk Katšanova valla) vabastamise vajadust. Katšanova valla talupoegade kõrval olid pataljoni teine lojaalne osa Palkina vabatahtlikud, kes suure vaimustusega jätkasid võitlust punaste vastu Katšanova pataljoni koosseisus. Võrdluseks võib tuua endise Panikovitši pataljoni isikkoosseisu, kes mobiliseeriti Petserimaalt ehk 2. diviisi tagalast ning kellest osa hiljem liideti Katšanova pataljoniga. Nemad näitasid end lahingutes lõunarindel 1919. a sügisel väga nõrgalt motiveerituna. Vaatamata

⁸⁴ Список солдат увлеченных от военной службы в Советскую Россию и нейтральную зону, приложение к приказу № 153 по отдельному Качановскому батальону от 28.05.1920, ERA 579.1.12, 32.

⁸⁵ Katšanova üksikpataljoni telegrammid, ERA 636.1.285.

sellele, et Panikovitši mehed said Katšanovi pataljoni koosseisus uue eesti vormi ja lõpuks ka relvad, tundsid nad enamasti bolševikele kaasa ning deserteerimine oli nende seas tavaline.⁸⁶ Bolševistlikke ideid võisid kaasa tuua ülejooksnud punaarmeeelased, kes võeti Katšanovi pataljoni koosseisu, ning Pihkva kubermangu mobiliseeritud, kes ei näinud vajadust sõdida Eesti vormis nende jaoks võõraste huvide eest.

Teine tegur oli 1919. a oktoobrini kestnud katšanovlaste määratlemata staatus, eriti just Eesti ja Loodearmee suhete taustal. Tegutsedes eesti 2. jalaväediviisi koosseisus, ei saanud katšanovlased kuni oktoobrini riidevarustust ning isegi pärast üksikpataljoni formeerimist pidid nad novembri alguseni taotlema palka Loodearmeele. Staatus määratlemist mõjutasid omakorda nn Pihkva rahvaväe loomise idee kultiveerimine, polkovnik Cibulskise hilisem soov talle alluva üksusega üle minna Loodearmeesse ja katšanovlaste tegelik soov jääda eestlastega. Olukord muutus alles pärast polkovnik Cibulskise lahkumist koos käputäie mees- tega ja seoses Katšanovi üksikpataljoni formeerimisega eesti ohvitseride juhtimisel. 1919. a oktoobris sai Katšanovi pataljonist Eesti Rahvaväe täieõiguslik väeosa.

Konkreetselt näiteks olukorrast, kus mängisid kaasa korraga mitu asjaolu – väeosa staatus, sõdurite päritolu ning osa isikkoosseisu soovimatus võidelda n-ö võõraste lippude all –, oli juhtum 1919. a sügisel, kui Katšanovi pataljoni 1. rood, mis oli formeeritud enamasti suvel Ostrovi all ületulnud punaarmeeelastest, tõrkus operatiivkäsku täitmast just pealetungi ajal. Sõdurid nõudsid, et nad saadetakse Loodearmeesse, ning ei läinud rünnakule. Eesti 2. diviisi juhtkond reageeris kiiresti: rood

⁸⁶ Sakala ja Katšanovi pataljoni operatiivkirjavahetus, ERA 562.1.17. 24. septembri 1919. a seisuga oli Panikovitši pataljoni meestel kõik vajalik olemas (relvad, vormiriietus, toit), kuid pataljoni imbunud bolševike kihutustöö tagajärjel ei tahtnud nad rindele minna (2. rood). 1919. a septembri lõpus võttis deserteerimine niivõrd suure ulatuse, et Panikovitši pataljoni 1. roodus oli 27. septembri seisuga kohal vaid 31 meest ning rooduülem kartis, et järgmise päeva hommikuks ei jää roodu enam ühtegi meest. Leitnant Lubomirski soovitas koguni Panikovitši meestelt relvad ära võtta. Operatiivkirjavahetus, ERA 562.1.17, l 40, 42–44. Ebakindlate Panikovitši meeste üleviimine 2. töösalka jätkus ka Katšanovi pataljonis, nii et detsembris 1919 viidi 2. töösalka Katšanovi pataljonist veel 45 meest. Sel moel üritati vältida võimalike probleemide tekkimist Katšanovi pataljonis. ERA 579.1.20.

lahutati pataljonist ja viidi üle 2. töösalga alluvusse. 2. diviisi ülema abi alampolkovnik Eduard Kubbo tegi 21. detsembril 1919 diviisiülemale ettepaneku, „[---] et nimetatud süü mitte karistamata ei jääks (frondi teenistusest seljataguse teenistusse üleviimist ei loe mina mitte karistuseks) ja sellega teistes roodudes mitte nurinat ja võib-olla ka järeletegemist välja ei kutsuks, loen tarvilikuks nende palka, ohvitserid juurde arvatud, märksa vähendada, neid Katšanovi pataljonist töösalka üle viia ja kui vähegi võimalik, neid sõjavangide varustuse peale üle viia.”⁸⁷

Katšanovi pataljoni formeerimisega 1919. a septembris ja oktoobris kaasnenud asjaolud, nagu näiteks riidevarustuse ja toidumoonu puudus, kutsusid katšanovlaste ridades esile allüksustest omavolilisi lahkumisi (näiteks toidu hankimise eesmärgil), vargusi tagalas, kohati ka käskude eiramist ja allumatust. Näiteks hoiatas pataljoniülema kohusetäitja leitnant Koern 15. septembril, et sõdurid, kes ilma allüksuse ülema loata tagala külates hulguvad, antakse sõjakohtu alla.⁸⁸ Hulkuvate sõdurite tõttu teravnesid suhted kohalike elanikega pataljoni tagalas,⁸⁹ mida illustreerib ratsaluurajate komando ülema alamleitnant Petrovi ettekanne pataljoniülemale 19. septembrist 1919. Ta kirjutas, et tagalaala külade elanikud kaebavad sõdurite ja partisanide peale, kes omavoliliselt võtavad üles kartuleid ja korjavad õunu. Ühe roodu⁹⁰ paiknemise alal oli ära söödud umbes sada kana, kolm lammast ning tühjendatud mitu mesitaru. Ühelt talumehelt olevat nõutud pükste vahetamist sõjaväelase omade vastu. Kohalikud elanikud kartsid vastu hakata, sest hulkuvad sõdurid käisid 10–20-mehelistes relvastatud kampades. Püüti kinni ka bolševikele kaasa tundnud talupoegi. 1919. a sügisel katšanovlastega koos tegutsenud Bulak-Balachowiczsi salga partisanid näitasid seejuures üles erilist julmust: kahtluse alla sattunud talupojad lasti kohapeal maha.⁹¹

⁸⁷ Приказы по отдельному Качановскому батальону, 1919, ERA 579.1.20.

⁸⁸ Приказ № 15 по Качановскому полку от 15.09.1919, ERA 579.1.20, 71.

⁸⁹ Selle kohta vt 2. diviisi ülema abi polkovnik Siegfried Pindingu ringkiri, kus ta käsib ettevaatlik olla, sest 2. diviisi tagalas Kopanitsa ja Senno küla lähistel on palju suguhaigeid naisi ringi liikumas, ERA 562.1.16.

⁹⁰ Ei ole päris selge, kas tegemist oli katšanovlaste või Bulak-Balachowiczsi rooduga.

⁹¹ Katšanovi pataljoni (partisanisalgaga) operatiivkirjavahetus, ERA 562.1.16.

Kuritegusid panid toime ka katšanovlased, eriti pärast vaherahu väljakuulutamist. 29. jaanuaril 1920 võeti vahi alla Katšanovi pataljoni 2. roodu reamehed Dmitri Morozov ja Nikolai Gerassimov, saadeti Petseri linnakomandandi käsutusse ja anti mõrvasüüdistusega sõjaringkon-nakohtu alla. Pataljoni juhtkond üritas distsipliini hoida kõigi võimalike vahenditega. Näiteks andis kapten Saueselg 25. veebruaril 1920 pataljoni-kohtu alla ühe 4. roodu sõduri ohvitseriga jõhkra läbikäimise eest, kaks sõdurit ohvitseri solvamise eest ning jalaluurajate komando kaks rea-meest lamba varguse eest.⁹²

Riidevarustuse puudumise ettekäändel keeldus katšanovlaste 6. rood 17/18. septembril 1919 rindele minemast, kus nad oleksid pidanud vahe-tama positsioonidel välja 5. roodu. Leitnant Koern läks isiklikult 5. roodu juurde, et asja selgitada. Kohapeal tehtud järeldused olid: roodus valitses üldine lohakus ja polnud distsipliini. Ta otsustas noomida 2. pataljoni üle-mat alamkapten Stepanovi; rooduülem alamleitnant Kazmin võeti seits-meks päevaks vahi alla, roodu veltveebel ja kolm rühmaülemat-allohvit-seri degradeeriti reameesteks, rühmaülem nooremallohvitser K. Jegorov ja kaks jaoülemat kavatseti anda välikohtu alla. Kuid juba 25. septembril tühistati kõik 5. roodu allohvitseridele määratud distsiplinaarkaristused – ilmselt arvestas leitnant Koern tõsiselt riidevarustuse katastroofilise olu-korraga, samas aga ei saanud lubada distsipliini langemist, eriti rindel.⁹³

Kolmandaks teguriks oli lõunarindel novembris 1919 alanud posit-sioonisõda, millega seoses muutus omavoliline lahkumine allüksustest lühikeseks ajaks (kuni 12 tundi) massiliseks. Pataljoniülem kapten Saue-selg käskis luua kohtukomisjoni, mis pidi neid juhtumeid menetlema. Üldjuhul määrati lühikeseks ajaks oma allüksusest lahkunud sõdurile kümme päeva aresti. Pataljoniülema otsust luua kohtukomisjon mõjutas ilmselt asjaolu, et lühikeseks ajaks lahkusid oma allüksusest omavoliliselt

⁹² Pataljonisisene kirjavahetus, ERA 579.1.4, 199; Приказ № 53 по отдельному Качановскому батальону от 25.02.1920, ERA 579.1.12, 84.

⁹³ Приказ № 15 по Качановскому полку от 25.09.1919, ERA 579.1.20, 107. Allumatus patal-jonis oli siiski üsna levinud. Nii näiteks anti allumatuse pärast 25. detsembril 1919 välikohtu alla kolm allohvitseri ja viis reameest. Приказ № 86 по отдельному Качановскому батальону от 25.12.1919, ERA 579.1.20, 217.

ka rooduülemad, mille eest kapten Saueselg hoiatas oma 16. novembri 1919. a päevakäsus.⁹⁴

Neljandaks teguriks oli eesti ohvitseride määramine Katšanovi pataljoni. Nende juhtimisel suudeti pataljoni formeerida kiiremas tempos ja Eesti sõjaväe juhtkonna esitatud nõuete kohaselt. Märkimisväärne on asjaolu, et komando keeleks jäi vene keel. Pataljoniülema kõik päevakäsud ja muud korraldused olid vene keeles, kuigi pataljonistaabis teenis tõlk. Eesti keelt kasutati pataljoni suhtlemisel diviisi staabiga. Enamik Vabadussõja-aegseid eesti ohvitseri oli õppinud Vene sõjakoolides ja vene keele oskus oli nendele iseenesestmõistetav, seetõttu keeleprobleemi ei tekkinud.

Kokkuvõte

On raske üle hinnata Katšanovi üksikpataljoni sõjalist ja poliitilist tähtsust. Vabatahtlikul alusel moodustatud ning hiljem eestlaste poolt pataljoniks formeeritud üksus suutis niihästi rindel ülekaalukale vaenlasele vastu panna kui ka osa võtta pealetungioperatsioonidest, nagu ka viia täiesti iseseisvalt ja edukalt läbi aktiivset lahinguluuret. 16 katšanovlast, neist üks ohvitser, olid autasustatud Eesti Vabadusristiga.⁹⁵ Katšanovi pataljoni ajalugu võib käsitleda nii Eesti Vabadussõja kui ka Vene kodu-sõja ning kaudselt ka Läti Vabadussõja kontekstis. Katšanovi pataljoni traagika ja ainulaadsus seisneb ennekõike selles, et tavalised vene talupojad sõdisid Eesti sõjaväevormis Jaapani vintpüssidega oma kodukoha eest, mille hilisem saatust määras Nõukogude Venemaa ja Läti vahelise rahulepinguga hoopis Läti Vabariigi koosseisu.

⁹⁴ Приказ № 9 по отдельному Качановскому батальону от 19.09.1919, ERA 579.1.20, 89.

⁹⁵ Katšanovi üksikpataljoni Vabadusristi kavaleride nimekiri, ERA 495.5.46, 1446; Pihlak, 59; vt lisa 1.

Bibliograafia

Eesti Riigiarhiiv (ERA)

- 495 Sõjavägede Staap
- 562 Katšanovi üksikpataljon
- 579 Sakala partisanide pataljon
- 603 2. Suurtükiväerügement
- 636 Pioneeripataljon
- 957 Välisministeerium
- 2124 Vabadussõja Ajaloo Komitee töökomisjon

Kirjandus

- Eesti Vabadussõda 1918–1920*. 2. kd. Koostanud A. Traksmäe jt. 3. tr. Tallinn: Mats, 1997
- Rosenthal, Reigo. *Loodearmee*. Tallinn: Argo, 2006
- Рутыч, Николай. *Белый фронт генерала Юденича*. Москва: Русский путь, 2002

Käsitöö

- Pihlak, Jaak. „Karutapjad ja ristimehed”. Magistritöö, Tartu Ülikool, 2006

Lisa. Katšanovi üksikpataljoni Vabadusristi kavalerid (VR II/3)⁹⁶

Auaste	Ees- ja perenimi	Tunnistuse nr	Märkus
Vanem-allohvits	Stepan Arhipov	857	Demobiliseerimisel Venemaale saadetud, pataljoni nimekirjast kustutatud 26.05.1920
Kapral	Aleksander Berg	860	Demobiliseerimisel Venemaale saadetud, pataljoni nimekirjast kustutatud 26.05.1920, hiljem elas Lätis
Vanem-allohvits	Fedor Borisov (Fjodor Borissov)	855	Andmeid pole
Reamees	Peeter (Pjotr) Demidov	858	Demobiliseerimisel Venemaale saadetud, pataljoni nimekirjast kustutatud 26.05.1920
Kapral	Aleksandr Erst	861	Demobiliseeritud, alguses elas Petserimaal Panikovitši vallas, seejärel aga Lätis, vabastamise tunnistus nr 86
Vanem-allohvits	Vassili Fedotov	856	Põllutööle lastud, elukoht teadmata
Alamleitnant	Nikolai Gurjanov	1396	1923. aastal põgenes Nõukogude Venemaale
Vanem-allohvits	Ivan Komarov	865	Andmeid pole
Reamees	Egor (Jegor) Lavrentjev	872	Demobiliseerimisel Venemaale saadetud 26.05.1920
Veltveebel	Semjon Mohov (Mohhov) ⁹⁷	864	Omavoliliselt väeosast lahkunud, väejoosikuku loetud, kustutatud 12.05.1920, päevakäsk nr 141 § 5. Hiljem elas Lätis
Reamees	Dmitri Pavlov	868	Demobiliseerimisel Venemaale saadetud 15.04.1920. Hiljem elas Lätis
Alamlipnik	Jakov Sazonov	862	Demobiliseeritud Petserimaale, vabastamise tunnistus nr 77, hiljem elas Lätis
Vanem-allohvits	Aleksei Sergejev	859	Põllutööle lastud, pataljoni ja roodu nimekirjadest kustutatud 1.06.1920
Veltveebel	Aleksei Smorodin	863	Andmeid pole
Noorem-allohvits	Gavril Stepanov	867	Demobiliseerimisel Venemaale saadetud 15.04.1920. Hiljem elas Lätis
Kapral	Jaan Veever	866	Demobiliseerimisel Venemaale saadetud 15.04.1920. Hiljem elas Lätis

⁹⁶ 1921. aasta augusti andmed; Vabadusristi kavalerid võis tegelikult olla rohkem, ERA 495.5.46, 1446; VR kavaleride üldine nimekiri, ERA 31.5.1825; Pihlak, 59.

⁹⁷ Veltveebel Mohhov teenis hiljem Läti sõjaväes, kus teda autasustati Karutapja 3. järgu ordeniga. Ibid.

Russians in the Estonian War of Independence – The Kachanov Single Battalion

Igor Kopõtin

By the spring of 1919, the Estonian military forces had driven the Bolsheviks out of Estonia. In June, the Sakala Partisan Battalion, that had been operating in South-Eastern Estonia, as part of the 2nd Division, carried out a liberating sortie into Kachanov Parish in Russia's Pskov Province. Local Russian peasants, who were fed up with the Bolsheviks' tyranny, organized a partisan unit, and joined up with the Estonians. Throughout the summer, they fought valiantly, to protect their home against the Red Army.

In July 1919, the Estonian Army recruited its 2nd Rifle Regiment from amongst the men of Kachanov Parish. The unit was disbanded after the Estonians abandoned Pskov and left it to the Red Army. On 17 September 1919, on orders from the Commander-in-Chief of the Estonian Armed Forces, Major-General Johan Laidoner, began the formation of the Kachanov Single Battalion from amongst Russians wanting to fight against the Bolsheviks, under the Estonian flag. Due to the complicated situation that existed on the front, the Battalion was immediately sent into combat. The unit, consisting of 1,000 enlisted men and officers, under the command of Captain Artur Saueselg, fought against the Red Army, in the Pskov area, as part of the Estonian 2nd Division.

By the time of the concluding of the truce on 3 January 1920, the Kachanov Battalion had participated in several operations. Starting on 25 September 1919, the Battalion functioned as part of the Irboska Army Group, alongside the Sakala Partisan Battalion. Starting on 7 October, the Kachanov Battalion took part in the White Russian Bulak-Balachowicz Battalion's offensive towards Ostrov, and, starting on 29 October, along with the 3rd Infantry Regiment, supported the 3rd Division's offensive against the Bolsheviks.

Between the 1 September and the 31 December 1919, the Kachanov Battalion lost at least 78 men as killed, wounded, or missing in action.

In the course of several operations, the unit managed to demonstrate its high morale. 16 of its men, one of them an officer, were awarded the Estonian Freedom Cross for their outstanding achievements in battle.

After the concluding of the Tartu Peace Treaty, on 2 February 1920, the Kachanov Battalion was stationed in the Southern Estonian county of Petserimaa, where it was demobilized. After the end of the Estonian War of Independence, Kachanov Parish ended up being part of the Republic of Latvia, which had also just gained its independence. Therefore, the majority of the freshly demobilized men of the Battalion moved to Latvia. Although several of them remained in Estonia, settling in Petserimaa County. A few of the Russian soldiers continued to serve in the military, in either the Estonian or Latvian Army. But some of the men of the Kachanov Battalion ended up in Soviet Russia. Some of them went there out of choice, while others were sent out of Estonia on the basis of the Tartu Peace Treaty, as foreign citizens who had been born in Russia.

Eesti rahvusväeosade formeerimisest Nõukogude armee koosseisus aastatel 1940–1956

Peeter Kaasik

Viimasel paarikümnel aastal on Punaarmees teeninud Eesti päritolu sõdurid pärvinud teenimatult vähe tähelepanu; kui Eesti ajaloolased neid meenutavad, siis seoses ohvitseride küüditamisega 1941. aastal, rahvusvahelise õiguse vastase mobiliseerimisega 1941. aasta juulis ja augustis, 1941–1942. a talvel tööpataljonides hukkunutega või massiliste ülejooksmistega Saksa poolele 1941. a suvel Porhovi ja 1942/1943. a talvel Velikije Luki all. Teisest küljest rõhutab nõukogudeaegseid väärtusi esile tõstev Venemaa retoorika eeskätt „Eesti NSV vabastamist fašistlike röövvallutajate käest”, jättes täielikult tähelepanuta, et üldises plaanis ei oodatud Punaarmeed vaatamata sellelegi, et oma osa sakslaste minemaajamisel 1944. aastal oli ka Punaarmee 8. eesti laskurkorpusel. Käesoleva artikli eesmärk on selgitada rahvusvahelise õiguse vastaselt okupeeritud riigi kodanike Punaarmeesse võtmise ja nendest väeosade ja -koondiste formeerimise küsimusi eesti rahvusväeosade näitel. Seetõttu ei keskenduta otsesele lahingutegevusele.

22. laskurkorpus

Küsimus, mida teha Eesti, Läti ja Leedu relvajõududega, kerkis Moskvast üheaegselt nende riikide sõjalise okupeerimisega 1940. aasta suvel. Esialgu puudus Nõukogude juhtkonnal selles küsimuses ühtne seisukoht. NSV Liidu kaitse rahvakomissar marssal Semjon Timošenko tegi oma 17. juuni 1940. a ettekandes Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee (edaspidi ÜK(b)P KK) peasekretärile Jossif Stalinile ja Rahvakomissaride Nõukogu (valitsuse) esimehele ja ühtlasi

välisasjade rahvakomissarile Vjatšeslav Molotovile ettepaneku alustada okupeeritud riikide sõjavägede kohest desarmeerimist ja likvideerimist.¹ Pole küll teada, kuidas, miks ja millal, kuid Kremlis kaldus kaalu-kauss leebema lahenduse kasuks, mistõttu Balti riikide sõjaväed säilitati mõneks ajaks.

Eesti Rahvavägi ja Eesti Vabariigi relvajõudude likvideerimine

1940. a suvel, kuni lõpliku liitmiseni Punaarmee, säilis Eesti Vabariigi sõjavägi Eesti Rahvaväeks ümbernimetatuna üldjoontes endisel kujul. Eeltöödega Eesti sõjaväe Punaarmee liitmiseks tehti aga algust. Esialgu ei soovinud Nõukogude Liidu juhtkond okupatsiooni ja anneksiooni maailmale avalikult demonstreerida.

Alustati katsetega lõhkuda Eesti väeosade traditsioone ja vaimu. Otsene vahend selleks oli dislokatsiooni muutmine ja väeosade hajutamine kohtadesse, mis ei sobinud sõjaväe majutamiseks. Kohe pärast Eesti sõjalist okupeerimist tuli suuremal osal Eesti armeest lahkuda kasarmust, et teha ruumi Punaarmee üksustele. Väeosad paigutati koolimajadesse, mõisahoonetesse, eramajadesse ja teistesse ajutistesse varjupaikadesse. Sellest tulenevalt halvenesid sõdurite elamistingimused ja tekkisid segadused varustusega.² Samasugune olukord jäi püsima ka pärast Eesti Rahvaväe reorganiseerimist Punaarmee laskurkorpuseks. Ehkki see moodustati Eesti sõjaväe baasil, ei saadud majutamiseks Eesti sõjaväe kasarmuid. Nii sunniti mitut väeosa hajutama oma allüksusi mitmekümne kilomeetri raadiuses.

Lisaks elutingimuste kunstlikule halvendamisele võeti veel hulk meetmeid, mis kopeerisid oma olemuselt 1917. a Vene keiserliku armee distsipliini lõhkunud meetodeid. 5. juulil 1940 andis president Konstantin

¹ Михайл Мельтюхов, Упущенный шанс Сталина: Советский Союз и борьба за Европу, 1939–1941 (документы, факты, суждения) (Москва: Вече, 2000), 206.

² 3. diviisi informatsiooniohvitseri ettekanne Sõjavägede Staabile „Tähelepanekuid distsipliini ja sisekorra alal 3. diviisi väeosades”, 29. juuli 1940, Eesti Riigiarhiiv (edaspidi ERA) 521.1.467, 33–34.

Päts seadluse poliitjuhtide määramise kohta sõjaväkke. Nende ülesanne oli organiseerida sõjaväes ja sõjaministeeriumis „poliitilist ja kultuurilist kasvatustööd”.³ 8. juulil nimetati sõjaväe poliitiliseks peajuhiks kohalik kommunist Paul Keerdo.⁴ Väeosadesse ja sõjaväeasutustesse määratud poliitjuhid olid üldjuhul eesti ohvitserid ja allohvitserid, kes läksid koostööle uue võimuga: Enn Kippel, Oskar Katt, Reinhold Kolberg, Rudolf Pöder, Eduard Inti jt.⁵ Samuti saadeti siia poliittööd tugevdama Punaarmees ja Balti laevastikus teeninud eestlastest sõjaväelased Aleksander Veiderpass, Vladimir Kin, Valentin Mürsepp jt.⁶ Poliitjuhtidega hakati Eesti armees juurutama Punaarmee kaksikuhtimist, mis võimaldas komissaridel „vajaduse korral” sekkuda ka operatiivplaanidesse. Ka Eesti Rahvaväes oli väeosa poliitilise juhi kohus teha ettekandeid tähtsamatest tähelepanekutest sõjaväe poliitilisele peajuhile – kui oli näha, et väeosas rikutakse „tööraha õigusi” või isikkoosseisu seas esinevad „tagurlikud ja rahvavaenulikud” tendentsid. Nii oli poliitjuhi õigus ja kohus teada ka kõigi riviülemate käske ja korraldusi.

Samasugune eesmärk, lõhkuda distsipliini ja nõrgestada ohvitseride autoriteeti, oli väeosa komiteedel. Formaalselt oli komiteede ülesandeks poliitiline ja kultuuriline selgitustöö, meelelahutuste korraldamine ja sõjaväelaste majandusliku olukorra parandamine. Liikmed valiti kinnisel hääletusel väeosa ühiskoosolekul sõdurite, allohvitseride ja ohvitseride seast.⁷ 17.–20. juulini 1940 peetud komiteede valimiste järel suuremat korralagedust sõjaväe „demokratiseerimise” pärast siiski ei sündinud, kuid ohvitserid ja kaadriallohvitserid olid siiski sunnitud komiteedega arvestama ja distsipliin halvenes. Sagenesid ka juhtumid, kus nõuti mõne ohvitseri (või kaadriallohvitseri) vallandamist, sest see oli liiga nõudlik.

³ Sõjaväes ja Sõjaministeeriumis poliitiliste juhtide ametikohtade asutamise seadlus, antud Vabariigi Presidendi poolt 5. juulil 1940, Riigi Teataja nr 63, art 592 (1940).

⁴ Vabariigi Presidendi käskkiri nr 33, 8. juuli 1940, ERA 495.6.7, 49.

⁵ Vt Vabariigi Presidendi käskkiri nr 42, 16. juuli 1940; nr 48, 25. juuli 1940; nr 46, 20. juuli 1940; nr 49, 25. juuli 1940, ERA 495.6.7, 60, 64, 66, 67.

⁶ Vabariigi Presidendi käskkiri nr 56, 26. juuli 1940; nr 59, 1. august 1940; nr 73, 15. august 1940, ERA 495.6.7, 74, 77, 99.

⁷ Väeosade komiteede seadlus, antud Vabariigi Presidendi poolt 13. juulil 1940, Riigi Teataja nr 67, art 648 (1940).

Niisugused juhtumid olid siiski harvad ja suuremaid korrarikkumisi oli vähe.⁸

Samamoodi ei olnud avalikku vastuhakkamist uuele korrale, küll aga leidis passiivset vastuseisu. Näiteks hakkas osa sõjaväelasi lisama oma vormile sinimustvalgeid lindikesi protestiks tekkinud olukorra vastu. Sõjavägede Staap käskis sellised algatused lõpetada ja keelas vormirõivaste juures kanda midagi sellist, mida eeskirjad ette ei näinud.⁹

Väide, nagu oleksid sõjaväes 1940. a suvel valitsenud üldised nõukogudevastased meeleolud, on vale. Kaasajooksikuid oli küllalt palju, seda tänu väeosade komiteede asutamisele, mis lubasid sõjaväelastele kohatuid vabadusi. Võimalusi kasutati ära ja pahatihti omakasupüüdlikult. Eriti valitses niisugune meeleolu töölisperekondadest pärit ajateenijate hulgas, kuid küllalt palju oli ka kaadrisõjaväelasi, kes kohe uue korraga kaasa läksid.¹⁰ Seisukohad muutusid, kui Eesti Rahvavägi lõplikult Punaarmee korpuseks reorganiseeriti, pärast mida nähti Punaarmee tegelikku eluolu. Üldiselt aga oli meeleolu rahulik, toimuvat jälgiti passiivselt.

Muudatused merekindluste ja merejõudude staatuses algasid juba enne Eesti formaalset liitmist Nõukogude Liiduga. Alustati merekindluste likvideerimist. 3. augustil 1940 antud korraldusega likvideeriti Aegna, Naissaare, Suurupi komandantuur (tuli likvideerida hiljemalt 1. septembriks).¹¹ Merekindluste ohvitserid, kaadriallohvitserid ja sõdurid jäeti teenistusse ja viidi üle Mereväe Baasi alluvusse.¹² 5. augustil vabastati

⁸ Poliitjuhtide institutsioon likvideeriti pärast Eesti Rahvaväe likvideerimist septembris 1940. Mingisuguseid sõjaväelaste komiteesid polnud edaspidi üldse ette nähtud (kui, siis partei ja komsomoli alorganisatsioonid, mis polnud päris seesama). Poliitjuhid vahetati välja Punaarmee koosseisuliste poliitöötajate, komissaride ja poliitjuhtide (politruk) vastu. 1940. a suve poliitjuhte hilisemasse territoriaalkorpusesse ei määratud.

⁹ Sõjavägede Staabi ülema ringkiri nr 761, 20. juuli 1940, ERA 521.1.108, 63.

¹⁰ Vt 1. diviisi informatsiooniohvitseri kapten O. Pollmanni ettekanne 1. diviisi ajateenijate meeleoludest, 17. august 1940; 2. diviisi informatsiooniohvitseri H. Saarniidu ettekanne 2. diviisis valitsevate meeleolude kohta, 17. august 1940; 3. diviisi informatsiooniohvitseri ettekanne 3. diviisis valitsevate meeleolude kohta, 19. august 1940; 4. diviisi informatsiooniohvitseri kapten J. Järve ettekanne 4. diviisis valitsevate meeleolude kohta, 17. august 1940; Sõjaväe keskasutuste, nende juures olevate üksuste, Mere- ja Õhujõudude, sõjaväe õppeasutuste informatsiooniohvitseri kapten A. Mõtuse ettekanne valitsevate meeleolude kohta, 19. august 1940, ERA 495.12.282, 6–33.

¹¹ Sõjavägede Juhataja käskkiri nr 65, 3. august 1940, ERA 495.6.35, 18.

¹² Sõjavägede Juhataja käskkiri nr 83, 8. august 1940, ERA 495.6.29, 29.

mereväest ja merekindlustest ajateenijad, kes olid teeninud alates 1939. a aprillist, ning ajateenijad, kes olid 30-aastased või vanemad.¹³ Merekindluste likvideerimine lõpetati 28. septembriks 1940.¹⁴ Nõukogude Liidu Rahvakomissaride Nõukogu 13. augusti 1941. a otsuse nr 14-560 alusel anti Eesti merejõudude laevad üle Punalipulisele Balti Laevastikule.¹⁵ Lõplikult tuli merejõud, nagu ka ülejäänud Eesti Vabariigi armee väeosad, likvideerida Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu 19. septembri 1940. a otsuse kohaselt (esialgu jäi otsusest välja Merejõudude Baas).¹⁶

Tegelikult ei olnud Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogul mingit pädevust sõjaväe suhtes. Nõukogude Liidus kuulus riigikaitse korraldamine keskvalitsuse pädevusse ning liiduvabariikidel puudus nii oma riigikaitsepoliitika kui ka oma sõjavägi. Pärast anneksiooni 1940. a augustis algas Eesti Rahvaväe reorganiseerimine Punaarmee laskurkorpuseks ja seda tehti Nõukogude Liidu kõige kõrgema juhtkonna otsusel. Nõnda on ekslik viidata Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu otsusele kui põhimõttelise tähtsusega dokumendile, mis lõpetas Eesti sõjaväe eksistentsi. Eesti oli okupeeritud ning niisuguseid asju otsustati ainult Moskvast.

Eesti sõjaväe ümberkorraldamine Punaarmee laskurkorpuseks

15. augustil 1940 esitas marssal Timošenko Stalinile ja Molotovile projekti, mis käsitles Balti riikide relvajõudude ümberkorraldamist kolmeks Punaarmee laskurkorpuseks. See projekt oli aluseks ÜK(b)P KK ja Nõukogude Liidu Rahvakomissaride Nõukogu vastavasisulisele määrusele ning 17. augustil 1940 allkirjastas Timošenko käskkirja eesti, läti ja leedu korpuste formeerimise kohta. Korpused tuli moodustada territoriaalsel printsiibil – eesti korpus komplekteeriti Eesti ajateenijate ja kaadri-

¹³ Sõjavägede Juhataja käskkiri nr 66, 3. august 1940, ERA 495.6.128, 73.

¹⁴ Merejõudude juhataja ettekanne Sõjavägede juhatajale, 30. september 1940, ERA 527.1.382, 137.

¹⁵ Punalipulise Balti Laevastiku staabiülemal kontradmiral Pantelejevi kiri nr *HIII/ 021 c* Eesti NSV merejõudude ülemale kaptenmajor Santpankile, 20. august 1940. Eesti Riigiarhiivi Filiaal (edaspidi ERAF) 1.1.312, 2–3.

¹⁶ Sõjavägede Juhataja käskkiri nr 183, 23. september 1940, ERA R-329.1.79, 2.

sõjaväelastega. Korpustes pidid hakkama kehtima punaväe määrustikud ja õppekavad. Eriliselt rõhutati vajadust seada sisse põhjalik kontroll endiste Eesti, Läti ja Leedu sõjavägede ohvitseride üle ning nõuti Punaarmee komandöride ja poliittöötajate suunamist korpustesse. Eesti, Läti ja Leedu relvajõudude vara (relvad, laskemoon, tehniline varustus, transportvahendid, elamufond, kasarmud, laagrid, töökojad, lennuväljad, haiglad jne) kästi anda üle Punaarmeele, säilitada lubati üksnes loodavate korpuste jaoks hädavajalik.¹⁷

31. augustil 1940 andis 22. Eesti Territoriaalse Laskurkorpuse¹⁸ ülem kindralmajor Gustav Jonson oma käskkirja nr 1 ja teatas, et on asunud laskurkorpuse formeerimisele.¹⁹

22. territoriaalse laskurkorpuse koosseisus moodustati kaks laskurdiviisi:

- 1) 180. laskurdiviis asus Põhja-Eestis (Põhjadiviis), staap Tallinnas, koosseisus:
 - a) 21., 42., 86. laskurpolk,
 - b) 627. suurtükiväepolk, 629. haubitsapolk, 15. tankitõrjedisjon, 150. õhukaitsedisjon,
 - c) 33. sapööriataljon, 90. luureataljon ja 157. sideataljon;
- 2) 182. laskurdiviis asus Lõuna-Eestis (Lõunadiviis), staap Tartus, koosseisus:
 - a) 140., 171., 232. laskurpolk,
 - b) 625. suurtükiväepolk, 626. haubitsapolk, 14. tankitõrjedisjon, 138. õhukaitsedisjon,
 - c) 201. sapööriataljon, 108. luureataljon ja 9. sideataljon;
- 3) korpuse staabile allusid 614. raskesuurtükiväepolk, side- ja sapööriataljonid, lennuväeskadrill ja õhutõrjedisjon.²⁰

¹⁷ „Приказ Наркома обороны СССР С.К.Тимошенко № 0191 17 августа 1940 г.”, <http://rkka.ru/handbook/doc/pnko-170840.htm>, 18. märts 2011.

¹⁸ Endiste Balti riikide relvajõududest moodustatud väekoondised hakkasid kandma laskurkorpuste nime, kuigi hiljem on neid nende territoriaalse eristaatuse tõttu nimetatud ka territoriaalkorpusteks või territoriaalseteks laskurkorpusteks.

¹⁹ 22. eesti territoriaalse laskurkorpuse ülema käskkiri nr 1, 31. august 1940, ERA 515.1.531, 84.

²⁰ 22. laskurkorpuse komandöri käskkiri nr 2, 3. september 1940 (väljavõte); 180. diviisi ülema käskkiri nr 1, 3. september 1940. ERA R-328.1.4, 1–6.

Diviiside moodustamisel saadeti 180. diviisi peamiselt endiste 1. ja 3. diviisi sõdurid ja 182. diviisi 2. ja 4. diviisi sõdurid. Laskurpolgud formeeriti Eesti sõjaväe kahe jalaväerügemendi ja kolmeteistkümne üksikpataljoni baasil. Näiteks 180. laskurdiviisi 21. laskurpolgu I, II ja III pataljon moodustati vastavalt vahipataljonist, Scoutspataljonist ja 10. üksikpataljonist. Suurtükipolkude formeerimise aluseks olid Eesti sõjaväe suurtükiväe-grupid. Lennuväest moodustati korpuse lennuväeeskadrill ja suurem osa personalist viidi sinna üle.²¹

Eesti NSV Rahvavägi loeti korpuseks ümberkujundatuks alates 13. septembrist 1940, kui uus väekoondis arvati ametlikult Balti erisõjaväeringkonna vägede koosseisu.²² Korpus allus 1940. aasta sügisel ja talvel 8. armee juhtkonnale, mis paiknes esialgu Tallinnas ja hiljem Riias. 1941. aasta kevadel arvati 22. territoriaalkorpus formeeritava 27. armee koosseisu.²³

Territoriaalkorpustes säilitati senine vorm, asendati ainult varasemad eraldusmärgid ja vormimütsidele kinnitati Punaarmee punane viisnurk. Täielikult Nõukogude sõjaväevormi riietati üksnes kindralid ja Puna-

²¹ Ago Pajur, „Kaitseväe reorganiseerimine Punaarmee laskurkorpuseks,” – Sõja ja rahu vahel: koguteos, II köide, Esimene punane aasta, peatoim Enn Tarvel, toim Meelis Maripuu (Tallinn: S-Keskus, 2010), 276–277.

²² 4. juulil 1940 formuleerisid kaitse rahvakomissar Timošenko ja Punaarmee kindralstaabi ülem Boriss Šapošnikov oma ettekandes ÜK(b)P KK Poliitbüroole ning Nõukogude Liidu Rahvakomissaride Nõukogule lõplikult tulevase sõjaväeringkonna koosseisu, millele oli kavas allutada 11 laskur- ja kaks tankidiviisi, motoriseeritud diviisi ning üheksa suurtükiväepolku. Pärast ettepanekute kinnitamist Rahvakomissaride Nõukogu 6. juuli 1940. a määrusega nr 1193-464cc andis kaitse rahvakomissar 11. juulil 1940 käskkirja nr 0141 ülesandega formeerida 31. juuliks Leedu, Läti ja Kalinini oblasti läänerajoonide territooriumil Balti sõjaväeringkond. Kalinini sõjaväeringkond likvideeriti ja selle juhatus suunati Balti sõjaväeringkonna juhatusse Riiga. Eesti territoorium läks Leningradi sõjaväeringkonna, Kalinini oblasti idarajoonid Moskva sõjaväeringkonna, Smolenski oblast Valgevene sõjaväeringkonna koosseisu. Viimane nimetati Lääne sõjaväeringkonnaks. Balti sõjaväeringkonna ülemaks nimetati kindralpolkovnik Aleksander Loktionov, pärast tema arreteerimist 1941. a juunis kindralpolkovnik Fjodor Kuznetsov. Ringkonnakomissariks (sõjaväeringkonna kõrgem poliitiline juht) määrati korpussekomissar Pjotr Dibrova, staabiülemaks kindralleitnant Pjotr Klenov ja õhujõudude ülemaks kindralleitnant Grigori Kravtšenko. 17. augustil 1940 allutati ka Eesti territoorium Balti sõjaväeringkonnale, mis nimetati Balti erisõjaväeringkonnaks. Kalinini oblasti läänerajoonid läksid Moskva sõjaväeringkonna koosseisu. Vt Мельтюхов, 206–207.

²³ Р. Иринархов, Прибалтийский особый... (Минск, Харвест, 2004), 14–16.

*Endine Eesti suurtükiväe
inspektor kindralmajor
Hugo Kauler Punaarmee
vormis 1941. aastal.
Eesti Sõjamuuseum –
Kindral Laidoneri Muuseum*

armeest toodud poliittöötajad. Vene ajaloolase Aleksander Tšapenko hinnangul oli siin tegemist puhtpraktiliste kaalutlustega, sest kolme korpuse ümberrõivastamine oleks nõudnud suuri väljaminekuid ning et esialgu olid korpused liiduvabariikide eelarvetes, oli see majanduslikult võimatu. Samamoodi ei nähtud põhjust vahetada välja territoriaalkorpuste relvastust.

Korpuse isikkoosseisuks nähti ette 15 142 sõjaväelast. Formeerimise ajal tehti koosseisus ümberkorraldusi ja seda suurendati 16 805 inimeseni. Kummaski diviisis oli 6004 sõjaväelast, lisaks 3134 korpuse staabis ja staabile allunud väeosades. Eeskätt tingis koosseisu suurenemise Eesti Vabariigi Sõjakooli baasil moodustatud Tallinna jalaväe sõjakooli 1654 inimese korpuse koosseisu arvamine.²⁴

²⁴ Aleksander Tšapenko, „Eesti Rahvaväe reorganiseerimine Punaarmee 22. territoriaalseks laskurkorpuseks 1940–1941,” – 1941. aasta Eestis: Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri

Korpuse niigi vähendatud koosseisudest hoolimata olid korpuse väeosad pidevalt alakomplekteeritud. Isikkoosseisu suuruseks territoriaalkorpuse formeerimise alguse seisuga on pakutud erinevaid arve. Aleksander Tšapenko, kes on kasutanud Venemaa Riikliku Sõjaarhiivi allikaid, annab arvuks 14 317. Sõjaväe ja sõjaväeasutuste teatelehed isikkoosseisu kohta annavad 1. septembri 1940 seisuga mõnevõrra väiksema arvu, 13 470. Viimaste puhul peab arvestama, et teada pole kõigi struktuuriüksuste ajateenijate ja kaadriallohviteride arv (nt Sõjavägede Staap, Pärnu ja Valga garnisoni ambulantsid, Sõjaväe Varustusvalitsuse intendantuuri- ja veterinaarosakonnad, väeliikide inspektorid). Kuid 1. augustil 1940, mille kohta andmed on olemas, ei olnud nendes struktuuriüksustes kuigi palju ajateenijaid ja kaadriallohvitsere ning seega jääb sõjaväelaste üldarv kindlasti alla 14 000.²⁵

18. septembril 1940, pärast formeerimise ametlikku lõppu, oli korpuses 9826 inimest (üle 5000 vakantse ametikoha). Et väeosade komplekteerimine sel ajal veel jätkus, suudeti meeste puudujääki edaspidi leevendada.²⁶

20. oktoobri 1940. a seisuga oli 22. territoriaalkorpuse koosseisus 10 738 sõjaväelast,²⁷ sealhulgas 1837 ohvitseri, 2211 allohvitseri ja 6690 reameest. 180. laskurdiviisi koosseisus oli 4313 ning 182. laskurdiviisi koosseisus 4196 sõjaväelast, ülejäänud olid korpuse juhatusel allunud väeosades.²⁸ 1. jaanuaril 1941 oli ravis 10 490 sõjaväelast, kuid sellest ajast hakkas isikkoosseis tasapisi kahanema. Umbes kolmandik koosseisulisi ametikohti jäigi täitmata.²⁹

Sündmuste käigu saab tagantjärele üldjoontes taastada. Siiski kerkib küsimus, milleks territoriaalkorpused sellisel kujul üldse formeeriti. Oma

Muuseumi aastaraamat nr 6 (2006), toim Toomas Hiio (Viimsi: Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum, 2007), 41–43.

²⁵ Väeosade ja sõjaväeasutuste teatelehed isikkoosseisu kohta, ERA 495.12.493, ERA 515.1.974, 77–97, ERA 524.1.27, 75–87.

²⁶ Ago Pajur, „Kaitseväe reorganiseerimine,” 280.

²⁷ Võrdluseks: 24. läti territoriaalkorpuse koosseisus oli 20. oktoobri seisuga 15 785 ja 29. leedu territoriaalkorpuse koosseisus 15 300 sõjaväelast. Сведения численного и боевого состава ПриБОВО по состоянию на 20.10.40 г. <http://rkka.ru/ihandbook.htm>, 18. märts 2011.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ago Pajur, „Kaitseväe reorganiseerimine,” 280.

roll Eesti sõjaväe, aga ka Läti ja Leedu sõjaväe säilitamisel Punaarmee laskurkorpustena oli Euroopas alanud sõjal. Arvestades Nõukogude Liidu enda agressiivseid plaane, polnud otstarbekas tulevase rinde lähistel või koguni rindepiirkonnas tekitada „viiendat kolonni” endiste sõjaväelaste näol, kellest oleks demobiliseerituna ja errusaadetuna võinud saada partisanisõja tuumik. Tunduvalt lihtsam oli hoida sõjaväelasi kontrolli all sõjaväes. Suurem osa kaadrisõjaväelasi jäeti, erinevalt tsiviiljuhtkonnast, ka edaspidi teenistusse. Et distsipliin ja ohvitseride autoriteet püsisid, polnud sõjaväe poolt väga suurt ohtu karta, eriti pärast vabatahtliku Kaitseliidu relvitustamist 1940. a juunis ja laialisaatmist 1940. aasta juulis. Eesti kaadriohvitseride ja -allohvitseride juhiroll laskurkorpuses oli siiski formaalne. Kontrollfunktsiooni täitsid väeosadesse ja korpuse juhtkonda Punaarmeeist saadetud poliitöötajad ning väeosaülemate asetäitjad. Lisaks tuleb silmas pidada korpuse ja diviiside eriosakondi, mis tegelesid vastuluurega ja olid rohkem seotud riikliku julgeoleku kui Punaarmeeiga.³⁰ Nii hakati järk-järgult erru saatma (ja arreteerima) kõige vastalisemaid kaadrisõjaväelasi, arreteerimised kulmineerusid üle 300 kaadriohvitseri ning aastatel 1940–1941 erru saadetud sõjaväelase arreteerimisega samal ajal 1941. a juuniküüditamisega. Motiivide poolest võib seda aktsiooni käsitleda tegelikult Teise maailmasõja osana. Nõukogude Liidu sõjaline doktriin nägi ette vastase purustamise võõral territooriumil ja oli otstarbekas puhastada piirkond inimestest, kes võisid kahjustada Punaarmee võitlusvõimet.³¹

Eesti, Läti ja Leedu sõjaväe baasil moodustatud laskurkorpused olid erandlikud nähtused, eristudes selgesti ülejäänud Punaarmeeist. Esiteks,

³⁰ Eriosakonnad olid suuremate väekoondiste koosseisus (diviisid, korpused jne), neid nimetati ka 3. osakondadeks või NKVD (siseasjade rahvakomissariaadi venekeelne lühend), alates 1941. a veebruarist NKGB (riikliku julgeoleku rahvakomissariaadi venekeelne lühend) eriosakondadeks, sest nad allusid riiklikule julgeolekule ning nende seos Punaarmeeiga oli pigem formaalne. 1943. aastal reorganiseeriti eriosakonnad vastuluureosakondadeks Smerš, mis allutati otse kaitse rahvakomissariaadile. 1946. aastal reorganiseeriti Smerši osakonnad uuesti MGB (riikliku julgeoleku ministeeriumi venekeelne lühend) eriosakondadeks.

³¹ Meelis Maripuu, „Küüditamine Eestis 1941. aasta suvel,” – 1941. aasta Eestis: Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat nr 6 (2006), toim Toomas Hiio (Viimsi, Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum, 2007), 56; Jüri Ant, Eesti 1939–1941: rahvast, valitsemisest, saatusest (Tallinn: Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus, 1999), 169.

1940. aastal Punaarmees rahvusväeosi ei olnud. Need olid likvideeritud 1930. aastate keskpaiga sõjaväereformi ajal, kui loobuti armee territoriaalsest komplekteerimisest. Viimased rahvuslikud väekoondised (armeenia, aserbaidžaaani, gruusia ja turkestani diviisid) saadeti laiali vastavalt ÜK(b)P KK ja Nõukogude Liidu Rahvakomissaride Nõukogu otsusel 7. märtsist 1938.

Teiseks olid eesti, läti ja leedu laskurkorpuste koosseisud vähendatud. Pärast Soome Talvesõda läbi viidud reformidega määrati Nõukogude Liidu piiriäärsete sõjaväeringkondade laskurdiviiside isikkoosseisuks 10 300 sõdurit, seersanti ja ohvitseri. Territoriaalkorpuste diviiside koosseisuks määrati ainult 6000 inimest (hiljem muudetud koosseisude järgi 6004). Tähelepanuväärne on, et sõjaaegseid koosseise territoriaalkorpustele ei määratudki.

Kolmandaks olid territoriaalkorpused ajutine lahendus ja nende tegevusaeg piirati ühe aastaga. Seega, kui 22. juunil 1941 poleks alanud sõda Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel, oleksid territoriaalkorpused 1941. a suvel-sügisel reorganiseeritud Punaarmee tavalisteks eksterritoriaalseks laskurkorpusteks. Sellise ümberkorralduse kavandamise või isegi alustamise kohta on märke: 1940–1941 korpusesse Eestist uusi ajateenijaid teenima ei võetud. 1941. a juuni alguses demobiliseeriti 932 inimest ning alakomplekteeritus kasvas hetkeks 40%-ni. Siis suunati korpusesse 6301-meheline täiendus Nõukogude Liidu teistest piirkondadest. Täiendus hakkas saabuma alles 12.–13. juunil ning 22. juuniks oli korpuse isikkoosseis kasvanud 10 348 meheni. Ei ole teada, kui suur oli korpusesse lühiajalistele (45-päevastele) kordusõppustele Ivanovo oblastist kutsutud tagavaraväelaste arv. Kui esialgu moodustasid 22. laskurkorpuse juhtkonna Eesti kaadriohvitserid, siis eriti pärast juuniküüditamist kasvas Punaarmee üle toodud komandöride osakaal.³²

³² Ago Pajur, „Kaitseväge reorganiseerimine”, 280–282; Toe Nõmm, „22. Eesti territoriaallaskurkorpuse aastail 1940–1941,” *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused* nr 1 (1990): 46; Tšapenko, 40–43, 49–50; Peeter Kaasik, „Disbanding of the Estonian army and military establishments,” – Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu and Indrek Paavle (Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006), 143–161.

Neljandaks nägi Punaarmee juhtkond aastase üleminekuperioodi ette selleks, et korpused „puhastada ebausaldusväärsest elemendist”: isikkoosseis pidanuks omandama vene keele ja tegema läbi sõjalise ümberõppe. Need ülesanded jäid suuresti täitmata. Vene keelt oskasid ka aasta pärast vähesed korpuse sõdurid ja ohvitserid – need, kes olid piisavalt noored, et käia koolis juba Eesti Vabariigis. Sõjaline väljaõpe hakkas toimuma Punaarmee määrustike ja instruksioonide järgi ning hakati juurutama ka Punaarmee inimeludest mittehoolivat taktikat. Selles vallas jäid tulemused kasinaks, eeskätt ohvitseride „ebakompetentsuse” tõttu. Poliitõppe põhiprobleem oli keelebarjäär: poliitõpetajad ei osanud üldjuhul eesti keelt ja nooremad eesti sõjaväelased ei osanud vene keelt. Kaadrisõjaväelaste errusaatmisest ja arreteerimistest hoolimata jäi korpus suuresti ebausaldusväärseks; seda võimendas veelgi 1941. a juuniküüditamine ning sellega kaasnenud ohvitseride arreteerimine. Järgnev sõjategevus tõestas korpuse poliitilist ebausaldusväärst.³³

22. territoriaalkorpus Teises maailmasõjas

Esimese lahingukäsu 22. juunil 1941 alanud sõjas Saksamaaga sai korpus 23. juunil 1941, selle kohaselt pidi korpus asuma Põhja-Eesti ranniku kaitsele. 26. juunil lahingukäsk tühistati ja 182. diviis sai käsu ümber

³³ Muudatustest sõjaväelaste igapäevaelus ja sõjalises õppes vt Kaasik, „Disbanding of the Estonian army”; Eesti rahva kannatuste aasta: koguteos (Tallinn: Mats, 1995), 106–185; Arnold Purre, „Eesti sõduri murepäevad,” – Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, 4. kd, Maa vabastamine, toim Richard Maasing jt (Stockholm: EMP, 1957), 170–177; Arnold Purre, „Olukord punasel poolel ja eesti sõdurite ületulek,” – Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, 4. kd, Maa vabastamine, toim Richard Maasing jt (Stockholm: EMP, 1957), 164–169; Karl Mang, „Eesti Rahvaväe loomine 1940. aasta sotsialistliku revolutsiooni käigus” (kandidaaditöö, EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut, 1971); Alfred Luts, Heitluste keerises, 1. kd (Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1975), 144–191; Alfred Luts, Heitluste keerises, II kd (Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1976), 5–114; Richard Maasing, „Riigikaitse hävitamine,” – Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, 3. kd, Punane aasta: koguteos, toim Richard Maasing jt (Stockholm: EMP, 1956), 211–214; T. Kalberg, „Pärast Eesti sõjaväe likvideerimist,” – Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, 3. kd, Punane aasta: koguteos, toim Richard Maasing jt (Stockholm: EMP, 1956), 215–218; Meinhard Leetma, Sõjas ja ikestatud Eestis (Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1979), 15–31, 41–55.

paikneda öppelaagrisse teisel pool Pihkvat ja 180. diviis Staraja Russa lähiste.³⁴ Selle korralduse eesmärk oli viia rahvuskorpused „kontrrevolutsiooniliste elementide väljaastumise ohu” tõttu rinde asemel Vene NFSV territooriumile. Järgnes korraldus demobiliseerida korpusest Eesti kodanikud.³⁵

Seoses Eestist lahkumisega tekkisid ka esimesed kaod isikkoosseisus. Eesti Omakaitse Peastaabi poolt Saksa okupatsiooni ajal koostatud kokkuvõttest 22. territoriaalkorpuse võitlejate saatuse kohta selgub, et Eestisse mahajääjaid oli umbes 1120 (120 ohvitseri, 200 allohvitseri ja 800 reameest).³⁶

Ümberpaiknemisel uude asukohta sarnanes Eesti sõjaväelaste rännakrežiim rohkem vahi all hoidmisega, osa isikkoosseisu relvitustati. Punaarmee halvenev rindeolukord sundis esialgseid plaane muutma. Nõukogude Liidu Kõrgema Ülemjuhatuses Peakorteri 29. juuni 1941. a direktiiviga saadeti 22. territoriaalkorpus Porhovi piirkonda. Samal ajal kaotas korpus oma rahvusliku ilme, sest koosseise täiendati ligi 18 000 mitte-eestlasega. Käesoleva artikli eesmärk pole anda ülevaadet lahingutegevusest. Seetõttu üksnes nimetan, et korpus võitles juulist septembrini Porhovi, Soltsõ, Hilovo, Dno, Staraja Russa ja Lužno piirkonnas.³⁷

Väeosade operatiivsemaks juhtimiseks looderindel allutati Punaarmee kõrgema ülemjuhatuses peakorteri 15. juuli 1941. a direktiivi alusel diviisid ja üksikväeosad vahetult armeede juhatustele. Selle alusel kuulus likvideerimisele ka 22. territoriaalkorpuse juhatus. Eesti päritoluga kodanike seos endise 22. territoriaalkorpuse üksustega kadus lõplikult alates 1941. aasta oktoobrist. 28. septembril 1941 andis Nõukogude Liidu kaitse rahvakomissari asetäitja Punaarmee Poliitilise Peavalitsuse ülem 1. järgu armeekomissar Lev Mehlis direktiivi nr 1192, mille alusel eestlased ja

³⁴ 27. juunil 1941 allutati 22. territoriaalkorpus kindral Nikolai Berzarini 27. armeele. Edasi suunati korpus looderinde reservi, kuid juba 1. juulil allutati 11. armeele.

³⁵ Toe Nõmm, „22. territoriaalne laskurkorpus sõjas 1941,” – Korpusepoisid: Eesti sõjamehed 22. eesti territoriaalkorpuses ja 8. eesti laskurkorpus Teises maailmasõjas 1940–45, koost Hanno Ojalo (Tallinn: Eesti Akadeemiline Sõjaajaloo Selts, 2007), 23–25.

³⁶ 1942. aastal Omakaitse Peavalitsuse poolt koostatud tabelid 22. territoriaalkorpuse võitlejate saatusest. ERA R-358.2.2, l 54.

³⁷ Lahingutest vt täpsemalt T. Nõmm, 22. territoriaalne laskurkorpus sõjas 1941, lk 23–52.

mõned teised rahvused tõmmati rindelt ära ja saadeti tööpataljonidesse „ümberformeerimisele”.³⁸ Tegevarmeest kõrvaldamisele kuulusid peamiselt 1939–1940 Nõukogude Liidu poolt okupeeritud alade rahvad: eestlased, lätlased, leedulased, poolakad jt, aga ka sakslased, ungarlased, rootslased jt. Tegevarmeest tuli ära saata kõik nendest rahvustest sõjaväelased, ka kommunistlikud noored ja ÜK(b)P liikmed.³⁹ 1941. a septembris saatis kaitse rahvakomissari asetäitja kindralpolkovnik Jefim Štšadenko šifrogrammi org 2/540164, mille kohaselt Punaarmee tegevväest tööpataljonidesse saadetud eestlased anti üle NKVD Gulagi süsteemi.⁴⁰

1. oktoobril 1941 oli korpuse väeosades kokku 12 333 meest. Eestist pärit sõjaväelasi oli selleks ajaks väeosadesse jäänud keskmiselt alla 5 protsendi, kokku umbes 500.

22. territoriaalkorpuse väeosad kaotasid lahingutes 6. juulist kuni 1. oktoobrini 1941 kokku umbes 26 200 võitlejat, neist 7067 haavatute ja haigetena ja 18 453 langenute, teadmata kadunute ja vangilangenutena. Lisaks kaotas 182. laskurdiviis 728 meest teistel põhjustel (arreteeritud, hukatud jm).⁴¹ Hinnanguliselt viidi 1941. a suvel koos korpusega Vene- maale umbes 6800 Eestist pärit sõjaväelast. Eesti Omakaitse Peastaabi andmetel jooksis neist üle või langes vangi vähemalt 4500. Ülejäänutest langesid või hukati umbes pooled. Lisaks haavatud ja need, kes olid juba varem rindelt eemaldatud. Hinnanguliselt jõudis tööpataljonidesse kuni 1000 22. territoriaalkorpuse võitlejat. 22. territoriaalkorpuse mehi on kindlaks tehtud kolmekümnes tööüksuses üle kogu Nõukogude Liidu tagala.⁴²

Eestlaste ärasaatmise järel võitles 182. laskurdiviis Ilmeni järve piirkonnas, vallutas 24. veebruaril 1944 Dno ja sai nimeks 182. Dno-nimeline

³⁸ Eestlased tööpataljonides 1941–1942, 1. raamat, Mälestusi ja dokumente, koost Urmas Usai (Tallinn: Olion, 1993), 8.

³⁹ Peeter Larin, „Eesti sõjamehed tööpataljonides,” *Aja Pulss* nr 13 (1988), 14.

⁴⁰ Direktiivi ennast pole autoril õnnestunud leida. Viiteid direktiivile on Eesti NSV RKNi sõjalise osakonna kirj vahetuses 8. Eesti laskurkorpuse formeerimise perioodist. Vt nt ERA R-1.5.58, 76, 83.

⁴¹ Nõmm, „22. territoriaalne laskurkorpus sõjas”, 47.

⁴² Eestlased tööpataljonides 1941–1942, 2. raamat, Mälestusi ja dokumente, koost Urmas Usai (Tallinn: Olion, 1993), 5–19.

laskurdiviis. 180. diviis jätkas võitlusi Staraja Russa piirkonnas ning 1942. aastal Tisva, Rostovi ja Pola piirkonnas, nimetati ümber 28. kaardiväe laskurdiviisiks ja hiljem Harkovi-nimeliseks. Nendel väekoondistel ei olnud Eestiga enam mingit seost.⁴³

8. eesti laskurkorpus

1941. a mobilisatsioon ja eesti mehed Nõukogude tagalas. Tööpataljonid

Pärast Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahelise sõja algust oli Nõukogude Liidus välja kuulutatud mobilisatsiooni alusdokument Nõukogude Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi 22. juuni 1941. a otsus, millega Nõukogude Liidu konstitutsiooni § 49 p 1 alusel kuulutati alates 23. juunist 1941 Leningradi, Balti Eri-, Lääne jt sõjaväeringkondades välja mobilisatsioon aastatel 1905–1918 sündinud meestele. Eestile see otsus ei laienenud, sest mobilisatsiooni Eestis juunis läbi ei viidud.

1941. a juulis ja augustis võeti Punaarmeesse kümneid tuhandeid Eesti Vabariigi kodanikke. Eesti kodanike Punaarmeesse võtmine algas 1919–1922 sündinud kutsealuste tegevteenistusse kutsumisega 2.–4. juulini. Saksa okupatsiooni ajal tegutsenud Eesti Rahva Ühisabi Äraviidute Otsimise ja Tagasitoomise Osakonna (lühendatult ZEV – *Zentralstelle zur Erfassung der verschleppten und mobilisierten Esten*) andmetel viidi Venemaale 8580 kutsealust.

Siinkohal tuleb kindlalt eristada üldistel alustel Punaarmeesse võetud kutsealuseid ja mobiliseeritud reservväelasi. Viimaseid mobiliseeriti 22. juulist kuni 24. augustini 1941.

Kui palju mehi Eestist kutsealuste ja mobiliseeritutena Punaarmeesse võeti, ei ole täpselt teada – umbes 45 000-st sõjaväkke võetud mehest

⁴³ Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945, 1. köide: Eesti rahvas võitluses Nõukogudemaad vabaduse ja sõltumatuse eest aastail 1941–1943, peatoim Leonid Lentsman, toim Endel Sõgel (Tallinn: Eesti Raamat, 1971), 262.

jõudis Nõukogude Liidu tagalasse hinnanguliselt 32 000.⁴⁴ Tuhandeid sõjaväekohuslase eas Eesti kodanikke jõudis Nõukogude Liidu tagalasse ka väljaspool mobilisatsiooni hävituspataljonide, töölispolkude, miilitsaüksuste ning evakueeritud ettevõtete koosseisus, samuti 22. territoriaal-korpusega.⁴⁵

Eestist Punaarmeesse võetud kutsealustel ja reservväelastel esialgu rindele asja ei olnud. Esimestena teenistusse kutsutud kutsealused said küll mõnevõrra väljaõpet Punaarmee tagala tagavaraüksustes,⁴⁶ kuid varem või hiljem saadeti enamik Eestist Punaarmeesse võetud meestest tööüksustesse. Selle aluseks oli Nõukogude Liidu kaitse rahvakomissari asetäitja ja Punaarmee Poliitilise Peavalitsuse ülema Lev Mehlise 10. juuli 1941. a direktiiv.

Tööpataljon on tegelikult tööüksustes olnud meeste endi loodud üldmõiste Punaarmeele ja NKVD-le allunud tööüksuste kohta, mida raken-dati nii tagalas kui ka rinde vahetus läheduses. See üldmõiste hõlmab töökolonne, ehituskolonne ja ehituspataljone. Nendesse suunati eeskätt usaldust mitteväärivad ja muudel põhjustel rindele mittesobivad isikud: eestlased, lätlased, leedulased, soomlased, karjalased, ungarlased, poolakad, sakslased, tatarlased, lääneukrainlased, Moldovast ja Kesk-Aasiast pärit mehed jt. Oli ka venelasi ja teisi Nõukogude Liidu rahvaste esindajaid, kes olid kas kriminaalse minevikuga, „kulakuks” tunnistatud vms. Eestlased suunati peamiselt Arhangelski ja Uurali sõjaväeringkondade tööüksustesse, kus nad jaotati kuni 1000-mehelisteks ehituspataljonideks ja töökolonnideks.

⁴⁴ „Eesti inimkaotused punase terrori aastal 1940–1941”, ZEV koondaruanne, Originaal Toronto Ülikooli Tartu College’is, koopia S-Keskuse valduses.

⁴⁵ Täpsemalt mobilisatsioonist vt Tiit Noormets, „Mobilisatsioon Punaarmeesse Eestis 1941. a.” – Laidoneri Muuseumi aastaraamat nr 2 (2002), koost Leho Lõhmus ([Viimsi]: Laidoneri Muuseum, 2003), 27–52.

⁴⁶ Teadaolevalt saadeti kutsealused järgmistesse üksustesse: 7. tagavara-laskurpolk (Gorki oblast), 14. tagavara-laskurpolk (Kirovi oblast); 47., 57., 67., 72. ja 167. tagavara-laskurpolk (Saraatovi oblast); 16., 17., 25., 27. ja 28. tagavara-laskurpolk (Tatari ANSV); 36. tagavara-laskurpolk (Udmurdi ANSV). Need mehed saadeti väljaõppelt tööpataljonidesse alates 1941. a augusti teisest poolest kuni oktoobri lõpuni.

Eestlased saadeti tööüksustesse juba pärast töö tasustamise korra muutmist nendes kaitse rahvakomissariaadi otsusel. Alates 26. juunist 1939 oli ehitusväeosade kohta kehtinud määrus, mille järgi neid varustati ja toitlustati tavaliste väeosade normide alusel. Töö kvaliteet ja hulk polnud tähtis. 16. septembril 1941 nimetati kõik senised ehituspataljonid ehituskolonnideks ja viidi üle isemajandamisele. Tööpataljonlaste eluolu hakkas väga palju sõltuma konkreetse üksuse juhtkonna aususest. Korralagedus muutis meeste olukorra eriti raskeks talve lähenedes, sest nad kandsid nad endiselt sõjaväkke võtmisel seljas olnud suveriideid.⁴⁷

Sügisel ja talvel hakkasid mehed massiliselt surema. Peamisteks põhjusteks olid nälg, nakkushaigused, kopsupõletik, peksmine, alatoitus, külmumine ja enesetapud. Tööüksustes hukkus 1941.–1942. a sügisel ja talvel tuhandeid mehi.⁴⁸

Et Eestist mobiliseeritud kutsealused ja reservväelased esialgu sõjalist rakendust ei leidnud, võib oletada, et Punaarmeesse mobiliseerimine oli pigem osa Stalini põletatud maa taktikast kui tegelik soov täiendada Punaarmee ridu okupeeritud Eesti Vabariigi kodanikega. Nõukogude Liidu ja Saksamaa tohutul territooriumil käis ühtlasi sõda tohutute inim- ja materiaalsete ressursside pärast. Eesti territoorium oli ainuke 1939–1940 Nõukogude Liidu anastatud ala, kus üldmobilisatsioon jõuti nii suures ulatuses läbi viia.

1941. aasta lõpuks okupeeritud Eesti Vabariigi kodanikke Punaarmee tegevüksustes üldjuhul ei teeninud. Eestlasi oli Punaarmees küll, kuid need olid nn Venemaa eestlased.

⁴⁷ Eestlased tööpataljonides, 1. raamat, 8.

⁴⁸ Vt nt Dmitri Kuzmini, ENSV RKNi voliniku Tšeljabinski oblasti diviisi komplekteerimise komisjonis, ettekanne ENSV RKNile, ERAF 1.1.383.

Punaarmee eesti rahvusväeosade formeerimine.

7. ja 249. laskurdiviis, I. eesti tagavarapolk

Eeltööd Punaarmee eesti rahvusväeosade moodustamiseks algasid 1941. a sügisel. 24. oktoobril 1941 saatsid EK(b)P KK sekretär Nikolai Karotamm ja Eesti NSV rahvakomissaride nõukogu esimehe esimene asetäitja Oskar Sepre Leningradist kirja Nõukogude Liidu riikliku kaitsekomitee esimehele Stalinile ja teatasid, et Eestist oli Vene NFSV territooriumile sattunud 35 000–40 000 sõjaväekohustuslikku kodanikku, kellest enamik põlevat „tahtest võidelda hitlerlike bandiitide vastu”. Et suurem osa neist ei osanud vene keelt, peeti vajalikuks organiseerida neist 18 000-meheline eesti rahvuslik väeosa.⁴⁹ Samalaadseid pöördumisi ja kirju oli veel teisigi, aga siinkohal pole sel suuremat tähtsust. Altpoolt tulevat initsiatiivi Nõukogude Liidus ei maksa üle tähtsustada – alluvate initsiatiiv eelneva kõrgemapoolse heakskiiduta võis olla pigem ohtlik. Punaarmee rahvusväeosade formeerimise otsustas Nõukogude Liidu kõrgem poliitiline juhtkond.

Punaarmee määras eesti rahvusväeosade korraldajad esialgu Moskva, Lõuna-Uurali, Uurali, Kesk-Aasia ja Volga-äärsesse sõjaväeringkonda ning nõuti ka EK(b)P KK ja Eesti NSV rahvakomissaride esindajate kohalesaatmist. Esindajad saadeti ka kohalike sõjakomissariaatide juurde. Arnold Veimeri sõnul valiti volinikeks mittesõjaväekohuslased, kelle positsioon oli piisav, et poliitilise kaaluga küsimusi iseseisvalt otsustada. Volinikud pidid välja selgitama eestlaste asukohad ja korraldama nende saatmise diviisi formeerimispaika.⁵⁰

18. detsembril 1941 andis Nõukogude Liidu riiklik kaitsekomitee täiesti salajase määruse nr 1042cc korraldusega alustada 25. detsembril 1941 Uurali sõjaväeringkonnas 11 618-mehelise 7. eesti laskurdiviisi

⁴⁹ „Taotlus Eesti rahvusliku väekoondise loomiseks. EK(b)P KK ja ENSV RKNi avaldus Riikliku Kaitsekomitee esimehele. 24. oktoober 1941,” – Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945: dokumente ja materjale, peatoim I. Paul (Tallinn: Eesti Raamat, 1975), 149–150.

⁵⁰ ENSV RKNi komandeerimistõendid, ERA R-1.5.33, 8–10, 13, 15–17, 19–21, 23, 26–28, 35, 37, 49, 51; ENSV RKNi esimehe asetäitja Arnold Veimeri kiri EK(b)P KK sekretärile Nikolai Karotammele, 30. detsember 1941, ERAF 1.1.383, 4.

formeerimist. Formeerimine tuli lõpetada 10. veebruariks 1942. Diviisiülemaks määrati alampolkovnik Karl Kanger, komissariks August Sip-sakas. Formeerija, Uurali sõjaväeringkonna sõjanõukogu, pidi määrama komplekteerimise koha. Punaarmee kaadrite valitsus pidi 15. jaanuariks 1942 välja selgitama teistes sõjaväeringkondades ja tsiviilelus olevad eest-lased ja suunama nad formeeritavasse eesti diviisi.⁵¹

Kaitse rahvakomissariaadi formeerimise ja komplekteerimise pea-valitsus selgitas 11. märtsiks 1942 välja 30 621 Eestist pärit sõjaväe-kohuslast. Selleks ajaks oli teele saadetud 23 017 ja väeosadesse jõudnud 22 518 meest. 13. aprillil sõjaväekohuslaste arvu korrigeeriti ja peavalitsus teatas EK(b)P KK sekretärile 29 414-st eesti päritoluga sõdurist. Nendest 26 445 tunnistati väekõlblikuks. 13. aprilliks 1942 oli väeosadesse saade-tud 24 989 meest.⁵²

9. jaanuaril 1942 algas kaitse rahvakomissari asetäitja Jefim Štša-denko 19. detsembril 1941. aastal antud direktiivi nr 542 452 alusel 7. eesti laskurdiviisi formeerimine. Uurali sõjaväeringkonna sõjanõu-kogu määras 7. eesti diviisi formeerimise kohaks Sverdlovski (tänapäe-val Jekaterinburg) oblastis Põšma jõe ääres asunud Kamõšlovi laagri. Diviisi juhtiv koosseis pidi koosnema eestlastest või rahuldavalt eesti keelt oskavatest ohvitseridest. Sama direktiiviga määrati ka diviisi koos-seis: 27., 300., 354. laskurpolk, 23. suurtükiväepolk, 283. üksik tanki-tõrjedisvisjon, 118 üksik sidepataljon, 312. üksik kuulipildujapataljon, 36. üksik sapööripataljon, 183. üksik miinipildujadisvisjon, 482. üksik moto-laske luurerood, 70. üksik keemiakaitserood, 149. üksik õhukait-sepatarei, üksik laske-luure ratsaeskadron, õppepataljon, 39. üksik auto-rood, 86. meditsiini-sanitaarpataljon, 323. välileivatööstus, 966. veteri-naarlaatsaret, 806 välipost ja 1610. Riigipanga välikassa.⁵³

⁵¹ N. Liidu kaitse rahvakomissari asetäitja 1. järgu armeekomissari Jefim Štšadenko käskkiri org/542 452 Uurali sõjaväeringkonna sõjanõukogule, 19. detsember 1941, ERAF 1.1.857, 1–4; ERA R-1.5.33, 1–4.

⁵² N. Liidu kaitse rahvakomissariaadi formeerimise ja komplekteerimise peavalitsuse 2. osa-konna ülema 1. järgu intendandi Tolmatševi kirjad EK(b)P KK sekretärile Karotammele, 13. märts, 15. aprill, 27. aprill 1942, ERAF 1.1.383.

⁵³ 7. diviisi staabiülema alampolkovnik Harri Lesseli artikkel (1943) „Jooni 7. eesti laskur-diviisi tegevusest Isamaasõjas”, ERAF 78.1.51, 3. Need ei ole mälestused. Autor on kasutanud

7. eesti laskurdiviis formeeriti 44. tagavarabrigaadi baasil, mille ülem oli polkovnik Kozõrev.⁵⁴ 18. jaanuaril 1942. aastal oli diviisis 458 ohvitseri ning 1169 seersanti ja reameest, 11. märtsil 1942. aastal 11 461 meest, 13. aprillil 1942. aastal 11 022 meest.⁵⁵

Diviisi tagavaraüksuse moodustamiseks palus EK(b)P KK 4. veebruaril 1942 riikliku kaitsekomitee esimehelt Stalinilt luba formeerida üksik eesti tagavarapataljon. 9. veebruaril 1942 luba saadi.⁵⁶ Juba 14. veebruaril 1942 käskis kaitse rahvakomissari asetäitja Štšadenko Uurali sõjaväeringkonna sõjanõukogul alustada üksiku eesti tagavarapataljoni asemel 1. eesti tagavarapolgu formeerimist, mille nimekirjaliseks koosseisuks nähti ette 617 inimest püsi- ja 6000 inimest vahelduvkoosseisus. Komplekteerimine tuli lõpetada 1. aprilliks 1942.⁵⁷ Tagavarapolku kuulusid neli õppe-laskurpataljoni, kuulipildujapataljon, 45 mm tankitõrjepatarei, miinipildujapataljon, siderood, sapöörirood, õhukaitserühm ja majandusrühm. 28. veebruariks 1942 formeeriti paranejate rood püsikoosseisuga seitse ja vahelduvkoosseisuga 250 inimest. 1942. a märtsis moodustati jaotuspunkt, kuhu koondati saabujad, kes jaotati hiljem allüksustesse. Haigetele rajati 600-kohaline statsionaar.⁵⁸ Hiljem moodustati ka ohvitseride reserv, sügisel veel suurtükidiviisjon ja automaaturite rood.⁵⁹ 12. veebruaril 1942 saabus Krasno-Uralskist 1500-meheline ešelon, mis sai 1. eesti tagavarapolgu aluseks. Esialgu oli polgu ametlik nimetus 7. eesti laskurdiviisi tagavarapolk. Ehkki 1. eesti üksik tagavarapolk pidi kaitse rahvakomissari asetäitja Štšadenko 14. veebruari 1942. a korraldusel alluma vahetult Uurali sõjaväeringkonna sõjanõukogule, allutas viimane polgu

7. laskurdiviisi lahingupäevikut, lahingukäske, šifrikaustu, kindral Ivan Moissejenko märkmeid formeerimisperioodist ja operatiivkaarte.

⁵⁴ Veimeri kiri Karotammele, 27. märts 1942.

⁵⁵ Tolmatševi kirjad Karotammele, 13. märts ja 15. aprill 1941.

⁵⁶ NSVL kaitse rahvakomissari asetäitja I järgu armeekomissar J. Štšadenko šifrogramm nr org /2/ 562 cc. Uurali Sõjaväeringkonna Sõjanõukogule, 14. veebruar 1942, ERA R-1.5.33, 67a.

⁵⁷ Ibid.; ERAF 1.1.857, 116–17.

⁵⁸ Märkused I Eesti Üksiku Tagavara Laskurpolgu formeerimise kohta, koostanud F. Kõlli, 20. august 1942, ERAF 80.2.1.

⁵⁹ N. Liidu kaitse rahvakomissariaadi formeerimise ja komplekteerimise peavalitsuse ülema asetäitja Beljakovi telegramm org/2/788 789 EK(b)P sekretärile Nikolai Karotammele, 26. oktoober 1942, ERAF 1.1.385.

korraldust eirates 44. tagavaralaskurbrigaadi juhatusel, kes rakendas seda odava tööjõuna majandustöödel.⁶⁰

Tagavarapolgu isikkoosseis muutus pidevalt, sest teise eesti diviisina formeeritud 249. laskurdiviis sai suurema osa isikkoosseisust tagavarapolgust. 11. märtsil oli polgus 7497 meest.⁶¹ 15. juulini 1942 võttis tagavarapolk vastu umbes 11 800 meest. 14. veebruarist kuni 17. juulini 1942 suunas tagavarapolk 7. ja 249. diviisi 6727, demobiliseeris 321 ning saatis pikaajalisele puhkusele (üks kuni kuus kuud) 130 meest. Sel ajavahemikul suri polgus 342 inimest.⁶² Suurema osa ajast oli polk väljaõppe asemel majandustöödel. Tagavarapolk oli ka kosumispaiaks tööpataljonist tulnud meestele. Erinevalt tavalisest Punaarmee tagavaraüksusest tegeles eesti tagavarapolgu staap ka mobiliseerimata jäänud ENSV kodanike kindlakstegemisega.

7. eesti laskurdiviisi formeerimisel selgus, et üks diviis ei suuda vastu võtta kõiki eestlastest sõjaväekohustuslasi, kes olid Nõukogude Liidu tagalas. Sellepärast alustati 2. ja 4. tagavarabrigaadi õppelaagrites Tšeljabinski oblastis uue eesti diviisi formeerimist. 1. järgu armeekomissari Štšadenko 10. veebruari 1942 direktiivi järgi oli diviisi number 423 ja see koosnes 1396., 1401. ja 1404. laskurpolgust, 1007. suurtükiväepolgust jt väeosadest. 6. märtsil 1942 nimetati diviis 249. eesti laskurdiviisiks. Ümber nimetati ka diviisi väeosad, vastavalt 917., 921. ja 925. laskurpolk, 779. suurtükiväepolk, 307. üksik tankitõrjedisjon, 669. üksik sidepataljon, 161. üksik kuulipildujapataljon, 417. üksik sapööripataljon, 469. üksik miinipildujadisjon, 328. üksik moto-laske luurerood, 243 keemiakaitserood, 326 üksik õhukaitsepatarei, üksik laske-luure-ratsaeskadron, õppepataljon, 65. üksik autorood, 267. meditsiini-sanitaarpataljon, 312 välileivatööstus, 1883. välipost ning 1194. Riigipanga välikassa.⁶³ Uurali sõjaväe-

⁶⁰ Kölli, Märkused I Eesti Üksiku Tagavara Laskurpolgu formeerimise kohta.

⁶¹ Tolmatševi kiri Karotammele, 13. märts 1941.

⁶² Statistiline kokkuvõte 1. Eesti tagavara laskurpolgu kohta ajavahemikus 14. veebruar – 15. juuli 1942; Сводка статистических данных о 1-м Эстонском отдельном запасном стрелковом полке по состоянию на 15-ого июля 1942-ого года, ERA 1.5.43, l 60–64; ERAF 1.1.384.

⁶³ N. Liidu kaitse rahvakomissari asetäitja Štšadenko direktiiv nr УФ 1813069, 10. veebruar 1942, ERA R-1.5.33, 73–75.

ringkonna sõjanõukogu alustas diviisi formeerimist 1942. a veebruari lõpus Tšerbakulis.

249. diviisi formeerijaks määrati polkovnik August Vassil, kes pidi formeerimise lõpetama 1. maiks 1942.⁶⁴ 249. diviisi komplekteerimine oli palju raskem kui 7. diviisi moodustamine, sest erialaspetsialiste (suurtükiväelasi, sideväelasi, sapööre, miinipildureid) diviisi jaoks ei jätkunud. 13. märtsil 1942 kuulus 249. diviisi 3560 meest.⁶⁵ Diviisi reakoosseisu komplekteerimine lõppes 1942. a mais, kui tagavarapolgust saabus täiendus. Ohvitseride ja seersantkoosseisu komplekteerimine jätkus kuni diviisi rindele saatmiseni.

8. eesti laskurkorpuse formeerimine

Millal Nõukogude Liidu kõrgem juhtkond otsustas eesti diviisid ühtseks laskurkorpuseks formeerida, pole teada. Võimalik, et põhimõtteline otsus tehti juba 1942. a mais. 19. mail 1942 esitasid EKP(b)P KK ja Eesti NSV rahvakomissaride nõukogu taotluse NSVLi riikliku kaitsekomitee esimehele Jossif Stalinile eesti laskurkorpuse moodustamiseks. Vaevalt, et taotlus sündis pelgalt eesti kommunistide peades. Esialgu ei juhtunud siiski midagi. 1942. a augustis paigutati eesti diviisid ümber Moskva oblastisse – 7. diviis Jegorjevskisse ja 249. diviis Kolomna piirkonda.

5. septembril 1942 pidas EK(b)P KK sekretär Karotamm telefonivestluse Jossif Staliniga. Karotamm kandis ette, et on formeeritud kaks eesti laskurdiviisi, neist 7. diviisis 10 500 ja 249. diviisis 13 500 inimest, lisaks tagavarapolgus umbes 7000. Stalin soovitas EK(b)P KK-l mõelda ka kolmanda eesti diviisi formeerimisele. Karotamm vastas, et Nõukogude Liidu põhjapoolsetes rajoonides on veel 10 000 – 15 000 eestlast, kes pole rahvusväeosades, „erinevatel töödel”. Stalin pakkus võimaluse liita eesti korpusega üks läti diviis,⁶⁶ millele Karotamm oli vastu ja pakkus, et selleks

⁶⁴ 249. laskurdiviisi ajalugu, 11. mai 1943, ERAF 79.1.30, 31–32.

⁶⁵ Tolmatševi kiri Karotammele, 13. märts 1942.

⁶⁶ Punaarmee 201. läti laskurdiviis formeeriti 1941. a lõpus. Isikkoosseisus oli siis 10 248 sõjaväelast, neist lätlast umbes pool. Diviisi kuulusid 92., 122., 191. laskurpolk ja 220. suurtükiväe-

võiks olla hoopis mõni venelastest koosnev, soovitatavalt kaardiväediviis. Stalin lubas küsimusega tegeleda, samuti lubas ta, et korpuse moodustamine otsustatakse peagi lõplikult.⁶⁷

Lembit Pärna mälestuste järgi kutsuti ta 20. septembril 1942 kindralstaabi ülema asetäitja kindralleitnant Aleksei Antonovi juurde, kes tutvustas talle eesti laskurkorpuse formeerimise direktiivi projekti. Punaarmee kaadrite peavalitsuse ülem kindralmajor Aleksander Rumjantsev andis üle korpuse ja diviiside juhtivkoosseisu ümberpaigutamise projekti.⁶⁸

Korpuse formeerimist alustati kaitse rahvakomissari asetäitja Jefim Štšadenko direktiivi alusel 25. septembril 1942.⁶⁹ Korpus formeeriti 249. laskurdiviisi juures, isikkoosseis (s.o korpuse juhatus ja korpuseväeosad) saadi 7. ja 249. eesti laskurdiviisist, Moskva sõjaväeringkonnast ja kaitse rahvakomissariaadist, formeerimist juhtis Moskva sõjaväeringkonna staap.⁷⁰ 85. korpuse suurtükiväepolk formeeriti Kolomnas suurtükiväe peavalitsuse õppekeskuse juures.⁷¹ 21. oktoobril 1942 määrati

polk. 1942. a alguses osales diviis Moskva lahingus, 1942. a veebruarist kuni 1943. a aprillini lahingutes Staraja Russa ja Demjanski vahel. 1942. a oktoobris nimetati diviis ümber 43. läti kaardiväe laskurdiviisiks ja määrati 1943. a aprillis reservi. 1944. a suvel ühendati 308. läti laskurdiviisiga 130. läti laskurkorpuseks (lätlasi oli korpuses umbes pool). 1944–1945 võitles korpus Lätis, lõpetades sõja Kuramaal nagu ka eesti laskurkorpus. Punaarmee leedu diviis, 16. leedu laskurdiviis (koosseisus 156., 167., 249. laskurpolk ja 224. suurtükiväepolk) formeeriti riikliku kaitsekomitee 18. detsembri 1941. a otsuse alusel (samal kuupäeval, kui lubati ka eesti rahvusväeosad). Esialgu oli diviisi isikkoosseisus 10 250 sõjaväelast, sellest umbes kolmandik leedulasi, sama palju oli ka juute ja venelasi. 1942. a detsembrist 1944. a suveni oli diviis lahingutes Orjoli oblastis ja Valgevene piiril, hiljem Leedus. Alates 1944. a novembrist võitles Kuramaal, välja arvatud lühike periood 1945. a alguses, kui diviis saadeti sümboolselt Klaipedat (Meemelit) vallutama. (Punaarmee 16. laskurdiviis, mis oli formeeritud 1918. aastal ja paigutatud 1939. a baasidelepingu järgi Eestisse, oli 1941. a suvel Eestis puruks löödud ja laiali saadetud. Number anti leedu diviisile.)

⁶⁷ Nikolai Karotamme märkmed telefonikõnest Jossif Staliniga 5. septembril 1942, ERAF 47.2.73, 150–151p.

⁶⁸ L. Pärn, Sõjakeerises (Tallinn: Eesti Raamat, 1968), 112–113.

⁶⁹ N. Liidu kaitse rahvakomissari asetäitja Štšadenko direktiiv nr opr/2/787980, 25. september 1942, ERAF 63.1.16, 2.

⁷⁰ Ülevaade 8. ELK formeerimisest ja tegevusest 20.09.–20.11.1942, ERAF 1.1.385.

⁷¹ „85. korpuse suurtükiväepolgu ajalugu”, koostatud 1943. a 85. suurtükiväepolgu staabi poolt, ERAF 63.1.61, 2–3p.

corpuse koosseisu 49. üksik sidepataljon.⁷² 28. sapööripataljon moodustati Kolomnas. Peale kahe eesti diviisi allutati oktoobri alguses corpuse staabile 9. kaardiväe laskurdiviis (varem 78. laskurdiviis), mis paiknes Seltsõ küla lähedal Kolomnast 30 km kagus.⁷³ See diviis viidi corpuse alluvusest välja juba 13. oktoobril 1942.⁷⁴

Corpuse juhatus ja 7. eesti laskurdiviis koondati novembri alguses Toropetsi linna lähedale ja 249. diviis Seližarovosse.⁷⁵ 9. novembril 1942 allutati 9. kaardiväe laskurdiviisi asemel corpusele 19. kaardiväe laskurdiviis.⁷⁶ 14. novembril allutas Kalinini rinde juhatus corpusele 37., 38. ja 215. tankipolgu, mis jõudsid corpuse koondumisrajooni 15.–17. novembril (38. tankipolk allutati 17. novembril 3. löögarmeele).⁷⁷

Corpus allutati otse Kalinini rinde juhatajale kindralleitnant Maksim Purkajevile. Koos mitte-eesti väeosadega (19. kaardiväe laskurdiviis ja 85. corpuse suurtükiväepolk) oli 1942. a 10. detsembril korpuses 32 463 sõjaväelast, neist üle kolmandiku Nõukogude Liidu kodanikud.

8. eesti laskurcorpus sai oma tuleristsed Velikije Luki all, kus saadi ettekujutus Punaarmee võitlusmeetoditest. Isegi poliitettekannetest, mis tavaliselt ilustavad tegelikkust, ilmneb kriitikat Punaarmee igapäevaelu kohta. Hävitava hinnangu corpuse tegevusele Velikije Luki lahingutes andis corpuse poliitosakonna ülem Hendrik Allik. Tema sõnul luure sisuliselt puudus. Dzottide asukohad ja tulesüsteem tehti kindlaks suurte kaotuste hinnaga alles lahingu käigus. Allik heitis Punaarmeele ette inimestega mitteametust: „[---] Kogu aeg püüti rõhuda kogu rindel kõhuga peale. Ka siis veel, kui vaenlase nõrgad kohad olid avastatud [---]. Alles siis, kui väeosad olid verest tühjaks jooksnud ja seal enam lihtsalt ei olnud kedagi peale saata, viidi jäänused üle vaenlase nõrkade kohtade kallale. [---] Kogu aeg käis mõttetu tagaajamine ja vahet-

⁷² „49. üksiku sidepataljoni ajalugu”, koostatud märtsis 1943 vanemleitnant Ivanovi, kapten Maulini ja II järgu suurtükiväetehniku Karišini poolt, ERAF 63.1.62, 6.

⁷³ Ülevaade 8. ELK formeerimisest ja tegevusest 20.09.–20.11.1942.

⁷⁴ 8. ELK lahingutegevuse päevik, ERAF 63.1.16, 8.

⁷⁵ 8. ELK lahingutegevuse päevik, 25.09.1942–07.12.1942, ERAF 63.1.16, 12–14.

⁷⁶ Kalinini rinde juhataja kindralleitnant Purkajevi käskkirj, 9. november 1942, ERAF 63.1.16, 14.

⁷⁷ 8. ELK lahingutegevuse päevik, 25.09.1942–07.12.1942, 20–22.

pidamatu kallaletung õöl ja päeval, mille tagajärg oli, et lakkamatu kallaletungi asemel oli lakkamatu meeste tammumine või lamamine vaenlase tule all, mis tõi kaasa küll kaotusi meile, kuid vaenlasele suurt kahju ei teinud. [---] Kergem oli saada teada, kuidas on olukord Põhja-Aafrikas või Stalingradi all, kui seda, kus asub naaberdiviis või polk ja mida ta teeb. [---]”⁷⁸

Aastatel 1940–1941 Eestis kogetu, tööpataljonide kogemus, igapäeva-elu väljaõppelaagris koos kõige Nõukogude elu juurde kuuluvaga, kaasklaste arreteerimine ja Punaarmee inimestega mitteametlik sõjapidaamisviis viisid alla korpuse moraali. Vaatamata poliitikutajate ajupesule ja ligi aasta kestnud selekteerimisele algas 8. eesti laskurkorpuse lahingusse saatmisel 1942. a lõpus Velikije Luki alla massiline ülejooksmine, seda nii välisrindel kui ka siserindel Velikije Luki linna. Saksa okupatsiooni aegse Eesti Julgeolekupolitsei andmetel oli ülejooksnuid kokku 1887.⁷⁹ Need andmed ei pruugi olla täielikud, sest täpne teave Velikije Luki linna ülejooksnu kohta puudub. Julgeolekupolitsei andmeid võib üldjoontes siiski usaldada. 8. eesti laskurkorpuse lahingupäeviku kohaselt olid kaotused surnute, haavatute, vangilangenute ja teadmata kadunutena 10 487 meest. Statistika üritas ülejooksmissi kinni mätsida ja ülejooksikud läksid enamasti kirja teadmata kadunutena, keda oli kokku 1923.⁸⁰ Need andmed ei kajasta siiski päris tegelikku seisu – kaotused olid suuremad. Näiteks korpuse eriosakonna ülemajohannes Tipneri andmetel kaotati kokku 16 253 meest, kellest 3365 jooksis üle, langes vangi või jäi teadmata kadunuks.⁸¹

21. jaanuaril 1943 saadeti korpus Kalinini rinde reservi ümberformeerimisele, mis kestis 1943. aasta suveni.⁸² Et mobiliseeritud ja eva-

⁷⁸ 8. ELK poliitosakonna ülemajohanne Alliku ettekanne EK(b)P KK sekretärile Karotammele. 19. jaanuar 1943, ERAF 1.1.493.

⁷⁹ Eduard Raig, *Fakte ja mälestusi* (Võru: Täht, 1997), 110.

⁸⁰ 8. ELK lahingutegevuse päevik, ERAF 63.1.16, 104, 127.

⁸¹ 8. Eesti Laskurkorpuse NKVD eriosakonna ülemajohanne riikliku julgeoleku alampolkovniku Tipneri teatis eriosakonna tööst ajavahemikul 1. november 1942 – 1. märts 1943, 14. märts 1943, ERAF 1.1.495.

⁸² 925. laskurpolgu lahingupäevik, 04.03.1942–26.01.1943, koostanud 925. laskurpolgu staabiülemajohanne Preiberg, ERAF 79.1.223, 10–10p; ERAF 63.1.16, 133.

kueeritud Eestist pärit meeste reservid olid ammendatud, hakkas korpus kaotama ka oma rahvuslikku ilmet.

30. juunil 1943 oli eesti diviisides 18 530 meest, neist eestlasi umbes 14 000 (75,6%). Kokku oli korpuses 21 784 meest, lisaks korpuse juhatus ja eriväeosad, kus teenis 3254 meest. Nende rahvusliku koosseisu kohta pole andmeid, kuid et on teada, et eestlasi eriväeosades üldiselt ei teeninud, võib arvata, et korpuse koosseisus oli eestlaste osakaal langenud umbes kahele kolmandikule. Kui paljud neist olid Venemaa eestlased, pole teada.⁸³

Lahingud Velikije Luki all andsid NSV Liidu kõrgemale juhtkonnale selge signaali 8. eesti laskurkorpuse usaldusväärsusest ja edaspidi neid enam lahingusse ei saadetud, välja arvatud korpuse suurtükivägi, millel relvade iseärasuse tõttu vaenlasega otsekontakt puudus. Kuni 1944. a veebruarini tegi korpus labidatööd kaitserajatiste väljaehitamisel. Mingil määral tehti ka sõjalisi ja poliitõppusi.⁸⁴

1. veebruaril 1944 arvati 8. eesti laskurkorpus Kõrgema Ülemjuhatuses reservi⁸⁵ ja saadeti Eesti piiri lähisteles Kingissepa rajooni. 20. veebruaril allutati korpus Leningradi rinde 59. armeele.⁸⁶ Lahingutest Narva all võttis osa jällegi ainult suurtükivägi. Ülejäänud isikkoosseis tegeles kaitsetööde ja demineerimisega kuni 4. septembrini, kui korpus allutati 2. löögiarmeele ja anti käsk ümberpaiknemiseks Lõuna-Eestisse.⁸⁷

⁸³ Peeter Larin, Eesti Laskurkorpus Suures Isamaasõjas: Nõukogude armee 8. Eesti Laskurkorpuse võitlustee 1941–1945 (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1962), 106–107.

⁸⁴ Vt Kalinini rinde juhatuse käskkirjad nr 00257/оп, 11. mai 1943, nr 8337/III ja nr 8369/III, 16. juuni 1943, ERAF 63.1.16, 195; 925. laskurpolgu ajaloopäevik 15.05–25.07.1943, koostanud nooremleitnant Jüri Piik, ERAF 79.1.224, 16.

⁸⁵ Kõrgema Ülemjuhatuses direktiiv nr 291586, 31. jaanuar 1944, ERAF 1-47-22, 4.

⁸⁶ Leningradi rinde staabi käskkiri nr м/т /2474, 20. veebruar 1944, ERAF 1-47-22, 5.

⁸⁷ Leningradi rinde käskkiri nr 282/оп, 2. september 1944; Leningradi rinde staabi šifrogramm nr 11342/ м, 2. september 1944, ERAF 1.47.22, 5.

8. eesti laskurkorpuse formeerimise tagamaad

8. eesti laskurkorpus kuulus tegevarmee koosseisu üle kahe ja poole aasta. Korpus tervikuna osales sõjategevuses 125 päeva: Velikije Luki all 39 päeva, Eesti vallutamise operatsioonis 69 päeva (enamiku sellest Saaremaal) ja Kuramaal 17 päeva. Lisandub korpuse suurtükiväe tegevus 2. Balti rinde koosseisus Neveli, Novosokolniki ja Nasva all 1943. a sügisel ning Narva rindel 1944. aastal.

Siinkohal ei laskuta lahingutegevuse detailidesse. Teemat on üksikasjalikult käsitletud nõukogude ajal, samuti on üht-teist avaldatud pärast Eesti iseseisvuse taastamist.⁸⁸ Käesoleva artikli kontekstis pakub huvi küsimus, miks rahvusväeosad üldse formeeriti.

Silmatorkav on Punaarmee eesti korpuse väga pikk formeerimispeerioid, sisuliselt terve aasta. Punaarmee formeerimis- ja ümberformeerimispeerioid kestis sõja ajal aga napilt paar nädalat. Korpuse formeerimine oli ka NSV Liidu kõrgema sõjaväelise juhtkonna tähelepanu all. 7. eesti laskurdiviisi väljaõppe käiku kontrollis, hiljem juhtis isiklikult Punaarmee sideväe inspektor kindralleitnant Vassili Mordvinov. 5. mail 1942 inspekteeris diviisi riikliku kaitsekomitee komisjon eesotsas marssal Kliment Vorošiloviga.⁸⁹ Ka 249. laskurdiviisi väljaõpe pakkus kaitsekomiteele huvi, Vorošilovi komisjon inspekteeris diviisi 8. mail.⁹⁰

Ehkki isikkoosseis komplekteeriti 1942. a maiks, väeosi lahingusse ei saadetud.⁹¹ Sügisel otsustati eesti rahvusväeosad koondada laskur-

⁸⁸ Lahingutegevusest täpsemalt vt Larin, Eesti Laskurkorpus Suures Isamaasõjas; Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945, I–II, peatoim Leonid Lentsman (Tallinn: Eesti Raamat, 1971, 1977); *Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне, 1941–1945, в трех книгах*, koost K. Л. Орлов jt (Riia: Liesma, 1966, 1967, 1969); Velikije Luki in memoriam, koost Viktor Boikov (Tallinn: Olion, 1992); Korpusepõisid; Peeter Kaasik, „Formation of the Estonian Rifle Corps in 1941–1942,” „The 8th Estonian Rifle Corps in North-western Russia in 1942–1944,” „The 8th Estonian Rifle Corps in the conquest of Estonia in 1944, in Courland and from Summer 1945 in Estonia,” – Estonia 1940–1945, 885–926, 1001–1018.

⁸⁹ Lessel, „Jooni 7. eesti laskurdiviisi tegevusest Isamaasõjas,” 5.

⁹⁰ 249. laskurdiviisi ajalugu, ERAF 79.1.30, 34–35.

⁹¹ Arvestades pikka formeerimispeerioidi, tunduvad pärast sõda rahva seas liikunud lood sellest, et laskurkorpus kavatseti algselt Stalingradi alla saata, üsna ebalooilised. Neil juttudel võib aga siiski tõepõhi all olla. See selgub Karotamme üleskirjutustest telefonivestlustest

*Kindralmajor Karl Aru, 8. eesti laskurkorpuse suurtükiväeülem
1944–1945. Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum*

corpuseks, mis lõpetati 1942. a oktoobri keskel. Ka see ei tähendanud veel rindele saatmist, sest 12. oktoobril 1942 määrati korpus Kõrgema Ülemjuhatause Peakorteri reservi.⁹² Alles alates 7. novembrist 1942 kuulus korpus tegevarmee koosseisu. Alguses planeeriti korpus saata looderindele

Staliniga 23. septembri 1942. a õhtust. Kindralstaap määras corpuse esialgseks formeerimiskohaks Kamõšini Saratovi oblastis. Kamõšini asukoha järgi võib eeldada, et korpus kavatseti saata sealt Stalingradi rindele. Karotamm palus Stalinit määrata corpuse edasiseks tegevuspiirkonnaks Nõukogude Liidu lääne- või loodepiirkond. Stalin lubas asja kindralstaabiga arutada ja teatas varsti, et kindralstaabi otsust on muudetud ja formeerimispiirkonnaks määrati Jegorjevsk. Karotamme koostatud stenogrammi autentsuses pole põhjust kahelda; küsimuseks aga jääb, kas liiduvabariigi parteisekretär sai nõnda lihtsalt mõjutada Stalini ja kindralstaabi otsuseid. Vt Nikolai Karotamme märkmed telefonikõnest Jossif Staliniga 23. septembril 1942, ERAF 9607.1.177, 155–157.

⁹² Moskva sõjaväeringkonna juhatuse käskkiri nr 17760, 12. oktoober 1943, ERAF 63.1.16, 8.

Valdai rajooni, kuid Lihhoslavi raudteesõlmes muudeti marsruuti ning korpus suunati Kalinini rinde reservi asukohaga Toropetsis ja Andrea-polis, sealt edasi juba Velikije Luki alla.⁹³

Ebaharilikult pikk formeerimisperiood osutab ka teistele korpusega seotud plaanidele kui ainult sõjaline rakendamine. Siinkohal on oluline paralleelina meenutada, et samal ajal Punaarmee rahvusväeosadega alustati ühtlasi esimeste eesti vabatahtlike üksuste formeerimist Saksa 18. armee tagalaülema (julgestusgrupid 181–186) ja väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja alluvuses (kaitsepataljonid nr 37–42). Täpselt samal ajal, vastavalt 22. ja 28. oktoobril 1941, kinnitas väegrupi Nord tagala juhataja kohusetäitja kindralleitnant Karl von Tiedemann viimaste teenistuskorraldused.⁹⁴ Kas tegemist on juhusliku kokkulangevusega või kas NSV Liidu poliitiline juhtkond seda oma otsuses eesti diviiside moodustamise lubamise kohta ka silmas pidas, ei ole teada.

Samal ajal moodustati Punaarmee läti diviisid, mis hiljem samuti korpuseks formeeriti, ja leedu diviis. Punaarmee koosseisus oli veel kolm kasahhi diviisi, armeenia, aserbaidžaaani, baškiiride, georglaste jt diviisid. Paralleelina tuleb jällegi märkida, et eestlaste, lätlaste, leedulaste, ukrainlaste, valgevenelaste, Kesk-Aasia ja Volga türki rahvaste, Põhja-Kaukaasia rahvaste, aserbaidžaanlaste, armeenlaste, georglaste jt rahvuslikud üksused moodustati 1941. a lõpust alates ka *Wehrmacht*'i ja Saksa politsei alluvuses. Nõukogude Liidu ja Kolmanda Riigi sõjas vajasid liitlasi mõlemad pooled. Nii Nõukogude Liidu kui ka Kolmanda Riigi kõrgem poliitiline juhtkond umbusaldasid üsna ühtemoodi oma vabatahtlikke või sunnitud liitlasi okupeeritud rahvaste seast.

1941. a suvel ja sügisel kaotas Punaarmee miljoneid mehi langenute ja sõjavangidena. Seetõttu, kaotuste korvamiseks, mobiliseeriti Punaarmesse oma „patte kodumaa ees lunastama” ka NKVD Gulagi vangilaagrite vange, kes saadeti enamasti eesliinile. Arvestades sellega, et esialgu saadeti Punaarmesse mobiliseeritud eestlased hoopis üle kogu NSV Liidu erinevatesse tööüksustesse, mis 1941. a septembris määrati Gulagi

⁹³ Velikije Luki in memoriam, 3; 8. ELK lahingutegevuse päevik, 25.09.1942–07.12.1942, 11.

⁹⁴ Aivar Niglas ja Toomas Hiio, „Estonian defence battalions / police battalions in the German Armed Forces” – Estonia 1940–1945, 834–839.

süsteemi, võiks arvata, et rahvusväeosade formeerimine oli osa vangide vabastamise aktsioonist.

Seadmata kahtluse alla korpuse võitlejate isiklikku vaprust ja sõjalisi teeneid, tõuseb esile ka eesti rahvusväeosade propagandistlik roll. Kuna NSV Liidu liitlased Teises maailmasõjas ei tunnistanud Eesti, Läti ja Leedu okupeerimist ja annekteerimist 1940. aastal, oli tarvis näidata, et eesti rahvusväeosad osalesid Eesti NSV vabastamises. Hoolimata sellest, et NSV Liit ja hiljem Venemaa on alaväärtustanud oma liitlaste rolli sõja võidukas lõpus, oli ka NSV Liidu jaoks eluliselt tähtis Saksa vägede sidumine muudel sõjatandritel ja USA *lend-lease*'i abiprogrammi raames antav sõjaline ja majanduslik abi. Pragmaatilistel kaalutlustel, seades eesplaanile Saksamaa ja tema liitlaste purustamise, olid lääneliitlased valmis mõningate mööndustega tunnistama laienenud NSV Liidu sõjaeelseid piire. Siinkohal tuleb tagasi minna 1941. aasta augustisse, kui USA president Franklin D. Roosevelt ja Suurbritannia peaminister Winston Churchill kirjutasid üheskoos alla Atlandi hartale. Selle peamised punktid olid rahvaste enesemääramisõigus ja territoriaalsete muudatuste keelamine. Mõlemad suurriigid lubasid respektida rahvaste suveräänsust õigust valida endale ise valitsemiskord. Teherani ja Jalta konverentsil jõuti siiski kokkuleppele, et NSV Liidu sõjaeelsed piirid (s.t 22. juuni 1941 seisuga) edaspidi arutuse alla ei tule. Et säilitada vähemalt formaalseltki Atlandi harta väärikust, tuli Nõukogude Liidul oma liitlaste rahustamiseks teha ka teatud järeleandmisi ja siinkohal sobisid rahvusväeosad selleks suurepäraselt.⁹⁵

Nõukogude ajalookirjutus rõhutas eesti laskurkorpuse rolli Tallinna „vabastamises” 22. septembril 1944. Samas oli korpuse eelsalga roll Tallinna operatsioonis üsna väike. Tallinna hõivamise peajõududeks olid Leningradi rinde 8. armee laskurkorpused. Eesti laskurkorpus kuulus 2. löögiarmee koosseisu ja pidi Tartu poolt läbi Kesk-Eesti tungima Eesti läänerrannikule. Alles vahetult enne Punaarmee väekoondiste Tallinna

⁹⁵ Vt Tom Bower, Punane ämblikuvõrk: M16 ja KGB nupumehed (Tallinn: Ersen, 1998), 47–50; Geoffrey Roberts, Stalin's wars: from World War to Cold War, 1939–1953 (New Haven-London: Yale University Press, 2006), 165–168; Елена Зубкова, Прибалтика и Кремль: 1940–1953 (Москва: РОССПЭН: 2008), 133–136.

lähistele jõudmist eraldati korpuse 354. laskurpolgust lahingugrupp või löögiüksus – umbes kaks pataljoni jalaväge, mida tugevdati tankide ja soomusmasinatega –, mis samuti Tallinna peale suunati. Suur ideoloogiline tähtsus anti sellele, et just leitnant Johannes Lumiste heiskas Pika Hermannini torni punalipu. Samas omistasid esimesed reportaažid „vabas-tatud Tallinnast” selle au hoopis V. Vjurkovile ja N. Golovanile. Veel 1948. aastal avaldas ajaleht Sovetskaja Estonija TASSi foto, millel Vjurkov ja Golovan heiskavad punalipu Pika Hermannini torni. Asjasse sekkus EK(b)P KK I sekretär Nikolai Karotamm isiklikult ja teatas ajalehe toimetusele resoluutselt, et lipu heiskaja oli leitnant Lumiste. Mingeid konkreetseid põhjendusi ta selle tõestuseks ei toonud.⁹⁶

Eesti laskurkorpus saadeti tervikuna lahingusse alles pärast poolteist aastast kestnud vaheaega, 17. septembril 1944 Emajõe rindelt alanud pealetungil, kui Saksa väejuhatuse oli juba otsustanud Eesti maha jätta. Võimalik, et sellega üritati vältida massilisi ülejooksmisi nagu Velikije Luki all. Kartusteks oli ka põhjust. Eesti laskurkorpuse vastuluureosakonna Smerš ülem Johannes Tipner kandis 1. oktoobril 1945 ette, et 1944. a septembrist 1945. a oktoobri alguseni 1945 oli korpusest deserteerinud 1150 inimest. Enamik neist olid siiski 1944. ja 1945. aastal Eestist Puna-armeesse mobiliseeritud mehed.⁹⁷

Teine, võimalik, et olulisem põhjus, miks korpust lahingusse ei saadetud, võis olla korvamatute inimkaotuste vältimine. Korpust nähti suuresti ka tulevase Eesti NSV kaadri taimelavana. Sellest annab tunnistust EKP KK kirjavahetus NSV Liidu poliitilise ja sõjalise juhtkonnaga. 6. juunil 1944 saatis Nikolai Karotamm kirja Leningradi rinde juhatajale marsal Leonid Govorovile ning palus, et eesti korpust ei kasutataks Narva jõe ja Peipsi järve forsseerimisel, sest nende operatsioonide eeldatavad

⁹⁶ Vt lähemalt: Toomas Hiio, „Sõjategevus Eestis 17.–22. septembrini 1944,” – Löögiüksus „Admiral Pitka”, 22. septembril 2006 peetud ajalookonverentsi „Tallinna kaitsjad 22. septembril 1944” ettekanded, Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi toimetised 4, koost Toomas Hiio (Viimsi: Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum, 2008), 32–33.

⁹⁷ 41. kaardiväe eesti laskurkorpuse vastuluureosakonna Smerš ülema kaardiväepolkovnik Tipneri öiend korpusest deserteerinute kohta 1. oktoobri 1945. a seisuga, ERAF 1.3.433, 109–109p; desertööride kohta vt Eesti laskurkorpuse vastuluureosakonna Smerš koostatud desertööride nimekirjad 1944–1946, ERAF SM 5.1.2, SM 5.1.3.

kaotused elavjõus ei võimalda komplekteerida tulevast Eesti NSV kaadrit. Pärast Narva jõe forsseerimist soovitati korpust kasutada näiteks alates Jõhvist.⁹⁸ Sõjajärgse EK(b)P liikmeskonnast moodustasid suure osa just laskurkorpuse veteranid. Ka sõjajärgse Eesti NSV partei- ja nõukogude asutustes oli eesti laskurkorpuses võidelnud inimestel kandev roll. Siinkohal ilmneb ühtlasi poliit- ja rivikoosseisu selge vahe: korpuse ja diviiside poliitosakondade ohvitseride, allohvitseride ja sõdurite enamik sai pärast demobiliseerimist „juhtivateks partei- ja nõukogude töötajateks”, rivikoosseis pöördus võimaluse korral tagasi sõjaeelse tegevuse juurde.⁹⁹

1944. ja 1945. aasta mobilisatsioon

Korpuse lahinguteed on Nõukogude Eesti ajalookirjutuses palju käsitletud, kuid maha on vaikitud 1944. ja 1945. a mobilisatsioon. Eesti NSV vabariikliku sõjakomissariaadi dokumente Eestis ei ole. Selle teadmistele lünga täitmine on seetõttu raske ka tänapäeval. Kasutada on üksikud EKP KK dokumendid, mis mobilisatsiooni mingil määral puudutavad.

Leningradi rinde juhataja käskkirja kohaselt 1944. a veebruarist kuulsid „vabastatud” Eestis mobiliseerimisele 17–50-aastased mehed.¹⁰⁰ Käskkirja alusel andis Leningradi rinde staabiülem 16. veebruaril 1944 direktiivi mobiliseerida pärast Eesti vallutamist siit 30 000 inimest kahes osas: Ida-Eestist 15 000 ja Lääne-Eestist 15 000. Mobiliseerimisega pidid tegelema 17 sõjakomissariaati ja üks õppekeskus, mis tuli moodustada 1. eesti tagavarapolgu juurde.¹⁰¹ Riikliku kaitsekomitee 18. detsembri 1941. a määruse nr 1042-c ja kaitse rahvakomissari asetäitja 19. detsembri

⁹⁸ EKP KK sekretäri Karotamme kiri nr 425/cc Leningradi rinde juhatajale armeekindral Govorovile, 6. juuni 1944, ERAF 1.1.862.

⁹⁹ Сведения о количестве офицерского, сержанского /старшинского/ и рядового состава демобилизованных из Красной Армии, Военно-морского Флота по состоянию на 1 октября 1946 года, ERAF 1.5.144, 84.

¹⁰⁰ Leningradi rinde staabiülemade direktiiv nr 2/040989, 16. veebruar 1944, ERAF 1.1.889.

¹⁰¹ 8. eesti laskurkorpuse ülem kindralleitnant Lembit Pärna kiri nr 00209 Leningradi rinde tagalaülemale, 20. veebruar 1944, ERAF 1.1.889.

1941. a direktiivi nr opr/542452-c alusel tuli kõik eesti sõjaväekohustuslased saata eesti rahvusväeosadesse.¹⁰²

Edaspidi tegeles mobiliseerimisega Eesti NSV vabariiklik sõjakomissariaat, sõjakomissariiks määrati polkovnik Karl Kanger. Talle allunud sõjakomissariaadid formeeriti tagalas 1944. a kevadel: lisaks vabariiklikule sõjakomissariaadile komplekteeriti ka 14 linna ja maakonna sõjakomissariaati (Tallinna, Narva, Pärnu ja Tartu linna ning Harju, Järva, Lääne, Pärnu, Saare, Tartu, Valga, Viljandi, Viru ja Võru maakonna sõjakomissariaat), esialgu oli nende seas ka Petseri maakonna sõjakomissariaat. Mobiliseeritute vastuvõtmisega tegeles 32 liikuvat ja 29 statsionaarset väljaõppelaagrit.¹⁰³

25. augustil 1944 kuulutas Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu välja elanike registreerimise. Sõjaväe arvele tuli võtta aastakäigud 1896–1905, sõjaväkke mobiliseerida aastakäigud 1905–1926 ja kutsealusteks tunnistada aastakäik 1927.¹⁰⁴ Kui palju eestlasi 1944. ja 1945. aastal Punaarmeesse võeti, pole selge. Umbkaudse arvu annab Eesti NSV vabariikliku sõjakomissariaadi I osakonna ülema abi kapten Moissejenko õiend 14. veebruarist 1945: 1944.–1945. aastal võeti Eestist Punaarmeesse umbes 15 000 meest.¹⁰⁵ Neile lisanduvad 1945. aastal Punaarmeesse võetud kutsealused ning varasemate aastakäikude mehed. Eesti NSV vabariikliku sõjakomissariaadi andmetel saadeti väljaõppele 4891 kutsealust (sündinud 1927), kellest kiirkorras õpetati välja 4464. Veel said väljaõppe (ilmselt kontrolliti ka nende tausta) 692 kutsealust 1926. aastakäigust, 1054 meest vanuses 19–30 ning 1445 reservväelast vanuses 31–50 eluaas-

¹⁰² 41. kaardiväe laskurkorpuse staabiülema kindralmajor Jaan Lukase kiri nr OK/010 Uurali Sõjaväeringkonna mobiliseerimis- ja komplekteerimisosakonna ülemale, 2. jaanuar 1945, ERAF 1.5.171, 1.

¹⁰³ Перечень Военных Комиссариатов Эстонской ССР в резерве Ленфронта до особого распоряжения, ERAF 1.1.521, 88.

¹⁰⁴ Kaljo-Olev Veskimägi, Kuidas valitseti Eesti NSV-d: Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee büroo 162 etteastumist 1944–1956 vahemängude ja sissejuhatusega (Tallinn: Varrak, 2004), 90.

¹⁰⁵ Eesti NSV vabariikliku sõjakomissariaadi I osakonna ülema abi kapten Moissejenko õiend, 14. veebruar 1945, ERAF 1.3.439, 14.

tat, kokku 7660 meest. Niisiis võeti 1944. ja 1945. aastal Punaarmeesse kokku üle 20 000 Eestist pärit mehe.¹⁰⁶

Ei ole teada, kui palju mobiliseeritustest jõudis eesti laskurkorpuse. 42. armee poliitosakonna ülema abi major Petuškovi 17. märtsi 1945. a ettekande järgi oli mõlemas eesti laskurkorpuse diviisis umbes 50 protsenti 1944. ja 1945. aastal Eestist mobiliseeritud mehi. Nii võis neid kokku olla kuni 9000.¹⁰⁷

Suureks probleemiks kujunes Punaarmee poliitosakondadele ja vastuluureosakonnale Smerš asjaolu, et põhiosa mobiliseeritud aastakäikude mehi oli teeninud ka Saksa relvajõududes või Omakaitstes ja nii ei saanud neid rakendada Punaarmee koosseisus. Et andmed paljude kohta puudusid, saadeti enamik esialgu eesti tagavarapolku tausta väljaselgitamiseks. Tegelikult nendega kuigi palju vaeva ei nähtud; sõja lõppedes tagavarapolk likvideeriti ja isikkoosseis saadeti edasi *Baltvojenmorstroi* ehituspataljonidesse, kus neid tegelikult hoiti kinni kui vange, ehkki ametlikult loeti mobiliseerituks Nõukogude Liidu NKVD sisevägedesse. Sinna-samasse saadeti sõja lõppedes ka paljud korpuse laskurdiviiside võitlejad, kui korpuse koosseise vähendati. Kokku lähetati ehituspataljonidesse hinnanguliselt 13 000 eesti sõjaväelast.¹⁰⁸

Näiteks kombinaadile nr 7 (Sillamäe tehas) üle antud ehituspataljonis nr 3 oli 1. juulil 1946 960 inimest:

- 1) 1944–1945 mobiliseeritud kohalike sõjakomissariaatide poolt ja antud otse *Baltvojenmorstroi* käsutusse – 55 inimest;
- 2) 1944–1945 mobiliseeritud, kes suunati ehituspataljoni 63. tagavarapolgust – 510 inimest;

¹⁰⁶ Eesti NSV sõjakomissari ettekanne nr 01887 Leningradi rinde üldise sõjalise väljaõppe osakonna ülemale „Доклад по результатам 1-ой очереди обязательного военного обучения граждан ЭССР в системе Всеобщего органов местного военного управления ЭССР”, 17. juuni 1945, ERAF 1.3.506, 12.

¹⁰⁷ „42. armee poliitosakonna ülema abi major Petuškovi ettekanne 8. eesti laskurkorpuse lahinguvõime kohta, 17. märts 1945,” – Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945: dokumente ja materjale, 599.

¹⁰⁸ ЕКР КК sõjalise osakonna juhataja Stammi õiend „Справка об эстонцах Гв. Эст. С. К. в Военностроительных батальонах”, 6. august 1946, ERAF 1.4.60, 94–96.

- 3) 1945. a augustis-septembris 41. kaardiväe laskurkorpusest (eesti laskurkorpuse uus nimi alates 1945. a suvest) ehituspataljoni saadetud „kaardiväelased” – 47 inimest;
- 4) kaadrikoosseis (ohvitseride reservist) – 21 inimest;
- 5) erikontingent – 327 inimest (76 endist Saksa sõjavangilaagrites olnud punaarmeelest ning 251 inimest (sh 18 ohvitseri), kes olid 1944–1945 mobiliseeritud Punaarmeesse, kuid nad saadeti filterlaagrisse, sest olid teeninud Saksa armees).¹⁰⁹

Eesti NSV relvastatud jõudude ministeerium

Rahvusväeosi pärast sõja lõppu ei likvideeritud. Sarnaselt sõjakomissariaatide dokumentatsiooniga ei asu Eestis ka sõjajärgsete rahvusväeosade arhiive ning järgnev lühikokkuvõte on koostatud teiste asutuste arhiividest leitud üksikute juhuslike dokumendikatketel põhjal.

Stalini taotlused rahvusväeosade säilitamisel jäävad ebaselgeks. Ilmselt mängis rahvusväeosade säilitamisel oma rolli see, et Teherani konverentsil nõudis Roosevelt siiski Eestis, Lätis ja Leedus referendumi või vabade valimiste korraldamist, sest maailm tahtvat näha rahvaste vaba tahteavaldust. Samas säilitati rahvusväeosad ka Taga-Kaukaasia liiduvabariikides, ehkki nende riiklik kuuluvus polnud kahtluse all. Võimalik, et ÜRO asutamisega seoses sooviti rahvusväeosi esitada ühe riikluse tunnusena, et taotleda liiduvabariikidele esindatust ÜROs. Ehkki peatselt sai selgeks, et ÜROsse võetakse Nõukogude Liidu kõrval üksnes Ukraina NSV ja Valgevene NSV – kummalgi rahvusväeosi polnud –, Eesti, Läti ja Leedu ning Taga-Kaukaasia rahvusväeosi siiski laiali ei saadetud ning need elasid üle nii kodanliku natsionalismi paljastamise kui ka Stalini enda.

Rahvuslikud väekoondised pidid olema algselt seotud liiduvabariiklike kaitse rahvakomissariaatidega. Üleliidulise kaitse rahvakomissariaadi

¹⁰⁹ ЕКР КК sõjalise osakonna instruktori Tšernõšovi õiend „Справка о положении личного состава 7 стр.-б. „Балтвоенморстроя””, juuli 1946, ERAF 1-4.60, 129–130.

reorganiseerimise otsuse liidulis-vabariiklikeks tegi ÜK(b)P KK pleenum 27. jaanuaril 1944.¹¹⁰ ÜK(b)P KK Poliitbüroo päevakordades aga seda küsimust kajastatud ei ole. Ilmselt oli küsimus arutlusel Poliitbüroo istungil päev varem, 26. jaanuaril, kus päevakorras olid järgmise päeva pleenumi asjad.¹¹¹

1944. a suvel andis Stalin korralduse asuda moodustama liiduvabariikide kaitse rahvakomissariaate. Võib eeldada, et liiduvabariikide juhtkonnad said selleks ka konkreetsemaid instruksioone. EK(b)P KK sekretäri Karotamme kirjast selgub Eesti NSV kaitse rahvakomissariaadi esialgne kava. Sellele allutati nii rahvusväeosad kui ka Eesti NSV vabariiklik sõjakomissariaat. Tulevikus nähti „Eesti Punaarmee”¹¹² järgmises koosseisus: kolm laskurdiviisi, üks tankibrigaad (või -diviis), tagavarapolk, lennuväepolk, suurtükiväepolk, mereväeüksused (merepiiri kaitseks) ja eriväeosad.¹¹³ See oli esialgne kava ja sellisel kujul rahvakomissariaati ei moodustatud. Rahvakomissariaat moodustati formaalselt 17. septembril 1944, kui Eesti NSV Ülemnõukogu võttis kooskõlas NSV Liidu Ülemnõukogu seadusega „Liiduvabariiklike sõjaväeliste koondiste kohta” vastu seaduse, mille alusel moodustati Eesti NSV riigikaitse rahvakomissariaat. Seoses sellega tehti Eesti NSV konstitutsiooni mitu täiendust, millest olulisim oli see, et Eesti NSV-l on „vabariiklikud sõjaväekoondised”.¹¹⁴ Kuni kestis sõda Euroopas, rahvakomissariaati ei moodustatud ja sellist asutust polnud ka Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu (RKN) koosseisus. Alles 6. juuni 1945 Eesti NSV Ülemnõukogu seadusega kinnitati Eesti

¹¹⁰ Tõnu Tannberg, „Moskva institutsionaalsed ja nomenklatuursed kontrollmehhanismid Eesti NSVs sõjajärgsetel aastatel,” – Eesti NSV aastatel 1940–1953: sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis, koost Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi Toimetised (*Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae*) 15 [22] (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007), 226.

¹¹¹ Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б): Повестки дня заседаний, 1919–1952: Каталог, в трех томах, т. 3, 1940–1952, редакционная коллегия: Г. М. Адиебеков jt (Москва: РОССПЭН, 2001), 334.

¹¹² Originaalis *Эстонская Красная Армия*.

¹¹³ ЕКР РК секретäri Karotamme kiri nr 808/oc N. Liidu kaitse rahvakomissarile Stalinile, 23. august 1944, ERAF I.3.442, 1–2.

¹¹⁴ ENSV Ülemnõukogu seadus „Eesti NSV liiduvabariikliku Riigikaitse Rahvakomissariaadi moodustamise kohta”, 17. september 1944, ERA R-3.3.220; ENSV Teataja nr 2, art 9 (1944).

NSV RKNi struktuur, teiste hulgas oli selles ka liidulis-vabariikliku alluvusega Eesti NSV riigikaitse rahvakomissariaat.¹¹⁵

ÜK(b)P KK Poliitbüroo arutas Eesti NSV riigikaitse rahvakomissariaadi küsimust oma 29. juuni 1945. a istungil. Otsustati määrata kaardiväe kindralleitnant Lembit Pärn Eesti NSV riigikaitse rahvakomissariiks.¹¹⁶ 18. juulil 1945 tegi samasisulise otsuse EK(b)P KK büroo.¹¹⁷ Järgmisel päeval kinnitas Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidium oma seadlusega ta ametisse.¹¹⁸ 2. juunil 1945 kirjutas kindralleitnant Pärn Leningradi rinde juhatajale marssal Leonid Govorovile ja tegi kaks ettepanekut: organiseerida Eesti NSV kaitse rahvakomissariaat ja reorganiseerida eesti laskurkorpuse juhatus rahvakomissariaadi aparaadiks. Rahvakomissariaadile oleksid tema kava järgi allunud kaks üksikut laskurdiviisi. Sõjaolukorras tulnuks rahvakomissariaat uuesti korpuse staabiks reorganiseerida. Mobilisatsiooni pidi korraldama vabariiklik sõjakomissariaat.¹¹⁹ Oma kirjale lisas ta ENSV kaitse rahvakomissariaadi võimaliku struktuuri, kuhu ta kavandas neli inspektsiooni (jala-, suurtüki-, inseneri- ja soomusväe inspektorid), poliitvalitsuse (diviiside poliitosakonnad, Punaarmee Maja jms), mobiliseerimisvalitsuse (11 maakonna ja neli linna sõjakomissariaati), tagalavalitsuse (toitlustusosakond, intendantuur, auto-transpordiosakond, tehniline osakond, suurtükivarustuse osakond, sõjaväekaubastu, sanitaarosakond, veterinaarosakond ja finantsosakond) ning relvajõudude staabi¹²⁰ (kantselei, operatiiv-, luure-, side-, kaadri-, transpordi- ja sõjalise ettevalmistuse osakonnad, sõja-merejõud, šifreerimis-, sõjaajaloo ja topograafia osakonnad). Eesti tulnuks jaotada kolme diviisi rajooniks:

¹¹⁵ ENSV Ülemnõukogu seadus ENSV Konstitutsiooni § 45 ja 48 muutmise ja täiendamise kohta, ENSV Teataja nr 23, art 341 (1945).

¹¹⁶ ÜK(b)P KK määrus nr П/46/32, 29. juuni 1945, – Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б): Повестки дня заседаний 1919–1952, т. 3, 1940–1952, 390.

¹¹⁷ ЕКР РКП(б) Бюро määrus nr 119/1, 18. juuli 1945, ЕК(б)Р РКП(б) Бюро istungi protokoll nr 119, 18., 19., 25. juuli 1945, ERAF 1.4.196, 1–31.

¹¹⁸ ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus kaardiväe-kindralleitnant Lembit Pärna nime tamise kohta ENSV riigikaitse rahvakomissariiks, ERA R-3.3.399; ENSV Teataja nr 28, art 413 (1945).

¹¹⁹ 8. eesti laskurkorpuse ülem kindralleitnant Pärna kiri Leningradi rinde juhatajale Nõukogude Liidu marssal Govorovile, 2. juuni 1945, ERAF 1.3.442, 26–27.

¹²⁰ Plaanil Armees Staap – Штаб армии.

1. diviis Tallinnas, Haapsalus ja Tapal, 2. diviis Tartus, Võrus ja Valgas ning 3. diviis Viljandis ja Pärnus. Lennuväepolk planeeriti Tartusse, tagavara- ja tankipolk Rakverre.¹²¹

Kohapealne initsiatiiv jäeti Moskvas tähelepanuta. Rahvakomissari tööd puudutavaid dokumente Eestis ei ole, kuid mõned Eestisse jäänud dokumendifragmendid lubavad oletada, et institutsioonina Eesti NSV riigikaitse rahvakomissariaati ei eksisteerinudki.¹²² Puudusid nii koosseisud, põhimäärus, kinnitatud polnud ka ministeeriumi õigusi, kohustusi ja üldisi funktsioone.¹²³ 1947. a sügisel vabastati polkovnik Karl Kanger Eesti NSV sõjakomissari kohalt ja uueks sõjakomissariks määrati kindralleitnant Pärn, kes oli ühtlasi relvastatud jõudude minister.¹²⁴ 1948. a kevadel asus Eesti NSV sõjakomissari kohale kindralmajor Johan Lomбак ning Lembit Pärn suunati kõrgematele akadeemilistele kursustele Kliment Vorosilovi nimelise Sõjaväeakadeemia juurde. Pärast kursuste lõpetamist määrati ta sama õppeasutuse operatiivkateedri vanemõppejõuks.¹²⁵ Formaalselt eksisteeris Eesti NSV relvastatud jõudude ministeerium 1951. a 20. jaanuarini, kui kaardiväe kindralleitnant Lembit Pärn vabastati ministri kohustest.¹²⁶

¹²¹ Предложение по дислокации, ERAF 1.3.442, 28–30.

¹²² ENSV relvastatud jõudude ministri olematut rolli ja autoriteeti näitab Lembit Pärna kiri Nikolai Karotammele 25. märtsist 1947, milles ta avaldas pahameelt, et Eestis võtab paraade vastu admiral Tributs (Balti laevastiku juhataja), kuigi määrustike järgi peaks seda tegema kõrgem ohvitser kohapeal, s.t relvastatud jõudude minister või tema puudumisel kõrgem maavägede ohvitser, s.t 10. kaardiväearmee juhataja. Kirjast selgub ka, et 1947. a märtsis oli liidubariigi relvastatud jõudude minister ametis ainult Eestis. ERAF 1.47.6, 35.

¹²³ ENSV Ministrite Nõukogu ettepanek N. Liidu Ministrite Nõukogu esimehele, projekt Eesti NSV relvastatud jõudude ministeeriumi, üldise sõjaväekohustuse jm kohta, veebruar 1947, ERAF 1.5.25, 32–35.

¹²⁴ ENSV relvastatud jõudude ministri ja ENSV sõjakomissari kindralleitnant Pärna kiri nr 03611 EKP KK I sekretärele Karotammele, 23. oktoober 1947, ERAF 1.5.20, 55–56.

¹²⁵ Karl Aru ja Fjodor Paulman, Meie kindral (Tallinn: Eesti Raamat, 1984), 114.

¹²⁶ ENSV Ülemnõukogu seadlus kaardiväe kindralleitnant Lembit Pärna vabastamise kohta ENSV kaitseministri kohustest, 20. jaanuar 1951, ERA R-3.3.1561.

Eesti rahvusväeosad pärast Teist maailmasõda¹²⁷

29. mail 1945 määrati 8. eesti laskurkorpus Leningradi rinde reservi ning saadeti Eestisse.¹²⁸ 16. juunil võttis Eesti territooriumi kaitse 8. armee vägedelt üle 10. kaardiväearmee. 1. juulil 1945 määrati eesti laskurkorpus 10. kaardiväearmee alluvusse.¹²⁹

28. juunil 1945 nimetati eesti laskurkorpus kaardiväeväeosaks ja muudeti numeratsioon. Uueks nimeks sai 41. Kaardiväe Eesti Tallinna Laskurkorpus. 7. eesti laskurdiviis nimetati ümber 118. Kaardiväe Eesti Tallinna Punalipuliseks Laskurdiviisiks, 249. laskurdiviis 122. Kaardiväe Eesti Tallinna Punalipuliseks Laskurdiviisiks.¹³⁰

Korpuseülemaks jäi kindralleitnant Lembit Pärn, poliitosakonna ülemaks polkovnik August Pusta, staabiülemaks ja korpuseülema asetäitjaks rivi alal polkovnik Vassili Külaots, suurtükiväeülemaks kindralmajor Karl Aru ja tagalaülemaks polkovnik Jaan Luks.¹³¹ 118. laskurdiviis paigutati Kloogale ja 122. laskurdiviis Aegviitu.¹³²

1945. a suvel alustati korpuse demobiliseerimist. Esimeses järjekorras vabanesid vanemad aastakäigud. Üle 10 000 mehe saadeti ehituspataljonidesse. Eesti NSV sõjakomissariaadi andmetel oli 10. novembril 1945 arvele võetud 4536 kutsealust (sündinud 1927), kellest olid pikenduse saanud 1400. „Vabu vahendeid” oli seega 3136 inimest. Nendest omakorda

¹²⁷ Vt ka Peeter Kaasik, „Estonian national units in the Soviet Army,” – Estonia since 1944: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2009), 83–94.

¹²⁸ Leningradi rinde sõjanõukogu direktiiv nr 0024, 28. mai 1945 ja Leningradi rinde korraldus nr 006, 28. mai 1945. Vt Краткая историческая справка 41 Гвардейского Стрелково Таллинского Корпуса, koost kindralleitnant Lembit Pärn, 31. mai 1946, ERAF 1.47.22, 1–15.

¹²⁹ 10. kaardiväearmee sõjanõukogu kiri nr 0094 ЕКР КК-le, 16. juuni 1945, ERAF 1.3.442, 31; Leningradi rinde staabi korraldus nr 7356/ ш, 1. juuli 1945, Vt Pärn, Краткая историческая справка.

¹³⁰ N. Liidu kaitse rahvakomissariaadi käskkiri, 28. juuni 1945, – Eesti rahvas Nõukoguse Liidu Suures Isamaasõjas: dokumente ja materjale, 615; Larin, 232–235.

¹³¹ Список офицерского состава 118 гв. эст. стр. Таллинск. Красн. Дивизии подлежащих увольнению в запас Кр. Арм., ERAF 1.61.1, 48.

¹³² ENSV relvastatud jõudude ministri kaardiväe kindralleitnant Pärna ettekanne nr 47/2407/46 ENSV Ministrite Nõukogu esimehele Veimerile, 24. juuli 1946, ERAF 1.4.35, 1.

kuulusid pikenduse saajate alla veel umbes 1000 inimest kvalifitseeritud tööjõuna. Kokku sai seega pikenduse umbes 50 protsenti Eestis olevast aastakäigust. Veel oli arvestuses 480 kutsealust, kes olid sündinud 1926. aastal. Need kõik loodeti saata 41. kaardiväe laskurkorpusele täienduseks. NSV Liidu kaitse rahvakomissaril paluti kõik mehed aastakäikudest 1926 ja 1927 jätta Eestisse ning saata eesti korpusesse. Lisaks paluti korpusesse saata teistes Punaarmee väekoondistes teeninud eestlastest rea- ja seersantkoosseis.¹³³

6. mail 1946. aastal 41. Kaardiväe Eesti Tallinna Laskurkorpus likvideeriti Nõukogude Liidu relvajõudude kindralstaabi otsusel.¹³⁴ Eesti rahvusväeosi aga päriselt ei kaotatud. Eestisse jäeti 118. kaardiväe laskurdiviis, mille ülemaks määrati kindralmajor Johan Lombak. Diviis asus Kloogal, staap oli Tallinnas.¹³⁵ 118. kaardiväe laskurdiviis päris ühtlasi korpuse kaadripuuduse. Detsembris 1946 kandis diviisiülem kindralmajor Lombak ette, et seoses demobilisatsiooniga oli diviisis komplekteerimata 1575 rea- ja seersantkoosseisu kohta. Et diviisis oli iga päev hõivatud majandustööde, vahtkondade jms-ga veel ligi 1700 inimest, jäi diviisi väeosadesse päevas umbes 1400 sõdurit. Need asjaolud takistasid sõjalist väljaõpet. Lombak juhtis tähelepanu sellelegi, et laskurrood koosneb rühmadest ja jagudest ning kui kohal oli kuni kümme sõdurit, ei saanud seda kuidagi roodu väljaõppeks pidada.¹³⁶

1947. aastal reorganiseeriti 118. kaardiväe eesti laskurdiviis 22. Tallinna Üksikuks Kaardiväe Laskurbrigadiks. Reorganiseerimine pidi olema lõpetatud 20. märtsiks 1947.¹³⁷ Brigadiülemaks määrati kaardiväe

¹³³ EKP KK I sekretäri Karotamme kiri N. Liidu kaitse rahvakomissarile armeekindral Bulganiinile, 16. november 1945, ERAF 1.3.439, 112.

¹³⁴ Kindralstaabi direktiiv nr opr/1/107, 6. mai 1946; 10. kaardiväearmee juhatuse käskkiri nr 00780, 12. mai 1946, Vt Pärn, Краткая историческая справка.

¹³⁵ 118. Kaardiväe Eesti Tallinna Punalipulise Laskurdiviisi poliitosakonna ülem kaardiväe alampolkovnik Arnold Raua kiri nr 0397 EKP KK I sekretärile Karotammele, 4. juuli 1945, ERAF 1.3.442, 44.

¹³⁶ 118. kaardiväe laskurdiviisi ülem kindralmajor Lombaku ettekanne nr 004454 EKP KK I sekretärile Karotammele „Докладная записка о необходимых мероприятиях по укомплектованию Эстонской Гв. Стр. Див.», 18. detsember 1946, ERAF 1.4.54, 33–36.

¹³⁷ 22. Tallinna Üksiku Kaardiväe laskurbrigadi ülem kaardiväe kindralmajor Karl Allikase kiri EKP KK I sekretärile Nikolai Karotammele, 8. märts 1947, ERAF 1.5.20, 36.

Nõukogude armee 118. eesti laskurdiviisi eesti ohvitserid külaneidudega Jägala lähistel. 1950. aastate esimene pool. Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum

kindralmajor Karl Allikas ja poliitosakonna ülemaks kaardiväepolkovnik August Pusta. Koosseisuks nähti ette 2486 sõjaväelast ja 47 vabapalgalist, kokku 2533 inimest. Suurtükke ja miinipildujaid oli brigaadis 86, autosid 184, hobuseid 168, tanke (keskmisi) 21, iseliikuvaid suurtükke 12.

Leningradi sõjaväeringkonna vägede juhataja kaardiväe kindralpolkovniku Dmitri Gussevi korralduse järgi dislotseerus brigaad Tallinnas ja allus 10. kaardiväearmeele. 1947. a mais oli brigaadi koosseisus 2366 inimest, neist 448 ohvitseri. Eestlased moodustasid brigaadi koosseisust kolm neljandikku. Struktuuris oli kolm laskurpataljoni, suurtükiväepolk, üksik tankitõrjepatarei, üksik õhutõrjepatarei, üksik tanki- ja iseliikuvate

*Nõukogude armee
118. eesti laskurdiviisi
nooremleitnant
Rein Männi
demineerimistöodel.
Eesti Sõjamuuseum –
Kindral Laidoneri
Muuseum*

suurtükkide pataljon, üksik mootorratturite rood, üksik siderood, üksik sapöörirood ja seersantide kool.¹³⁸

1951. aastal formeeriti 22. Kaardiväe Eesti Üksik Laskurbrigaad uuesti ümber 118. Kaardiväe Eesti laskurdiviisiks. Diviisi staap asus Tallinnas ja sõjaväelinnakud Keilas, Narvas, Jõhvis ja Jägalas. 1956. a märtsis oli Eesti diviisi koosseisus kolm laskurpolku (369., 371., 373.), kaks suurtükipolku (257., 483.), tankipolk (164.), sidepataljon, sapööripataljon, tankitõrje-

¹³⁸ 22. Tallinna Üksiku Kaardiväe Laskurbrigaadi ülema kaardiväe kindralmajor Allikase ettekanne EKP KK I sekretärile Nikolai Karotammele, 7. märts 1947, ERAF 1.5.20, 31–35.

divisjon, õhutõrjedivisjon ja väiksemad üksused. Diviisiülem oli kindralmajor Karl Allikas. Komplekteeritud oli umbes pool koosseisujärgsest isikkoosseisust.¹³⁹

5. märtsil 1956 puhkesid Thbilisis rahutused, kus protesteeriti Jossif Stalini kuritegude avalikustamise vastu. Et Georgias asunud georglaste rahvusdiviis keeldus kaasmaalaste vastu välja astumast, saadeti rahvast „rahustama” Nõukogude armee üksused.¹⁴⁰ Seejärel vaadati üle Taga-Kaukaasia liiduvabariikides ning Eestis, Lätis ja Leedus olevate rahvusväeosade (kokku kuus diviisi) otstarbekuse küsimus ja 18. märtsi 1956 NLKP KK Poliitbüroo otsusega saadeti rahvusdiviisid laiali.¹⁴¹

1940. aastate teisel poolel ja 1950. aastate alguses saadeti hulk eesti noormehi Nõukogude armee sõjakoolidesse ja neile lubati teenistusk kohta rahvusväeosades Eestis. Pärast rahvusväeosade likvideerimist läks osa nendest erru, osa jätkas teenistust teistes Nõukogude armee väeosades, osa leidis rakenduse Eestis tsiviilkaitsesüsteemis või sõjakomissariaatides. Puuduvad andmed selle kohta, kui suur oli diviisi isikkoosseis likvideerimise hetkel ja kui palju oli neist eesti päritolu sõjaväelasi.

Kokkuvõtteks

Eesti rahvusväeosad Punaarmee koosseisus tegutsesid aastatel 1940–1956. Asjaolud, kuidas nimetatud üksustesse teenima satuti, olid erinevad.

Esiteks, mehed, kes teenisid 1940. aastal Eesti kaitseväes sundaega, ning enamik kaadriohvitseri ja -allohvitseri võeti 1940. a augustis tehtud

¹³⁹ Hanno Ojalo, „Eesti rahvusväeosa likvideerimine,” – Korpusepoisid, 220.

¹⁴⁰ 1956. aasta Gruusia sündmuste kohta vt Мурад Алашвили, „Цветы у мемориала жертвам 9 марта 1956 года,” <http://www.svobodnaya-gruzia.com/miscell/?p=19-20/07>, 9. aprill 2008, ei ole enam kättesaadav; Сергей Берез, „Кризис коммунистического движения,” http://news.bbc.co.uk/hi/russian/in_depth/newsid_4739000/4739252.stm, 18. märts 2011; Сергей Резник, „При Хрущеве просталинские демонстрации разгоняли сталинскими методами,” <http://voanews.com/russian/archive/2006-03/2006-03-18-voa4.cfm?CFID=27761744&CFTOKEN=94076482>, 18. märts 2011.

¹⁴¹ Vt Rein Värk, „Rahutused Gruusias: otsus rahvusdiviiside laialisaatmisest,” – XX sajandi kroonika, 2. osa, 17.06.1940–31.10.1961, toim ja koost Allan Kasesalu ja Kristin Aasma (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2004), 426–427.

ÜK(b)P KK Poliitbüroo otsusel ja kaitse rahvakomissari käskkirja alusel 22. territoriaalkorpusena Punaarmee koosseisu (sama käskkiri sätestas ka Läti ja Leedu sõjaväe ülevõtmise). Need, keda polnud erru saadetud, demobiliseeritud või arreteeritud, viidi Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel puhkenud sõja alguses Venemaale ning nad võitlesid 1941. a suvel ja sügisel Loode-Venemaal.

Teiseks, kutsealustena või reservväelastena 1941. aasta juulis ja augustis Punaarmeesse võetud ja Nõukogude Liidu tagalasse evakueeritud mehed, kes 1941/1942. a talvel tööpataljonides ellu jäid, jõudsid 1942. aastal ja hiljem 8. eesti laskurkorpusesse. Sinna saadeti ka need 22. territoriaalkorpuse võitlejad, kes 1941. aasta lahingutes ellu jäid, üle ei jooksnud või vangi ei langenud.

Kolmandaks, mobilisatsiooniealised mehed, keda 1941. aastal Punaarmeesse mobiliseerida ei suudetud ja kes sattusid kas vabatahtlikult, poolsunniviisiliselt või mobilisatsiooni korras Saksa armeesse, lisaks tuhanded Soome põgenenud mehed, kes ei soovinud sõdida ei Punaarmees ega sakslaste poolel ning astusid vabatahtlikult Soome armeesse. Osa nendest, kes Eestisse jäid ja oma „karjääri” Saksa ja/või Soome relvajõududes või Omakaitstes varjata suutsid, mobiliseeriti 1944. ja 1945. aastal samuti Punaarmeesse või läks sinna rohkem või vähem vabatahtlikult „varjule”.

Neljandaks, mehed, kes olid 1941. aastal sõjaväkke võtmiseks liiga noored ja kes võeti alates 1944. aastast Punaarmee eesti rahvusväeosadesse.

Okupeeritud territooriumi elanike õigusi kaitses rahvusvaheline sõjaõigus. Teise maailmasõja alguses kehtinud rahvusvaheline sõjaõigus töötati välja Haagi rahukonverentsidel, kus võeti vastu üle kümne sõjapidamist ja tülide rahumeelset lahendamist reguleerivat konventsiooni. Haagi konventsioonide süsteemis on üks tähtsamaid 18. oktoobril 1907 vastu võetud IV konventsioon „Maasõja seadustest ja tavadest”, mis sätestab, missugustele tingimustele peavad vastama legitiimsed võitlejad, kuidas tuleb kohelda sõjavange ja haavatuid, missugused võitlusmeetodid on lubatud, missugused mitte. Eesti õigusliku staatuse seisukohalt pakuvad huvi eeskätt 1907. a reeglistiku kolmanda osa sätted, mis reguleerivad

okupeeriva võimu pädevust okupeeritud territooriumil.¹⁴² Teises maailmasõjas ja sellele järgnenud ajal rikuti tol ajal kehtinud rahvusvahelist õigust korduvalt ja seda tegid kõik võitlevad pooled. Kuid Nürnbergi ja Tokyo sõjatribunali hinnangul olid kõik tsiviliseeritud rahvad Haagi konventsiooni reegleid tunnustanud ning olid deklaratiivsed sõja seaduste ja tavade suhtes. Seega ei muutnud Haagi reeglite sage rikkumine Teises maailmasõjas neid reegleid õiguslikult kehtetuks. Haagi IV konventsiooni lisa rõhutab, et okupeeritud riigi kodanikke ei tohi sundida teenima okupeerija relvajõududes ega sundida vaenulikule võimule vannet andma (art 23, 45).

Haagi IV konventsiooni täiendab ja täpsustab 21. aprillist 12. augustini 1949 Genfis toimunud diplomaatilisest konverentsist osa võtnud riikide täievoliliste esindajate poolt alla kirjutatud tsiviilisikute sõjaaegse kaitse konventsioon (12. augusti 1949 Genfi (IV) konventsioon), mille 51. artikkel ütleb järgmist „[---] Okupeeriv riik ei või sundida kaitstud isikuid teenima oma relvajõududes või nende abiteenistustes. Mis tahes surve ja propaganda vabatahtlikuks värbamiseks on keelatud. [---]”¹⁴³

Bibliograafia

Arhiivid

Eesti Riigiarhiiv (ERA)

495 Sõjavägede Staap

515 1. Diviisi Staap

521 3. Diviisi Staap

524 4. Diviisi Staap

527 Merejõudude Staap

R-1 Eesti Vabariigi Ministrite Nõukogu

¹⁴² Vt Laws of War: Laws and Customs of War on Land (Hague IV); October 18, 1907, <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/lawofwar/hague04.htm>, 18. märts 2011.

¹⁴³ Tsiviilisikute sõjaaegse kaitse 12. augusti 1949 Genfi (IV) konventsioon <https://www.riigi-teataja.ee/ert/act.jsp?id=79260>, 18. märts 2011.

- R-3 Eesti Vabariigi Ülemnõukogu Esimehe Kantselei
R-328 Punaarmee 22. Eesti Territoriaalkorpuse 180. Laskurdiviisi 42. Laskurpolk
R-329 Punaarmee Eesti Territoriaallaskurkorpuse 182. Laskurdiviisi Staap
R-358 Eesti Omakaitse Peavalitsus

Eesti Riigiarhiivi filiaal (ERAF)

- 1 Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee
63 Punaarmee 8. Eesti Laskurkorpus
78 7. Eesti Laskurdiviis
79 249. Eesti Laskurdiviis
80 1. (63.) Eesti Tagavara Laskurpolk
9607 Karotamm, Nikolai – poliitik ja majandustegelane
5SM 118. Eesti Kaardiväe Laskurdiviisi vastuluure osakond

Toronto Ülikooli Tartu College

ZEV koondaruanne. Eesti inimkaotused punase terrori aastal 1940–1941

Õigusaktid

Eesti NSV Teataja 1944, 1945

Riigi Teataja 1940

Riigi Teataja. „Tsiviilisikute sõjaaegse kaitse 12. augusti 1949 Genfi (IV) konventsioon.” 18. märts 2011. <https://www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp?id=79260>

The Avalon Project at Yale Law School. „Laws and Customs of War on Land (Hague IV), October 18, 1907.” 18. märts 2011. <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/lawofwar/hague04.htm>

Kirjandus

Ant, Jüri. *Eesti 1939–1941: rahvast, valitsemisest, saatusest*. Tallinn: Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus, 1999

Aru, Karl ja Paulman Fjodor. *Meie kindral*. Tallinn: Eesti Raamat, 1984

Bower, Tom. Punane ämblikuvõrk: M16 ja KGB nupumehed. Tallinn: Ersen, 1998

Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне. 1941–1945, в трех книгах. Составители: К. Л. Орлов и др. Рига: Лиесма, 1966–1967, 1969

Eesti rahva kannatuste aasta. Koguteos. Tallinn: Mats, 1995

Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945. 1. köide: Eesti rahvas võitluses Nõukogudema vabaduse ja sõltumatuse eest aastail 1941–1943. Peatoim Leonid Lentsman, toim Endel Sõgel. Tallinn: Eesti Raamat, 1971

Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945. 2. köide: Eesti rahvas võitluses Nõukogudema täieliku vabastamise ja sõja võiduka lõpuleviimise eest aastail 1944–1945. Peatoim Leonid Lentsman, toim Boriss Tamm. Tallinn: Eesti Raamat, 1977

Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945: dokumente ja materjale. Peatoim Ilmar Paul. Tallinn: Eesti Raamat, 1975

Eestlased tööpataljonides 1941–1942. 1. raamat. Mälestusi ja dokumente. Koostanud Urmas Usai. Tallinn: Olion, 1993

Hiio, Toomas. „Sõjategevus Eestis 17.–22. septembrini 1944.” – *Löögiüksus „Admiral Pitka”, 22. septembril 2006 peetud ajalookonverentsi „Tallinna kaitsjad 22. septembril 1944” ettekanded*, Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi toimetised 4, koost Toomas Hiio, 24–37. Viimisi: Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum, 2008

Иринархов, Р. *Прибалтийский особый...* Минск: Харвест, 2004

Kaasik, Peeter. „Disbanding of the Estonian army and military establishments.” – *Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle, 143–161. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006

Kaasik, Peeter. „Estonian national units in the Soviet Army.” – *Estonia since 1944: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle, 83–94. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2009

Kaasik, Peeter. „Formation of the Estonian Rifle Corps in 1941–1942.” – *Estonia 1940–1945*, 885–908

- Kaasik, Peeter. „Kaitseliit ja selle likvideerimine.” – *Sõja ja rahu vahel, koguteos, II köide, Esimene punane aasta*. Peatoim Enn Tarvel, toim Meelis Maripuu, 321–352. Tallinn: S-Keskus, 2010
- Kaasik, Peeter. „The 8th Estonian Rifle Corps in Northwestern Russia in 1942–1944.” – *Estonia 1940–1945*, 909–926
- Kaasik, Peeter. „The 8th Estonian Rifle Corps in the conquest of Estonia in 1944, in Courland and from Summer 1945 in Estonia.” – *Estonia 1940–1945*, 1001–1018
- Kalberg, T. „Pärast Eesti sõjaväe likvideerimist.” – *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, 3. kd, Punane aasta: koguteos*, toim Richard Maasing jt, 215–218. Stockholm: EMP, 1956
- Korpusepoidsid: Eesti sõjamehed 22. eesti territoriaalkorpuses ja 8. eesti laskurkorpuses Teises maailmasõjas aastatel 1940–45*. Koost Hanno Ojalo. Tallinn: Eesti Akadeemiline Sõjaajaloo Selts, Sentinel, 2007
- Larin, Peeter. „Eesti sõjamehed tööpataljonides”. *Aja Pulss* nr 13 (1988), lk 14
- Larin, Peeter. *Eesti Laskurkorpus Suures Isamaasõjas: Nõukogude armee 8. Eesti Laskurkorpuse võitlustee 1941–1945*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1962
- Leetma, Meinhard. *Sõjas ja ikestatud Eestis*. Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1979
- Luts, Alfred. *Heitluste keerises*. I–II. Stocholm: Välis-Eesti & EMP, 1975, 1976
- Maasing, Richard. „Riigikaitse hävitamine.” – *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, 3. kd, Punane aasta: koguteos*, toim Richard Maasing jt, 211–214. Stockholm: EMP, 1956
- Mang, Karl. „Eesti Rahvaväe loomine 1940. aasta sotsialistliku revolutsiooni käigus.” Kandidaaditöö, EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut, 1971
- Maripuu, Meelis. „Küüditamine Eestis 1941. aasta suvel.” – *1941. aasta Eestis, Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat* nr 6 (2006), 55–68. Viimsi: Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum, 2007
- Мельтюхов, Михайл. *Упущенный шанс Сталина: Советский Союз и борьба за Европу. 1939–1941 (документы, факты, суждения)*. Москва: Вече, 2000
- Niglas, Aivar ja Hiio, Toomas. „Estonian defence battalions / police battalions in the German Armed Forces.” – *Estonia 1940–1945*, 825–876

- Noormets, Tiit. „Mobilisatsioon Punaarmeesse Eestis 1941. a.” – *Laidoneri Muuseumi aastaraamat nr 2* (2002), koostaja Leho Lõhmus, 27–52. [Viimisi]: Laidoneri Muuseum, 2003
- Nõmm, Toe. „22. Eesti territoriaallaskurkorpuse aastail 1940–1941.” *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused* nr 1 (1990)
- Nõmm, Toe. „22. territoriaalne laskurkorpuse sõjas 1941.” – *Korpusepoisid: Eesti sõjamehed 22. Eesti territoriaalkorpuses ja 8. Eesti laskurkorpuses Teises maailmasõjas 1940–45*, koost Hanno Ojalo. Tallinn: Eesti Akadeemiline Sõjaajaloo Selts, 2007
- Ojalo, Hanno. „Eesti rahvusväeosa likvideerimine.” – *Korpusepoisid: Eesti sõjamehed 22. Eesti territoriaalkorpuses ja 8. Eesti laskurkorpuses Teises maailmasõjas aastatel 1940–45*. Koost Hanno Ojalo. Tallinn: Eesti Akadeemiline Sõjaajaloo Selts, Sentinel, 2007
- „Olukord punasel poolel ja Eesti sõdurite ületulek.” – *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas*, 4. kd, *Maa vabastamine*, toim Richard Maasing jt. 164–169
- Pajur, Ago. „Eesti kaitseväge lammutamine.” – *Sõja ja rahu vahel, koguteos, II köide, Esimene punane aasta*. Peatoim Enn Tarvel, toim Meelis Maripuu, 233–261. Tallinn: S-Keskus, 2010
- Pajur, Ago. „Kaitseväge reorganiseerimine Punaarmee laskurkorpuseks.” – *Sõja ja rahu vahel, koguteos, II köide, Esimene punane aasta*. 262–320
- Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б): Повестки дня заседаний 1919–1952 каталог в трех томах, т. 3, 1940–1952. Тоим Г. М. Адиебеков jt. Москва: РОССПЭН, 2001
- Purre, Arnold. „Eesti sõduri murepäevad.” – *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas*, 4. kd, *Maa vabastamine*, toim Richard Maasing jt. 170–177. Stockholm: EMP, 1957
- Pärn, Lembit. *Sõjakeerises*. Tallinn: Eesti Raamat, 1968
- Raig, Eduard. *Fakte ja mälestusi*. Võru: Täht, 1997
- Roberts, Geoffrey. *Stalin's wars: from World War to Cold War, 1939–1953*. New Haven, London: Yale University Press, 2006
- Зубкова, Елена. *Прибалтика и Кремль, 1940–1953*. Москва: РОССПЭН, 2008
- Tannberg, Tõnu. „Moskva institutsionaalsed ja nomenklatuursed kontrollmehhanismid Eesti NSVs sõjajärgsetel aastatel.” – *Eesti NSV aastatel 1940–1953: sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed* Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa

arengute kontekstis, koostanud Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi Toimetised (*Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae*) 15 [22], 225–272.

Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007

Tšapenko, Aleksander. „Eesti Rahvaväe reorganiseerimine Punaarmee 22. territoriaalseks laskurkorpuseks.” – *1941. aasta Eestis: Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat* nr 6/2006, toim Toomas Hiio, 39–50. Viimsi: Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum, 2007

Velikije Luki in memoriam. Koost Viktor Boikov. Tallinn: Olion, 1992

Veskimägi, Kaljo-Olev. *Kuidas valitseti Eesti NSV-d: Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee büroo 162 etteastumist 1944–1956 vahemängude ja sissejuhatusega*. Tallinn: Varrak, 2004

Värk, Rein. „Rahutused Gruusias. Otsus rahvusdiviiside laialisaatmisest.” – *XX sajandi kroonika*, 2. osa, 17.06.1940–31.10.1961, toimetanud ja koostanud Allan Kasesalu, Kristin Aasma, 426–427. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2004

Internet

BBC RUSSIAN.com. Берез, Сергей. „Кризис коммунистического движения.” 18. märts 2011. http://news.bbc.co.uk/hi/russian/in_depth/newsid_4739000/4739252.stm

Рабоче-крестьянская Красная Армия РККА. 18. märts 2011. <http://rkka.ru/handbook/doc/pnko-170840.htm>

Svobodnaya-Gruzia.com. Алашвили, Мурад. „Цветы у мемориала жертвам 9 марта 1956 года.” 9. märts 2008, ei ole enam kättesaadav. <http://www.svobodnaya-gruzia.com/miscell/?p=19-20/07>

VOANews.com. Резник, Сергей. „При Хрущеве просталинские демонстрации разгоняли сталинскими методами.” 18. märts 2011. http://voanews.com/russian/archive/2006-03/2006-03-18-voa4.cfm?CFID=27761744&CF_TOKEN=94076482

Ethnic Estonian Units in the Soviet Army during the Period 1940–1956

Peeter Kaasik

After the Soviet Union on 17 June 1940, occupied Estonia, the Estonian armed forces remained intact, under the name of the Estonian People's Force (*Eesti Rahvavägi*). Until Estonia was formally united with the USSR in August of 1940, the country was run by a puppet government that had a minister of war, Major General Tõnis Rotberg, as well as a commander of the military forces, Major General Gustav Jonson. Both of them were legitimate Estonian generals, but the make-up of the puppet government, along with its minister of war, and the commander of the armed forces, had been dictated to the Estonian president, Konstantin Päts, by Joseph Stalin's emissary to Estonia, Andrei Zhdanov.

The commander-in-chief of the Estonian armed forces, General Johan Laidoner, was dismissed on 22 June 1940, and thereafter, on July 19, was deported to Russia. The Estonian People's Force was placed under the control of Red Army officers, particularly Soviet political officers and the secret police of the time, the NKVD. In 1940, the Estonian military and the Ministry of War employed about 14,000 officers, non-commissioned officers, enlisted men, and civil servants.

The Red Army's 22nd (Estonian) Territorial Rifle Corps. On 17 August 1940, the Soviet people's commissar of defence, Marshal Semyon Timoshenko, ordered that the military forces of Estonia, Latvia, and Lithuania be reorganized into the 22nd, 24th, and 29th Red Army Territorial Rifles Corps, respectively. A rifle corps was to consist of a little more than 15,000 men. Major General Jonson was assigned to be the commander of the 22nd Rifle Corps, and was promoted to the rank of Red Army Lieutenant General. The personnel of all Estonian Army units, as well as of the General Staff, the Ministry of War, the Air Force, the Navy, and the Coastal Fortifications were merged with the corps. "Anti-Soviet elements" were eliminated from the corps – they were retired, with

many of them being arrested by the NKVD. At the beginning of 1941, there were about 10,500 military personnel in the corps.

The corps encompassed two peace-time sized (about 6,000 men) rifle divisions: No. 180 (with headquarters in Tallinn) and No. 182 (with headquarters in Tartu). Plus, the corps headquarters had, under its command, a heavy artillery regiment, communications and sapper battalions, an air wing, and an anti-aircraft battalion. Division, regiment, battalion, and company commanders were, mostly, Estonian officers, who were monitored by Red Army officers who had been assigned to be their deputies. Also, the Red Army political officers and NKVD Special Departments continued their activities at the corps and division headquarters. The Red Army took over all former Estonian military barracks. Therefore, the units of the 22nd Territorial Corps were distributed all over Estonia to manor-houses, schoolhouses, and other incidental locations.

In the summer of 1941, the corps was brought up to full strength with conscripts from Russia, and was sent to the front at the beginning of July. At this time, the corps consisted of about 18,000 conscripts from Russia, and less than 7,000 Estonian military personnel. The majority of the Estonians, at least 4,500 of them, including about 200 officers, defected to the German side, or were taken prisoner by the Germans. It is not known how many fell in action. In September, the remaining Estonians in the corps were assembled, and sent to labour units in the rear. Estonians, along with Latvians, Lithuanians, Germans, Poles, and some other nationalities, were regarded as being unreliable, and this applied even to members of the Communist Party and its youth organization, Komso-mol. In the fall of 1941, all Red Army corps were temporarily eliminated. Although, the 180th and 182nd Rifle divisions kept on fighting as regular Red Army divisions, but without any Estonians in their ranks.

The 1941 Soviet conscription in Estonia. In July and August of 1941, the Red Army conscripted about 45,000 draftees and reservists in Estonia, of whom, more than 32,000 reached the Soviet Union's far rear. These men were sent to labour units, mostly in the Urals and Northern Russia. Living conditions in the labour units were extremely harsh, since the food was inadequate, and the housing, medical care, sanitation, clothing, and

working conditions were abysmal. Plus, the extreme winter weather was devastating for the Estonian men, despite the fact that they are Northern Europeans. By the spring of 1942, thousands of them had died.

The Red Army's 8th Estonian Rifle Corps. In the fall of 1941, the Soviet Union's higher political leadership started making preparations for the formation of ethnic units. This was partly stimulated by the USSR's great casualties in 1941. And Estonian Communists, thanks to whose formal proposal the formation of ethnic Estonian units took place, explained that, due to the Estonian conscripts' poor grasp of Russian, they could not function well in regular Red Army units.

The decision to form the first ethnic Estonian unit, the 7th Estonian Rifle Division, was made by the Soviet State Defence Committee on 18 December 1941. The ethnic Estonian units were established in the Urals, where the Soviets assembled the conscripts who had been serving in the labour units, as well as men who had been evacuated from Estonia in the summer of 1941, and were suitable for military service. But also, Estonians who had been living in the USSR already before the war were assigned to these ethnic Estonian units, as were, even, Red Army soldiers of other nationalities.

In 1942, the Reserve Regiment was formed, as was the 249th Estonian Rifle Division. In September of 1942, the ethnic Estonian units were merged into the 8th Estonian Rifle Corps. The commander of the corps was a Red Army Lieutenant General of Estonian background, Lembit Pärn, who had been born in Russia. The divisional commanders were, at first, former Estonian officers, whose deputies were Red Army officers. Later, Red Army officers of Estonian background, who had been serving in the Red Army already before 1940, became the commanders of the divisions. By December 1942, there were more than 32,000 individuals serving in the corps, of whom, more than one third had not been conscripted in, or evacuated from, Estonia.

The corps was thrown into the Battle of Velikije Luki (December 1942 – January 1943), in which it suffered heavy losses. Over 3,000 men defected to the German side, or were captured by the Germans, or went missing. According to the documents of the Estonian Security Police that

functioned during the German Occupation (1941–1944), in the course of this battle, 1,887 Estonians came, voluntarily, over, from the Red Army, to the German side. After this, the corps was put into the reserve, and was not sent to the front again until 1944. Then, from September until November, it fought in battles in both continental Estonia, as well as on the large island of Saaremaa, off of Estonia's north-west coast. In March 1945, the corps was deployed to the front in Courland, Latvia, where the remnants of German Army Group Nord, known as Army Group Kur-land, were encircled. There, the corps fought until the war ended.

In addition to military and propagandistic objectives, the establishing of the corps was also, directly associated with an administrative vision of the near future. Namely, the personnel of the corps, the majority of whom were thought to have received adequate Soviet training, was seen as a human resource that would help to continue to Sovietize Estonia, after the Germans had been driven out. This future purpose of the corps was even used as an excuse for not utilizing the unit in combat operations where losses were expected to be very heavy.

The Soviet conscription of 1944–1945 in Estonia. The order for carrying out military conscription in “liberated” Estonia was given by the Commanding General of the Leningrad Front already in February 1944. This conscription was to affect men between the ages of 17 and 50. After taking over Estonia, 30,000 men were to be conscripted, half of them from Eastern Estonia, the rest from the western part of the country.

But when the front stalled at Narva, on the Estonian-Russian border, these plans could not be implemented until the fall of 1944. On 25 August 1944, when the Red Army only had South-Eastern Estonia and the area around Narva, in North-Eastern Estonia, under its control, the Council of the People's Commissars of the Estonian SSR issued a directive to register, for potential military service, all men born between the years 1896 and 1927. The actual conscription began in November 1944. So, in 1944–1945 more than 20,000 men in Estonia were conscripted into the Red Army, the majority of them ending up in the Estonian Rifle Corps or its Reserve Regiment. Thus, there was a total of about 9,000 “new” men in the corps's divisions that had been at the front. Although the conscripts

were thoroughly screened, so as to weed out those who had previously served in the German army, some of them, nevertheless, ended up in the combat divisions as well as the Reserve Regiment.

Many men saw the Red Army conscription as a chance to cover up their previous service in the German military. Those who were exposed were sent to serve in labour units, which were, mostly, used to build Soviet military installations in Estonia. Although these men were, officially, soldiers in the Red Army, serving in these labour units was more like being in a prison camp. Many of them were not demobilized until the end of the 1940s, or the beginning of 1950s.

Ethnic Estonian units in the Soviet military after WW II. In June 1945, the 8th Estonian Rifle Corps was brought to Estonia, and was renamed the 41st Guards Rifle Corps. But, in 1946, the corps was disbanded, and most of the personnel were demobilized.

Already at the beginning of 1944, it was announced that foreign affairs and defence people's commissariats (actually ministries) would also be established in the individual Soviet republics. This was part of Stalin's preparations for adapting to the new order that would be dominating the world after the end of the war – all the individual Soviet republics were to join the United Nations as, formally, independent states (actually, only Ukraine and Byelorussia ended up as UN members). The commander of the Estonian Rifle Corps, Lieutenant General Lembit Pärn, was, in 1945, also named the Estonian SSR's minister of the armed forces. The Estonian SSR was, actually, the only Soviet republic in which such a ministry ever began to function. Despite the grandiose plans that the leadership of the ESSR and General Pärn had for the formation of an "Estonian Red Army", this was not at all what the higher leadership of the Soviet Union had planned. Thus, at the beginning of 1951, General Pärn was relieved of the post of minister of the armed forces, and was sent to Moscow to work as a lecturer at the military academy. And the ministry was officially dissolved.

But the ethnic Estonian units remained in existence until 1956. The majority of Estonian draftees performed their obligatory military service in units stationed in Estonia, and in which most of the officers were Esto-

nians. Quite a few men were also sent to Soviet military schools, so as to ensure that there would continue to be ethnic Estonian officers.

After the corps was disbanded, the Estonian career servicemen who were permitted to remain, and the draftees, were assigned to the 118th Guards Estonian Rifle Division (1946–1947). Thereafter, the division was reorganized into the 22nd Tallinn Single Rifle Brigade. From 1951 to 1956, the ethnic Estonian units again functioned as the 118th Guards Estonian Rifle Division. Both the division and the brigade were subordinate to larger Soviet Army units stationed in Estonia, like the 10th Guards Army. And the relationship with the ESSR Armed Forces Ministry, while that government establishment still existed, tended to be more of a formality.

Ethnic units also existed in Latvia and Lithuania, as well as in the Soviet republics in the Caucasus. But, in March 1956, disturbances broke out in Georgia – the people were protesting against the exposing of Stalin's (who was a Georgian, and thus, a folk hero in that republic) crimes by Nikita Khrushchev. And the ethnic Georgian military units sided with the people. As a result, all ethnic military units in the Soviet Union were disbanded. From then on, Estonian draftees performed their obligatory military service in various units located all over the Soviet Union.

Eesti üksustest *Wehrmacht*'i, SSi ja politsei ning Relva-SSi alluvuses Teise maailmasõja ajal

Komplekteerimisest ja formeerimisest

Toomas Hiio

Eestikeelne akadeemilis-monograafiline üldkäsitlus Saksa relvajõudude eesti üksuste ajaloost puudub. Põhjalikumalt on vaadeldud soomepoiste ajalugu – kes õieti küll Saksa sõjaväkke mobiliseerimise eest Soome põgenesid ja hiljem Eestisse naasnutena ikkagi Relva-SSiga liideti – ning ülevaatlik ajalooramat on kirjutatud ka eesti idapataljonidest.¹ Ilmumas on ülevaade piirikaitserügementidest ja politseipataljonidest Narva rindel 1944. aastal ning mitmekõitelise koguteose oma mälestustega on välja andnud Narva pataljoni veteranid. Ka nende teoste puhul pole enamasti tegemist akadeemiliste uurimustega – ehkki niisuguse ambitsiooniga artikleid või peatükke sisaldab nii mõnigi neist – ja see ei olegi nende raamatute eesmärk. Kirjutamata on veel üldkäsitlus 20. eesti SS-diviisist ja eesti kaitsepataljonidest/politseipataljonidest. Seda lünka täidavad mõnevõrra vastavad peatükid Inimsusvastaste Kuritegude Eesti Rahvusvahelise Komisjoni raportite kogumikus „Estonia 1940–1945” (2006),² kuid need on inglise keeles ja Eesti laiemale avalikkusele seetõttu tundmatud. Alljärgnev artikkel teeb eestikeelse kokkuvõtte selles kogumikus avaldatud eesti üksusi puudutavatest artiklitest, mida on täiendatud ka viimase viie aasta uurimistöö tulemustega.

¹ Mart Laar, Peep Pillak, Hain Rebas, Meelis Saueauk, Soomepoisid: Võitlus jätkub: II maailmasõjas Soome armees võidelnud Eesti vabatahtlike ajalugu 1939–2010 (Tallinn: Grenader, 2010); Eesti idapataljonid Idarindel 1941–1944, toim Andres Adamson (Tallinn: Argo, 2004).

² Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle (Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006).

Senistest eestikeelsetest üldkäsitlustest tuleb nimetada Toe Nõmme artiklit 1990. aastal ajakirjas Akadeemia³ ja siinkirjutaja artiklit ajakirjas Vikerraar 2001. aastal.⁴ Pärast seda on Eesti teaduskäibesse jõudnud hulk materjale Saksamaa Liiduarhiivi eri osakondadest, sealhulgas eriti Sõjaarhiivist, samuti aga on tänu digiteerimisele tunduvalt lihtsustunud Eesti arhiivide kasutamine, mis on võimaldanud avastada uusi allikaid ja luua uusi seoseid senituntute vahel. Lõpuks on pelgalt viimase kümne aasta jooksul internetigi kaudu kättesaadavaks muudetud materjalide hulk võimaldanud asetada Eestis toimunu laiemasse Teise maailmasõja konteksti. Kõik need asjad on selles artiklis üritatud uuesti kokku võtta ning lugejal, kes on nimetatud varasemate artiklitega tuttav, on võimalik kümneaastaste intervallidega võrrelda nii informatsiooni lisandumist kui ka üldistusastme kasvu eesti üksuste kohta Saksa relvajõududes.

Eesti meeste teenimine Teise maailmasõja ajal Eestit okupeerinud riikide sõjavägedes on uuema aja eesti sõjaajalookirjutuse üks enim ekspuateeritud teemasid. Kuid see pole vaid ajalooteaduse valdkonda kuuluv küsimus. Seda, et eestlased teenisid Teise maailmasõja ajal Saksa sõjaväes ja politseis, ning eriti seda, et Saksa relvajõudude koosseisus võitles ka 20. eesti SS-diviis, kasutatakse propagandas Eesti vastu tänapäevani. Vastuväited, mis üritavad põhjendada ühelt poolt Saksa sõjaväkke astumise paratamatust ja teiselt poolt näidata selle seost võitlusega Eesti iseseisvuse eest, on toetunud peaaesjalikult mälestustele. Mälestuste autorid ja ajaloolased esitavad sõjaaja sundvalikuid sageli kõrgetest ideaalidest lähtunud otsustena. Ei saagi väita, et niisuguseid otsuseid võõrasse väkke astudes üldse ei tehtud.

Eestlaste valik astuda vabatahtlikult või saada mobiliseeritud ühe või teise sõdiva poole relvajõududesse oli sundvalik, mille põhjuseks oli Nõukogude Liidu (edaspidi NSVL) ja Saksamaa 1939. aasta augustis sõlmitud mittekallaletungipakti salaprotokoll, mis andis esimesele vabad käed Ida-Euroopas, mille tulemusena Balti riigid ka okupeeriti. Alljärgnevalt

³ Toe Nõmm, „Eesti üksustest Saksa sõjaväes: formeerimine ja isikkoosseis”, Akadeemia nr 1 (1990), 113–136.

⁴ Toomas Hiio, „Eesti üksused Kolmanda *Reich*'i relvajõududes”, Vikerraar nr 8–9 (2001), 156–179.

ei hakata kaaluma, missugune oli Eesti juhtkonna roll selles, et Eesti okupeerimine osutus võimalikuks. Okupeerimise süü lasub eelkõige okupeerijal, mitte okupeeritaval.

NSVL ja Hitleri Saksamaa ei tunnistanud omavahelises sõjas rahvusvahelise sõjaõiguse ettekirjutusi, sealhulgas Haagi IV konventsiooni maasõja seadustest ja tavadest, mis määratles okupeeritud alade elanike õigused ning okupeeriva võimu õigused ja kohustused.⁵ NSVL ei tunnistanud Haagi konventsioone, sest ei lugenud ühtegi keiserliku Venemaa sõlmitud lepingut endale siduvaks. NSVL ei käsitanud oma tegevust Balti riikides ka okupatsioonina: eesmärk oli Eesti, Läti ja Leedu alatine liitmine NSVLiga, mitte rahvusvahelise õiguse regulatsioonidega kooskõlas oleva okupatsioonirežiimi sisseseadmine.⁶ Balti riikides ja Poolalt vallutatud aladel rakendati sovetlikku repressioonipoliitikat, mille eesmärk oli vallutatud alade tasalülitamine, omariikluse ja selle kandjate kiire hävitamine ning „sotsiaalselt võõra elemendi”, s.o poliitilise, majandusliku ja intellektuaalse eliidi elimineerimine sageli koos perekonnaliikmetega.

Viimases kontekstis tuleb käsitada ka Punaarmee mobiliseerimist Eestis 1941. aasta juulis ja augustis. Ühelt poolt luges NSVL 1940. aastal okupeeritud alade elanikud oma kodanikeks, kellele laienesid 1941. aasta juunis seoses sõja algusega välja antud seadlused, määrused ja korraldused.⁷ Teiselt poolt ei peetud endisi Eesti kodanikke, aga ka teiste 1939–1940 vallutatud alade elanikke usaldusväärseteks ja nende seast mobiliseeritud ei saadetud mitte väljaõppele, vaid Siseasjade Rahvakomissariaadi

⁵ „Venemaa okupeeritud aladel Haagi maasõja seadusi ei rakendata, sest NSVL ei ole neid tunnustanud. NSVL, niivõrd, kuivõrd ta on Saksa vägede poolt okupeeritud, on lakanud rahvusvahelise õiguse tähenduses eksisteerimast. Kogu võim (täidesaatev võim) okupeeritud aladel kuulub Saksa Riigile. Väegrupi Nord tagalapiirkonnas rakendavad seda väegrupi Nord julgestusüksuste ja tagalapiirkonna juhataja ning tema nimel julgestusdiviiside ülemad, välikomandandid ja asulakomandandid.” Eriklausel Eesti kohta: „Kui juhtnõõrid ei sätesta teisiti, lähtuvad väli- ja asulakomandantuuride ülesanded sätetest, mis on antud tegutsemiseks oma maal” (Kommandierender General der Sicherungstruppen u. Befehlshaber im Heeresgebiet Nord, Richtlinien für die Tätigkeit der Feld- und Ortskommandanturen, 18.9.1942, Saksa Liiduarhiiv (Bundesarchiv, edaspidi BArch) RH 22/265, 49).

⁶ Елена Зубкова, Прибалтика и Кремль 1940–1953 (Москва: РОССПЭН, 2008), 100–101.

⁷ Vt Tiit Noormets, „Mobilisation into the Red Army in Estonia in 1941,” – Estonia 1940–1945, 431–444.

laagrite peavalitsusele allutatud tööüksustesse, kus tuhanded mehed hukkusid juba esimesel talvel ebainimlike tingimuste, aga ka üksuseülemate omavoli tõttu. 1941. aasta mobilisatsioon Punaarmeesse oli Eestis eeskätt repressiooniakt sõjaväeteenistuseks sobivate aastakäikude meeste vastu, mille üks eesmärke oli töö- ja võitlusvõimelise inimressursi väljaviimine vastase haardeulatusest.

Saksa okupatsioonivõimude tegevus oli selles kontekstis mitmepalgelisem. Sõja alguses NSVLi vastu välistas Saksamaa vähimagi liitlasuhte NSVLi poolt varem okupeeritud riikide kodanike, aga ka NSVLi rahvastega, kuigi nende esindajad emigratsioonis nägid Saksamaas loomulikku liitlast. Sakslased taotlesid vabu käsi Euroopa ja maailma ümberkorraldamiseks pärast sõja võidukat lõppu ning seetõttu hoiduti kuni sõja viimase aastani igasugustest kokkulepetest. Himmler andis alles 1945. aasta märtsis korralduse, et Eesti ja Läti põgenikele Saksamaal märgitaks dokumentidesse senise „Teadmata” asemel vastavalt Eesti ja Läti kodakondsus.⁸ 1944. aasta mobilisatsioonikorraldused tunnistasid vaid „endise Eesti Vabariigi kodakondsust kuni 20. juunini 1940”⁹ Lisandus rassipoliitika: kõiki Ida-Euroopa ja NSVLi rahvaid peeti alaväärtuslikeks. Rassipoliitika muutumise sõja ajal tingis eeskätt Saksamaa kasvav vajadus uute sõdurite järele. Rassiteoorial tuli sõjavajadustele alla vanduda. Mitme rahva rassikõlblikkust tuli „suurendada”, et formeerida neist Relva-SSi üksusi.

Seoses suurte inimkaotustega kasvas nii NSVLi kui ka Saksamaa pragmatism inimressurssi puutuv. See väljendus sõjapropagandas ja propagandistlikes ettevõtmistes. Punaarmees hakati alates 1941. aasta lõpust moodustama uusi rahvusväeosi. Ka Saksamaa juhtkonnal tuli leppida relvavendlusega seni alaväärtuslikeks peetud idaeurooplastega.

1941. aastal oli idarindel edasi tunginud *Wehrmacht*'i väekoondiste ülemate suhtumine kohalike elanike antisovetlikesse liikumistesse ja omaalgatuslikesse relvaüksustesse veel ebamäärane. Nende rakenda-

⁸ Persönlicher Stab des Reichsführer-SS an SS-Obergruppenführer Dr. Kaltenbrunner, Bezeichnung der Staatsangehörigkeit der balt. Flüchtlinge, 14.3.1945, BArch NS 19/382.

⁹ Vt 1904.–1923. aastal sündinud meeste kaitseteenistusse kutsumise määrus, Amtlicher Anzeiger = Ametlik Teataja (edaspidi AT), nr 3, art 5 (1944).

mine sõjategevuses oli keelatud, kuid samas möödapääsmatu, sest kohalikke teejuhte ja maakuulajaid vajab iga sõjavägi. Juba enne *Wehrmacht*'i kohalejõudmist algas Tallinnast Odessani omaalgatuslik vastupanu Nõukogude asutustele ja julgeolekuorganitele. Suur osa elanikkonnast oli pealetungivate sakslaste suhtes soodsalt meelestatud. Eestis värbasid *Wehrmacht*'i diviiside ülemad kuni 2000 vabatahtlikku, keda rakendati lahinguüksuste koosseisus kuni Eesti vallutamiseni. Saksa *Abwehr*'i ja Soome sõjaväeluure koostöös 1941. aasta juunis formeeritud eriüksus Erna oli eeskätt luureüksus, kuid selle liikmed ja toetajad nägid Ernas võimalust lüüa kaasa Eesti vabastamises ning panna alus Eesti relvajõudude taastamisele. Sakslased formeerisid teisigi samasuguseid eriväljaõppega luureüksusi. Tuntumad on ukraina pataljonid Nachtigall ja Roland, mille taustal seisis juba 1920. aastate lõpust Poolas ja Ukrainas illegaalselt tegutsenud Ukraina Rahvuslaste Organisatsioon (OUN).

Kõik 1941. aasta suvel formeeritud eesti väeosad saadeti 1941. aasta sügisel laiali. Sama saatus tabas ka ukraina pataljone. Eesti Omakaitse taastati 1941. aasta augustis abipolitsei staatuses.

Seejärel hakkas okupeeritud alade elanikest üksuste ja väekoondiste formeerimist dikteerima sõjaline vajadus. Esialgu tulenes see Saksa sõjaväe edust ja kiirest edasilikumisest: massiliselt vangilangenud või end vangi andnud punaarmee lastega tuli midagi ette võtta. Probleemiks oli toitlustamine, majutamine ja valve. Paralleelsed korraldused selles valdkonnas andsid 1941. aasta juulis nii Saksa politsei ülem ja *Reichsführer-SS* Heinrich Himmler kui ka maaväe ülemjuhatus (edaspidi OKH – *Oberkommando des Heeres*). Himmler nentis oma kirjas väegruppide Nord, Mitte ja Süd juurde määratud kõrgematele SSi ja politseijuhtidele, et politseiülesannete täitmiseks okupeeritud idaaladel ei jätku saksa politseiüksustest, ning käskis formeerida korrakaitseüksusi (*Schutzformationen*) kiirendatud korras „meile sõbralike elanike seast”. Eeskätt nimetas ta ukrainlasi, aga ka Baltimaade elanikke ja valgevenelasi. Mehed tuli leida nendel aladel veel alles olevate meeste ja mittekommunistlike sõjavangide seast. 31. juulil 1941 määras Himmler kohalike korrakaitseüksuste nime-tuseks *Schutzmannschaft*. Meestele tuli jätta nende senised vormid – kas Punaarmee või endiste (Leedu, Läti ja Eesti) sõjavägede omad –, välja

vahetada eraldusmärgid ja nööbid ning anda käesidemed kirjaga *Schutzmann*, järjekorranumbri ja asukoha nimetusega. Himmler keelas rahvussakslaste (*Volksdeutsche*, s.o Eesti kontekstis baltisakslaste) värbamise, sest „nende jaoks on ümberasumine juba läbi viidud, nemad ei ole füüreri kutset järginud ja neile saab osaks teistsugune kohtlemine”.¹⁰

Sakslaste pealetung 1941. aasta suvel seisnes tankikiilude ja neid saatva jalaväe kiiretes läbimurretes ja ümberhaaramistes. Sõja alguses mõneks ajaks pea kaotanud NSVLi juhtkond tegi peagi korrektiivid ka oma strateegias ja taktikas. Jossif Stalin nõudis oma 1941. a 3. juuli raadiokõnes vihast võitlust kuni viimse veretilgani.¹¹ Hakati organiseerima partisaniliikumist Saksa vägede tagalas. Sakslaste kiire edasiliikumise tõttu võeti tohutu hulk sõjavange, kuid tagalasse jäi ka palju laialipillatud punaarmee lasi ning terveid üksusi, kes üritasid kas omade juurde välja murda, jätkasid võitlust vaenlase tagalas, liitusid partisanidega või said ise partisanikoondiste tuumikuks. Sakslased, kes kandsid niigi eeldatust suuremaid kaotusi, olid sunnitud jätma suure hulga mehi tagalajulgestusse. OKH sõjalised planeerijad polnud seda enne sõja algust ette näinud. Juba 1941. aasta suvel alustasid armeede tagalakomandandid kuni pataljoni suuruste üksuste formeerimist kohalikest vabatahtlikest. Üksuste ülesandeks määrati tagala julgestamine, sõjaliste objektide valve ning võitlus mahajäänud punaarmee laste ja partisanide vastu. Oma korralduses sõjavangide kohta määras OKH teiste seast eraldatavateks rahvussakslased, ukrainlased, leedulased, lätlased ja eestlased. Neid rakendati kolmel viisil: vangilaagri lähikonnast pärit olevad mehed tuli koju saata, ülejäänud suunata tööle põllumajandusse, eriti usaldusväärsed aga abipolitseinikeks ja tõlkideks.¹²

¹⁰ Himmler an den Höheren SS- und Polizeiführer, 25.7.1941 ja 31.7.1941, BArch R 19/326, 1–2p.

¹¹ „Raadiokõne 3. juulil 1941,” – Nõukogude Liidu välispoliitika Isamaasõja ajal, I köide, Dokumente ja materjale 22. juunist 1941 kuni 31. detsembrini 1943 (Tallinn: Poliitiline Kirjandus, 1947), 9–14.

¹² OKH, Generalstab des Heeres, Russische Kriegsgefangene, 24.7.1941, BArch RH 23 /219. Vt ka Toomas Hiio, „Estonian security groups and eastern battalions in German Army in 1941–1944,” – Estonia 1940–1945, 807–808; Rüdiger Overmans, „Die Kriegsgefangenenpolitik des Deutschen Reiches 1939 bis 1943,” – *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, Bd. 9, Die

NSVLi vastase sõja planeerimise ajal 13. märtsil 1941 andis *Wehrmacht*'i ülemjuhatus (OKW – *Oberkommando der Wehrmacht*) ülem kindralfeldmarssal Wilhelm Keitel juhtnõõrid võimu jaotamise kohta tagalapiirkonnas. Juhtnõõride järgi olid okupeeritud aladel *Wehrmacht*'i tegevuspiirkonnas *SS-Reichsführer*'il Heinrich Himmleril eriülesanded, mis tulenesid „kahe vastandliku poliitilise süsteemi vahelise lõppvõitluse iseloomust”. Eriülesannete raames tegutsesid Himmler ja talle alluvad üksused iseseisvalt ning oma vastutusel. Tsiiviilvalitsuse alla antud okupeeritud aladel ja väegruppid tagalapiirkondades vastutasid sisejulgeoleku ja politseikorralduse eest Himmlerile alluvad SSi ja politseijuhid, kelle pädevuses oli ka vabatahtlike värbamine.¹³

Väegrupi tagalapiirkond oli territoorium, mille idapiir oli umbes 50 km kaugusel rindejoonest ja mis läänes piirnes tsiivilokupatsiooni-valitsuse alla antud ala või Saksamaa põhiterritooriumiga. Rindele lähemal kuulus võim armeede tagalakomandantidele (nn *Korück*, 20–50 km rindest) ja vahetult rindel diviisiülematele või korpusejuhatajatele (kuni 20 km rindest). Armeede tagalakomandantide ja rindeüksuste operatsioonipiirkonnas SSil ja politseil pädevust ei olnud. Erandiks olid Julgeolekupolitsei ja SD operatiivgrupid (*Einsatzgruppen*), kes tegutsesid rinde lähitalgalas suuresti omapäi.¹⁴

Ka armeede tagalaülemad formeerisid 1941. aasta suvel väeüksusi kohalikest elanikest. Eestis moodustas 18. armee tagalaülem kuus pataljoni (julgestusgruppi) koos tagavarapataljoniga, mis jäid peaaegu ainsateks *Wehrmacht*'ile alluvateks eesti üksusteks.

Suurem osa Mandri-Eestist kuulus juba septembris väegrupi Nord tagalapiirkonda ja seal formeeris kohalikke üksusi kõrgema SSi ja politseijuhi (1941–1944 oli riigikomissariaadi Ostland kõrgem SSi ja politsei-

Deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945, Zweiter Halbband (9/2), Ausbeutung, Deutungen, Ausgrenzung, hrsg. von Jörg Echternkamp (München: Deutsche Verlags-Anstalt, 2005), 805–807.

¹³ Hiio, Estonian security groups, 807.

¹⁴ *Einsatzgruppe*de tegevuse iseloom ei olnud diviisiülematele siiski teadmata. See nähtub alates 1941. aasta suvest Eestis asunud tagaladiviisi, 207. julgestusdiviisi ülema kindral Karl von Tiedemanni korraldusest, millega ta oma alluvatel karistuse ähvardusel keelas osalemise julgeolekupolitsei ja SD operatsioonides (von Tiedemann, *Regelung des Einsatzes der Sicherheitspolizei und des SD im Verbands des Heeres*, 22.7.1941, BArch RH 22/271, 17).

juht SS-*Obergruppenführer* ja politseikindral Friedrich Jeckeln)¹⁵ ametkond. Erandiks oli Narva ja Narva ümbrus, mis oli kuni taganemiseni 18. armee tagala. 5. detsembril 1941 anti väegrupi Nord tagalapiirkonda kuulunud Eesti alad Eestimaa kindralkomissariaadina kindralkomissar Karl-Siegmund Litzmanni juhtimisel tsiviilvalitsuse alla. Kohaliku haldusaparaadina jätkas tegevust juba septembris väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja kindral Franz von Roques'i poolt ametisse määratud Eesti Omavalitsus. OKH ja Alfred Rosenbergi juhitava okupeeritud idaalade ministeeriumi kokkuleppel säilis Eestis samal ajal ka väegrupi Nord võimupädevus. See tulenes Eesti olulisusest Leningradi rindelõigu tagalana.¹⁶

Korraldused enamiku Saksa relvajõudude koosseisu kuulunud eesti üksuste formeerimiseks, kaasa arvatud 1944. aasta üldmobilisatsioon, lähtusid Friedrich Jeckelnilt (1941. aasta sügisel veel Hans-Adolf Prützmannilt). Tema vahendas nii Himmleri korraldusi kui ka Saksamaa kõrgema poliitilise juhtkonna sellesisulisi kokkuleppeid – näiteks 1944. aasta üldmobilisatsiooni korraldamiseks.

Kohalikest elanikest moodustatud üksusi – eeskätt SSi ja politsei, aga mõnikord ka *Wehrmacht*'i poolt värvatuid – nimetati esialgu *Schutz-*

¹⁵ Kuni 11. detsembrini 1941 oli kõrgem SSi ja politseijuht riigikomissariaadis Ostland ja väegrupi Nord tagalapiirkonnas Hans-Adolf Prützmann. Friedrich Jeckeln oli Ukraina riigikomissariaadi ja väegrupi Süd tagalapiirkonna kõrgem SSi ja politseijuht. Nad vahetasid oma ametikohad 1941. aasta novembris-detsembris – Jeckeln ei saanud läbi võimuka Ukraina riigikomissari Erich Kochiga (Sven Jüngerkes, *Deutsche Besatzungsverwaltung in Lettland 1941–1945: Eine Kommunikations- und Kulturgeschichte der nationalsozialistischen Organisationen, Historische Kulturwissenschaft*, Bd. 15 (Konstanz: UVK, 2010), 146).

¹⁶ Vt Toomas Hiio, „Eesti kui *Wehrmacht*'i operatsioonipiirkond 1941–1944: Väegrupi „Nord” tagalapiirkond ja 207. julgestusdiviis”, Laidoneri Muuseumi aastaraamat nr 5/2005 (2006), 115–152; Toomas Hiio, „German Military Authority of the Army Group „North” on the Estonian Territory in 1941–1944: German Military Occupation in Estonia within the Scope of the Hague Convention „Laws and Customs of War on Land””, – *Baltijas reģiona vēsture 20. gadsimta 40.–80. gados, Latvijas Vēsturnieku komisijas 2007. gada pētījumi un starptautiskās konferences „Baltija Otrajā pasaules karā (1939–1945)” materiāli, 2007. gada 6.–7. novembris, Rīga = History of the Baltic Region of the 1940s–1980s. Research of the Commission of the Historians of Latvia, 2007 and Proceedings of an International Conference „Baltic During Second World War (1939–1945)”, 6–7 November 2007 Riga (Rīga: Latvijas Vēstures Institūta Apgāds, 2009), 465–480.*

mannschaft’ideks. Nimetus väljendab Saksa okupatsioonivõimude mitmepalgelist suhet rahvusvahelisse sõjaõigusse. Mittesakslaste värbamist *Wehrmacht*’ile alluvatesse üksustesse välditi. Siin on küll erandeid, eeskätt puudutab see sõjavangide seast värvatud vabatahtlikest formeeritud idapataljone, samuti Kaukaasia ja Kesk-Aasia rahvaste väekoondisi. Kuid nende üksuste ühiseks nimetajaks oli asjaolu, et nende liikmed ei olnud pärit aladelt, kus oli kehtestatud tsiviilokupatsioonivõim, ja nad olid sõjavangidena sõjaväe võimupiirkonnas. Kaukaaslaste ja Kesk-Aasia mehi käsitati ka võimalike liitlastena tulevikus. *Wehrmacht*’i alluvuses moodustatud mittedakslaste üksused ei allunud maa- ja lennukiväe ülemjuhatastele võrdväärselt sakslaste väekoondistega. 1942. a augustis reglementeeris OKH okupeeritud aladelt värvatud üksuste staatuse ja rakendamise tingimused.¹⁷ OKH juures moodustati eraldi institutsioon, idaüksuste kindral (*General der Osttruppe*), mis nimetati 1944. a vabatahtlike väekoondiste kindraliks (*General der Freiwilligenverbände*).¹⁸ Selles ametis oli 1942–1943 kindralleitnant Heinz Hellmich ja 1944–1945 ratsaväekindral Ernst Köstring. Armeede juurde määrati rügemendiülema staatuses idaüksuste ülemad, kellele allutati seni tagalakomandandile allunud idaüksused. 18. armee idaüksuste ülem (*Kommandeur der Osttruppen z.b.V. 711*) oli kolonelleitnant Iffert.¹⁹

SSI ja politsei värvatud üksusi käsitati korrakaitseüksustena, mille värbamist okupeeritud aladel Haagi konventsioonid ei keelanud. *Schutzmannschaft* tähendaski algselt kaitsemeeskonda, korrakaitsejaid. *Schutzmannschaft*’id liigitati järgmiselt.

1. *Schutzmannschaft (Einzeldienst)* – leedu, läti ja eesti ning ukraina politsei. Kui tegemist oli uute politseiasutuste moodustamisega, tuli need moodustada vastavalt Saksa korrapolitsei (vt allpool) struktuurile. Politsei tegutses oma vastutusel, kuid Saksa politseiasutuste (korrapolitseiülem ja temale allunud kaitsepolitsei üle-

¹⁷ Halder an die Kommandobehörden des Ostheeres, Landeseigene Hilfskräfte im Osten, August 1942. BArch RH 19-III/492, I 184–208.

¹⁸ web.archive.org/web/20021220172752/http://www.angelraybooks.com/diewehrmacht/heer/ot.htm, 19. oktoober 2010, ei ole enam kasutusel.

¹⁹ Eesti idapataljonid Idarindel, 409.

mad linnades ja sandarmeeria ülemad maapiirkondades) järelevalve all.

2. *Schutzmannschaft*'i üksused (*Schutzmannschaft in geschlossenen Einheiten*) – kaitsepataljonid (*Schutzmannschafts-Abteilung*), hilisemad politseipataljonid. Himmler eraldas kõrgematele SSi ja politseijuhtidele ka numbrid: väegrupi Nord tagalapiirkonna ja Ostlandi riigikomissariaadi jaoks 1–50, väegrupi Mitte tagalapiirkonna jaoks 51–100 ning väegrupi Süd tagalapiirkonna ja Ukraina riigikomissariaadi jaoks 101–200. Pataljonide lisandudes anti ka suuremaid numbreid. Eesti pataljonid kandsid numbreid 29–42 ja 286–293, ajutiselt, 1942. aastal, kui SSi ja politseisüsteem üritas üle võtta 18. armee eesti julgestusgruppe, ka numbreid 281–286. Eesti tollipiirikaitsepataljonide numbrid olid 43–45.²⁰ Kaitsepataljonid allusid tsiviilvalitsuse alla antud aladel korrapolitsei ülemale, väljaspool aga väegrupi tagalapiirkonna kõrgemale SSi ja politseijuhtidele. Kaitsepataljonides kehtestati 1942. aastal politsei auastmed.²¹
3. Tuletõrje-*Schutzmannschaft* (*Feuerschutzmannschaft*) – senine tuletõrje.
4. *Abi-Schutzmannschaft* (*Hilfsschutzmannschaft*) – „tuleb moodustada vastavalt kohalikele erivajadustele politsei töökomandode jaoks ja *Wehrmacht*'i taotlusel ka sõjavangide valveks”. Eesti kontekstis mahtus selle kategooria alla Omakaitse.²²

Eesti keelde on sõna *Schutzmannschaft* tõlgitud kui kaitserühm või kaitsemeeskond.²³ Mälestuskirjanduses on kasutatud ka saksa kõnekeelset terminit *Schuma*-pataljon, samuti kaitsepataljon. Eestikeelses kirjanduses mõistet *Schutzmannschaft* peale kaitsepataljonide üldjuhul kasutatud

²⁰ Leedu, läti ja eesti politseipataljonide loetelud 1943–1944, BArch R 70/132.

²¹ Saksa politsei ohvitseriaastmed langesid kokku maaväe ohvitseriaastmetega. Eesti politseipataljonide ohvitserid olid aga enamasti endised Eesti sõjaväe ohvitserid, kes teenisid ka politseipataljonides oma ohvitseriaastmega, mida alates 1942. aasta lõpust hakati ühtlustama Saksa auastmete süsteemiga.

²² Daluge, *Schutzmannschaften in den Ostgebieten*, 6.11.1941. BArch R 19/326, 4–7.

²³ Vt nt „Üleskutse”, *Postimees* nr 49, 12. september 1941.

ei ole. Politseid nimetatakse välispolitseiks, eristamaks seda julgeoleku-politseist ja kriminaalpolitseist, tuletõrjet tuletõrjeks ning Omakaitse on Omakaitse.

Politseipataljonid (nagu ka idapataljonid) olid erinevas administraatiivses ja operatiivses alluvuses. Himmleri/Daluege (Kurt Daluege oli SSi korrapolitsei peameti ülem) käskkiri määras pataljonide administraatiivse alluvuse. Operatiivselt allusid nad vastava rindelõigu armeekorpuse juhatajale või diviisi ülemale ning väegrupi tagalas tagalapiirkonna juhatajale, ühele kolmest julgestusdiviisist, mõne konkreetse operatsiooni läbiviimiseks moodustatud lahingugrupi staabile, algul ka mõne saksa politseipataljoni ülemale. Näiteks 31. jaanuaril 1943 oli eesti politseipataljonide operatiivalluvus järgmine: 37. eesti politseipataljon ning 41. tagavara-politseipataljoni staap ja kolm kompaniid allusid 207. julgestusdiviisile, millele oli ajutiselt allutatud ka väegrupi Nord tagala staabile allunud 42. eesti politsei-pioneeripataljoni staap ja kolmas kompanii. 207. julgestusdiviisile allunud 40. eesti politseipataljon oli sel ajal ajutiselt allutatud 281. julgestusdiviisile, samuti nagu 42. eesti politsei-pioneeripataljoni 1. kompanii kaks rühma. Algselt 281. julgestusdiviisile allutatud 39. eesti politseipataljonist olid sel ajal diviisi enda käsutuses vaid staap, 1. ja 5. kompanii ning pool teisest ja pool neljandast kompaniist, ülejäänud kompaniid olid rindel. 285. julgestusdiviisile allus 38. politseipataljon ning oli allutatud ka 42. politsei-pioneeripataljoni 1. kompanii üks rühm.²⁴ Kogu sõja vältel oli tavaline, et eesti pataljonid olid rakendatud kompaniide ja rühmade kaupa erinevate diviiside ja väiksemate saksa üksuste alluvusse. 1944. aastal Narva rindel ja Sinimägedes ning Emajõe rindel allutati ka 20. eesti SS-diviisi ja piirikaitserügementide pataljone ühe- või mitmekaupa kas teistele eesti rügementidele või saksa üksustele. Näiteks 1944. aasta augustis ja septembris Kagu-Eestis ja Emajõel võidelnud Alfons Rebase lahingugrupp Rebane koosnes 46. eesti SS-rügemendi staabist, 47. eesti SS-rügemendi II pataljonist ning 5. eesti piirikaitserügemendi I ja III pataljonist.²⁵

²⁴ Übersicht der Sicherungskräfte, Stand v. 31.3.1943, Anlage 3 zu Bef. H. Geb. Nord Ia Nr. 211/43 geh., BArch RH 22/267, 54.

²⁵ Gliederungsübersicht, Stand von 29.8.1944, BArch RS 2-3/7.

1942. aastal vajasis Saksa relvajõud okupeeritud aladelt jätkuvalt uusi mehi. Vabatahtlike arv hakkas aga kokku kuivama, ka Eestis. See oli märgiks eestlaste reaktsioonist nii Saksamaa ebaedule rindel kui ka ebaõnnestunud okupatsioonipoliitikale. Vabad mehed hakkasid ka lihtsalt otsa lõppema: suurem osa oli juba kas sõjaväes või siis politseis, sõjajanduses ja mujal. 1943. aasta aprillis koostatud aruandes kirjutas Eesti-maa kindralkomissar Karl Siegmund Litzmann, et „1934. aastal oli Eestis 1,1 miljonit elanikku, neist loendati aastakäikudes 1916–1925 kokku 81 182 meest. Täna on rohkem kui 72 000 nende aastakäikude meest kas sõjaväes või siis bolševike poolt küüditatud või mõrvatud: 3500 vabatahtlikku Eesti Leegionis, 16 300 meest rindel (peale selle 800 vanemate aastakäikude meest), 26 400 meest tagalajulgestuses (peale selle 12 800 vanemate aastakäikude meest), 1700 meest tollipiirikaitstes ja rannakaitstes, 800 meest mõrvatud või langenud ja 23 400 meest küüditatud. Kui nendest 1934. aastal loendatud 10 aastakäigu meestest maha arvata loomulikkude surma surnud ja baltisaksa ümberasujad, siis on nende meeste arv, kes ei ole veel sõjaliselt rakendatud, äärmiselt väike.”²⁶ Selgituseks – tagalajulgestuse all pidas Litzmann silmas Omakaitset, rindeteenistusena käsitas ta ida- ja politseipataljone. Küüditatute hulka luges ta ka 1941. a suvel evakueeritud ja Punaarmeele mobiliseeritud. Ilmselt olid nendesse arvudesse arvatud ka Saksa okupatsiooni ajal hukatud ja vangistatud, kelle hulgas oli palju nooremaid mehi.

Elavjõu juurdevoolu tagamiseks tuli leida uusi lahendusi. Ühe võimaluse pakkus Relva-SS, kuhu alates 1940. aastast värvati ka germaani vabatahtlikke – norralasi, taanlasi, hollandlasi, flaamlasi jt. Relva-SSi välismaa vabatahtlike väeosi käsitati justkui millegi Prantsuse võõrleegioni taolisena – sealt ka nimetus *leegion*.²⁷ 28. augustil 1942 kuulutati välja Eesti SS-Leegioni värbamine. Vabatahtlikele lubati rindevoitlust eliitväeosas eestlastest ohvitseride juhtimise all. Hiljem hakati leegioni täiendama varjatud ja otseste mobilisatsioonidega, 1944. aasta jaanuaris

²⁶ Generalkommissar Litzmann and den Reichsminister für die besetzte Ostgebiete, 5.4.1943, BArch R 90/11, 8p–9.

²⁷ Vt nt SS-Obersturmführer Bernhardt, Käsitleb eesti piirikaitserügemente, 19.7.1944, Eesti Riigiarhiiv (edaspidi ERA) R-66.1.145, 61–62.

reorganiseeriti Relva-SSi eesti üksused 20. eesti SS-diviisiks. Diviisiga liideti veel *Wehrmacht*'i kolm eesti idapataljoni ja tagavarapataljon (endised julgestusgrupid). Kavandati ka teise diviisi formeerimist, mehed pidid tulema 1944. aastal formeeritud piirikaitserügementidest,²⁸ kuid Eesti mahajätmise tõttu jäi see vaid plaaniks.

Saksa vägede taganemisel muutusid vägruppide tagalapiirkonnad 1944. aastal uuesti lahingutegevuse piirkondadeks. Paljud nendel aladel tegutsenud ida- ja politseipataljonid jt kohalikest elanikest formeeritud üksused liideti kas olemasolevate või 1944.–1945. aastal formeeritud Relva-SSi diviisidega. Seoses sellega muutus senine germaani rassi eliitvägi, mille esimestest võõrleegionidest veel mehi puudulike rassitunnuste tõttu välja praagiti,²⁹ sõja teisel poolel suurel määral vaid mittesaksa diviiside kogumiks Relva-SSi väejuhatuse all. See väljendus ka SS-auastmetes: 1942. aastal nimetati mehi leegionärideks (näiteks *Legion-Obersturmführer*), 1943. aasta oktoobrist SS-vabatahtlikeks (*SS-Freiwilliger*) ja 1944. aasta suvest Relva-SS-lasteks (nt *Waffen-Hauptsturmführer der SS*). SS-ruunimärke tohtisid kraenurkadel kanda vaid Bad Tölzi junkrukooli vms SS-sõjakooli lõpetanud mehed. Võõramaalasi ei võetud SSi liikmeks – dokumentides oli näiteks eestlastel SSi liikmenumbri asemel sünniaeg.³⁰

Pärast Eesti mahajätmist 1944. aasta sügisel koondati kõik Saksamaale jõudnud eesti sõjaväelased Neuhammerisse (tänapäeval Świątoszów Poo-las), kus 20. eesti SS-diviis uuesti formeeriti.

Miks eestlased algul vabatahtlikena Saksa sõjaväkke ja hiljem ka mobilisatsiooniga kaasa läksid? Tuleb silmas pida järgmisi asjaolusid:

- 1) 1939. aasta septembris kuulutas Eesti end neutraalseks. Ühe või teise sõdiva poolega liitumine olnuks neutraliteedi rikkumine, kui Eesti polnuks okupeeritud;³¹

²⁸ Vt Generaloberst Lindemann an Reichsführer-SS, 19.6.1944, Telegramm, BArch RH 24-54 /171, 113–113p.

²⁹ Siiski otsustasid ka 1944. aasta üldmobilisatsiooni ajal Eestis füüsilised näitajad ja vanus, kas mobiliseeritu saadeti Relva-SSi väljaõppeüksusesse, politseipataljoni või piirikaitserügementi.

³⁰ Toomas Hiio ja Peeter Kaasik, „Estonian units in the Waffen-SS,” – Estonia 1940–1945, 946–949.

³¹ Vabariigi Presidendi otsus nr. 179 1. septembril 1939, Riigi Teataja (RT) nr 73, art 579 (1939). Vt ka Erapooletluse korraldamise seadus, RT nr 99, art 860 (1938).

- 2) riikluse hävitamine ja tsiviilisikute represseerimine sovetliku okupatsiooni ajal häälestas suure osa elanikkonnast antisovetlikult ning paljud olid valmis bolševike vastu võitlema. Eesti iseseisvus loodeti taastada sakslaste toel;
- 3) Saksa okupatsioonivõimude poliitika eeskätt nooremate aastakäikude meeste rakendamisel. Kehtestati üldine töö- ja teenistuskohustus okupeeritud alade elanikele, ülikooli astumise tingimuseks seati eelnev osalemine bolševismivastases võitluses jms;
- 4) tööpuudus – sõjaväkke astuti elatusvahendite hankimiseks. Seda tegid eeskätt endised Eesti kaadrisõjaväelased, peamiselt all-ohvitserid.

Eesti võime vabatahtlikke anda kahanes võrdeliselt Saksa sõjalise edu kahanemisega. Juba esimese varjatud mobilisatsiooniga 1943. a kevadel algas kõrvalehoidmine ja Soome põgenemine, mis muutus eriti massiliseks, kui 1943. a oktoobris kuulutati välja 1925. aastal sündinud kutsealuste väkkekutsumine. 30. jaanuaril 1944 väljakuulutatud mobilisatsiooni toetas oma raadiointervjuus Eesti Vabariigi viimane peaminister Jüri Uluots.³² Tema üleskutse mõju ei saa mõõta, kuid kindlasti kallutas see inimeste meelsust mobilisatsiooni toetamise suunas. Lõpuks tuleb silmas pida, et mobilisatsioon oli käsk, mille täitmisest kõrvalehoidjat ähvardas karistus.³³ Otsus mobilisatsiooniga mitte kaasa minna pidi olema hoolikalt läbi kaalutud või ideoloogiliselt tugevasti motiveeritud või pidi inimesel olema kindlus mobilisatsioonist tegelikult pääseda.

Eestlased polnud ainus Euroopa rahvas, kes Saksa relvajõudude koosseisus võitlesid. Siin aga tuleb mõista teiste riikide kodanike teistsuguseid valikuid. Eesti, Läti ja Leedu olid esmalt okupeeritud NSVLi poolt ning Saksa väkke astunud leedulased, lätlased ja eestlased võitlesid

³² Intervjuu kokkuvõte avaldati ajakirjanduses. Vt nt: „Praegune aeg on otsustav Eesti olevikule ja tulevikule: Professor J. Uluotsa jutuajamine praeguse olukorra kohta”, *Postimees* nr 31, 8. veebruar 1944.

³³ 1904.–1923. aastal sündinud meeste kaitseteenistusse kutsumise määrus, 30. jaanuar 1944, AT nr 3, art 5, § 4 (1944). Karistamise alusena viidati Eesti sõjaväe kriminaalseadustikule ja otsustajaks määrati sõjaerikohus.

NSVLi, mitte oma riigi vastu – nad võitlesid vaenlase sõjaväes. Teisiti oli see Norra, Taani, Belgia, Hollandi, Prantsusmaa jt vabatahtlike puhul, kes võitlesid kas ideoloogiliselt motiveerituna või ka neile antud lubaduste ajal vaenlase sõjaväes. See oli nende hilisema riigireetmise eest karistamise õiguslik põhjendus. Idaeurooplased ja ka nn Euroopa vabatahtlikud pidid truudust vanduma Saksa relvajõudude ülemjuhatajale Adolf Hitlerile ja nad võitlesid Saksa staapide ja kõrgemate peakorterite alluvuses.³⁴ 20. eesti SS-diviisi staap koosnes peaaegu eranditult sakslastest. Kaitsepataljonide formaalseteks ülemateks olid esialgu saksa politseiohvitserid, hiljem oli iga pataljoni juures saksa sideohvitser koos mõne allohvitseri, alamväelase ja sõjaväeametnikuga.

Kolmanda rühmana eristuvad Saksamaa liitlas- ja marionettriikide sõjaväelased, kelle riigid olid NSVLiga sõjas ja kes võitlesid oma armeedes ja oma väejuhatuste alluvuses. Idarindel sõdisid Soome, Itaalia, Ungari ja Rumeenia armeed ja armeekorpused ning horvaadi ja slovaki diviisid, aga ka hispaanlaste Sinine Diviis.

Kui palju Eesti kodanikke ja elanikke Saksa sõjaväes teenis? Täpset vastust ei ole. Erinevate arvude väljapakkujad ei määratle üldiselt, mida nad peavad Saksa sõjaväeks. Arvestades ühelt poolt eestlastest formeeritud erinevate *Wehrmacht*'i, Relva-SSi ja politsei üksuste hulka ning teiselt poolt sõjaväe ja tsiviil sfääri piiri ähmasust totaalse sõja ajal – pidades silmas nii Omakaitset kui ka mitmesuguseid sõjaväe abiteenistusi –, on erinevate vastuste arv üsna võrdne vastata üritajate arvuga ja kõigil on endale seatud raamides õigus. Kuid needki arvud on vaid hinnangud, sest säilinud on vaid väheste Saksa relvajõudude eesti üksuste nimekirjad. Eri

³⁴ Näiteks eesti kaitsepataljonide liikmete vande tekst: „Käesolevaga kohustun ma vabatahtlikult teenima Saksamaa Eestis asuva armee poolt formeeritavates vabatahtlikes kaitsepataljonides kuni idasõjakäigu lõpuni. Mind on teavitatud Saksamaa hädateenistuskorralduse kehtivusest ja eriti sellest, et minu ja minu perekonna majanduslik heaolu tagatakse selle korralduse alusel. Ma kohustun olema ustav ja kuulekas Saksa Riigi Juhile Adolf Hitlerile ja mulle määratud ülematele ning oma kohustusi südametunnistusega täitma. Mind on teavitatud spionaaži, riigireetmise ja teenistussaladuse hoidmise kohta. Nende kohta seatud määruste mittetäitmisel ootab mind kõige karmim karistus Saksa sõjaõiguse järgi.” (Dienstanzweisung für die estnische Schutzmannsch.-Stamm-Abteilung und die estnische Pionier-Schutzmannsch.-Abteilung, 28.10.1941, BArch RH 22/255, 128 jj).

eesti üksused eksisteerisid ise ajal, mehed liikusid ühest üksusest teise ja nimekirjade puudumise tõttu ei ole võimalik kokku lugeda, kui palju teenis eesti üksustes erinevaid isikuid. Sõjajärgsel ajal, kui oleks olnud võimalik mälestusi koguda ja tervikpilt enam-vähem taastada, seda ei tehtud, sest Saksa sõjaväes teenimist polnud mõistlik eksponeerida ei idas ega läänes. NSVLi julgeolekuasutusi tervikpilt ei huvitanud – karistamiseks piisas konkreetse isiku seosest Saksa relvajõududega. Nüüdseks aga on juba nii palju aega mööda läinud, et raske on kindlaks teha isegi ohvitsere, rääkimata allohvitsерidest ja sõduritest.

Vabatahtlikud eesti üksused

Vabatahtlike üksusi on võimalik liigitada üksusteks, mida rakendati väljaspool Eestit, ja üksusteks, mis formeeriti Eestis rakendamiseks. Algupeale polnud Eesti jaoks mõeldud korrapolitsei pataljon Ostland, mis formeeriti Saksamaal, enamik eesti julgestusgruppe/idapataljone ja 1941. aasta varasügisel formeeritud kaitsepataljonid/politseipataljonid³⁵ hiljem antud numbritega 37–42. Eestisse oli plaanis esialgu jätta kaitsepataljonid numbritega 29–35. Koos viimastega formeeritud 36. kaitsepataljon kavandati algusest peale rindepataljoniks.

Eesti vabatahtlikud korrapolitsei pataljonis Ostland

1939.–1940. aasta sügisel ja kevadel lahkus Eestist, Lätist, Leedust ja mõnest teisest Ida-Euroopa riigist saksa vähemus. Neid nimetati ümberasujateks (*Umsiedler*). Nad arvati Saksa kodakondsusse ja nad loobusid senisest kodakondsusest.³⁶ Ümberasumisest erinevatel põhjustel kõrvale

³⁵ Kõik senised kaitsepataljonid – *Schutzmannschafts-Bataillonen* – nimetati politseipataljonideks 1943. aasta sügisel. Alljärgnevalt käsitatakse eesti üksuste kontekstis termineid *kaitsepataljon* ja *politseipataljon* samatähenduslikena.

³⁶ Vt Protokoll Eestis asuva saksa rahvusgrupi Saksa Riiki ümberasustamise kohta, ratifitseeritud Vabariigi Presidendi poolt 16. oktoobril 1939, RT: Eesti Vabariigi lepingud välisriikidega, nr 17, art 29 (1939).

jäänud saksa vähemuse liikmed jäid 1940. aastal Nõukogude okupatsiooni alla ega jäänud repressioonidest puutumata. 1941. aasta 10. jaanuaril sõlmisid NSV Liit ja Saksamaa Riias lepingu niinimetatud järelümberasumise (*Nachumsiedlung*) kohta Lätist ja Eestist, Leedu kohta sõlmiti eraldi leping.³⁷ Saksamaale asus veel tuhandeid sakslasi, kuid koos nendega veel hulk eestlasi, lätlasi, venelasi jt rahvuste esindajaid, kes suutsid tõestada oma saksa päritolu. Ümberasumiskomisjonide sakslastest liikmed ei ajanud selles asjas just juuksekarva lõhki ja sovettidest liikmed ei tundnud kohalikke olusid.³⁸

Järelümberasujad eristati ümberasujateks (*Umsiedler*), kes said Saksa kodakondsuse ja paigutati enamasti endistele Poola aladele, ning põgenikeks (*Flüchtlinge*), kes paigutati esialgu põgenikelaagritesse. Viimaste hulka arvati enamik mittesakslasi.³⁹ Ümber- ja järelümberasumisega läks Saksamaale teiste hulgas vähemalt 56 kaadriohvitseri.⁴⁰ Osa mehi oli juba Nõukogude julgeoleku poolt arreteeritud, nemad vabastati ja saadeti Saksamaale. Ilmar Raamoti mälestuste järgi oli 1941. a suvel pataljoni Ostland õppelaagris 68 eesti ohvitseri.⁴¹ Tema arvestas ka reservohvitseri.

Kui algas sõda Saksamaa ja NSV Liidu vahel, teatas hulk põgenikelaagrites olnud lätlastest ja eestlastest järelümberasujaid oma valmisolekust sõtta minna. Loodeti osaleda oma kodumaa vabastamises ning samuti, et vabatahtlik võitlus bolševike vastu soodustab kodumaale taga-

³⁷ Dokument 285, „Vereinbarung zwischen der Deutschen Reichsregierung und der Regierung der UdSSR über die Umsiedlung von Reichsdeutschen und Volksdeutschen aus dem Gebieten der Lettischen und Estnischen Sozialistischen Sowjetrepubliken in das Deutsche Reich vom 10. Januar 1941,“ – Diktierter Option: die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939–1941: Dokumentation zusammengestellt und eingeleitet von Dietrich A. Loeber (Neumünster: K. Wachholtz, 1972), 545–577.

³⁸ Vt Dokument 207, „Eckert, Bericht über den bisherigen Verlauf der Umsiedlung in Lettland und Estland,“ *ibid.*, 315–322.

³⁹ Dokumenten 202–206, *Ibid.*, 303–314.

⁴⁰ Rein Helme, „Baltisakslastest ohvitserid Eesti kaitseväes,“ – Umsiedlung 60: Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eestist: 24. novembril 1999 Tallinna Linnarhiivis toimunud konverentsi ettekanded, koost Sirje Kivimäe (Tallinn: Baltisaksa Kultuuri Selts Eestis, Tallinna Linnarhiiv, 2000), 49–50.

⁴¹ Luule Rand, „The resettlement of German Minority from Estonia 1939–1941,“ – Estonia 1940–1945, 38–43; Ilmar Raamot, Mälestused, 2. osa (Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1991), 243.

sipääsemist (ümberasujate tagasipöördumine ei olnud ette nähtud ka pärast Balti riikide vallutamist).⁴² Alates 6. juulist 1941 koondati eesti vabatahtlikud Berliini-lähedasse Stahnsdorfi õppelaagrisse, et nad välja õpetada ja korrapolitsei (*Ordnungspolizei*)⁴³ pataljonina idarindele saata. Hiljem suunati samasse ka lätlased ning mõne aja pärast paigutati pataljon Frankfurti Oderi ääres. Pataljonis oli kaks eesti kompaniid ja üks läti kompanii. Pataljoniülem oli läti kolonel Herberts Brašnevics (Braschnewitz, 1892–1969), kes oli ühtlasi läti kompanii ülem. Kahekompaniilise eesti poolpataljoni ülem oli augustist novembrini 1941 major Henn Sarmiste.⁴⁴

1941. a augustist oktoobrini oli pataljoni ametlik nimetus politsei-reservpataljon Ostland, alates oktoobrist 33. reservpolitseipataljon. Mõnikord on pataljoni nimetatud ka politseipataljoniks Kiev. 10. oktoobril 1941 saadeti pataljon Ukrainasse ja jaotati seal kompaniide kaupa eri üksuste operatiivalluvusse. Eestlaste 2. kompanii oli Dneprogressi hüdroelektrijaama juures (ülem kapten Paul Laamann, hiljem leitnant Rudolf Steinpick), 3. kompanii (ülem kapten Hugo Siim) tegutses kuni 1942. a veebruarini Kiievi lähistel saksa 304. reservpolitseipataljoni alluvuses ning määrati siis Kiievisse politseiteenistusse. Ostlandi pataljonis oli palju kõrgharidusega mehi, keda komandeeriti *Sonderführer*'itena teiste väeosade ja asutuste juurde või vene keele tõlkideks.⁴⁵

⁴² Dokument 214, „Himmler. Anordnung 43/AS: Einteilung der Flüchtlinge aus Estland und Lettland. 4. August 1941”, Diktierter Option, 333–334.

⁴³ Korrapolitsei oli Saksa üleriigiline politsei, mis linnades tegutses kaitsepolitsei (*Schutzpolizei*) ja maapiirkondades sandarmeeria (*Gendarmerie*, mitte segi ajada sõjaväepolitsei – välisandarmeeriaga). Korrapolitsei oli sõjaväestatud organisatsioon ning II maailmasõjas võitlesid *Wehrmacht*'i ja Relva-SSi üksuste kõrval ka politsei- ja reservpolitseipataljonid. Politseiuksuste ülesanne oli põhiliselt tagala julgestamine ja võitlus partisanidega, kuid neid rakendati ka rindel. 1930. aastate lõpul liideti Saksamaal riiklikud julgeolekuasutused NSDAP julgeolekuasutustega (SS ja SD). Seejärel moodustas korrapolitsei ühe SSi peameteist (*Hauptamt der Ordnungspolizei*).

⁴⁴ Aastani 1935 Heinrich Stunde (1897–1947). Enne Saksamaale siirdumist teenis Eesti õhukaitse suurtükiväegrupis. Arreteeriti 1945 NSVLi julgeoleku poolt ja lasti maha.

⁴⁵ Avdy Anderson, „Eesti vabatahtlikud Ukrainas ja Kiievis,” Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, 6. kd, Surutud vastu sein, toim Richard Maasing jt (Stockholm: EMP, 1958), 92–93; Raamot, 240–253, 279–287; Henn Sarmiste NKGB uurimistoimik, Eesti Riigiarhiivi filiaal (edaspidi ERAF) 129SM.1.28548.

1942. a septembris, kui hakati formeerima Eesti SS-Leegioni, taotles SSi peamet pataljoni eestlaste saatmist leegioni. Kuid veel detsembris pidi Himmler isiklikult helistama Ukraina kõrgemale SSi ja politseijuhile Hans-Adolf Prützmannile ning paluma tal Ostlandi 421 eestlasest 350 kohe leegioni saata. Ostlandi mehed jõudsid Debica õppelaagrisse 1942. aasta detsembrist 1943. aasta märtsini, aga ka hiljem.⁴⁶ Kui palju eestlasi Ostlandi pataljonist läbi käis, pole teada.

Eesti julgestusgruppid/idapataljonid

Formeerimise ajendid ja üldised juhtnöörid

13. augustil 1941 kirjutas 4. tankiarmee kindralstaabi ülem kolonel Walter Charles de Beaulieu väegrupi Nord ülemjuhatusesele, et *Einsatzgruppe A* juhataja Walter Stahlecker on teinud ettepaneku formeerida lätlastest erikomandod ja vabatahtlike pataljonid võitluseks partisanide vastu. Ilmselt pidas Himmler oma ülalpool viidatud 25. juuli kirjas samuti silmas Stahleckeri kogemusi lätlastega. Kolonel de Beaulieu toetas ettepanekut, sest partisanide tegevus muutuvat Saksa vägede edasitungil järjest aktiivsemaks ning lätlaste rakendamine vähendaks nii rindeüksuste kui ka tagalat julgestava 285. julgestusdiviisi koormust. Kolme päeva pärast küsis väegrupi Nord kindralstaabi ülem kindralleitnant Kurt Brennecke OKH operatiivosakonnalt, kas eesti ja läti üksuste ajutine [originaali rõhutus] formeerimine on välispoliitiliselt võimalik. Ta lisas, et eestlaste ja lätlaste rakendamine võimaldaks vabastada Saksa väed tagala puhastamise ja partisanivastase võitluse ülesannetest.⁴⁷ See kirjavahetus võib

⁴⁶ SS-Gruppenführer Berger an den Reichsführer-SS, 3.9.1942; Persönlicher Stab des Reichsführers-SS an SS-Gruppenführer Berger, 10.9.1942; Himmler an SS-Obergruppenführer Prützmann, 8.12.1942, kõik BArch NS 19/382; Estnische SS-Legion, Regiments-Tagesbefehl Nr. 10, 30.12.1942, ERA R-67.2.1, 20; Regiments-Tagesbefehl Nr. 5/43, 17.1.1943; Regiments-Sonderbefehl Nr. 7/43, 27.1.1943; Regiments-Tagesbefehle 10 ja 11 /43, 29.1. ja 4.2.1943, ERA R-67.2.2, 10, 14, 18, 20.

⁴⁷ Kommando der Panzergruppe 4 an der Chef des Generalstabes an Heeresgruppe Nord, 13.8.1941; Der Chef des Generalstabes dem O.K.H./Op.Abt, 16.8.1941 (Entwurf), mõlemad BArch RH 19-III/492, 285, 284.

osutada alanud konkurentsile SSi ja politsei ning maaväe vahel inimressursi pärast okupeeritud aladel – oma haldusalas oli Himmler kohalike rakendamise juba kolm nädalat varem positiivselt otsustanud.

12. augustil 1941 oli Tartu ülikooli rektori kt Edgar Kant saatnud „kõrgeimale väejuhatusesele” kirja ning osutanud eesti rahva ja ennekõike eesti noorte meeste valmisolekule võidelda bolševike vastu. Ta tegi ettepaneku moodustada eesti üksusi, mis võitleksid rindel Saksa poolel. 18. armee kindralstaabi ülem kolonel Wilhelm Hasse edastas kirja väegrupi Nord ülemjuhatusesele ja kirjutas kaaskirjas, et arvestades vallutatud alade suurust ja vajadust nende kiire rahustamise järele toetab 18. armee Kanti ettepanekut. Ta lisas, et ei ole 18. armee pädevuses otsustada, kas eestlastest moodustatakse eraldi üksused või antakse neile võimalus võidelda Saksa üksuste koosseisus. „Juhin igal juhul tähelepanu, et paljud eesti vabatahtlikud on osutanud lahinguüksustele väärtuslikku abi luure- ja julgestusülesannete täitmisel nii rindel kui ka tagalas. Väga tihti on eesti vabatahtlikud rõhutanud oma soovi osaleda võitluses. Samuti teatavad paljud eestlased iga päev soovist astuda Saksa relvajõudude teenistusse,” lõpetas ta oma kirja.⁴⁸

Oma vabatahtlikkuse põhjustest on kirjutanud julgestusgruppide endised liikmed.

Aleksei Järvela: „Aastapikkune kommunismi kogemus oli teinud meie rahva kaitsevõimetuks, röövides meilt nii relvad kui ka varustuse. Ei jäänud teist võimalust, kui astuda major Vase formeeritavasse pataljoni, et saada relvad ja varustus võitluse jätkamiseks stalinliku vägivalla vastu.”

Harry Abel: „Silme ees seisis 1940. ja 1941. a koletud pildid Eesti Vabariigi annekteerimisest, Punaarmee jõhkrast sissemarsist ja meie rahvusliku kaitseväge hävitamisest, süütute inimeste Siberisse küüditamisest ning kõikjale jõudvatest tapatalgutest. Siis me tundsim, et kõik need kuriteod vajasis kiiret kättemaksu.”

⁴⁸ Stellvertretender Rektor der Universität Tartu Prof. Edgar Kant an die Oberste Heeresleitung, 12.8.1941, BArch RH 19-III/492, 283, 282.

Guido Reinvald: „Sõjaväkke astuma innustas meid võigas pilt mõrvatutest ühishauas. Kuna elavalt oli meeles ka küüditamine, mõistsime lõplikult, kellega tegemist, ja tahtsime kaasa aidata Eesti vabastamisele. Oli veel teine põhjus. Mitmed meist tahtsid astuda ülikooli, ka mina. [...] Ülikooli astujaile oli tookord seatud tingimus: enne tuli teenida aasta sõjaväes või Omakaitstes. Isa soovitas meil minna sõjaväkke. Esiteks see pärast, et läheme välja kodumaa vabastamise eest. Teiseks: sõjaajal teenitud aasta arvestatakse kahekordselt.”

Heino Rass: „Pärast seda, mida nõukogude võim meie maal korda saatis, olime valmis liituma kas või vanakuradi endaga, peaasi, et saaksime relvi ja võimaluse luua eesti sõduritest koosnevaid üksusi.”

Albert Poopuu: „Teenisin Eesti kaitseväes aega,⁴⁹ kui sõda algas. Olime Petseri laagris. Meid sõidutati kohe Venemaale, Staraja Russasse ja hiljem Porhovi alla. Seal lasime viie poisiga jalga Eestimaa poole. Kuid Eestisse me ei jõudnud. Kohalikud elanikud, venelased, andsid meid sakslastele välja. Meid viidi Saksamaale Königsbergi lähedale vangilaagrisse.⁵⁰ Oktoobri alguses viidi laagrist kolm eesti ohvitseri ja kolm allohvitseri Eestisse Narva. Seal moodustas kapten [Oskar] Puusepp eesti kompaniid. Tema nõudis meid laagrist välja. Meile anti kohe saksa vorm selga ja pandi 185. julgestusgruppi teenima.”⁵¹

Vastuseks kolonel Hasse 18. augusti kirjale andis kindralleitnant Brennecke 25. augustil eesti üksuste formeerimise eeskirjad, mis annavad aimu ka üldpoliitilistest kaalutlustest: „Mittesoovitava poliitilise arengu välistamiseks tuleb eestlaste osalemine võitluses bolševismi vastu kõne alla ainult julgestusdiviiside ülesannete raames. Eesti vabatahtlike võt-

⁴⁹ Kirjutaja pidas silmas Punaarmee 22. eesti territoriaalset laskurkorpust – Eesti sõjaväkke kutsutud ajateenijaid pärast Eesti okupeerimist ja Eesti sõjaväe ümberkorraldamist koju ei lastud.

⁵⁰ Eestlasi hoiti Königsbergi lähedal Stablacki (tänapäeval Dolgorukovo) aedlinnas asunud sõjavangilaagris.

⁵¹ „Aleksi Järvela 181/3,” „Harry Abel 182/5, 659/5,” „Guido Reinvald 182/8,” „Heino Rass 185/22, 658/4,” „Albert Poopuu 660/18,” – Eesti idapataljonid Idarindel, 51–52, 59–60, 107–108, 268, 276.

mine saksa üksustesse on keelatud. Kui seni on teisiti toimitud, tuleb rakendatud abinõud tühistada. [---] Nendel meetmetel ei ole mingisugust mõju Eesti ruumi poliitilise korralduse lõplikule reguleerimisele.”⁵²

25. novembril 1941 reguleeris OKH *Wehrmacht*’ile operatiivselt allutatud leedu, läti ja eesti kaitsepataljonide ning *Wehrmacht*’ile alluvate julgestusgruppide staatuse ja nimetused:

„1. 16. ja 18. armee ning väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja formeeritud leedu, läti ja eesti üksused tuleb personali-, kohtualluvuse ja distsiplinaarküsimustes allutada kui abipolitseiüksused väegrupi Nord kõrgemale SSi ja politseijuhile. Operatiivselt ja hooldusküsimustes alluvad need nagu seni armeedele või väegrupi Nord tagalapiirkonna juhatajale.

2. Abipolitseiüksused kannavad armeede juures nimetust *Sicherungs-Abteilungen* (julgestusgrupid) ja väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja juures [originaali rõhutused] *Schutzmannschaftsabteilungen* (kaitsepataljonid) või *Schutzmannschaft*, kui nad on rakendatud politsei- või vahiteenistusse. Eristamaks julgestusgruppe ja kaitsepataljone, lisatakse rahvuslik päritolu ja number või formeerimise koht, näiteks *Estnische Sicherungs-Abteilung 181* või *Estnische Schutzmannschafts-Abteilung Dorpat*. Sõjalised nimetused, nagu pataljon, kompanii jne, on keelatud.”⁵³

Partisaniliikumine sundis OKHd otsima reserve uute julgestusüksuste komplekteerimiseks. „Ilma Saksa tugipersonalita sadakonnad”⁵⁴ ja „Saksa tugipersonaliga ratsasadakonnad”, nagu OKH nimetas vastavalt eestlastest, lätlastest ja leedulastest formeeritud julgestusüksusi ning peamiselt kasakatest ja ukrainlastest sõjavangidest formeeritud ratsaeskadrone, olid end positiivselt näidanud. 9. jaanuaril 1942 käskis OKH formeerida uusi sadakondi usaldusväärsetest nõukogude korra vastu vaenulikult

⁵² Der Chef des Generalstabes, Aufstellung estnischer Truppenteile, 25.8.1941, BArch RH 19-III/492, 280–281.

⁵³ OKH an Heeresgruppe Nord, 25.11.1941, BArch RH 19-III/492, 274.

⁵⁴ *Hundertschaft*, kompanii asemel kasutatud termin.

meelestatud sõjavangidest ja tsiviilelanikest. 11. jaanuaril 1942 teatas OKH, et kaalub kuni rügemendisuuruste üksuste moodustamist võimalikult väikese saksa tugipersonaliga ning palus väegruppe teavitada oma võimalustest (s.o relvade, varustuse ja saksa tugipersonali olemasolu) selliseid üksusi formeerida ning ühtlasi hinnata võimalusi kohalike elanike ja sõjavangide rakendamiseks väegrupi võimualal.⁵⁵

Ka 18. armee ülemjuhatus käskis formeerida 16 sadakonnaga julgestusrügemendi. Esmalt tuli formeerida neli eesti sadakonda Narvas 186. eesti ja neli [ingeri]soome sadakonda Gorjes Volossovo lähedal 187. soome julgestusgrupina.⁵⁶ OKH initsiatiiv pörkas *Wehrmacht*'i ülemjuhataja Adolf Hitleri vastuseisule. 10. veebruaril 1942 peatas ta baltlaste ja ukrainlaste värbamise: „Füürer on otsustanud, et tuleb loobuda Ukraina ja Balti väekoondiste edasisest formeerimisest lahinguvõimelisteks üksusteks, mis on ette nähtud julgestus- ja rindeoperatsioonideks. Uute üksuste värbamine, mis riigikomissariaatides on lubatud vaid SSi riigifüüreri loal, ei tohi väljuda elanike kohalikesse politseiüksustesse kutsumise raamidest.” Põhjuseks olid ukrainlaste ja baltlaste igapäevased märgu- ja palvekirjad Hitlerile, milles peaaegu alati sisaldus soov osaleda bolševismivastases võitluses niipea kui võimalik. OKW soovitas edaspidi sellistele kirjadele vastata: „Vajadus sõjalise abi järele puudub. Ühisele eesmärgile ja sõjalistele huvidele on kasulikum, kui võitlusvalmis jõud astuvad korrakaitse- või julgestusteenistusse okupeeritud aladel. Seepärast on *Führer* ja Kõrgeim Ülemjuhataja otsustanud, et need jõud koondatakse *Reichsführer*-SSi juhtimise alla.”⁵⁷

Esile tõusid teistegi võimuharude huvid: tsiviilokupatsiooni-valitsuse riigi- ja kindralkomissarid ei toetanud sõjaväe värbamisi oma territooriumil, sest parimas eas kvalifitseeritud tööjõudu ei jätkunud. Ka SSi ja politseisüsteem vajab järjest rohkem mehi. Peagi algas eesti ja läti

⁵⁵ I. A. gez. Paulus, an die Oberkdos. der Heeresgruppen, die A.O.K. 9. 1.1942; Fernschreiben an H.Gr.Nord, 11.1.1942, 22.30, BArch RH 19-III/492, 270–272.

⁵⁶ Generalleutnant von Tiedemann, Aufstellung von estn. Sich. Abteilungen für A.O.K, 18. 2.2.1942, BArch RH 26-207/14a.

⁵⁷ Fernschreiben SSD an Heeresgruppe Nord, 10/2 21.30; I. A. gez. Freiherr v. Buttler, Anträge von Ukrainern und Balten auf Einstellung in die Deutsche Wehrmacht, 23.2.1942, mõlemad BArch RH 19-III/492, 269, 273.

vabatahtlike värbamine SS-leegionidesse. 30. märtsil 1942 kirjutas Eesti-maa kindralkomissar Karl-Siegmund Litzmann väegrupi Nord tagalapiirkonna juhatajale ja sõjaväe välikomandantidele Eestis, mereväe juhatajale Ostlandi riigikomissariaadis, SSi ja politseijuhtidele, Julgeolekupolitsei ja SD ülemale, riigiraudtee ja riigiposti esindajatele, organisatsioonile Todt ning Eesti Omavalitsusele, protesteerides erinevate värbamisaktsioonide vastu Eestis. Ta kirjutas, et Eestist värvatakse mehi kaitsepataljonidesse, SS-üksustesse, piirivalvesse, julgeolekupolitseisse, piiriomakaitse, Riigi Töteenistusse, organisatsiooni Todt vahikomandodesse, objektide valvesse ja autotranspordiettevõtetesse. „[---] Arvestades asjaolu, et bolševikud küüditasid märgatava osa tööväimehistest meestest, mille tõttu maa tootmisvõime on tugevasti kannatanud, näen end olevat õigustatud üksikud värbamised keelata või neid ajutiselt piirata. Kui maa peab ka edaspidi täitma sõjaväe ja elanikkonna toitmise ülesannet, mõjub jätkuv tööjõu äraviimine laastavalt eelkõige põllumajandusele ja mõjutab tundavalt rinde olukorda. [---]”⁵⁸

24. märtsil 1942 andis OKH kindralstaabi ülem kindralooberst Franz Halder väegruppidele juhtnöörid okupeeritud idaalade elanikest julgestusüksuste formeerimise kohta. Väegruppidel keelati uute julgestusüksuste formeerimine kohalikest elanikest, välja arvatud krimmitatarlased; lubati jätkata ka Kaukaasia muhameedlaste, turkestani, georgia ja armeenia leegionide värbamist. Olemasolevad üksused võisid alles jääda ja neid lubati ka täiendada, kuid nad ei tohtinud olla suuremad kui pataljon. Julgestusüksuste formeerimine okupeeritud idaalade elanikest oli lubatud ainult riigikomissariaatides SSi riigifüüreri korraldusel. Kui rindel tekkis vajadus uute üksuste järele, tuli neid taotleda Himmlerilt.⁵⁹

17. aprillil 1942 teatas OKH väegruppidele, armeedele ja tanki-armeedele ning väegruppide tagalajuhatajatele, et OKW otsusel tuleb okupeeritud alade elanikest moodustatud üksusi, mis osalevad relvastatud võitluses bolševismi vastu, käsitada kui sõjaväge (*Truppe*). 26. mail 1942 andis OKH eeskirjad välismaa vabatahtlike väekoondiste liikmetele

⁵⁸ Litzmann, der Generalkommissar in Reval, 30.III.42 Nr. 5669, ERA R-65.1.2, 27.

⁵⁹ I. A. Halder, an die Oberkdos. der Heeresgruppen, Aufstellung von Kampf- und Sicherungsverbänden aus Landeseinwohnern im Osten, 24.3.1942, BArch RH 19-III/492, 267–268.

auastmete andmise, ametikohtadele määramise, ülendamise, degradeerimise jms kohta. *Wehrmacht*'i alluvuses formeeritud vabatahtlike üksuste liikmetel varem sõjaväelisi auastmeid ei olnud.⁶⁰

Väegrupi Nord vabatahtlike üksuste koosseis ja nomenklatuur

Eesti, läti ja leedu julgestusgrupid ning idapataljonid Saksa armees erinesid oma koosseisu poolest nii venelastest, valgevenelastest ja ukrainlastest kui ka türgi-tatari rahvastest moodustatud pataljonidest. Baltlaste pataljonides oli saksa personali vähem. Seda põhjendati eeskätt baltlaste parema saksa keele oskusega. Baltlasi peeti ka usaldusväärsemaks ja nende haridustase oli kõrgem. Alljärgnev tabel esitab eesti julgestusgruppide isikkoosseisu 1942. a kevadel.

Tabel 1. Eesti julgestusgruppide isikkoosseis 1. mail 1942⁶¹

	Julgestusgrupid						Tagavara- väljaõppe- pataljon	Kokku
	181.	182.	183.	184.	185.	186.		
Ohvitserid	18	20	23	18	18	14	13	124
Allohvitsid	65	92	116	88	88	42	52	543
Sõdurid	482	608	699	544	532	195	265	3325
+ sakslased								
Allohvitsid	3	1	1	2	1	1	2	11
Sõdurid	7	8	8	9	5	5	5	47
Kokku	575	729	847	661	644	257	337	4050

Tüüpkoosseisust hoolimata erines meeste arv pataljoniti: 183. julgestusgrupile allus üks sadakond rohkem ning 186. julgestusgruppi ei komp-

⁶⁰ I. A. Müller an die Heeresgruppen, Armeen und Panzerarmeen im Osten, die Befehlshaber Heeresgebiet Nord, Mitte, Süd, Strafrechtspflege, 17.4.1942; Bestimmungen über Stellenbesetzung, Beförderung, Rangverlust und Dienstgradherabsetzung für ausl. Freiw. Verbände, 26.5.1942, mõlemad BArch RH 19-III/492, 266, 257.

⁶¹ Kdt. r. a. 583, Stärkemeldungen der estnischen Sicherungsgruppen, 7.5.42, BArch RH 23/278.

lekteeritud täielikult. Erinevalt slaavi idapataljonidest ja türgi-tatari pataljonidest ei olnud balti rahvaste pataljonide koosseisus ühtegi saksa ohvitseri. Saksa sideohvitser komandeeriti pataljoni üksusest, millele pataljon operatiivselt allus, ja ta ei kuulunud pataljoni koosseisu.

Edaspidi tuli Saksa väejuhatusel kasutada järjest rohkem nii sõjavangidest kui ka okupeeritud alade elanikest formeeritud erineva otstarbega väeosi. Skeemid nr 1 ja 2 esitavad väegrupile Nord (s.o *Wehrmacht*'ile) administratiivselt allunud idaüksused 1942. aasta oktoobris ja 1943. aasta septembris. Tuleb silmas pidada, et väegrupi Nord tagalapiirkonna juhatajale ja kolmele julgestusdiviisile allus operatiivselt veel hulk SSi ja politsei alluvuses olnud kaitsepataljone jt üksusi, mida alljärgnevad tabelid ei kajasta ja millest tuleb juttu kaitsepataljonide peatükis.

Skeemidelt on näha, et kui 1942. aastal allusid väegrupile Nord vaid eestlaste, lätlaste, leedulaste pataljonid-kompaniid ning idaslaavi sõjavangidest formeeritud idapataljonid ja ratsaväeüksused, mida põhiliselt rakendati vahiteenistuseks ja võitluseks partisanide vastu, siis 1943. aasta sügisel oli pilt juba kirevam. Esiteks oli alanud niinimetatud Pantriliini (*Panther-Linie*) väljaehitamine ja selleks oli siia toodud hulk ehitusüksusi. Teiseks oli alanud eestlaste ja lätlaste üleviimine *Wehrmacht*'i alluvusest Relva-SSi alluvusse ning nende väljavahetamine põhjakaukaaslaste, armeenlaste jt vastu. 1943. a sügise seisuga kajastav skeem 2 on ekslik selles mõttes, et ehkki eesti idapataljonid olid suvel formaalselt allutatud Relva-SSile, polnud Relva-SS neid vastu võtnud ja pataljonid paiknesid oma endistes asukohtades. Kolmandaks sagesid 1943. aasta sügisel juhtumid, kus venelastest ja kasakatest formeeritud pataljonid tõtsid oma ülemate vastu mässu või läksid koguni partisanide poole üle. 1943. aasta sügisel suunas Saksa väejuhatust need pataljonid järk-järgult läänernerindele. Ingerisoomlaste pataljon saadeti Soome.⁶²

Tagasihoidliku arvestuse järgi (üks kompanii ≈ 100 meest) allus sel ajal väegrupile Nord kokku vähemalt 20 000 eestlast, lätlast, leedulast ja NSVLi rahvaste liiget.

⁶² Heeresgruppe Nord an A.O.K. 16, A.O.K. 18, Befh. H. Geb. Nord, 24.9.1943; der Chef des Generalstabes der AOK 18 dem Oberkommando der Heeresgruppe Nord, 26.9.1943, mõlemad BArch RH 19-III/252, 14, 16.

Julgestusgruppide formeerimine

18. armee ülemjuhataja kindraloberst Georg von Küchler andis 21. augustil 1941 oma tagalakomandandile kindralmajor Hans Knuthile korralduse formeerida kolm eesti julgestusgruppi (nr 181, 182, 183; esimesed numbrid viitasid 18. armeele). Julgestusgruppide ülesandeks määrati järelevo julgestamine ja rajatiste (s.o peamiselt sildade) valve teedel ja raudteedel ning armee tagala puhastamine punaarmeelestest ja partisanidest. Värvati ainult vabatahtlikke, kellega sõlmiti aastased teenistuslepingud. Julgestusgruppid allusid administratiivselt 18. armee tagalakomandandile, operatiivselt aga selle diviisi ülemale, kelle tegutsemispiirkonda nad suunati. Julgestusgruppide ülemad pidid oskama saksa keelt, igas kompaniis pidi olema vähemalt üks saksa keele tõlk. Meeskond relvastati Punaarmee trofeerelvadega. Mehed kandsid *Wehrmacht*'i mundrit ilma Saksa riigitunnuse (*Hoheitsabzeichen*) ja eraldusmärkideta kraelõkmetel ning vasakul käisel linti kirjaga „*Deutsche Wehrmacht*”.

Julgestusgrupis oli neli laskurkompaniid. Staabis oli 5 ohvitseri: pataljoniülem, arst, adjutant, käsundusohvitser ja asearst ning 2 sõjaväeametnikku (laekur ja relvur). Staabikompaniis oli 16 allohvitseri ja 56 sõdurit, laskurkompaniis oli 3 laskurrühma ja raskekuulipildujarühm. Kompaniis oli 191 meest: 4 ohvitseri (kompaniiülem ja 3 rühmaülemat, raskekuulipildujarühma ülem oli kaadriallohvitser), 26 allohvitseri ja 161 sõdurit. Seega oli julgestusgrupi täiskooosseisus ligi 800 meest. Palka maksti esialgu rublades ja see oli kolmeosaline: astmepalk, sõjatasu, mis abieluinimestel oli suurem kui vallalistel, ja rindelisa, mis oli ühesuurune sõltumata auastmest.⁶³

⁶³ Sõduri palk oli 375 (astmepalk) + 600 (abieluinimestel 900, sõjatasu) + 10 rubla päevas (rindelisa). Rühmaülem teenis 750 + 1450 (2100) + 10, kompaniiülem 1200 + 3400 (4300) + 10, pataljoniülem 1350 + 4000 (5200) + 10 rubla. 1942. aasta veebruaris, kui kuulutati välja 186. julgestusgrupi värbamine, oli palk juba idamarkades ja selle struktuur teistsugune: sõduri astmepalk oli 72 marka, lisandus sõjatasu 45 marka ja abieluinimestele veel 30 marka. Rühmaülem teenis 105 + 75 (+ 45), kompaniiülem 144 + 90 (+ 45) ja pataljoniülem 174 + 120 (+ 45) marka kuus (Küchler, der Oberbefehlshaber, Aufstellung von estnischen Sicherungs-Batl. für Russland, 21.8.1941, ERA R-358.2.1, 2–3, eestikeelne versioon vt ERA 1962.1.164, 21; Tiedemann, Aufstellung von estn. Sich.Abteilungen für A.O.K. 18, 2.2.1942, BArch RH 26-207/14a).

Eesti Omakaitse juhatus üleskutse julgestuspataljonidesse astumiseks avaldas Postimees laupäeval, 23. augustil 1941: „Suur-Saksa Sõjaväe Ülemjuhatus korraldusel on lubatud formeerida eesti rahvusväeosad lõplikuks võitluseks kommunismi vastu. Eesti väeosade ülesanne on võidelda ja julgestada rinde tagalas, s.o. punaste röövjõukude hävitamine ja rindetagune julgestusteenistus, Nõukogude Venemaal rajoones, mis suunduvad meie piirilt idasse. Meie rahvuse idapiir on alati olnud meie õnnetus. Nüüd tuleb see hädahoht jäädavalt kahjutuks teha. Kõik eesti mehed, tulgem võitluseks kokku! Teile on lubatud võitlusest osa võtta! Teile on lubatud võidurikka Saksa sõjaväe varustus ja palgaline tasu nagu Saksa sõjaväes, mis iseenesest on kõrge. Teenistuse kestus 1 aasta. Tulgu tugevad ja terved mehed keskmiselt 18–45 aasta vanuses. Registreerige end Tartus, Põltsamaal, Viljandis, Paides, Türil ja Rakveres Omakaitse staapides kuni 24. aug. õhtuni.”⁶⁴

Julgestusgruppide sadakondade numeratsioon oli järgnev. Tartus formeeriti sadakonnad 1.–4. (181. julgestusgrupp); Tartu, Viljandi ja Põltsamaa meestest 5.–8. (182.), Pärnu- ja Järvamaa meestest 9.–12. (183.), Virumaa ja Narva meestest 14.–16. ja 18. (184.) ning Tallinna meestest 19.–22. (185.). Narvas formeeritavasse 186. julgestusgruppi nähti ette sadakonnad 23.–26., kuid kevadeks oli formeeritud vaid kaks sadakonda. 13. ja 17. sadakond tegutsesid iseseisvalt.⁶⁵ Tagavarapataljon asus Narva kindluses.

181. julgestusgrupi formeeris major August Vask. 12. septembril kinnitas ta pataljoni koosseisu: peale tema enda ja nelja staabiohvitseri oli kompaniides vastavalt 191, 189, 190 ja 190 meest. Staabikompaniid ei olnud.⁶⁶ 14. märtsil 1942 läks major Vask puhkusele ja määras oma asendajaks 1. kompanii ülema kapten Riho Piirsalu. Major Vask ei pöördunud pataljoni tagasi ja oli alates 1. maist 1942 tagavarapataljoni nimekirjas. 27. maist 1942 nimetati uueks ülemaks kapten Paul Paas, kes aga juba 10. juunil määrati 183. julgestusgrupi 17. sadakonna ülemaks. 18. juunist 1942 oli ülem major Julius Ellandi. Ka major Ellandi lahkus

⁶⁴ „Üleskutse,” Postimees nr 32, 23. august 1941.

⁶⁵ Eesti idapataljonid Idarindel, 18–34, 53–58, 157–171, 225–240, 265–267, 408–409.

⁶⁶ Julgestusgrupi nr 181 käskkiri nr 12, 12.9.1941, ERA R-75.1.1, 1–8; „Eesti Julgestusgrupp nr 181,” – Eesti idapataljonid Idarindel, 21–31.

peagi pataljoniülema kohalt. Nagu ka major Vask, läks ta ära erimeelsuste tõttu Saksa üksuste ülematega, millele julgestusgrupp operatiivselt allus.⁶⁷ 1942. a juunis oli julgestusgrupi staabis ülem ja 3 ohvitseri, esimeses sadakonnas 144, teises sadakonnas 141, kolmandas sadakonnas 139 ja neljandas sadakonnas 127 meest.⁶⁸

182. julgestusgrupi formeeris kapten Richard Tammemägi, varasem Omakaitse staabiülem, 1941. a augusti lõpus Tartus (staap ja 5. sadakond), Viljandis (6. ja 7. sadakond) ja Põltsamaal (8. sadakond).⁶⁹ **183. julgestusgrupi** formeeris 1941. a augustis kolonelleitnant Hermann Stockeby. 9., 10. ja 11. sadakond formeeriti Pärnus, 12. sadakond Paides. Alguses oli julgestusgrupi ülem kolonelleitnant Stockeby, seejärel oli ülema kt leitnant Evald Ant. 1941. a detsembris määrati ülemaks major Heinrich Ellram. Pataljonile allutati ka 17. sadakond, mille ülem oli kapten Paul Paas.⁷⁰ **184. julgestusgrupp** formeeriti 1941. a augustis Rakveres. Staap ja 14. sadakond moodustati Rakvere, 15. ja 16. sadakond Lüganuse ja Püssi ning 18. sadakond Narva vabatahtlikest. Formaalselt kuulusid 184. julgestusgruppi ka 13. ja 17. sadakond, mis tegutsesid iseseisvalt. 13. sadakond suunati 16. armee tagalakomandandi käsutusse Staraja Russa piirkonda (vt allpool: 657. eesti idakompanii), 17. sadakond allutati 183. julgestusgrupile. Julgestusgrupp formeeriti rannakaitseks Aseri-Ontika lõigus ja esimesena formeeritud 14. sadakond sinna saadetigi. Septembris saadeti mehed aga Venemaale. Nende asemele, kes olid nõus teenima ainult Eestis, värvati uued. Julgestusgrupi ülemaks nimetati 1. oktoobril 1941 senine 14. sadakonna ülem major Heinrich Ellram. 1942. aasta jaanuarist oli 14. sadakonna ülem kapten Georg Sooden.⁷¹ **185. julgestusgrupp** formeeriti 1941. aasta sügisel Tartus 181. julgestusgrupist üle jäänud kahest sadakonnast ja kahest Tallinnas värvatud sadakonnast. Ülem oli major

⁶⁷ Julgestusgrupi nr 181 käskkirjad nr 30, 63, 70, 76 ja 92, 22.3., 27.5., 10.6., 19.6. ja 15.7.1942, ERA R-75.1.1, 85, 129–130, 137, 142–152, 170; „Eesti Julgestusgrupp nr 181,” – Eesti idapataljonid Idarindel, 21–31.

⁶⁸ Julgestusgrupi nr 181 käskkirjad nr 65 ja 76, 30.5. ja 19.6.1942, ERA R-75.1.1, 132, 142–152.

⁶⁹ „Eesti Julgestusgrupp nr 182,” – Eesti idapataljonid Idarindel, 53–58.

⁷⁰ Ülo Tamre, „Eesti julgestuspataljon nr 183,” – Eesti idapataljonid Idarindel, 157–169.

⁷¹ „Eesti julgestusgrupp nr 184, hiljem idapataljon nr 660, veelgi hiljem Eesti pataljon 660,” – Eesti idapataljonid Idarindel, 225–229.

Julius Ellandi, hiljem major Oskar Hansen, 1942. a kevadel kapten Artur Asu. 21. sadakonna ülem oli leitnant Enn Väljak.⁷² **186. julgestusgrupi** värbamist alustati 1942. a veebruaris formeeritava julgestusrügemendi jaoks (vt eespool). Esialgu määrati grupi koosseisu kaks abipolitsei-kompaniid, mis olid Narva-Jõesuus. Kui rügemendi formeerimine katkestati, anti mehed teistele julgestusgruppidele; osa mehi läks ka sõjaväe abiteenistusse (*Hiwi*) või suunati tagavarapataljoni.⁷³ **Tagavara-julgestusgrupp** formeeriti Narvas. Selle nimi oli 1942. aasta veebruaris 179. eesti täiendus-julgestusgrupp (*Estonische Ersatz-Sicherungsgruppe 179*, hiljem *Estonische Ersatz-Sicherungsgruppe Narwa*). Grupi tuumiku moodustasid vanemad ja rindeteenistuseks kõlbmatud vabatahtlikud, kes 185. julgestusgrupi formeerimisel kõrvale jäeti. 1942. a kevadel liideti sellega osa 186. julgestusgrupi mehi. Staap asus Hermannini kindluses, grupi ülem oli saksa kapten Wicht.⁷⁴

Julgestusgruppidega liideti ka teisi väiksemaid üksusi. Kapten Oskar Hermann formeeris Eesti Omavalitsuse sisedirektooriumi ja Omakaitse juhi käsul 1941. a oktoobris Eesti abipolitsei 2. kompanii, millesse 28. oktoobril kuulus 130 meest. Kompanii asus alates 31. oktoobrist Narva-Jõesuus. 1. veebruaril 1942 paigutati kompanii Narva ja liideti samal päeval tagavara-julgestusgrupiga. Arvatavasti kanti mehed esialgu täiendus-julgestusgrupi nimekirja 186. julgestusgrupi formeerimiseks.⁷⁵

Kaotused. 22. maiks 1942 olid julgestusgrupid kaotanud langenu-tena 4 ohvitseri, 12 allohvitseri ja 91 sõdurit ning haavatutena 9 ohvitseri, 38 allohvitseri ja 303 sõdurit.⁷⁶

⁷² „Eesti julgestusgrupp nr 185,” – Eesti idapataljonid Idarindel, 265.

⁷³ „Eesti julgestusgrupp nr 186,” – Eesti idapataljonid Idarindel, 266–267.

⁷⁴ Eesti Abipolitsei 2. kompanii ülema käskkiri nr 9, 1.2.1942, ERA 4365.1.19, 33; „Eesti põhiüksus Narvas,” – Eesti idapataljonid Idarindel, 408–409.

⁷⁵ Eesti Abipolitsei 2. kompanii ülema käskkirjad nr 1, 3, 5, vastavalt 26.10., 28.10. ja 1.11.1941; nr 8, 9 vastavalt 31.1. ja 1.2.1942, kõik ERA 4365.1.19, 1, 3–5, 7, 32, 33.

⁷⁶ Der Quartiermeister für den Kommandanten des rückw. A. Geb. 583 an AOK 18, 7.5.42; Kdt. r. A. 583, Einsatz der estn. Sich. Gruppen, 22.5.1942, mõlemad BArch RH 23/278.

Katse allutada julgestusgrupid SSi ja politseisüsteemile

Nagu eespool juba nimetatud, peatas Hitler 10. veebruaril 1942 idaüksuste formeerimise baltlastest ja ukrainlastest. Ostlandi kõrgem SSi ja politseijuht Jeckeln nõudis ka olemasolevaid baltlaste üksusi oma alluvusse. Julgestusgrupid nimetati kaitsepataljonideks numbritega 281–286. Kuid juba 21. augustil 1942 allutati nad uuesti julgestusgruppideks 18. armeele.

1942. a augusti lõpus ja novembris lõppesid julgestusgruppide liikmete teenistuslepingud. Paljud tahtsid sõjaväest üldse lahkuda. Lisaks algas augustis Eesti SS-Leegioni värbamine. Värbajad tahtsid üle võtta ka osa julgestusgruppide liikmetest.

18. armee kindralstaabi ülem kindralleitnant Kurt Waeger saatis 1942. a juuni lõpus väegrupile Nord ülevaate eesti vabatahtlike olukorrast. Ta kirjutas, et eesti üksustel on uued saapad ja mundrid. Hooldusküsimus ei olnud veel lahendatud, oli tehtud ettepanek, et Eesti Omavalitsus hoolitseks teenistuses haavata saanute ja langenute omaste toetamise eest *Wehrmacht*'is kehtivate tingimustel. Eesti vabatahtlike palk oli väiksem kui *Wehrmacht*'is, kuid see ei tekitanud rahulolematust. Toitlustamine ja varustamine oli sama kui *Wehrmacht*'i üksustel, relvastus sama kui saksa vahipataljonidel. Ta kirjutas: „Teatud rahulolematuse peamiseks põhjuseks on eesti vabatahtlike ja teistest rahvustest vabatahtlike erinev kohtlemine, eriti Raudristide annetamise küsimuses, samuti julgestusgruppide ajutine ümberkorraldamine politseiüksusteks. Viimase meetme tühistamisega vaibub rahulolematust selles küsimuses.” Ta lootis, et vaatamata lepingutähtaja lõpule jääb enamik eestlasi teenistusse, milleks avaldas soodsat mõju vabatahtlike üksuste tunnustamine sõjaväeüksustena.⁷⁷ 18. juulil 1942 andis 18. armee peakorter korralduse eesti üksuste alluvuse kohta. Uue teenistuslepingu sõlminutel lubati kanda Saksa riigitunnust (*Hoheitsabzeichen*). Lepingute sõlmimisel pidi tagalakomandant rakendama „hädavajalikke meetmeid, et vältida eesti personali nimetamisväärsust vähenemist vanade lepingute lõppedes.”⁷⁸

⁷⁷ Der Chef des Generalstabes für das Armeeoberkommando an Heeresgruppenkommando Nord, 28.6.1942, BArch RH 19-III/492, 213–214.

⁷⁸ AOK 18, Unterstellung landeseigener estnischer Verbände, 18.7.1941, BArch RH 19-III/492, 217.

28. augustil 1942 kuulutati välja vabatahtlike värbamine Eesti SS-Leegioni. 2. septembril 1942 kirjutas 18. armee ülemjuhataja Georg Lindemann, et väekõlblike noorte meeste vähesuse tõttu Eestis värvatakse leegioni ka julgestusgruppide mehi, kelle lepingud olid lõppemas. Armee ei tahtnud mingil juhul julgestusgruppidest loobuda. Lindemann tegi ettepaneku võrdsustada julgestusgruppide staatus leegioni staatusega ja meelitada julgestusgruppide liikmed nii teenistuslepinguid pikendama. Teise võimalusena pakkus ta välja julgestusgruppide arvamist leegioni nii, et nad jääksid 18. armee operatiivalluvusse.⁷⁹

1942. a sügisel lahkus osa mehi sõjaväest, sajad värvati leegioni. Osa mehi sunniti lepinguid pikendama, teised aga keeldusid uut vandetootust andmast, väites, et nende lepinguaeg on lõppenud. 11. mail 1943 kirjutas 16. armee tagalaülem kindralleitnant Kurt Spemann endise 13. eesti sadakonna, sel ajal juba 657. eesti idakompanii kohta, et meeste teenistuslepingud olid lõppenud 31. augustil 1942, kuid uusi lepinguid ei olnud ikka veel sõlmitud. Suurem osa mehi andis vande, kümme aga keeldusid, sest nende lepinguaeg oli lõppenud. Kindral Spemann palus selgitada, kas Ostlandi riigikomissariaadis kehtestatud teenistuskohustus laieneb ka eesti idapataljonidele. Sel juhul saanuks uute teenistuslepingute sõlmimisest loobuda ning neid, kes vandeandmisest keelduvad, allumatuse eest karistada.⁸⁰

Eesti julgestusgruppide ümberkorraldamine idapataljonideks

23. oktoobril 1942 käskis OKH väegrupi Nord idaüksused ümber korraldada. Üksustele anti uued nimed ja numbrid. Eesti julgestusgrupid nr 181–186 reorganiseeriti kolmeks idapataljoniks nr 658–660. Tagavara-julgestusgrupp nimetati (eesti) Narva ida-tagavarapataljoniks (*Ost-Ersatz-Bataillon (estnische) Narwa*) ja 16. armeele allunud 184. julgestusgrupi

⁷⁹ Lindemann an Oberkommando Heeresgruppe Nord, Estn. Sich. Btl, 2.9.1942, BArch RH 19-III/492, 168.

⁸⁰ Generalleutnant Spemann an AOK 16, Ost. Komp. (Estn.) 657, bishier 13./Estn. Sich. Abt. 184, 11.5.1943, BArch RH 58/67, 45.

13. sadakond 657. idakompaniiks.⁸¹ Idapataljonide kompaniide numbratsioon oli endiselt järgmine: 658. idapataljonis 1.–4., 659. idapataljonis 5.–8. ja 660. idapataljonis 9.–12. Eesti julgestusgruppide üle jäänud saksa personal anti vene idapataljonidele nr 661–663.

658. idapataljon formeeriti 181. julgestusgrupi staabi ja sadakondade baasil, lisaks anti 183. julgestusgrupi 11. ja 12. sadakond (formeeriti 3. kompaniiks) ning 185. julgestusgrupi 21. ja 22. sadakond. 14. septembrist 1942 oli üksuse ülemaks kapten, hiljem major Alfons Rebane, kes jäi ametisse kuni pataljoni likvideerimiseni 1944. a kevadel. 10. jaanuaril 1944 oli pataljoni lahingutugevus (*Gefechtsstärke*)⁸² 246 meest, 5. veebruaril aga ainult 110 meest.⁸³ **659. idapataljon** komplekteeriti 182. julgestusgrupist ning 183. julgestusgrupi 9., 10. ja 17. sadakonnast. Algu oli pataljoniülem kapten Tammemägi, kes sai 1942. aasta novembris surma, kui dresiin, millel ta sõitis, põrkas Divenskaja lähedal kokku Saksa soomusrongiga. Uueks pataljoniülemaks määrati senine 5. kompanii ülem Paul Paas, 1943. a veebruaris aga 7. kompanii ülem kapten Rudolf Mikumägi. Viimane langes 19. märtsil, seejärel oli kuni pataljoni likvideerimiseni ülemaks kapten Georg Sooden. 10. jaanuaril 1944 oli pataljoni lahingurivis 275, 5. veebruaril 175 meest.⁸⁴ **660. idapataljon** formeeriti 184. julgestusgrupist, lisaks anti 185. julgestusgrupi 19. ja 20. sadakond. 660. idapataljoni ülem oli major Heinrich Ellram, kes langes 1944. a alguses. Tema asemele määrati leitnant Arseni (Andres) Korp.⁸⁵

⁸¹ Zeitler, Chef des OKH an Oberkommando Heeresgruppe Nord, AOK 18, AOK 16, Befh. im Heeresgebiet Nord, Landeseigene Verbände, 23.10.1942, BArch RH 19-III/492, 173–181.

⁸² Meeste arv puhkuselolijate, komandeeritute, haigete, haavatute, vooi ja varustusüksusteta (Schematische Darstellung der verschiedenen Stärkebegriffe, 5.3.1944, BArch RH 24-54/150).

⁸³ „Eesti idapataljon nr 658,” – Eesti idapataljonid Idarindel, 312–325; AOK 18, Btl.-Gefechtsstärken der Divisionen, Stand 10.1.1944; Gefechtsstärken der infanteristisch eingesetzten Einheiten, Stand 3.2.1944, mõlemad BArch RH 20-18/824, 131, 114.

⁸⁴ Ülo Tamre, „Eesti idapataljon nr 659,” – Eesti idapataljonid Idarindel, 341–356; AOK 18, Btl.-Gefechtsstärken der Divisionen, 10.1.1944; Gefechtsstärken der infanteristisch eingesetzten Einheiten, 3.2.1944.

⁸⁵ „Eesti idapataljon nr. 660,” – Eesti idapataljonid Idarindel, 381–382; OKdo. H. Gr. Nord an OKH/GenStdH/Gen.d.Osttr., 23.7.1943, BArch RH 19-III/492, 49; Armee-Gruppen-Kommando „Narwa”, Kriegstagebuch Nr. 1, I Teil (23.2.–15.3.1944), 23.2.1944 21.50, BArch RH 24-54/116, 15.

657. eesti idakompanii. 1941. aasta oktoobris oli 184. julgestusgrupi 13. sadakond allutatud 16. armee tagalakomandandile asukohaga Staraja Russas. Sinna jäi kompanii ka 657. idakompaniiks ümber nimetatuna idaüksuste ülema nr 710 alluvusse. Kuni 1942. a augustini oli kompaniiülem major Valdo Mäeste, seejärel oli ülema kt lipnik Heino Hommik, kes hiljem ülendati leitnandiks. 1942. aasta alguses kompanii koosseisu kuulunud 191 mehest langes 34, haavata sai 56 ja partisanide kätte langes üks mees. 1943. aasta mais sai kompanii täiendust aastakäikude 1919–1924 varjatud mobilisatsiooniga väkkekutsutud ja nähtavasti sõjaväe abiteenistuse valinud (vt allpool) meeste hulgast.⁸⁶

Narva ida-tagavarapataljoni rivikoosseisus oli 10. jaanuaril 1944. aastal 205 meest. 1943. aasta suvel moodustati pataljoni koosseisust eriüksus, kapten Fischeri pataljon, mis võitles partisanidega Narva-Leningradi raudteeliini ümbruses. 1944. a jaanuari lõpus taganes Fischeri pataljon Eestisse.⁸⁷

Eesti idapataljonide allutamine Relva-SSile ja liitmine 20. eesti SS-diviisiga

24. juulil 1943 käskis väegrupi Nord ülemjuhatus anda eesti idapataljonid alates 1. augustist 1943 üle Relva-SSile. Viimane aga ei olnud valmis pataljone üle võtma. See sundis kindral Lindemanni 20. oktoobril 1943 taotlema pataljonide allutamist uuesti 18. armeele. 9. novembril 1943 tsiteeris ta 658. idapataljoni sideohvitseri aruannet: „658. ja 659. pataljoni leegioni komandeerimise tõttu, mis aga meie vastu veel pole huvi tundnud, ja sellest tuleneva „mahakandmise” tõttu maaväe poolt, mis tähendas täienduse ja varustamise katkemist, saab nüüd iga sõdur igapäevaste kaotuste järgi välja arvutada, millal pataljon lõplikult hävib.

⁸⁶ „184. julgestusgrupi 13. sadakond,” – Eesti idapataljonid Idarindel, 229–237; Generalleutnant Spemann an AOK 16, Ost. Komp. (Estn.) 657, bisher 13./Estn. Sich. Abt. 184, 11.5.1943; Oberst von Henning, Bericht über die Besichtigungsreise des Kommandeurs der Osttruppen z. b. V. 710 in Begleitung des russischen Oberst Bojarski vom 25.5. bis 16.6.1943, 24.6.1943, BArch RH 58/67, 25–44.

⁸⁷ Eesti põhiüksus Narvas; „Fischeri pataljon,” – Eesti idapataljonid Idarindel, 408–409; OKdo. H. Gr. Nord an OKH/GenStdH/Gen.d.Osttr, 23.7.1943; Btl.-Gefechtsstärken der Divisionen, 10.1.1944.

End parimal kombel tõestanud pataljoni, mille iga rügemendiülem, kellele pataljon on seni allunud, rõõmuga oma alluvusse võttis, haletsusväärne lõpp, mis ei ole kuidagi ära teenitud, on väljakannatamatu igale pataljoni liikmele. Seetõttu on viimane aeg pataljon välja vahetada ja teostada tema vältimatu üleviimine Relva-SSi koosseisu. Asjaolu, et viimastest puhkuseleminejatest suur osa ei ole tagasi pöördunud, nende hulgas ka end muidu suurepäraselt näidanud allohvitserid, on mõtlemapanev hoiatus.”⁸⁸

Arvatavasti soovis Relva-SSi ülemjuhatus kasutada idapataljonide mehi tuumikuna 3. eesti SS-brigaadi formeerimisel. Kui aga pataljone rindelt kohe ära ei toodud, kaotas Relva-SS huvi.

1944. a veebruaris-märtsis võitlesid idapataljonid Narva rindel. 30. märtsi õhtul käskis väegrupi Nord peakorter saata 658. ja 659. idapataljoni „20. eesti SS-diviisi ülesehitamise toetuseks”.⁸⁹ Fischeri pataljon, mida 1944. aasta aprillis nimetati eriotstarbeliseks väli-tagavarapataljoniks (*Feldersatzbataillon zur besonderen Verwendung, F.E.B. z.b.V.*), määrati 15. aprillil välja õpetama veebruari alguses mobiliseeritud ja kiirkorras rindele saadetud rügemendi Tallinn pataljone.⁹⁰ Idapataljonid ühendati 20. eesti SS-diviisiga lõplikult aprillis 1944. 657. idakompanii ning Narva tagavarapataljoni ja Fischeri pataljoni mehed jaotati erinevate diviisi osade vahel.⁹¹ 4. mail 1944 nimetati 660. idapataljon, mis asus Narva rindel Riigiküla juures, ümber 46. eesti SS-rügemendi III pataljoniks.⁹² 658. ja 659. pataljoni täiendati mobiliseeritutega ja need formeeriti aprillis ümber uue, 47. eesti SS-rügemendi II ja I pataljoniks. 658. idapatal-

⁸⁸ Lindemann an Oberkommando der Heeresgruppe Nord, 20.10.1943 19.20; Lindemann an Oberkommando der Heeresgruppe Nord, 9.11.1943; von Küchler an Kommandostab Reichsführer SS, an Höh. SS- und Pol. Fhr. Russland Nord, 14.11.1943, kõik BArch RH 19-III/251, 104, 140–142.

⁸⁹ Kriegsgliederung der Armee-Abteilung Narwa, Stand 14.3.1944, BArch RH 24-54/118; Heeresgruppe Nord an Armeegruppenkommando Narwa, 20. estn. SS-Frw. Div, 30.3.1944 22.00, BArch RH 24-54/149, 106.

⁹⁰ ArmeegruppenKdo. Narwa, 15.4.1944 20.00, BArch RH 24-54/149, 121.

⁹¹ „184. julgestusgrupi 13. sadakond,” – Eesti idapataljonid Idarindel, 232; Eesti põhiüksus Narvas, 408–409.

⁹² Armeegruppenkommando Narwa, Kriegstagebuch Nr. 3 (1.5.–31.5.1944), 4.5.1944, BArch RH 24-54/137; Stammtafel des III./SS-Freiw. Gren. Rgt. 46 (estn. Nr. 2), BArch RS 3-20/1, 19.

joni ülem major Alfons Rebane juhtis augustis ja septembris 1944 Ema-jõe lahingutes lahingugruppi, edutati 1944. a sügisel Saksamaale viidud 46. eesti SS-rügemendi ülemaks ja võitles Tšehhoslovakkias sõja lõpuni. 659. idapataljoni viimane ülem major Georg Sooden langes Sinimägedes 1944. a suvel 47. eesti SS-rügemendi I pataljoni ülemana.⁹³

Väegrupi Nord tagalapiirkonna jaoks kõrgema SSi ja politseijuhi poolt formeeritud Eesti kaitsepataljonid, hilisemad politseipataljonid

Alates 1941. a septembrist kuulus suurem osa Mandri-Eestist väe-grupi Nord tagalapiirkonda.⁹⁴ 1941. aasta oktoobris liideti sellega ka Lääne-Eesti ja saared. Seetõttu formeerisid vabatahtlikke eesti üksusi edaspidi väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja ning kõrgem SSi ja politseijuht.

29. augustil 1941 andis tagalapiirkonna juhataja jalaväekindral Franz von Roques korralduse Eesti Omakaitse ja liikuvate laskurpataljonide formeerimiseks. Kõrgem SSi ja politseijuht pidi Eesti elanikest formee-rima neli kolme sadakonnaga laskurpataljoni, ühe iga julgestusdiviisi ja ühe 611. (Pihkva) välikomandantuuri jaoks. Julgestusdiviiside jaoks for-meeritud pataljonid tuli allutada vastavalt 2., 65. ja 105. Saksa reservpo-litseipataljonile.⁹⁵ Eelnenust tulenevalt andis kõrgem SSi ja politseijuht SS-*Gruppenführer* Hans-Adolf Prützmann 3. septembril 1941 üksik-asjalikud formeerimiseeskirjad, mille järgi moodustati pataljonid kolme kolmerühmalise sadakonnaga. Vabatahtlikud värvati Tartu, Põltsamaa,

⁹³ Stammtafel des SS-Freiwilligen Grenadier-Regiments 47 (estn. Nr. 3), BArch RS 3-20/1; Eesti idapataljon nr 658, 327; Tamre, Eesti idapataljon nr 659, 360; „Idapataljonide võitlejad 20. diviisi 47. rügemendis,” – Eesti idapataljonid Idarindel 1941–1944, 398–407.

⁹⁴ Lage am 29.8.1941 abends, Masstab 1:1500000; Entwicklung der Lage bis 8.9. abds; Feind-lage 8.9. abds., Masstab 1:1500000. Heereskarten der Heeresgruppe Nord. BArch RH 19-III/661; General d. Inf. von Roques, 1) Vorverlegung der Grenze des rückw. H. G. Nord, 2) Vorberei-tung der Winterunterkünfte, 18.9.1941. BArch RH 22/255.

⁹⁵ General d. Inf. von Roques, Aufstellung estnischer Schutzmannschaften und beweglicher Schützen-Abteilungen, 29.8.1941, BArch MA RH 22/271.

Türi, Viljandi, Tõrva, Valga, Võru ja Petseri piirkonnas. Saksa reserv-politseipataljonid nimetasid ühe politseiohvitseri pataljoniülemaks, talle allutati eesti ohvitser, pataljoni tegelik juht. Pataljonide liikmed riietati trofeeladudest saadud Eesti sõjaväe mundritesse ja nad kandsid vasakul käisel rohelist sidet tekstiga *Schutzmannschafts-Abteilung*.

Tartu, Viljandi ja Põltsamaa pataljonid formeeris 321. politsei-pataljoni ülem politseimajor Petersen.⁹⁶ 10. septembril 1941 avaldas ta Prützmanni nimel üleskutse astuda vabatahtlikesse kaitsepataljonidesse. Vabatahtlikke registreeriti kuni 15. septembrini Tartus, Põltsamaal, Türil, Viljandis, Tõrvas, Valgas ja Võrus. Üleskutsed avaldati saksa ja eesti keeles kohalikes lehtedes.⁹⁷ Hiljem värvati veel kaks pataljoni: 25. oktoobri Postimehes avaldati üleskutse astuda väljaõppe-tagavara-kaitsepataljoni, pioneeri-kaitsepataljoni ja Tartu suusurkompaniisse.⁹⁸

22. oktoobril 1941 kinnitas tagalapiirkonna juhataja kt Tartu, Viljandi ja Põltsamaa eesti kaitsepataljonide (*estnische Schutzmannschafts-Abteilungen Dorpat, Fellin, Põltsamaa*) ning 28. oktoobril ka tagavara-väljaõppepataljoni ja pioneeri-kaitsepataljoni (*estnische Schutzmannschafts-Stamm-Abteilung, estnische Pionier-Schutzmannschafts-Abteilung Dorpat*) teenistuskorraldused. Tartu, Viljandi ja Põltsamaa kaitsepataljonide koosseisus nähti ette staap ja kolm neljarühmalist sadakonda. Staabis oli 6 ohvitseri (pataljoniülem, arst ja abiarst, adjutant, käsundusohvitser ja sideülem), 2 rühmaülema staatuses sõjaväe-ametnikku, 12 allohvitseri ja 37 sõdurit (18 sõdurit ja allohvitseri staabi-ning 19 siderühmas). Sadakonnas oli 5 ohvitseri (sadakonna ülem ja 4 rühmaülemat), 24 allohvitseri ja 121 sõdurit. Pataljonis kokku oli 507 meest. Iga pataljoni juures oli sideohvitseri ametikoht, need nimetati 2., 65. ja 105. reservpolitsei-pataljonist, koos sideohvitseriga 4 saksa all-

⁹⁶ SS-Gruppenf. und Generalltn. d. Sch. Prützmänn, Aufstellung von Schutzmannschafts-Abteilungen, 3.9.1941; Weigt, Major beim Stabe, 4.9.1941, Polizei-Regiment Nord, ERA R-358.2.1, 3a.

⁹⁷ Major Petersen für den Höheren SS- und Polizeiführer beim Befh. rückw. Heeresgebiet Nord, Aufruf! 10.9.1941. Avaldati: Postimees, 12. september 1941.

⁹⁸ Major Petersen für den Höheren SS- und Polizeiführer beim Befh. rückw. Heeresgebiet Nord. Aufruf! Esten! Avaldati: Postimees, 25. oktoober 1941.

ohvitseri. Sideohvitser oli „pataljoniülema taktikaline ja organisatoorne nõuandja ning sidepidaja Saksa [sõjaväe]asutustega”.⁹⁹

Värvatavatega sõlmiti esialgu kuuekuulised lepingud, mille lõpetamine politsei poolt oli võimalik 14-päevase etteteatamisega, välja arvatud juhud, kui lepingu lõpetamise põhjustas distsipliinirikumine. Mitu kuud pärast pataljonide värbamise alustamist oli meeste staatus veel ebamäärane: Saksa korrapolitsei ülem *SS-Obergruppenführer* ja politseikindral Kurt Daluge kirjutas veel 6. novembril 1941 laialisaadetud juhtnöörides, et esialgu kohustuvad mehed teenima kirjaliku kokkuleppe alusel ning vande annavad nad hiljem.¹⁰⁰

Tagavara-väljaõppepataljoni ning Viljandi ja Põltsamaa pataljoni üks kompanii formeeriti vahikompaniiks *Luftwaffe* 1. tugipiirkonnale (*Luftwaffe-Nachschub-Bereich I*). Tagavara-väljaõppepataljonis lennuväele formeeritud kompanii allutati 3. jaanuaril 1942 neljanda kompaniina 40. (Pihkva) kaitsepataljonile. Kompanii ülem oli kapten Sergei Maripuu, kompaniis oli 150 meest, sh 6 ohvitseri. 38. (Viljandi) pataljoni *Luftwaffe* kompanii viidi 1942. a märtsis pataljoni koosseisu tagasi ega allunud enam *Luftwaffe*’le.¹⁰¹

Neljas laskur-kaitsepataljonis oli 1942. aasta esimesel poolel kokku 16 kompaniid. Kolmekompaniiliseks jäi Viljandi pataljon. Tartu (37.) ja Pihkva (40.) pataljonis oli neli, Põltsamaa (39.) pataljonis viis kompaniid. 1942. aasta alguses oli Oudova 611. välikomandantuuri käsutusse saadetud tagavara-väljaõppepataljoni 1. kompanii, mis veebruaris liideti 37. kaitsepataljoni 4. kompaniiks. 1942. a veebruaris oli 39. kaitsepataljoni 4. kompaniiks antud tagavara-väljaõppepataljoni 2. kompanii. Sama

⁹⁹ Generalleutnant von Tiedemann, Dienstanweisung für die estnische Schutzmannschafts-Abteilungen, 22.10.1941, BArch RH 22/255, 121–122, 104–114.

¹⁰⁰ Daluge, Schutzmannschaften in den Ostgebieten, 6.11.1941, BArch R 19/326, 5.

¹⁰¹ Oberstleutnant Kriegsheim, Derzeitiger Stand der Unterstellungsverhältnisse der estnischen Einheiten, 3.1.1942; von Tiedemann, Estnische Hilfspolizeieinheiten, 6.1.1942, mõlemad BArch RH 26-207/14a; Befehlshaber d. rückw. Heeres-Geb. Nord, Gliederung der Sich. u. Schutzmannschafts-Abteilungen, [3.6.1942], BArch RH 22/263, 54; Eesti julgestus-põhiüksuse ülemakäskkirj nr 8, 7.1.1942, ERA R-1610.1.1, 6; Oberstleutnant Kriegsheim, 10-tägige Meldung (Stand 20.3.42 12.00 Uhr), BArch RH 22/259, 219.

pataljoni suuskurkompanii saadeti 17. veebruaril 1942 Ostrovisse ja määrati 39. kaitsepataljoni 5. kompaniiks.¹⁰²

Pioneerikaitsepataljoni (hiljem nr 42) koosseisus oli staap ja kolm kolmerühmalist pioneerisadakonda. Staabis oli 7 ohvitseri (pataljoni-ülem, eriülesannetega ohvitser, adjutant, arst ja abiarst, sideohvitser ja loomaarst), 2 sõjaväeametnikku, 12 allohvitseri ja 30 sõdurit (osa kuulusid siderühma ja staabirühma). Pioneerisadakonnas oli 4 ohvitseri (sadakonna ülem ja 3 rühmaülemat), 16 allohvitseri ja 159 sõdurit. Pataljonis oli kokku 588 meest. Sideohvitser oli saksa pioneeriohvitser, igas sadakonnas oli üks saksa allohvitser.

Tagavara-väljaõppekaitsepataljoni struktuur nägi ette staabi, kolm laskursadakonda ning pioneer-, raskekuulipilduja- ja suusa- (kiirreaageerimis-)sadakonnad. Viimane ei olnud tagavarasadakond. Staabis oli 7 ohvitseri (pataljoniülem, staabiohvitser (*Hauptmann beim Stab*), adjutant, käsundusohvitser, arst ja abiarst ning sideülem), 3 sõjaväeametnikku, 15 allohvitseri ja 50 sõdurit (sh siderühma ja staabirühma mehed). Tagavara-laskur-, pioneer- ja raskekuulipildujasadakondades oli 5 ohvitseri (ülem ja rühmaülemad), 23 allohvitseri ja 122 sõdurit, suusa- (kiirreaageerimis-)sadakonna koosseis oli nagu tavalisel laskursadakonnal: 5 ohvitseri, 24 allohvitseri ja 121 sõdurit. Pataljoni ettenähtud koosseis oli 975 meest. Sideohvitser nimetati politseirügemendist Nord, samuti määrati igasse sadakonda üks saksa allohvitser.¹⁰³

1942. a alguses oli kaitsepataljonides veidi üle 3000 mehe, kusjuures pioneerikaitsepataljoni üks kompanii oli lõpuni formeerimata ning tagavara-väljaõppepataljoni neli kompaniid olid antud laskurpataljonide koosseisu. Tartu, Viljandi ja Põltsamaa pataljonid allusid administratiivselt väegrupi Nord tagalapiirkonna kõrgemale SSi ja politseijuhile, operatiivselt aga tagalapiirkonna juhatajale. Pärast varustamist ja väljaõpet allutati pataljonid operatiivselt ja majanduslikult vastavalt julgestusdiviisidele

¹⁰² Eesti julgestus-põhiüksuse ülema käskkirjad nr 11, 15, 16, 17, 22 ja 27 vastavalt 29.1., 4.2., 6.2., 9.2., 17.2. ja 27.2.1942, ERA R-1610.1.1, 22, 29, 31, 33, 38, 44; Generalmajor Scultetus, Divisions-Befehl, 18.2.1942. BArch RH 26-281/8.

¹⁰³ Dienstanweisung für die estnische Schutzmannschafts-Stamm-Abteilung und die estnische Pionier-Schutzmannschafts-Abteilung.

nr 207, 285 ja 281 reservpolitseipataljonide nr 105, 65 ja 2 otsealluvuses. Tagavara-väljaõppe- ja pioneeri-kaitsepataljon jäid nii operatiivselt kui ka majanduslikult väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja alluvusse.¹⁰⁴

Tabel 2. Eesti kaitsepataljonid väegrupi Nord tagalas 1. märtsil 1942¹⁰⁵

Pataljon, kompanii	Ohvitserid	Allohvitsid ja sõdurid	Alluvus, asukoht ja märkused
Tartu (37.) kaitsepataljon: staap*	8	49	207. julg-div, Pihkva
1. kompanii	5	144	207. julg-div, Pihkva
2. kompanii	5	142	207. julg-div, Pihkva
3. kompanii	5	146	281. julg-div, Rõgozõ
4. kompanii ja raskekuulipildujarühm	4	167	207. julg-div, Slantsõ
Viljandi (38.) kaitsepataljon: staap	8	49	Tartus karantiinis
1. kompanii	5	130	285. julg-div, Luuga
2. kompanii	5	145	<i>Luftwaffe</i> alluvuses Dnos
3. kompanii	5	145	Tartus karantiinis
Põltsamaa (39.) kaitsepataljon, staap	8	49	281. julg-div, Skokovo
1. kompanii*	5	145	281. julg-div, Krasnõi Luts
2. kompanii*	5	145	281. julg-div, Kudever
3. kompanii*	5	145	<i>Luftwaffe</i> , Ostrov-Pihkva
4. kompanii*	5	145	16. armee, Loknja
5. kompanii	5	124	281. julg-div, Skokovo
Pihkva (40.) kaitsepataljon, staap*	8	49	207. julg-div, Pihkva
1. kompanii	7	128	207. julg-div, Pihkva
2. kompanii	7	128	207. julg-div, Pihkva
3. kompanii	7	125	207. julg-div, Pihkva
4. kompanii*	7	130	<i>Luftwaffe</i> , Pihkva
Tagavara-väljaõppe (41.) kaitsepataljon, staap	10	39	207. julg-div, Tartu
1. kompanii	–	–	37. pataljoni 4. kompanii
2. kompanii	–	–	39. pataljoni 4. kompanii

¹⁰⁴ Ibid.; Dienstanzweisung für die estnische Schutzmannschafts-Abteilungen.

¹⁰⁵ Sich. Div. 207, Sich. Div. 281, Sich. Div. 285, Stand 1. III 1942, BArch RH 22/277, 82, 86, 90.

3. kompanii	5	48	207. julg-div, Tartu
4. suusakompanii	–	–	39. pataljoni 5. kompanii
5. raskekuulipildujakompanii	4	62	207. julg-div, Tartu
6. pioneerikompanii	–	–	Anti 42. pataljonile täienduseks
Pioneer- (42.) kaitsepataljon, staap	8	32	Tartu
1. kompanii	4	175	Pihkva
2. kompanii	4	170	Tartu
3. kompanii	4	57	Tartu

Märkus. Tärniga märgitud väeosadel on näidatud ettenähtud koosseis, sest tegelik koosseis polnud teada.

12. märtsil 1942 anti väegrupi Nord tagalapiirkonna eesti kaitsepataljonidele numbrid 37–40 (vt eespool).¹⁰⁶ Tagavara-väljaõppe- ja pioneeri-kaitsepataljon said numbrid 41 ja 42. Alates 10. juulist 1942 oli eesti kaitsepataljonide nr 37–42 ametlik nimetus *Estnische Schutzmannschafts-Bataillon* 37, 38, 39, 40, *Estnische Ersatz-Schutzmannschafts-Bataillon* 41 ja *Estnische Pionier-Schutzmannschafts-Bataillon* 42. Sama korraldusega allutati pataljonid otse julgestusdiviisidele ja nad võrdsustati staatusest Saksa reservpolitseipataljonidega.¹⁰⁷

1942. aasta sügisel värvati sajad mehed kaitsepataljonidest Eesti SS-Leegioni. 1942. aasta oktoobri keskel oli 37. ja 40. kaitsepataljonist leegioni värvatud 118 meest ning oli teada, et 40. pataljoni neljandast, *Luftwaffe* käsutuses olnud kompaniist soovisid leegioni astuda 15 ja Oudovas asunud 37. pataljoni neljandast kompaniist 25 meest. Nii vähenes 37. ja 40. pataljoni isikkoosseis kokku umbes kompanii võrra.¹⁰⁸ Vt ka skeem 4.

¹⁰⁶ Chef des Generalstabes an Sich. Div. 207, 281, 285, Bezeichnung estn. Sich. Abteilungen, 12.3.1942, BArch RH 22/259, 202.

¹⁰⁷ Oberst Rübesamen, Estnische Schutzmannschafts-Abteilungen, 10.7.1942, BArch RH 26-207/16a, 125.

¹⁰⁸ Von Tiedemann, Anwerbung für die Legion, Umgliederung der der Schutz. Batl. 37 und 40, 17.10.1942, BArch RH 26-207/17b, 30; von Tiedemann, Umgliederung des estn. Schutz. Batl. 37, 24.10.1942, BArch RH 26-207/17b.

Ülevaade mittesaksa julgestusüksustest väegrupi Nord tagalapiirkonnas

1942. aasta suvel tegutsesid väegrupi Nord tagalapiirkonna julgestusdiviiside alluvuses eesti jalaväepataljonid ja nendele lisaks venelastest ja kasakatest sõjavangidest moodustatud ratsapataljonid, üks iga julgestusdiviisi alluvuses, mis kandsid vastava diviisi numbrit. Läti ja leedu kaitsepataljonid ning 40. eesti kaitsepataljon allusid ka operatiivselt riigikomisariaadi Ostland ja väegrupi Nord tagala kõrgemale SSi ja politseijuhile Friedrich Jeckelnile – kas otse või politseirügemendi Nord kaudu (vt skeem 3). See määras ühtlasi nende teistsuguse rakenduse.

1943. aasta märtsi seis peegeldab kõige paremini julgestusjõudude (*Sicherungskräfte*) jaotuse „normaalset” olukorda väegrupi tagalas. 1942. aasta oli veel süsteemi väljakujunemise aeg ning 1943. aasta teisel poolel, seoses Punaarmee eduga rindel, hakkas see juba lagunema. Partisanide tegevus aktiveerus, venelaste väeosad muutusid ebausaldusväärseks ja hakkasid partisanide poole üle minema. Saksa väejuhatuse otsustas seepeale kõik venelastest jt sõjavangidest formeeritud väeosad läänerrindele üle viia.¹⁰⁹

Üksuste isikkoosseisu kohta andmed puuduvad ja nii on ülevaade üksnes väeosapõhine. 31. märtsil 1943 allus saksa julgestusjõududest 207. julgestusdiviisile üks julgestusrügemendi staap (nr 94), üks julgestuspataljon (II/94), üks välisandarmeeriakompanii (3./691), 207. trofeetankikompanii, 275. maakaitseväepataljon ja 886. maakaitseväepataljoni 2. kompanii. Mittesaksa väeosadest allusid diviisile samal ajal 207. idaratsapataljon, 37. eesti kaitsepataljon ja ukrainlaste kompanii. Et maakaitseväepataljonid olid rakendatud vahiteenistusse ja sõjavangide valveks, moodustasid üle poole partisanide vastu saadetud meestest eestlased, venelased ja kasakad. 207. diviisile allusid ka eestlaste 41. tagavara- ja 42. pioneeri-kaitsepataljon, kuid need olid Tartus.

Kõige keerulisem oli sakslaste olukord partisanide seisukohalt 281. julgestusdiviisi piirkonnas, mille staap oli Ostrovis. Saksa julgestusüksustest allus diviisile 3. jalgratturite rügemendi staap, üks pataljon ja

¹⁰⁹ Heeresgruppe Nord an A.O.K. 16 und A.O.K. 18; der Chef des Generalstabes der AOK 18 dem Oberkommando der Heeresgruppe Nord, 26.9.1943, BArch RH 19-III/252, 14, 16.

kolm kompaniid, lisaks 107. julgestusrügemendi viis kompaniid, suur-tükipatarei ja tankitõrjepatarei, üks välisandarmeeria kompanii (2./691) ja 281. trofeetankikompanii. Partisanide vastu rakendatud jõududest moodustasid aga ka siin vähemasti poole mittesaksa väeosad: 39. eesti kaitsepataljoni staap ja neli kompaniid, 40. eesti kaitsepataljoni staap ja kolm kompaniid, 672. läti ida-pioneeripataljoni staap ja kaks kompaniid, armeenia välipataljon I/198, 842. türgi pataljoni staap ja kaks kompaniid ning 843. põhja-kaukaasia (tšetšeenid) poolpataljon staabi ja kahe kompaniiga. Luuga ümbruses Peipsi taga paikneva 285. julgestusdiviisi piirkonnas näis partisanilukord rakendatud jõudude järgi otsustades sakslastele kõige soodsam. Saksa julgestusjõududest olid siin rakendatud 113. julgestusrügemendi üks pataljon ja üks kompanii, 9. politseirügemendi üks pataljon, üks välisandarmeeriakompanii (1./691), 285. trofeetankikompanii, üks julgestuskompanii (4./638); vahiteenistuses oli 886. maakaitseväepataljon ilma ühe kompaniita. Mittesaksa julgestusjõude esindasid 285. diviisi alluvuses 285. ida-ratsapataljon, 38. eesti kaitsepataljon, 42. eesti pioneeripataljoni üks rühm ning 844. türgi pataljoni kaks kompaniid.¹¹⁰

Sõjaväeliselt organiseeritud mittesaksa julgestusüksustel oli Nordi tagalapiirkonnas tähtis roll ning suure osa nendest (14 kompaniid) moodustasid eestlased.

Väegrupi Nord tagalapiirkonna jaoks formeeritud eesti kaitsepataljonide saatus

1943. aasta lõpus tegi Saksa väejuhatuse ettevalmistusi Peipsi-taguse mahajätmiseks. Punaarmee edu tõttu kahanes ka Nordi tagalapiirkonna territoorium. 39. eesti kaitsepataljon (ülem major Aleksander Sobolev, hiljem sai 20. eesti SS-suurtükiväerügemendi ülemaks) saadeti laiali juba 1943. aasta kevadel – värbamised leegioni ja politseipataljonide formeerimine Eestis (vt allpool) kahandasid kaitsepataljonide täiendamise võimalusi. 1943. aasta jõuludeks olid 37., 38. ja 40. pataljon allu-

¹¹⁰ Übersicht der Sicherungskräfte, Stand v. 31.3.1943, BArch RH 22/267, 148.

tatud 285. julgestusdiviisile ning julgestasid peamiselt raudteid vahetus Peipsi-taguses.¹¹¹ 41. tagavara-kaitsepataljon allus otse tagalapiirkonna juhatajale ning 42. pioneeri-kaitsepataljon endiselt 207. julgestusdiviisile.

1944. aasta märtsis toodi 37., 28. ja 40. kaitsepataljon Eestisse ning paigutati vastavalt Risti, Vasalemma ja Lääne-Nigula ümbruse koolimajadesse ja mõisatesse. Juunis formeeriti nad laialisaadetud politsei-vahipataljonide nr 29–33 (vt allpool) meestega täiskoosseisulisteks. Alates 4. juulist formeeriti politseipataljonidest nr 37, 38 ja 40 ning Narva rinde rannakaitses paiknevast 1. eesti politseirügemendi staabist 2. eesti politseirügement (mõlema rügemendi ülem oli major Karl Saimre). 12. juulil 1944 saadeti rügement Daugavpils lähistel rindele, kus tõrjus koos läti politseipataljonidega Punaarmee läbimurde. Sealt taandusid eesti politseipataljonid Jēkabpils lähedale, kust need augusti alguses Eestisse toimetati.¹¹²

Eestis liideti 40. pataljon 38. pataljoniga, pataljoniülemaks jäi 40. pataljoni ülem major Julius Ellandi. 37. politseipataljoni ülemaks määrati senine rügemendiülem major Karl Saimre. Pataljonide juurde formeeriti tankitõrjekompanii.¹¹³ Augusti lõpus saadeti pataljonid Emajõe rindele ja allutati 87. jalaväediviisile. Pataljonid paistsid silma Punaarmee sillapea hävitamisel Kärevere ja Laeva vahelisel alal. Kumbki pataljon kaotas surnute ja haavatutena sadakond meest, sealhulgas sai surma 37. pataljoni ülem Karl Saimre, keda asendas kapten Paul Suude. Emajõelt taganesid pataljonid septembris üle Puurmani, Põltsamaa, Viljandi ning Rõjiena Riia suunas. Septembri lõpus paigutati nad kaitsepositsioonidele Vidriži juures Limbaži ja Riia vahel ning liideti üheks lahingugrupiks 38. pataljoni ülema Julius Ellandi juhtimisel. 2. oktoobril vahetati pataljonid rindelt välja ja saadeti meritsi Gotenhafenis (Gdynia), kus allutati eesti

¹¹¹ Gesamtübersicht nach dem Stande vom 26.12.1943, BArch RH 26-285/16.

¹¹² Oberstleutnant der SchP. Schmidt, Auflösung Estn. Pol.-Regt. 1, Aufstellung Estn. Pol.-Regt. 2 aus bisherigem Stab/Estn. Pol.-Regt. 1 und den F.-Batlen. 37, 38, 40 und erhöhte Marschbereitschaft sowie Einsatz Estn. Pol. Regt. 2, 4.7.1944, BArch RH 24-54/154, 130–135.

¹¹³ Oberstleutnant der SchP. Schmidt, Einsatz und Inmarschsetzung der F.-Batle. 37, 38 und Pak.-Komp. bei der Armeeabteilung Narwa, 27.8.1944, BArch RH 24-54/171, 154.

piirikaitserügementide tagavararügemendi staabile. 17. oktoobriks viidi pataljonid Neuhammerisse 20. eesti SS-diviisi väljaõppelaagrisse ja liideti 37. politseipataljoniks. 31. oktoobril pataljon likvideeriti ja mehed saadeti 20. eesti SS-diviisi.¹¹⁴

41. tagavara-kaitsepataljon (selle ülem oli kuni piirikaitserügemendi ülemaks nimetamiseni 1944. a alguses kolonelleitnant Juhan Vermet) saadeti laiali 11. juulil 1944 kõrgema SSi ja politseijuhi Friedrich Jeckelni korraldusel. Isikkoosseis liideti 35. tagavara-väljaõppe politseipataljoniga (vt allpool).

42. politsei-pioneeripataljon (ülem major August Siller) allus 1944. aasta esimesel poolel väegrupi Nord tagalapiirkonna juhatajale, 1944. aasta juulis 18. armee L armeekorpusse, augustis XXVIII armee-korpuse 514. pioneerirügemendi staabile ning paigutati augusti lõpuks 207. julgestusdiviisi rindelõiku Emajõe põhjakaldale Tartust idas. Septembri alguses oli rindel 8 ohvitseri, 44 allohvitseri ja 144 sõdurit. Enamik pataljoni ellujäänud mehi jäi 1944. aasta sügisel Eestisse.¹¹⁵

Eesti SSi ja politseijuhi ning korrapolitsei ülema formeeritud eesti kaitsepataljonid

5. detsembril 1941 läks Eesti ala tsiviilokupatsioonivalitsuse alla. Kindral-komissar Litzmanni aparaadi kõrval alustasid tegevust kohalikud Saksa politseiasutused. Julgeolekupolitsei ja SD Eestis (ülem SS-*Sturmabannführer* dr Martin Sandberger) moodustati juba alates juulist Eestis tegutsenud *Einsatzgruppe A Sonderkommando 1a* baasil. Ostlandi ja väegrupi Nord tagalapiirkonna kõrgemale SSi ja politseijuhile Riias (Friedrich Jeckeln) allus Tallinnas SSi ja politseijuht Eestis (1941–1944 SS-*Oberführer* Heinrich Möller), kellele omakorda allus korrapolitsei ülem Eestis. Viimases ametis oli 1941–1942 politsei kolonelleitnant Hermann

¹¹⁴ Generalkommando II. Armeekorps, Kriegstagebuch Nr. 5, 28.8.–19.9.1944, BArch RH 24-2/275, 99–166; Geleitlage 4.10.1944, BArch RM 45 I/247, 169.

¹¹⁵ Truppeneinteilungen der 18. Armee, 11.8., 17.8., 26.8., 30.8., 9.9.1944, BArch RH 20-18/840.

Schallert, 1942–1944 politseikolonel Wilhelm von Thaden ja 1944. aastal politsei kolonelleitnant Johann Schmidt.¹¹⁶ Seega esindasid okupeeritud Eestis Himmleri haldusala kolm SSi ja politsei ohvitseri: Möller esindas SSi ja politseid kui tervikut, Sandberger salapolitseid (Riigi Julgeoleku Peaametit (RSHA)) ning korrapolitsei ülem Korrapolitsei Peaametit. Ehkki nii Sandberger kui ka korrapolitsei ülem allusid formaalselt Möllerile, olid neil oma ülemad ka Riias – Julgeolekupolitsei ja SD juhataja ning korrapolitsei juhataja. Sandbergeri alluvus Möllerile oli ainult nominaalne, korrapolitsei ülema kontakt Mölleriga oli tihedam.

Eesti politseiasutuste taastamine algas samal ajal sakslaste edasitungiga Eestis. Formaalselt allusid need Eesti Omavalitsusele, tegelikult siinsetele Saksa politseiasutustele. Politseiprefektuuride poliitilise politsei ja kriminaalpolitsei allüksused ühendati 1942. aastal saksa mustri järgi Eesti Julgeolekupolitseiks, mis allus formaalselt Eesti Omavalitsusele, tegelikult aga Sandbergerile. Välispolitsei (tavaline politsei) allus Eesti Omavalitsuse sisedirektooriumi politsei ja Omakaitse valitsusele (hiljem politseitalitus), mille allüksusteks maakondades olid prefektuurid. 1941. aasta suvel omaalgatuslikult moodustatud Omakaitse üksused saatsid sakslased küll laiali, kuid juba augustis taastati Omakaitse uuesti abipolitsei funktsioonis. Pärast Eesti Omavalitsuse ametisseastumist 1941. a septembris moodustati algul politsei ja Omakaitse valitsus, mis 1942. aasta augustis reorganiseeriti politseitalituseks, millele allus Omakaitse peavalitsus. 1943. aasta märtsis reorganiseeriti Omakaitse peavalitsus iseseisvaks peavalitsuseks Eesti Omavalitsuse alluvuses ning moodustati Omakaitse peastaap.

Neid struktuurimuudatusi tuleb vaadelda kohalike politsei- ja omakaitseasutuste Saksa sõjaväe- ja politseiasutustele allumise kontekstis. 1941. aastal oli Omakaitse *Wehrmacht*'i, pärast Eesti ala andmist tsiviilvalitsuse alla aga alates 1942. aasta jaanuarist korrapolitsei alluvuses. 1942. aasta oktoobris sõlmitud kokkuleppega jäid Omakaitse palgalised üksused – vahipataljonid – korrapolitsei alluvusse ja reorganiseeriti politsei-

¹¹⁶ Meelis Maripuu, „German civilian administration in Estonia in 1941–1944,” – Estonia 1940–1945, 527–528.

vahipataljonideks, vabatahtlik Omakaitse aga viidi tagasi *Wehrmacht*'i, s.o väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja alluvusse.¹¹⁷

Kaitsepataljonid nr 29–36 aastatel 1941–1943¹¹⁸

Vaatamata Eesti territooriumi andmisele tsiviilvalitsuse alla oli Eestis piisavalt sõjalise iseloomuga ülesandeid – maanteede ja raudteede ning eriti sildade, tööstusobjektide ja ettevõtete ning sõjavangilaagrite valvamine, rannakaitse, aga ka näiteks lumekoristustööd. Ehkki mingil määral täitsid neid ülesandeid Saksa tagalaüksused ja Eesti Omakaitse, nõudis idarinne üha rohkem mehi ning sakslased otsisid võimalusi saksa sõjaväelaste asendamiseks kohalike sõjaväestatud üksustega. Eestlasi motiveeris nendes üksustesse astuma peamiselt rahateenimisvõimalus, samuti lubadus, et pataljone ei saadeta Eestist välja. Et täiesti vabu vabatahtlikke ei olnud piisavalt, komplekteeriti pataljonid suuresti Omakaitse liikmetest.

Arhiividokumente nende pataljonide kohta on säilinud vähe ja seetõttu tugineb informatsioon peamiselt mälestustele ja juhuslikele viidetele teiste sõjaväe- ja politseiasutuste dokumentides. Seetõttu – ühelt poolt sellepärast, et enamiku meeste teenistus algas Omakaitstes, teiselt poolt aga ka sellepärast, et paljud mehed jõudsid 1943. aasta alguses või hiljem Omakaitse palgalistest üksustest formeeritud politsei-vahipataljonidesse, mille numbrid olid samuti 29–33 – on mälestustes ja seetõttu ka kirjanduses pataljonid ja nende numbrid väga sageli segi aetud. Laiali-saadetud pataljonide staape ja ohvitseri kasutati 1943. ja 1944. aastal uute pataljonide formeerimisel, mis mõnikord kandsid ka sama numbrit, nii et ohvitseride jaoks võiski olla tegemist teenistusega ühes ja samas, ajuti muutuva rakenduse ja vahetuva meeskonnaga pataljonis.

¹¹⁷ Maripuu, 521–537; Indrek Paavle, „Estonian Self-Administration in 1941–1944,” – Estonia 1940–1945, 550 jj; Argo Kuusik, „German Police Institutions in Estonia in 1941–1944,” – Estonia 1940–1945, 573–576; Argo Kuusik, „German Order Police in Estonia 1941–1944,” – Estonia 1940–1945, 603–605; Argo Kuusik, „Estonian Omakaitse in 1941–1944,” – Estonia 1940–1945, 797–806.

¹¹⁸ Aivar Niglas ja Toomas Hiio, „Estonian defence battalions/police battalions in the German Armed Forces,” – Estonia 1940–1945, 858–863, kui ei ole eraldi teisiti viidatud.

Oluliseks allikaliigiks kaitsepataljonide ja politseipataljonide ajaloo väljaselgitamisel on pärast sõda Nõukogude riikliku julgeoleku kätte sattunud meeste juurdlustoimikud. Kuid nende antud ütlusi ei saa võtta alati puhta tõena, sest ülekuulataavad üritasid maha vaikida oma elukäigu neid episoodide, mis võisid karistust raskendada. Nõukogude kriminaalkodeksi paragrahvide 58¹¹⁹ järgi, mille alusel mõisteti süüdi poliitiliste süütegude eest, karistati rängimini teenimist SSi ja SD üksustes, teenimist ohvitserina, võitlust Punaarmee vastu „relvaga käes”, osalemist haarangutel partisanide ja Nõukogude langevarjurite vastu jne. Selliste tegudena kvalifitseeritavaid episoodide oma elukäigus üritati varjata. Näiteks kolme aasta jooksul 38., 32. ja 292. politseipataljonis teeninud Uno Kraus üritas esialgu end esitada hoopis 1944. aastal mobiliseerituna, kes oli Eesti venelastest moodustatud 3. politsei-ehitus-pioneeripataljoni rühmaülem.¹²⁰

Värbamine pataljonidesse algas 1941. aasta lõpul. Kõrgem SSi ja politseijuht Jeckeln eraldas eesti pataljonidele numbrid 29–36. Pataljonid 29–35 olid ette nähtud rakendamiseks Eestis, 36. pataljon aga värvati algusest peale rindekaitsepataljonina. Pataljonid nr 30 ja 35 kavandati tagavara-väljaõppepataljonideks.

29. kaitsepataljon formeeriti vahiteenistuseks Tallinnas ja pataljoni värvati vaid mehed, kes ei tahtnud teenida väljaspool Eestit. Kuna vabatahtlikke oli vähe – paljud läksid siis veel julgestusgruppidesse –, arvati pataljoni koosseisu ka Tallinn-Nõmme Omakaitse 2. sadakond (kompagnii). **33. kaitsepataljon** formeeriti Tartus samadel alustel 29. kaitsepataljoniga.

Vaatamata lubadusele jätta pataljonid Eestisse, saadeti 29. ja 33. pataljon 1942. aasta märtsis Leningradi rindele 18. armee L armeekorpuse rindelõigu rannakaitseks Leningradi ja Oranienbaumi vahel. Seal allusid need koos läti kaitsepataljonidega nr 19 ja 21 politsei lahingugrupile, mida juhtis Friedrich Jeckeln ja mille tuumiku moodustasid saksa politseipataljonid nr 305, 306 ja 310. Eesti pataljonide ülemateks olid vastavalt major Johann Peiker ja kapten Voldemar Pärilin. 1942. aasta sügisel

¹¹⁹ Tegelikult mõnisteist paragrahvi – § 58-1, § 58-2 jne.

¹²⁰ Uno Krausi ülekuulamise protokoll, 30.10.1945, ERAF.129.SM.1.19638.

sõitsid nad Tallinna, et nõuda oma kehva väljaõppe ja relvastusega pataljoni rindelt äratoomist. Seda käsitati deserteerimisena, mõlemad degradeeriti reameheks ja saadeti Volhovi rindele. Mõne aja pärast põgenesid mõlemad Soome ja 1944. aastal olid nad soomepoiste rügemendi JR 200 pataljoni ülemad. Pärast Peikeri ja Pärline tagandamist olid pataljoniülemateks vastavalt Karl Saimre ja major Johannes Koort. Pataljonid toodi rindelt ära 1942. aasta novembris ja detsembris ning likvideeriti, mehed saadeti teistesse kaitsepataljonidesse või värvati Eesti Leegioni, osa mehi suunati 35. tagavarapataljoni.

31. kaitsepataljon kavatseti formeerida Rakveres ja **32. kaitsepataljon** Võrus. Ehkki 1942. aasta alguses oli 31. pataljoni nimekirjas üle 200 mehe, ei formeeritud seda kunagi lõpuni – ilmselt anti mehed teistele pataljoniudele. 1942. aasta augustis koosnes pataljon vaid staabist ja orkestrist ning likvideeriti aasta lõpuks. **32. kaitsepataljoni** kohta, mis pidi formeeritama Võrus, puuduvad andmed, ehkki Saksa välipostinumbrite loetelu järgi oli see pataljon 1942. a juulis Narvas objektiivvalves, septembris aga *Wehrmacht*'i käsutuses ja arvati välipostinumbrite loetelust välja alles 1943. a septembris.¹²¹ **34. kaitsepataljon** formeeriti Võrus *SS-Untersturmführer* Schusteri juhtimisel täiskooresseisuliseks ja allutati Pihkvamaal teid, raudteid ja sildu ehitavate organisatsiooni *Todt* allüksuste kaitseks. Ilmselt pataljon ka allus organisatsioonile *Todt*, sest julgestusdiviiside koosseisutabelites ning SSi ja politseijuhi dokumentides seda ei nimetata. 1942. aasta augustis kandis üksus nime *Estonische Schutzkommando Org. Todt*. Staap oli Pihkvas ja neli kompaniid vastavalt Luugas, Idritsas, Oudovas ja Dnos. Teistel andmetel oli 34. kaitsepataljoni staap samal ajal Võrus ja selle ülem oli major Rudolf Martinson.¹²² Ilmselt oli tegemist siiski sama üksusega, 1943. aasta märtsist 1944. aasta jaanuarini oli 34. pataljoni ülem leitnant Hendrik Sillapere. Pihkva oli näidatud pataljoni asukohana nii 1. septembri 1943. aasta kui ka 1. jaanuari 1944. aasta Omakaitse peavalitsuse eesti üksuste nimekirjades, samal ajal on septembris pataljon näidatud rinde-kaitsepataljonina, jaanuaris aga vahi-

¹²¹ Hans-Joachim Neufeldt, *Zur Geschichte der Ordnungspolizei 1936–1945, Schriften des Bundesarchivs, Bd. 3* (Boppard am Rhein: Boldt, 1957), 102.

¹²² Eesti vabatahtlike üksuste paigutustabel 20.8.1942 andmetel, ERA.R-358.2, 19.

Kaitsepataljonide vabatahtlike ülevaatus Tallinnas arvatavasti 1941. aasta sügisel. Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum

pataljonina.¹²³ Pärast rinde jõudmist Eesti piiridele toodi pataljon Eestisse ja saadeti laiali, mehed läksid teistesse eesti üksustesse. Saksa väli-postinumbrate loetelus oli pataljon veel 1944. aasta juunis ja arvati sealt välja 1945. aasta jaanuaris.¹²⁴

30. kaitsepataljon ja **35. kaitsepataljon** kavandati tagavara-välja-õppepataljonideks, 30. pataljon Tallinnas ja 35. pataljon Pärnus. Et mõlema jaoks mehi ei jätkunud ja enamik 35. pataljoni meestest saadeti 1942. aasta kevadel täienduseks 33. kaitsepataljonile, ühendati 35. pataljoniga ka 30. pataljon ja tagavara-väljaõppepataljoni asukohaks määrati Tallinn. Samal ajal asutati selle juures ka kosujate kompanii – selle nimekirja võeti mehed, kes olid pärast haavatusaamist või haigestumist

¹²³ Eesti vabatahtlikud üksused andmeil 1.9.1943, Eesti üksuste nimekiri 1.1.1944, mõlemad ERA.R-358.2.1, 35, 38.

¹²⁴ Neufeldt, 102.

tervenenud ja hospitalist väljunud, kuid veel mitte oma pataljoni tagasi saadetud.

Esialgu vaid pataljonide 29–36 tagavarapataljoniks mõeldud 35. kaitsepataljon sai ka alates 1942. aasta lõpust Omakaitse palgalistest üksustest formeeritud kaitse-vahipataljonide tagavaraüksuseks (vt allpool). 1944. aasta mobilisatsiooniga formeeriti politsei-jalaväepataljonid (politseifüsiljeepataljonid) nr 286, 288, 291 ja 292, mille tagavaraüksuseks oli 35. pataljoni koosseisus moodustatud eraldi tagavara-väljaõppekompanii. Kui 1944. aasta juulis likvideeriti Tartus asunud 41. tagavara-väljaõppekompanii, oli 35. kompanii ka 37., 38., 40. ja 42. politsei-rindepataljoni tagavaraüksuseks (vt eespool).

Kõige rohkem tähelepanu on pälvinud **36. kaitsepataljon** (rindekaitsepataljon), mis formeeriti Lääne-Eestis ja saartel. Osa selle pataljoni arhiivist langes Stalingradi välisrindel Punaarmee kätte, saadeti edasi Eesti partisaniliikumise staapi Leningradis ja on sealt tänaseks jõudnud Eesti Riigiarhiivi filiaali. Lisaks avaldati ühe kompanii- ja hiljem pataljoniülema Harald Riipalu aruanne pataljoni tegevusest. Nii on pataljoni formeerimise käik ka täpsemalt teada ning analoogia põhjal võib seda pidada kõnealuste kaitsepataljonide formeerimise üldisemaks näiteks.

Pataljoni staap jõudis Haapsallu 23. novembril 1941 ja alustas meeste värbamist. Meeste nappuse tõttu – pealegi praagiti pooled 70–80 vabahtlikust tervislikel põhjustel välja – liideti pataljoniga kaks Kuressaares asunud kompaniid Saaremaa Omakaitsest ja üks kompanii Hiiumaa omakaitseksi. 1942. aasta aprillist augustini oli pataljon väljaõppel Tartus, täienduseks saadeti ohvitseri ja sõdureid 30. ja 35. tagavara-kaitsepataljonist ning 31. ja 34. kaitsepataljonist. Tartus formeeriti pataljon kolmekompaniiliseks. Meeste puudust näitab ka see, et pataljoni kuulus 23 ohvitseri, 161 allohvitseri ja 254 sõdurit, ehkki ametikohti oli vaid 62 allohvitseri jaoks. Eestis jätkus töötuid kaadriallohvitseri, kuid mitte sõdureid.

Augustis 1942 saadeti pataljon Nowogródekis (endine Ida-Poola, tänapäeval Valgevene), kus rakendati võitluses partisanide vastu. Pataljon oli Nowogródekis 4.–25. augustini 1942. Nowogródekis ja lähedalasuvas

Djatlovos tapeti 6. ja 7. augustil kuni 3000 juuti. 1948. ja 1950. aastal Nõukogude julgeoleku ülekuulamistel mõnelt endiselt pataljoni liikmelt saadud tunnistuse põhjal on 36. politseipataljoni süüdistatud selles sõjakuriteos osalemises. On ka teada, et 6. augustil saadeti pataljonist üks 26-meheline komando Djatlovosse. Kuid 1948. aastal juutide tapmises osalemist tunnistanud Rudolf Mäeorg võttis oma tunnistuse hiljem tagasi ja väitis, et see on temalt jõuga välja pressitud. Tegemist on ebatavalise juhtumiga: 1940. aastate teisel poolel ei tulnud tunnistuste tagasivõtmist sõjatribunali asjaajamises just sageli ette. Saksa ja Iisraeli politsei uurisid Nowogródeki juhtumit 1960. aastatel ja süüdistasid massimõrvas kohalikku Saksa sandarmeediat, üht leedulaste üksust ja valgevenelaste kaitsepataljoni.¹²⁵

Septembrist novembrini 1942 valvas pataljon sõjavange kahes Donbassi sõjavangilaagris. Novembri alguses käis pataljonis Eesti SS-Leegioni värbamiskomisjon, mis valis välja 202 meest, kes aga kohe leegioni õppe-laagrisse ei sõitnud. Novembris saadeti pataljon hoopis Stalingradi välisrindele, kus võitles 22. novembrist 26. detsembrini 1942 kindralmajor von Stumpfeldi lahingugrupi alluvuses. Seejärel toodi kaotusi kandnud (39 langenut, 97 haavatut ja 11 teadmata kadunut) pataljon rindelt ära ja saadeti 1943. aasta jaanuari alguses Eestisse.

Eestis saadeti pataljoni isikkoosseis laiali ning paljud astusid vabahtlikult Eesti Leegioni, 36. pataljoni mehi saadeti ka 35. tagavara-väljaõppe kaitsepataljoni jt üksustesse. Pataljon formeeriti aga alates 1943. aasta maist Paides uuesti ja saadeti Kaunasesse, kus oli väljaõppel kuni sügiseni, misjärel saadeti Neveli rindele, mille käigus liideti 288. politseipataljoniga viimase numbri alla.¹²⁶ Osa pataljoni juhtkonnast – uus pataljoniülem Artur Kaschan ja ülemleitnant Lipping – olid maist septembrini 1943 õppejõududeks Riia lähedal Priedaines korraldatud politseipataljonide ohvitseride kursustel. Major Kaschan oli kursuste ülem ja

¹²⁵ Niglas, Hiio, 861–863; Indrek Paavle, „Soviet investigations concerning the activities of Estonian defence battalions and police battalions of the German armed forces in 1941–1944,” – Estonia 1940–1945, 878–879.

¹²⁶ Paavle, „Soviet investigations”, 878; Kaarel Kuutma jt juurdlustoimik, ERAF 130 SM.1.11671, 266, 285–286.

Elmar Lipping tema abi.¹²⁷ Välipostinumbrate järgi otsustades likvideeriti 36. kaitsepataljon 1943. aasta alguses, kuid 1943. aasta märtsis formeeriti sama numbri all uuesti ja reorganiseeriti 1943. aasta oktoobris mitte 288., vaid 289. politseipataljoniks. Omakaitse peastaabi eesti üksuste loetelu järgi oli 36. rindekaitsepataljon 1943. aasta 1. septembril Ostrovis ja selle ülem oli major Kaschan.¹²⁸ Kolmandatel andmetel liideti 36. rindekaitsepataljon aga ajavahemikul 1.9.–31.12.1943 hoopis 286. politseipataljoni-ga.¹²⁹ Viimasel puhul on ilmselt segi aetud 286. ja 288. pataljon.

1943. aasta kevadel hakati ette valmistama suuremat SSi ja politsei operatsiooni Leedu ja Valgevene piirialade metsades tegutsenud partisanide mahasurumiseks (vt allpool). Selleks värvati ja õpetati välja hulk mehi nii Eestis kui ka Lätis, Leedus, Valgevenes ja ka Saksamaal. Eestist värvati politseipataljonid nr 286, 288 ja 289. Täielikult suudeti komplekteerida vaid 286. politseipataljon (vt allpool). Kahe ülejäänud jaoks värvati 1943. aasta alguses laialisaadetud pataljonide mehi ja teisi. 36. politseipataljoni lahingukogemusega isikkoosseisu kasutati arvatavasti väljaõpetajatena. Hiljem liideti nad algul 289. pataljoni ja see omakorda 288. pataljoniga.

Vabatahtlike üksuste hulka kuuluvad ka eesti lennuväeüksused, mis moodustati alates 1941. aasta sügisest, SD-kompaniid, tollipiirikaitsepataljonid ning mõned väiksemad üksused, millel siinkohal pikemalt ei peatuta. Kõige põhjalikumalt on käsitletud **eesti lennuväeüksuste** ajalugu.¹³⁰ Vähem on andmeid **SD-kompaniide** kohta. Teada on, et SD eesti erikompanii komandod osalesid juudi vangide mahalaskmisel Kalevi-Liival 1942. aastal.¹³¹ Eesti SD-üksusi rakendati võitluseks partisanide ja langevarjurite vastu Eesti Julgeolekupolitsei välisosakondades nii Novgorodi- ja Pihkvamaal kui ka Eestis. Omakaitse peastaabi eesti üksuste loetelu järgi oli 1943. aasta sügisel kaks eesti SD-kompaniid, üks idarinde põhjalõiguse

¹²⁷ Uno Krausi juurdlustoimik, ülekuulamised 6. ja 27. detsembril 1945, ERAF 129SM.1.9638.

¹²⁸ Neufeldt, 102; Eesti vabatahtlikud üksused andmeil 1.9.1943.

¹²⁹ Eesti üksuste nimekiri 1.1.1944, 39–40.

¹³⁰ Hendrik Arro, Eesti lendurid lahingute tules: Lühike ülevaade eesti lendurite sõjateest II maailmasõja päevil, 2. parandatud ja täiendatud trükk (Tallinn: JMR, 1996); Hendrik Arro, Pommid öisest taevast: Öölahingulendurid idarindel (Tallinn: Grenader, 2010).

¹³¹ Meelis Maripuu, „Annihilation of Czech and German Jews in Estonia,” – Estonia 1940–1945, 708 jj.

ja teine Leedus. 1944. aasta jaanuariks oli moodustatud kolmekompaniiline Eesti Julgeolekupolitsei I pataljon, mis oli Neveli all, välja arvatud 1. kompanii, mis oli Pihkvas. Üksik eesti SD-kompanii oli samuti Neveli all.¹³² 1944. aastal võitlesid SD-kompaniid ka Narva ja Tartu rindel.

Tollipiirikaitse (*Zollgrenzschutz*, termin oli kasutusel aastast 1937) allus Saksa rahandusministeeriumile. Pärast sõja algust Nõukogude Liiduga tegutses tollipiirikaitse ka okupeeritud idaaladel, tegeldes nii salakaubitsemise takistamise, objektivalve kui ka partisanide vastu võitlemisega. Kohati rakendati Saksa tollipiirikaitseüksusi ka rindel, milleks need aga ei sobinud, sest komplekteeriti enne 1900. aastat sündinud meestest. Eesti vabatahtlikest moodustati 1942. aasta kevadel kolm tollipiirikaitsepataljoni numbritega 43–45. 1943. aasta sügisel asusid need vastavalt Tallinnas, Kuressaares ja Tartus.¹³³ Isikkoosseisu poolest oli enamasti tegemist 1942. aasta aprillis laiali saadetud piiriomakaitse üksustega, mille meeskonnad tollipiirikaitsele üle võeti. Karl Mutso, kes hiljem teenis nii 32., 31. kui ka 37. politseipataljonis, tunnistas Nõukogude julgeoleku ülekuulamisel, et astus 1942. aasta jaanuaris vabatahtlikult Saksa armeesse ja teenis 1942. aastal jaanuarist aprillini 2. piiriomakaitse pataljonis rühmaülemana, olles Pihkva järve kaldal rannakaitstes. Pataljon allus Politsei ja Omakaitse Valitsusele ja likvideeriti aprillis, kui piirikaitseteenistuse võttis üle Saksa tollipiirikaitse.¹³⁴ Tollipiirikaitsepataljonid on ka eesti üksuste 1. jaanuari 1944. aasta nimekirjas, kuid ilma täpsemate andmeteta. Iga pataljoni numbri juurde on sulgudes lisatud veel teine number (vastavalt 35, 32 ja 40), mis võib osutada pataljonile, kuhu oli saadetud nende isikkoosseis. Saksa välipostinumbrid anti tollipiirikaitsepataljonidele 1942. aasta juulis, nende laialisaatmise kohta andmed puuduvad, kui välja arvata, et number 45 anti 1943. aasta septembris ühele valgevene pataljonile Baranovitšis.¹³⁵

Vabatahtlikest alustati ka Eesti SS-Leegioni formeerimist, millest aga pikemalt allpool seoses eesti üksustega Relva-SSis.

¹³² Eesti vabatahtlikud üksused andmeil 1.9.1943, 36; Eesti üksuste nimekiri 1.1.1944, 39.

¹³³ Eesti vabatahtlikud üksused andmeil 1.9.1943, 37.

¹³⁴ Karl-Richard Mutso juurdlustoimik, ERAF 129SM.1.22551.

¹³⁵ Eesti üksuste nimekiri 1.1.1944, 39; Neufeldt, 102.

Senisest teenistusvahekorrast tulenevalt formeeritud eesti üksused

Osa eesti üksusi aastatel 1942–1943 formeeriti meestest, kes polnud enam vabatahtlikud, kuid veel mitte ka mobiliseeritud. Pikale veniv sõda idarindel nõudis üha uusi mehi, kuid vabatahtlike arv oli kokku kuivanud ja mittedeakslaste mobiliseerimine oli vastuvõetamatu nii ideoloogilistel põhjustel kui ka rahvusvahelise sõjaõiguse piirangute tõttu. Et sellest hoolimata uusi väeosi moodustada, kasutati Eestis juba teenistuses olevate meeste käsu korras sõjaväkke saatmist. Nendeks väeosadeks olid Omakaitse palgalistest üksustest formeeritud vahi-kaitsepataljonid ning 1943. aasta kevadel Leedu ja Valgevene partisanivastasteks operatsioonideks välispolitseinikest ja teistest meestest moodustatud pataljonid. Kuid käsu korras saadeti Eesti SS-Leegioni ka Eesti Julgeolekupolitseis ja Eesti Omavalitsuse asutustes teeninud ohvitseri. Teiseks värvati poolvabatahtlikke sõjavangide seast: Saksa sõjaväkke astumine oli sõjavangist vabastamise tingimuseks näiteks Velikije Luki all Saksa poolele üle tulnud meestele, kes olid Viljandi sõjavangilaagris.

Omakaitse palgalistest kasarmeeritud üksustest moodustatud politsei-vahipataljonid nr 29–33

Eesti Omakaitse jagunes 12 territoriaalrügemeniks ehk malevaks: üks igas maakonnas pluss Tallinna malev. Need koosnesid territoriaalpatalljonidest, mis vastasid umbes omaaegsetele Kaitseliidu malevkondadele. 1942. aasta augustis kinnitatud struktuuri järgi nähti Omakaitstes ette 66 patalljoni ja 300 kompaniid. Nende üksuste liikmed olid vabatahtlikud, kes elasid kodus ja käisid tööl ning täitsid teenistuskohustusi vastavalt vajadusele (põhiliselt valveteenistus) või häireolukorras (haaran-gud põgenenud sõjavangidele, aga ka langevarjuritele ja partisanidele). Vabatahtlikul Omakaitisel oli umbes 40 000 liiget.¹³⁶ 1944. aasta jaanuari

¹³⁶ Kuusik, „Estonian Omakaitse,” 797–804.

üldmobilisatsiooni ajal kehtestati Omakaitstes teenimise kohustus kõigile 17–60-aastastele meestele, kes ei olnud sõjaväkke astunud või mobiliseeritud või muudel põhjustel teenistusest vabastatud.¹³⁷

Omakaitse malevate, pataljonide ja kompaniide ohvitserid olid palgalised. Peale selle olid Omakaitstes ka palgalised kasarmeeritud üksused: kaks pataljonistaapi, 27 üksikkompaniid ja 16 üksikrühma. 23. juuli 1942. a seisuga teenis Omakaitstes 4457 palgalist ohvitseri, allohvitseri, sõdurit ja sõjaväeametnikku, kusjuures palgalisi ametikohti oli rohkem – 5643.¹³⁸

Teise maailmasõja ajaloo käsitlemisel on üheks möödapääsmatuks teemaks kuriteod inimsuse vastu – see on tsiviilisikute mõrvamine poliitilistel põhjustel. Teadaolevalt hukati aastatel 1941–1944 *Wehrmacht*'i väli- ja asulakomandantide korraldusel ning Julgeolekupolitsei ja SD allasutuste otsusel, aga ka omakohtu korras Eestis kuni 8000 inimest, enamik neist 1941. aasta suvest 1942. aasta suveni. Mitte kõik hukatutest polnud süüitud ohvrid. Nende seas oli hulk inimesi, kes olid süüdi 1940.–1941. aasta Nõukogude julgeolekuteenistuse kuritegudes, hävituspataljonlasi, aga ka isikuid, kes ühel või teisel viisil rikkusid sõjaaja dragoonilisi seadusi (desertöörid, langevarjurite varjajad, põgenenud sõjavangid, mõnikord isegi spekulandid). Kuid mõrvatute hulgas olid ka rassilistel ja ideoloogilistel põhjustel tapetud süüitud inimesed – juutide ja mustlaste kõrval isikud, keda süüdistati ainult kommunistlikus meelsuses, nn uusmaasaajad jt – ning ka salakaebuste ohvrid. Surmaotsuste täideviijateks olid vanglate valveüksuste liikmed, samuti Omakaitse palgaliste üksuste liikmete seast värvatud vabatahtlikud hukkamiskomandod.¹³⁹ Üldiselt tõlevastavaks võib pidada Viljandi Omakaitse kompaniiülema Heino Kinki 1947. aastal MGB-le antud tunnistusi surmamõistetute hukkamise korralduse kohta Viljandis. Omakaitse kompanii koosseisu kuulunud hukkamiskomandos oli tema ütluste järgi 6–7 meest, hukkamistel osalesid ka kompaniiülem

¹³⁷ Vt Meeselanikkonna omakaitseteenistusse kutsumise määrus, 30.1.1944, AT nr 5, art 9 (1944).

¹³⁸ Niglas ja Hiio, „Estonian defence battalions,” 863.

¹³⁹ Indrek Paavle, „Estonian citizens and residents executed or deceased in imprisonment in 1941–1944: an overview,” – Estonia 1940–1945, 642–644.

ning julgeolekupolitsei eesti ja saksa ametnikud.¹⁴⁰ Hiljem kuulus Heino Kinki kompanii 32. kaitse-vahipataljoni.

1941. aasta detsembrist alates paralleelselt Saksa korrapolitsei ülemale Eestis ning Eesti Omavalitsuse sisedirektooriumi politseitalituse Omakaitse peavalitsusele allunud Eesti Omakaitse allutati alates 1. oktoobrist 1942 ka *Wehrmacht*'ile. Sõjaväe ja politsei vahel sõlmitud kokkuleppega jäi vabatahtlik Omakaitse *Wehrmacht*'ile, Omakaitse kasarmeeritud palgalised üksused aga korrapolitseile. Korrapolitseile allutatavad üksused formeeriti saksa vahipataljonide eeskujul kaitse-vahipataljonideks (*Schutzmannschafts-Wach-Bataillonen*, hiljem politsei-vahipataljonid – *Polizei-Wach-Bataillonen*).¹⁴¹ Esialgu kavatseti formeerida kuus pataljoni numbritega 281–286. Konkreetsem plaan valmis 1942. aasta detsembr alguses, kui otsustati formeerida seitse pataljoni numbritega 287–293. Ent seitsmeks pataljoniks ei jätkunud mehi. 16. detsembril 1942 käskis Himmler formeerida Omakaitse kasarmeeritud üksustest viis pataljoni ja anda neile selleks ajaks likvideeritud pataljonide numbrid 29–33 (vt eespool). See plaan viidi 1943. aasta 20. jaanuariks ka ellu (vt tabel 3).

Meeste maakondlik jaotumine võib osutada ka sellele, kuidas mõjutas väekõlblike meeste arvu maakonniti nii mobilisatsioon Punaarmeesse 1941. aasta suvel kui ka vabatahtlike julgestusgruppide ja politseipataljonide formeerimine aastatel 1941–1942. Saksa vägede kiire edasiliikumise tõttu 1941. aasta suvel õnnestus Punaarmee mobilisatsioon läbi viia enamasti vaid Põhja-Eestis. Samas formeeriti peaasjalikult Lõuna-Eesti meestest nii julgestusgrupid kui ka kaitsepataljonid nr 37–42. Lisaks formeeriti Lääne-Eesti ja saarte omakaitselastest 36. kaitsepataljon (vt eespool).

¹⁴⁰ Heino Kink'i juurdlustoimik, ERAF.130SM.1.1563.

¹⁴¹ Ibid., 864; Durchführungsordnungen für die Dienstverpflichtung der Angehörigen der Schutzmannschafts-Bataillone und des Schutzmannschafts-Einzeldienstes Stadt und Land, 2.12.1942, ERA.R-65.1.28, 133–137.

Tabel 3. Kaitse-vahipataljonide nr 29–33 formeerimise käik¹⁴²

I. detsembri plaan			Kaitse-vahipataljonid I. aprillil 1943			
Omakaitse kasarmeeritud üksused	Plaan (pataljoni nr, kompaniide arv)	Meeste arv	Pataljoni uus number	Ohvitserid	Isikkoosseis All-ohvitserid	Sõdurid
Tallinna malev	287 (4 kp)	330	29 (287 + 291)	29	114	429
Harju ja Järva malevad	288 (4 kp)	639	30 (288)	16	89	547
Virumaa ja Narva malevad	289 (4 kp)	518	31 (289)	10	72	430
Tartumaa malev	290 (3 kp)	315	32 (290 + 292)	20	85	407
Pärnu- ja Viljandimaa malevad	291 (2 kp)	239	– (vt nr 29)			
Lääne- ja Saaremaa malevad	292 (2 kp)	98	– (vt nr 32)			
Valga-, Võru- ja Petserimaa malevad	293 (3 kp)	409	33	15	83	282
Kokku				90	443	2095
Kõik kokku		2548			2628	

Kaitse-vahipataljonid jäid kompaniide kaupa oma senistesse asukohtadesse. Näiteks 29. kaitsepataljoni 1. kompanii oli Tallinnas ja selle üks rühm valvas Koplis sõjavange, Pärnu omakaitselastest formeeritud 3. kompanii kaks rühma valvasid ohvitseride sõjavangilaagrit Pärnus, kolmas rühm oli aga Nõmmel.¹⁴³ 1944. aasta jaanuari lõpus viidi pataljoni nr 29–32 Jõhvi ja saadeti Narva rindele, kus nad koos Saksa julgestusüksustega pidid takistama Saksa vägede edasitungi, kuni Leningradi rindelt taganenud Saksa regulaarväed end uuesti lahingukorda seadsid. 33. pataljoni üksused osalesid veebruaris Punaarmee Mehikoorma desandi tõrjumisel. Pataljonid ei olnud ei rindelesaatmiseks välja õpetatud ega relvastatud. Seetõttu kandsid nad tõsiseid kaotusi. Osa 31. kaitse-

¹⁴² Niglas ja Hiio, „Estonian defence battalions,” 864–865 järgi.

¹⁴³ Konstantin Jaska juurdlustoimik, ERAF 129SM.1.8167; Jaan Palo juurdlustoimik, ERAF 129SM.1.28084.

Major Robert Tammiste VR II/3. 1940–1941 Punaarmee 22. territoriaalkorpuses, 1943–1944 33. eesti kaitsepataljoni ülem. Eesti Riigiarhiivi filiaal

pataljoni 3. kompanii mehi deserteeris. 1944. aasta märtsi alguses paigutati pataljonid Narva rinde rannakaitseks Mummassaarest Kunda laheni ja allutati rannakaitse eest vastutavale Saksa 2. õhutõrjediviisi staabile. Rannakaitseks jäid pataljonid kuni mai lõpuni. 27. mail viidi pataljonid rindelt ära – 29. pataljon Pärnusse, 30. ja 31. pataljon Lehtsesse Tapa lähedal ja 32. pataljon Nississe – ja saadeti laiali.¹⁴⁴ Laiali saadeti ka 33. pataljon. Enamik mehi jaotati täiendusena kevadel Venemaalt tagasi toodud 37., 38. ja 40. politseipataljoni vahel, osa saadeti 35. tagavara-kaitsepataljoni ja osa 20. eesti SS-diviisi ja piirikaitserügementidesse.¹⁴⁵

Pataljoniülemad olid majorid Karl Ant (nr 29), Julius Ellandi (nr 30), Karl Kask (nr 31), Peeter Plado (nr 32) ja Robert Tammiste (nr 33). Ohvitserkond komplekteeriti enamasti endistest Kaitseliidu ohvitseridest, kes olid pääsenud 1941. aasta repressioonidest. Palju oli ka Eesti sõjaväe

¹⁴⁴ Niglas ja Hiio, „Estonian defence battalions,” 869.

¹⁴⁵ Ibid., 869–870.

ohvitseri, kes võeti 1940. aastal Punaarmee 22. eesti territoriaalkorpuse koosseisu, läksid selle ridades 1941. aastal rindele ning langesid sakslaste kätte vangi või läksid Saksa poolele üle. Pärast sõjavangist vabanemist 1941. aasta lõpul ja 1942. aasta esimesel poolel suunati nad enamasti Omakaitse teenistusse, sealt aga juba kaitse-vahipataljonidesse.¹⁴⁶ Vt ka skeem 4.

Politseipataljonid nr 286–290

1943. aasta teisel poolel korraldas Himmelerile allunud partisanivastase võitluse volinik (*Chef der Bandenkampfverbände*) SS-Obergruppenführer Erich von dem Bach-Zelewski Valgevene, Leedu ja Läti piirialade metssades kolm partisanivastast operatsiooni, et puhastada väegrupi Mitte tagala ning väegruppide Mitte ja Nord kokkupuuteala partisanidest. Selleks formeeriti kaks korpuse staatuses lahingugruppi, millele allusid omakorda väiksemad väekoondised. Lahingugrupid komplekteeriti nii Wehrmacht'i kui ka SSi ja politsei ning Julgeolekupolitsei ja SD üksustest, aga ka leedu, läti, eesti, valgevene ja vene politseipataljonidest. Operatsioonide *Unternehmen Sommer* (12. august – 11. september), *Unternehmen Fritz* (21. september – 23. oktoober) ja *Unternehmen Heinrich* (24. oktoober – 6. november) jaoks formeeriti Eestis politseipataljonid nr 286, 288 ja 289.

Unternehmen Heinrich'i jaoks moodustatud lahingugrupile „von dem Bach” allusid operatiivgrupid (*Einsatzgruppe*) „Jeckeln” ja „von Gottberg” (Curt von Gottberg oli kõrgem SSi ja politseijuht Valgevenes). Friedrich Jeckelni operatiivgrupp koosnes kahest lõigust (*Abschnitt*), ühest grupist ja julgestusgrupist ning oli kokku umbes diviisisuurune. Ühe lõigu ülem oli SSi ja politseijuht Eestis Heinrich Möller ja temale allusid eesti politseipataljonid nr 286, 288 ja 289, peale nende veel 9. (saksa) politseirügement ning väiksemad Wehrmacht'i tankitörje- ja õhutörjeüksused. Nii Jeckelni

¹⁴⁶ Nende hulgas majorid Karl Kask ja Robert Tammiste. Vt nt ka Evald Allet (ERAF 129SM.1.2664), Felix Liiv (ERAF 130SM.1.14443), Robert Simon (ERAF 129SM.1.11492), Karl-Richard Mutso (ERAF 129SM.1.22551), Martin Raidma (ERAF 129SM.1.244).

kui ka Mölleri staap olid operatsiooni alguses Idritsas. *Heinrich*'is osales ka 3. eesti SS-brigaad, mille staabi asukohaks määrati Sebež.¹⁴⁷

Heinrich'i katkestas Punaarmee pealetung Neveli rindel ja üksused, sealhulgas ka eesti SS-brigaad ja politseipataljonid, saadeti rindele.

286. politseipataljoni formeerimine algas 1943. aasta mais. Pataljon formeeriti välispolitseinikest ja mehed koguti kokku kõigist prefektuuridest, välja arvatud Petseri ja Narva prefektuur. Pataljoni ettenähtud isikkoosseis oli 632 meest, kuid arvatakse, et koos nendega, kes pataljoni suunamisest kuuldes deserteerisid, kaotas Eesti välispolitsei, kus 1. aprillil teenis ligi 1900 inimest, ligi poole oma isikkoosseisust, mis omakorda väljendus kuritegevuse taseme tõususe. Esialgu kavandati teenistusajaks pataljonis neli kuud, sellest kaks kuud väljaõppel. Tegelikult venis teenistus ligi kaks korda pikemaks. Väljaõpe Riia lähedal kestis 8. juunist 20. juulini, seejärel saadeti pataljon partisanide vastu ja alates 7. novembrist Neveli all rindele. Tagasi Eestisse toodi mehed 18.–22. veebruarini 1944. Pataljoni staabi ja kaaderkoosseisu baasil formeeriti mobiliseeritustest uus 286. politsei-füsiljeepataljon (vt allpool).

Pataljonide nr 288 ja 289 formeerimine algas 1944. aasta augustis, pataljonid komplekteeriti meestest, kes olid kuulunud selleks ajaks laiali-saadetud pataljonidesse ja olid 35. tagavara-väljaõppepataljoni nimekirjas, ning teistest värvatutest. Tavaliste sõduritena saadeti 288. pataljoni ka 35. tagavara-kaitsepataljoni orkestrandid. 289. pataljoni täielikult komplekteerida ei suudetudki, vaatamata liitmisele 36. pataljoniga, ja see anti pärast *Unternehmen Heinrich*'i lõppu täienduseks 288. politseipataljonile. 1. jaanuari 1944. aasta eesti üksuste nimekirjas on vaid 286. ja 288. politseipataljon, mille ülemad olid vastavalt majorid Rudolf Martinson ja Karl Saimre. Saksa välipostinumbrate järgi lõpetati 289. politseipataljon 1944. aasta juunis.¹⁴⁸ 288. pataljoni staabi ja põhikoosseisu baasil formeeriti mobiliseeritustest uus 288. politsei-füsiljeepataljon (vt allpool).

¹⁴⁷ Befehl für Bereitstellung der Einsatzgruppe Jeckeln, 25.10.1943, Läti Riiklik Ajalooarhiiv (LVVA) P-82.1.14, 1–2; Einsatzbefehl Nr. 1 für Unternehmen „Heinrich“, 30.10.1943, LVVA P-82.1.14, 68–69p.

¹⁴⁸ Niglas ja Hiio, „Estonian defence battalions,” 866–868; Eesti üksuste nimekiri 1.1.1944, 38; Neufeldt, 107.

287. kaitsepataljon formeeriti 1943. a alguses. Sellesse suunati likvideeritud 29. ja 33. kaitsepataljoni (vt eespool) need mehed, kes Eesti Leegioni ei astunud või sinna ei kõlvanud. 1. aprilliks 1943 oli formeeritud üks kompanii (kaks ohvitseri, 11 allohvitseri ja 88 sõdurit), mis oli Kiviõlis vahiteenistuses. 21. veebruaril 1943 jõudsid Viljandi sõjavangilaagrisse 800 eestlast, kes olid Velikije Luki lahingute ajal Punaarmee 8. eesti laskurkorpusest Saksa poolele üle tulnud. Mehed vabastati laagrist tingimusel, et nad astuvad vabatahtlikult Eesti Leegioni. Need, kes seda ei tahtnud või kes leegioni ei kõlvanud, jäeti laagrisse edasi. 1943. a mais sunniti nad alla kirjutama nõusolekule Saksa sõjaväkke astumise kohta. Seejärel nad vabastati ja lubati kuuks ajaks puhkusele kohustusega puhkuse lõppedes ilmuda Tallinna korrapolitsei staapi. Seal määrati nad kaitsepataljonidesse, osa neist 287. kaitsepataljoni. 1943. aasta septembris oli pataljonis neli kompaniid ning pataljon oli Vaivara koonduslaagri ja selle harulaagrite välisvalves. 1943. aasta novembris oli pataljoni staap Rakveres ja kolm kompaniid valvasid Narva sõjavangilaagrit ning Vaivara koonduslaagri harulaagreid. 1944. aasta septembris oli pataljoni 3. kompanii Vaivara koonduslaagri Klooga harulaagri välisvalves. Pataljon viidi 1944. aasta septembris Saksamaale ja likvideeriti oktoobris Danzigi lähedal, mehed saadeti 20. eesti SS-diviisi väeosadesse. 287. politsei-vahipataljoni ülem oli major Johannes Koort.¹⁴⁹

290. kaitsepataljon (*Estnische Schutzmannschafts-Bau-Battalion 290 (r. V.)*) formeeriti 1943. aastal Eesti venelastest, aga ka Saksa okupatsiooni ajal mujalt NSVLi territooriumilt erinevatel põhjustel Eestisse sattunud venelastest ja ka Venemaa eestlastest. Venelaste formeerimine ehituspataljoniks tulenes venelaste väiksemast usaldusväärsusest Saksa sõjaväe ja politseivõimude silmis. 1943. a teisel poolel sagesid juhtumid, kus armeede ja väegruppide tagalapiirkondade venelastest, valgevenelastest, ukrainlastest ja kasakatest formeeritud kompaniid ja pataljonid läksid üle Punaarmee poolele või partisanide juurde või hakkasid mässama. 290. pataljoni 1. kompanii valvas 1943. aasta sügisel Vaivara koonduslaagri harulaagreid Eredal, Kundas ja Kiviõlis. 1944. aastal rakendati

¹⁴⁹ Niglas ja Hiio, „Estonian defence battalions,” 867.

pataljoni ehituspataljonina Tartu lähedal ja saadeti 1944. aastal Viljandisse. Pataljoniülem oli saksa kapten Vicenti, kompanii- ja rühmaülemate seas olid endised Venemaa eestlastest majorid Idas ja Jakustant. Välipostinumbrite nimekirjas oli pataljon kuni 1944. aasta detsembrini.¹⁵⁰ 1944. aasta suvel, kui mobiliseeritud Eesti venelastest formeeriti neli ehituspioneeripataljoni, käsitati 290. pataljoni dokumentides ühena nendest. Nii on mõnikord juttu ka viiest Eesti venelaste ehituspioneeripataljonist. Vt ka skeem 4.

Mobiliseeritud eesti üksused Saksa sõjaväes

Rahvusvaheline sõjaõigus (Haagi 1899/1907. a IV konventsioon maasõja seadustest ja tavadest) keelas okupeeritud alade elanike mobiliseerimise okupeeriva riigi sõjaväkke. Artikkel 45 sätestas: „Keelatud on sundida okupeeritud territooriumi elanikke vanduma truudust vaenulikule [okuppeerivale] võimule.”¹⁵¹ Oluline on siin sõna „sundida” – vabatahtlike värbamine ei olnud otse keelatud.

Vabatahtlike värbamist *Wehrmacht*’i takistasid aga Saksa seadused. See ilmnas järjekordselt 1944. aasta juulis, kui piirikaitserügemendid taheti rõivastada Relva-SSi vormidesse ja mehed selle vastu protesteerisid. Nad väitsid, et Relva-SS koosneb vabatahtlikest, piirikaitserügemendid on aga mobiliseeritud ning teiseks, Relva-SS olevat poliitiline väeosa, piirikaitserügemendid aga ei taha poliitikaga tegemist teha, vaid ainult kaitsta oma maad bolševismi vastu. Vastuse protestile koostas SS-*Obersturmführer* Bernhardt, riigikomissariaadi Ostland Relva-SSi juhataja staabi VI osakonna ülem. Ta kirjutas: „Saksa *Wehrmacht* on suure Saksa riigi sõjavägi, mille eesmärgid on kindlalt piiritletud puht Saksa raamides ja mille koostis ja formeerimine on Saksa kaitseseaduses (*Wehrgesetz*) täpselt fikseeritud. Muu hulgas määrab see Saksa kaitseseadus, et Saksa *Wehrmacht*’i võivad kuuluda ainult need, kes on Saksa

¹⁵⁰ Ibid., 868; Neufeldt, 107.

¹⁵¹ Laws and Customs of War on Land (Hague IV); October 18, 1907. http://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague04.asp, 22. detsember 2010.

riigi kodanikud (*Deutsche Staatsbürger*) [---]. Relva-SS on selles mõlemas suunas, nimelt oma eesmärgi seadmisel ja oma koostise määramisel, astunud tubli sammu edasi. Mis puutub Relva-SSi eesmärki, siis, vaadeldes *Wehrmacht*'i Suur-Saksa riigi sõjaväena, võib Relva-SSi nime-tada Euroopa sõjaväeks. [---]¹⁵² Sakslastele oli teada, et *Wehrmacht* oli eestlaste seas suuremas lugupidamises kui SS ja politsei. 1943. aasta lõpul, kui arutati Omakaitse territoriaalrügementide võimalikku rindelesaatomist, kirjutas väegrupi Nord tagalapiirkonna staabiülem kolonel Bernhard Pamberg: „Eestlased hindavad eriti kõrgelt, et neid juhitaakse *Wehrmacht*'i ja mitte politsei poolt. Politsei on andnud eestlastele erinevaid lubadusi, millest ei ole aga kinni peetud, nagu näiteks lubadus rakendada üksusi ainult Eestis või Eesti piiride läheduses, samal ajal kui mitu üksust paigutati ka teistele sõjatandritele.”¹⁵³

Jaan Kross kirjutas 1944. aasta üldmobilisatsioonist ja rahvusvahelisest õigusest novellis „Põgenemine” (1993). Kross oli sündinud 1920. aastal ja kuulus seetõttu aastakäikude 1919–1924 varjatud mobilisatsiooni alla (vt allpool), kuid suunati – oma sõnul ülbitemise pärast SS-*Meldestelle* ülemaga – sõjaväe abiteenistusse ning määrati saksa keele oskuse tõttu Eesti SS-Leegioni kindralinspektori Johannes Soodla staapi.¹⁵⁴ 2003. aastal esitas ta sama loo oma mälestustes:

„[---] Istusin oma laua taga kolme kirjutuslauaga toas ja lugesin Anzilotti *Corso di diritto internazionale*'t [---]. Siis tõugati uks lahti ja kolonel, kes armastas paljude paksukeste moel vähemalt lühikestel distant-sidel dünaamilist sammu, marssis sisse. [---]

„Ja teie, härra Sirkel [nimi, mida Kross kasutab enda kohta mitmes autobiograafilises romaanis ja novellis. – T. H.], mis asja teie siin tuhteerite?”

Kolonel võttis Anzilotti enda kätte ja lehitis seda. Prantsuse sõjaväeakadeemia õpilasena sai ta muidugi aru, mis raamat see oli. Ja küsimus,

¹⁵² SS-*Obersturmführer* Bernhardt, Käsitleb eesti piirikaitserügemente, 19.7.1944, ERA. R-66.1.145, 61–62.

¹⁵³ Umgliederung des estn. Selbstschutzes, 3.12.1943, BArch RH 19-III /251, 29.

¹⁵⁴ Jaan Kross, Kallid kaasteelised (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003), 93–96.

Eesti SS-Leegioni kindralinspektor SS-Oberführer Johannes Soodla, sügis 1943. Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum

millele ta veebruarikuu suurmobilisatsioonist alates aina pidi vastama, nii avalikkuse kui iseenda ees, oli tal arusaadavalt meeles ja keelel:

„Noh, härra Sirkel – mis siis teie rahvusvaheline õigus selle kohta ütleb: kas me tohime Eestis mobilisatsiooni läbi viia? Või ei tohi?”

See polnud muidugi täistõsiselt küsitud. Seda enam kaalusin sekundi jooksul, mida ja kuidas talle vastata. Pealegi kahe tunnistaja ees. Nähtavasti suunas Anzilotti itaaliakeelsus kuidagi mu reaktsiooni – ma mõtlen, Rooma-suunaliseks ning end kirikliku žestiga kaitsvaks. Ma tõstsin sõrmed lauaservalt ja lõin risti ette, laubale, rinnale, vasakule ja paremale rangluule:

„Ei tohi, härra kolonel.”

Ta vaatas mulle pulkas jõmsilmil volksti otsa ja läks naerdes toast välja.”¹⁵⁵

¹⁵⁵ Ibid., 106–108.

Eesti SS-Leegion ja pataljon Narva

Eestlaste ja lätlaste Relva-SSi üksuste formeerimise üle arutati juba 1941. aasta sügisel. Siis olid selle vastu nii SSi juhtkond (SSi peaameti ülem Gottlob Berger) kui ka Alfred Rosenberg, okupeeritud idaalade minister. 1942. aasta suveks võtsid plaanid konkreetsema kuju. Sõda idarindel oli jäänud venima ja mehi nappis järjest rohkem. Samal ajal olid lõppemas nii eesti julgestusgruppide liikmete aastased kui ka eesti kaitsepataljonide meeste kuuekuulised teenistuslepingud. *Wehrmacht* oli huvitatud nende üksuste säilitamisest – ka kaitsepataljonid olid *Wehrmacht*'i julgestusdiviiside operatiivses alluvuses –, enamik mehi soovis aga teenistusest lahkuda. Põhjuseks oli eeskätt nende kohtlemine teise järgu soldatitena ning vilets varustus ja elutingimused, samuti soov võidelda rindel ja eesti ohvitseride juhtimise all. *Wehrmacht* üritas hea ja kurjaga takistada meeste lahkumist pataljonidest (vt eespool).

Kindralkomissar Litzmann ei olnud huvitatud uutest värbamistest Eestis, sest küüditamiste ja Punaarmee mobilisatsiooni ning ka vabatahtlike värbamiste tõttu hulga mehi kaotanud maa vajas hädasti tööjõudu. Samal ajal olid SSi juhtide külaskäigud Eestisse ja Lätisse tõstnud nende arvamust eeskätt eestlaste ja lätlaste „rassilisest kvaliteedist”, samuti eeldati, et Eesti Leegioni väljakuulutamise mõjutab üldist meeleolu Eestis okupatsiooni-võimule soodsalt. Ehkki *Wehrmacht* (18. armee ülemjuhataja kindral Georg Lindemann) üritas viimase hetkeni eestlasi ja lätlasi tema operatiivses alluvuses tegutsevatesse üksustesse saada, olid Litzmann ja SSi juhtkond ühel nõul ning 28. augustil 1942, Tallinna vabastamise aastapäeval, kuulutas esimene välja vabatahtliku Eesti SS-Leegioni moodustamise. Sealjuures eeldati, et vähemalt osa seni julgestusgruppides ja kaitsepataljonides teeninud meestest astub vabatahtlikult leegioni. Nii ka tegelikult juhtus.¹⁵⁶

Sel ajal oli Himmleri eesmärk integreerida germaanlastest (vallooned, flaamid, hollandlased, taanlased, norralased ja rootslased) SSi vabatahtlikud ning ka eestlased ja lätlased¹⁵⁷ SSi eliitväega:

¹⁵⁶ Hiio ja Kaasik, 928–931.

¹⁵⁷ Läti SS-Leegion asutati 1943. aasta veebruaris läti üksuste baasil, mis võitlesid 2. SS-jalaväebrigaadi alluvuses.

„[---] See eesti väeosa koostatakse parimaist selle maa vabatahtlikest. See kujundatakse SS-*Reichsführeri* korralduste järgi, kellele ta Relva-SSi osana allub. Sellega rivistub leegionide või rügementide kõrvale Soomest, Rootsist, Norrast, Taanist, Hollandist ja Belgiast nüüd ka Eesti Leegion ühiseks võitluseks uue Euroopa eest. Eesti noormeestele avaneb nende oma väeosades võimalus kõrgete sõjaliste aumärkide saavutamiseks ja endile kätte võidelda õigust hilisemaks eelistatud eluks rahuajal. Samamoodi kindlustatakse ülalpidamine nende perekondadele. [---]”¹⁵⁸

Värbamisel võeti arvesse rassitunnuseid (see peitus kriteeriumi „täielik SSi kõlblikkus” taga), ka füüsilised nõudmised olid kõrged: rivi kõlblik, vanus 17–30 aastat, pikkus vähemalt 168 cm (alla 20-aastased) või 170 cm (üle 20-aastased).¹⁵⁹

Eraelust vabatahtlikke palju ei tulnud. Mitte sellepärast, et Eestis oleks valitsenud valdav vastuseis Relva-SSi astumisele, vaid peamiselt seetõttu, et enamik sobivaid mehi oli juba teenistuses. Suur osa vabatahtlikke tuli politseipataljonist Ostland ning julgestusgruppidest ja kaitsepataljonidest (vt eespool). Leegioni väljaõpe toimus SSi suures Debica väljaõppelaagris (nn *Heidelager*) Poolas Krakowi lähedal. 31. detsembril 1942 oli seal 892 eesti vabatahtlikku, 1. märtsil 1943 aga 969: 37 ohvitseri, 175 allohvitseri ja 757 sõdurit.¹⁶⁰

Eesti Leegion formeeriti alates 1. oktoobrist 1942 ja esmalt nähti ette eesti SS-rügemendi formeerimine. Kuid – hulk mehi saadeti ka nii SSi kadetikooli Bad Tölzis kui ka allohvitseride ja erialaspetsialistide koolidesse – esialgu jätkus mehi vaid motoriseeritud jalaväepataljoni väljaõpetamiseks. Pataljon andis vande 13. veebruaril 1943, nimetati 23. märtsil 1943 SSi motoriseeritud jalaväepataljoniks Narva, arvati Eesti SS-Leegioni koosseisust välja, allutati SS-soomusdiviisile Wiking ja saadeti Ukrainasse. Pataljoni kuulus 23. märtsil kokku 973 meest, neist 776 eestlast.

¹⁵⁸ „Kindralkomissar K. S. Litzmanni kõne Tallinna vabastamise aastapäeva aktusel,” Postimees nr 204, 29. august 1942.

¹⁵⁹ Hiio ja Kaasik, 931.

¹⁶⁰ Ibid., 935.

Seega saadeti rindele nii suurem osa eesti vabatahtlikest kui ka saksa väljaõppepersonalist ning leegioni väljaõppelaager oli peaaegu tühi.¹⁶¹

Vabatahtlike värbamine eesti üksuste komplekteerimise abinõuna oli end ammandanud.

Aastakäikude 1919–1924 varjatud mobilisatsioon ja 3. eesti SS-brigaad

Jätkuv vabatahtlike värbamine Eesti SS-Leegioni ei rahuldanud kaugeltki vajadust uute meeste järele. Eestis tõhustati leegioni propagandat. 30. jaanuaril 1943 kuulutati välja Eesti Leegioni Sõprade Seltsi (ELSS) asutamine, mille ülesandeks oli „tihendada ja arendada sidet Eesti Leegioni ja kodumaa vahel, eriti aga hoolitseda legionäride ja nende omaste eest, leegioni põhimõtteid levitada ja värvata leegionile mehi, kes tahavad Euroopa saatuseühtsusest osa võtta kommunismivastases võitluses.”¹⁶²

1941. aasta 19. detsembril oli okupeeritud idaalade minister Alfred Rosenberg kehtestanud okupeeritud idaaladel töökohustuse. 25. jaanuaril 1943 andis Ostlandi riigikomissar selle direktiivi esimese rakendusmääruse ja 16. veebruaril juhtnõõrid rakendusmääruse elluviimiseks, millega tööteenistuskohustus rakendati nüüd 1919.–1924. aastal sündinud meestele. Need, kes astusid vabatahtlikult Eesti Leegioni, vabastati tööteenistuskohustusest.¹⁶³ Tööteenistuskohuselased värvati kas väegrupi Nord sõjaväe abiteenistusse (*Hilfswilliger, Hiwi*) või rakendati sõjamajanduses. 24. veebruaril 1943 tehti otsus avalikult teatavaks.¹⁶⁴

Jätkus ka aktiivne propaganda Eesti Leegioni astumise toetuseks. 3. märtsil peeti Tartus Aia tänava õppehoones suurem koosolek üliõpilastele, kus pikema ettekandega esines Eesti Julgeolekupolitsei ülem

¹⁶¹ Ibid., 950–951.

¹⁶² „Asutati Eesti Leegioni Sõprade Selts,” *Postimees* nr 34, 30. jaanuar 1943.

¹⁶³ Tööteenistuskohustustest vabastati ka need, kes olid end registreerinud Riigi Tööteenistusse (*Reichsarbeitsdienst*, RAD). Riigi Tööteenistusse astusid gümnaasiumilõpetajad muu hulgas seetõttu, et üks aasta RADis andis õiguse astuda ülikooli.

¹⁶⁴ Hiio ja Kaasik, 936–937.

Ain-Ervin Mere, kes kutsus üliõpilasi üles leegioni astuma ja mõistis hukka „kolmanda tee otsijaid”, samuti avalikust tegevusest hoiduvaid haritlasi.¹⁶⁵ Järgmisel päeval avaldati ELSSi pöördumine, milles öeldi: „[---] Praegune võitlus on jätk meie Vabadussõjale, sama võitlus rahva ja kodumaa eest. [---] Eesti rahva südamesooviks aga oli võida asutada oma rahvusväeosa. See soov on täide läinud tänu Saksa riigi juhi ja riigivõimude tunnustusele ja usaldusele eesti rahva vastu Eesti Leegioni asutamise näol. [---] Praegu formeeritakse Eesti Leegioni, mis on ja jääb eesti rahva lahutamatuks osaks. Selle leegioni kaudu astub eesti rahvas üheväärtuslikuna kommunismi vastu võitlevate rahvaste perre. Seepärast on leegioni loomisele kaasaaitamine ja tema ridadesse astumine mitte ainult iga eestlase aukohustus, vaid ka möödapääsmatu vajadus meie rahva tuleviku kindlustamiseks. [---] Pöördume kõigi Eesti meeste poole, kes on võimelised relva kandma, et nad võitleksid oma maa ja rahva kaitseks eesti rahvusleegioni ridades. [---]”¹⁶⁶

Arvestuslikult pidid end aastakäikudest 1919–1924 sundtöökohuslastena registreerima 33 210 meest, kellest registreerimisele ilmus 29 234. Tsiiviilsektoris rakendatavaid oli nendest 3913 ja relvajõududesse võis värvata 12 161 meest. Neist 5322 saadeti Eesti Leegioni, politseisse ja kaitsepataljonidesse. Enamiku sai Eesti Leegion (5022 meest),¹⁶⁷ ülejäänute leegioni astumist takistas enamasti mittevastavus leegionäridele kehtestatud nõuetele. **Sõjaväe abiteenistuse** kasuks otsustanud mehed saadeti spetsiaalsetesse Omakaitse malevate organiseeritud väljaõppepataljonidesse. 1943. aasta 22. aprilli seisuga olid pataljonid Kundas (2 kompaniid), Kohilas (4 kp), Paides (4 kp), Pärnus (3 kp), Viljandis (4 kp), Valgas (3 kp) ja Elvas (4 kp). Pataljoniülemad olid vastavalt kapten Aleksander Veelma,

¹⁶⁵ „Üliõpilasnoorsugu haarab relvad kätte,” *Postimees* nr 52, 4. märts 1943.

¹⁶⁶ „Eesti meeste,” *Postimees* nr 52, 4. märts 1943. Alla olid kirjutanud nii ELSS juhatuse (kolonel Johannes Soodla, Eesti Omavalitsuse kohtudirektor Oskar Öpik, vandeadvokaat Otto Pukk ja kirjanik August Gailit) kui ka nõukogu (vandeadvokaat Johan Holberg, Tartu üliõpilaskonna esindaja Ants Kalda, organisatsiooni Eesti Noored juht Gustav Kalkun, Tartu ülikooli rektor Edgar Kant, ettevõtja Abel Käbin, sanitaar-kindralmajor Hans Leesment, Omakaitse ülem kolonel Jaan Maide, kirjanik August Mälk, Omakaitse peavalitsuse direktor kolonel-leitnant Arnold Sinka) liikmed.

¹⁶⁷ Hiio ja Kaasik, 938.

major Ottomar Hindpere ning kaptenid Martin Paju, Mats Mölder, Johannes Multer, Arthur Nolk ja Arnold Kärnsa. Väljaõppepataljonide kaaderkoosseisus teenis kokku 512 sõjaväelast, neist 97 ohvitseri, igas pataljonis oli ka saksa väljaõppeohvitser. Aprilli lõpuks oli laagrites juba veidi üle 1000 sõjaväe abiteenistuse kasuks otsustanud mehe ja mõnisada sundtöökohuslast.¹⁶⁸

4. juunil 1943 oli SSi peaameti ülema Gottlob Bergeri andmetel Eestis arvele võetud 8734 potentsiaalset leegionäri, kellest 6224 oli juba sõjaväkke võetud.¹⁶⁹ Ei ole päris selge, kes peituvad nende arvude taga ja kas arvestust peeti leegioni värbamise algusest peale või alates sundtöökohustuse laiendamisest, kuid pildi suurusjärgudest annavad need arvud küll.

5. mail 1943 andis SSi juhtimise peaameti (Relva-SSi ülemjuhatus) ülem Hans Jüttner korralduse Eesti SS-Vabatahtlike Brigaadi (alates 1943. aasta oktoobrist **3. eesti SS-vabatahtlike brigaad**) formeerimiseks. Brigaad formeeriti pärast Narva pataljoni rindelesaatmist Eesti Leegioni väljaõppelaagrisse jäänud meeste ja Eestist Debicasse saadetud 1919.–1924. aastal sündinud nekrutite baasil. Brigaad koosnes kahest kahepataljonilisest grenaderirügemendist.¹⁷⁰ Kummaski rügemendis oli kaks neljakompaniilist pataljoni ja lisaks suurtükipatarei, tankitõrjepatarei ja pioneerikompanii. Brigaadil oli lisaks veel suurtükiväedivisjon, õhutõrjedivisjon ja sidekompanii. 3. eesti SS-brigaadi ettenähtud koosseis oli 7253 meest, kellest enamiku moodustasid aastakäikude 1919–1924 mehed. Brigaadiülem oli SS-*Standartenführer* Franz Augsburgberger, staabis teenisid peaaegu eranditult saksa ohvitserid, rügemendi- ja pataljoniülemad olid eestlased.

¹⁶⁸ Omakaitse väljaõppepataljonide nimekiri andmeil 22.04.1943, ERA R-358.2.1, 23–26.

¹⁶⁹ Hiio ja Kaasik, *Estonian units in the Waffen-SS*, 939.

¹⁷⁰ 1942. aasta oktoobris nimetati nii *Wehrmacht*'is kui ka teistes relvaliidides jalaväelased grenaderideks ja jalaväerügemendid grenaderirügementideks, kuid enamasti säilitasid *Wehrmacht*'i jalaväediviisid oma nime. Eesti rügementidele esialgu antud numbrid 42 ja 43. 1944. aasta veebruari alguses anti numbrid 42–44 19. läti SS-diviisile ja 20. eesti SS-diviisi rügementide numbriteks said 45–47 (vt Arturs Silgailis, *Läti Leegion* (Tallinn: Grenader, 2009), 87jj).

Ohvitseride värbamine ja mobiliseerimine Eesti SS-Leegioni jaoks

3. märtsil 1943 Tartus üliõpilastele ja õppejõududele peetud kõnes kritiseeris major Ain-Ervin Mere ka kaadriohvitseri,

„[---] kes on end üliagaralt rakendanud küll politseisse, küll Omakaitse-
sesse, küll direktoriumidesse, küll igasugustesse keskustesse ja arvata-
vasti leidub neid meiereideski. Seal, kus nad peaksid olema – sõdijate
hulgas, seal, kus on ainult väike osa meie kaadriohvitseri ja domineeri-
vad on reservohvitserid – seal neid ei ole. Ma ei räägi siin meie vanema-
test ohvitseridest, kes juba eluealt on niivõrd vanad, et nende rakenda-
mine nii moodsasse üksusesse, kui seda on Eesti Leegion, ei ole enam
mõeldav. Ma mõtlen siinjuures ohvitseri, kes sügaval rahuajal on vali-
nud oma eluülesandeks sõjamehe elukutse ja kes meie oma rahva kulul
on saanud vastava erihariduse. [---]”¹⁷¹

27. märtsil andis Hjalmar Mäe korralduse Eesti ohvitseridele ja all-
ohvitseridele astuda vabatahtlikult Eesti Leegioni.¹⁷² Eesti Julgeoleku-
politsei allikate andmeil põhjustas korraldus ohvitserkonnas segadust ja
pahameelt. Arvati, et käsk astuda vabatahtlikult Eesti Leegioni on pigem
mobiliseerimine. Samuti arvati, et Hjalmar Mäe võiks eeskuju näidata ja
saata kõigepealt sõjaväkke need ohvitserid, kes teenisid Eesti Omaaliti-
suse mitmesugustes asutustes.¹⁷³

Järgnevalt võeti arvele kõik ohvitserid, kes teenisid politseis, Eesti
Omaalitsuse asutustes, Omakaitse ja väljaspool avalikku sektorit, juu-
lis oli neid kokku 221 meest. Esimestena saadeti juuli esimesel poolel
leegioni Eesti Julgeolekupolitsei ohvitserid, 57 arvelevõetust 31 meest,
18 said ajapikenduse. Juuli keskel andis väegrupi Nord tagalapiirkonna
juhataja, kellele allus Eesti Omakaitse, korralduse kõigile Omakaitse
ohvitseridele, kes olid vallalised ja kuni 29-aastased, astuda vabatahtlikult

¹⁷¹ „Üliõpilasnoorsugu haarab relvad kätte.”

¹⁷² „Eesti Omaalitsuse juhi korraldus eesti ohvitseridele ja allohvitseridele Eesti Leegioni astu-
miseks,” *Postimees* nr 72, 27. märts 1943.

¹⁷³ Hiio ja Kaasik, 951–954, 939.

*Kolonel (Frw.-Standartenführer) Henn-Ants Kurg
3. eesti SS-brigaadi
45. SS-grenaderirügemendi
ülemana 1943. aasta sügisel.
Eesti Sõjamuuseum*

leegioni. Julgeolekupolitseis teeninud Eduard Raigi järgi sai leegion ainuüksi politseist ja julgeolekupolitseist 250 ohvitseri ja allohvitseri.¹⁷⁴

Leegionist kujundati võitlusvõimelist rindeüksust ja sinna saadeti ohvitserkonna paremik, noored ja terved mehed. Sovetlikud repressioonid ja ohvitseride arreteerimine 1941. aasta juunis Värskas ja Petseris suvelaagrites tabasid eeskätt vanemohvitseri. Suur osa endisi Eesti sõjaväe nooremohvitseri, kes jäid teenima Punaarmee 22. territoriaalkorpusesse, viidi koos korpusega 1941. aasta suvel Venemaale. Umbes 200 ohvitseri tulid juulis Saksa poolele üle või langesid vangi¹⁷⁵ ning nende sõjavangist vabastamise tingimuseks oli Saksa sõjaväkke astumine. Seetõttu oli nii-suguseid ohvitseri palju Omakaitstes ja ka 1942. aasta lõpus formeeritud

¹⁷⁴ Ibid., 941.

¹⁷⁵ „Eestlasi Saksa vangilaagrites” (nimekirjad), *Postimees* nr 75–78, 13.–16. oktoober 1941.

kaitsepataljonides nr 29–33. Kaitseliit oli laiali saadetud juba 1940. aasta juulis, hulk Kaitseliidus teeninud ohvitseri oli repressioonide ajal rohkem „silma alt ära” ning pärast Saksa okupatsiooni algust astusid paljud neist, eriti malevates ja malevkondades teeninud kaadriohvitserid, kellest paljud olid 1941. aastal metsavendadena võidelnud, samuti Omakaitse.

Eesti ohvitseride koguarvu peale mõeldes tuleb silmas pidada, et ka suurem osa Punaarmee 8. eesti laskurkorpuse ohvitseridest olid endised Eesti ohvitserid, kes territoriaalkorpusest Saksa poolele üle ei läinud ja vangi ei langenud või mobiliseeriti 1941. aasta juulis ja augustis tsiviilsektorist.

1943. aastal astusid silmapaistvamatel ametikohtadel teeninud ohvitseridest leegioni kolonel Johannes Soodla, kes oli seni Eesti Raudtee ülem, *Abwehr*’is teeninud ja 1941. aastal Erna salka juhtinud kolonel Henn-Ants Kurg ning ka Eesti Julgeolekupolitsei ülem major Ain-Ervin Mere ise. Tema oli algul pataljoniülem, kuid viidi peagi üle kindralinspektuuri staapi.

Kolonel Soodla, kes oli algul Eesti SS-brigaadi 42. grenaderirügemendi ülem, edutati 10. oktoobril 1943 Eesti SS-Leegioni kindralinspektori ja ülendati SS-*Oberführer*’iks. Tema asemele määrati kolonel Henn-Ants Kurg, kes sai 1943. aasta detsembris põrutada, oli Tallinnas haiglas, paranes, kuid suri peagi sapikivide löikusel.¹⁷⁶ Tema asemele nimetati major Paul Vent. 43. grenaderirügemendi ülem oli kolonel Juhan Tuuling. Suurtükiväedivisjoni juhtis major Aleksander Sobolev, endine 39. kaitsepataljoni ülem.¹⁷⁷

24. oktoobril 1943 saadeti brigaad Neveli piirkonda partisanide vastu võitlema ja allutati Friedrich Jeckelni operatiivgrupile (vt eespool). 31. detsembril 1943 oli 3. eesti SS-brigaadi koosseisus rindel 5099 meest (koos sakslastega; 178 ohvitseri, 864 allohvitseri, 4057 sõdurit).¹⁷⁸

¹⁷⁶ „Suri Eesti Brigaadi rügemendiülem SS-Standartenführer H. Kurg,” *Postimees* nr 299, 30. detsember 1943.

¹⁷⁷ Hiio ja Kaasik, 948.

¹⁷⁸ Ibid., lk 941.

Mobilisatsioonid ja 20. eesti SS-diviisi, piirikaitserügementide ning politseipataljonide formeerimine

Heinrich Himmleri eesmärk oli moodustada Relva-SSi eesti üksuste baasil eesti SS-diviis. 1944. aasta kevadel, pärast üldmobilisatsiooni, kavan dati ka teise eesti diviisi formeerimist piirikaitserügementide jt üksuste baasil, kuid see ei teostunud. Täiskooresseisulise Relva-SSi grenaderidiviisi lahingujõuks oli kümme jalaväepataljoni, kuus suurtükidivisjoni (neli haubitsa- ja kahuridivisjoni, tankitõrjedivisjon ja õhutõrjedivisjon) ja pioneeripataljon. Lisaks oli diviisil suur tagala, millesse kuulusid varustus-, toitlustus- ja hooldusüksused, meditsiini- ja veterinaarteenistus, transpordiüksused jm. Kokku oli diviisi ettenähtud koosseis koos tagalaüksustes rakendatud sõjaväe-abiteenistustestega üle 15 000 mehe.

Arvestades isegi arvukat sakslastest personali, oli eesti diviisi moodustamiseks vaja veel tuhandeid mehi, kelle värbamine vabatahtlikena polnud enam reaalne. Himmler nõudis Eesti Leegioni täienduseks 5500 meest. Nõudmise täitmiseks alustati otseste mobilisatsioonidega.

1925. aastal sündinud meeste mobilisatsioon

26. oktoobril 1943 kuulutas Eesti Omavalitsuse juht Hjalmar Mäe välja 1925. aastal sündinud meeste kaitseteenistusse kutsumise. Korraldus laienes kõigile meestele, kes 20. juunil 1940 olid Eesti kodanikud. Kaitseteenistuskohuslased, kes olid selleks ajaks edukalt lõpetanud gümnaasiumi eelviimase klassi, said gümnaasiumi lõputunnistuse. Kes olid saanud kolm mitterahuldavat hinnet või kelle järeleksamid olid tegemata, said klassi lõputunnistuse. Ülikooli vastu võetud kaitseteenistuskohuslased lubati puhkusele. Ühtlasi andis Mäe määruse sõja-erikohtu asutamise kohta, mille ülesandeks oli menetleda kaitseteenistusse kutsumise määruse rikkujate asju.¹⁷⁹

¹⁷⁹ 1925. a. sündinud meeste kaitseteenistusse kutsumise määrus, AT nr 20, art 76 (1943). Vt ka Käsk 1925. a. sündinud meesisikute kaitseteenistusse ilmumiseks, AT nr 22, art 79 (1943) ja Sõja-erikohtu asutamise ja sõja-erikohtu menetluse määrus, 27.10.1943. Kõik need õigusaktid

Mobilisatsioon viidi läbi kiiresti. Sõjaväkke kutsutud umbes 3300 meest viidi Debicasse paari nädala pärast, 4.–15. novembrini 1943. Neist umbes 500 saadeti peatselt Ukrainasse täienduseks pataljonile Narva, kus nad rinde lähitagalas kiirkorras välja õpetati. 1944. aasta jaanuaris sattus Narva pataljon koos hulga Saksa vägedega Tšerkassõ kotti, kust raskeid kaotusi kandes välja murdis. Uued, lahingukogemuseta mehed kandsid suuri kaotusi. Kiievi-lähedasele Saksa sõjaväekalmistule maetud 1944. aasta jaanuaris ja veebruaris langenud 55 teadaolevast Narva pataljoni mehest olid 29 sündinud 1925. aastal.¹⁸⁰

Umbes 2500 meest saadeti 1944. aasta jaanuari keskel pärast kahekuulist väljaõpet Debicas 3. eesti SS-brigaadi välitagavarapataljonina Neveli rinde tagalasse; veebruaris viidi nii brigaad kui ka välitagavarapataljon järk-järgult Eestisse. Umbes 300 meest, peamiselt haiged, jäid Debicasse, kust nad veebruaris koos 33. SSi eesti tagavarapataljoniga samuti Paldiskisse ja Kloogale toodi.¹⁸¹

Soome põgenemine ja Soome armee 200. (eesti) jalaväerügement

1943. aasta kevadise varjatud mobilisatsiooni ajal alanud Soome põgenemine hoogustus nüüd veelgi. Järjest rohkem oli noori mehi, kes ei soovinud Saksa lipu all võidelda ja eelistasid seda teha Soome sõjaväe koosseisus. Muidugi oli nende hulgas ka lihtsalt sõjaväeteenistusest kõrvalehoidjaid. Kui Saksa okupatsiooni aegne propaganda laiendas viimaseid ühiseks nimetajaks kõigile Soome põgenejatele, siis hiljem tõsteti õigusega pjedestaalile need, kes läksid võitlema „Eesti auks ja tuleviku pandiks!”, nagu kõlas soomepoiste lipukiri. Esialgu teenisid eestlased 47. jalaväerügemendi III pataljonis, kuid 1944. aasta alguseks oli mehi Soomes juba terve kergejalaväerügemendi jagu. 8. veebruaril 1944, vähem kui kaks nädalat pärast seda, kui Hans Jüttner andis korralduse Eesti SS-brigaadi diviisiks ümberformeerimiseks, andis marssal Mannerheim

avaldati ajakirjanduses: „Kuulutati välja sunduslik kaitseteenistus,” *Postimees* nr 247, 28. oktoober 1943.

¹⁸⁰ Saksa Sõjahaudade Hoolde Rahvaliidult saadud andmed Eesti Sõjamuuseumis.

¹⁸¹ Hiio ja Kaasik, 939–940.

korralduse formeerida 200. (eesti) jalaväerügement. 1944. aasta juuni alguses oli rügemendis umbes 2400 meest.¹⁸²

Vello Salo kogutud andmetel kuulus üle 3300 teadaolevast soomepoisist aastakäikudesse 1919–1924 kokku 1819 meest ja 1925. aastal oli sündinud 378 soomepoissi. Loomulikult ei olnud kõik põgenenud mobilisatsioonide eest, Soome satuti ka teistmoodi, aga tõsiasi on, et üle 2/3 soomepoistest kuulus aastakäikudesse, keda Saksa okupatsioonivõim nägi eesti Relva-SSi üksuste täiendusena.¹⁸³

1924. aastakäigu meeste mobilisatsioon

Selle aastakäigu meeste kaitseteenistusse kutsumise määruse allkirjastas Hjalmar Mäe 10. detsembril 1943.¹⁸⁴ Oma sõnastuselt oli määrus peaaegu samasugune kui 1925. aastal sündinud meeste mobiliseerimiseks antu. Teostamismääruse järgi pidid mehed ilmuma kaitseteenistuskomisjoni-desse jõulueelsel nädalal, kuid hiljem lükati see edasi 20.–25. jaanuarile 1944.¹⁸⁵ SSi täienduskomando andmetel registreeriti 1143 meest, kes olid sündinud 1924. aastal (ja kes polnud varem Eesti Leegioni astunud või sõjaväe abiteenistusse kutsutud). Nendest võeti 2. veebruaril sõjaväkke 900 meest. Eesti Relva-SSi tagavaraüksuste personalikäskkirjad 9. veebruarist 15. märtsini ei ole säilinud, seetõttu pole teada, kas mehed saadeti Debicasse või jäeti väljaõppele Eestisse.¹⁸⁶ 1924. aastal sündinud meeste sõjaväkke võtmise ajal oli 20 aastakäigu üldmobilisatsioon juba välja kuulutatud ning ilmselt oli selleks ajaks otsustatud ka väljaõppeüksuste Eestisse toomine.

¹⁸² Laar, Pillak, Rebas ja Saueauk, 34j.

¹⁸³ Vello Salo andmekogu tema valduses.

¹⁸⁴ 1924. aastal sündinud meeste kaitseteenistusse kutsumise määrus, AT nr 26, art 93 (1943); vt *Postimees* nr 286, 12. detsember 1943.

¹⁸⁵ „1924. a. mehed kaitseteenistusse,” *Postimees* nr 13, 18. jaanuar 1944.

¹⁸⁶ Hiio ja Kaasik, 940.

1944. aasta mobilisatsioonid

16. novembril 1943 andis Hitler korralduse mobiliseerida Relva-SSi kümme aastakäiku lätlast ja eestlast: Lätist kavatseti saada 20 000 ja Eestist 10 000 uut sõdurit. 1944. a jaanuaris mobiliseeriti Lätis aastakäigud 1918 ja 1922–1924.¹⁸⁷ Mobilisatsiooni väljakuulutamist Eestis kiirendas 1944. aasta 14. jaanuaril Leningradi all alanud Punaarmee pealetung. Heinrich Himmler andis Ostlandi kõrgemale SSi ja politseijuhile Friedrich Jeckelnile korralduse värvata veel 30 000 lätlast ja 15 000 eestlast. Kavatsuslikult mitte otseselt Hjalmar Mäele antud korralduse alusel – et mobilisatsioonide väljakuulutamine näiks Eesti Omavalitsuse juhi enda otsusena – andis Hjalmar Mäe 30. jaanuaril 1944 neli mobilisatsioonimäärust erinevate kategooriate sõjaväekohuslaste mobiliseerimise kohta. Erinevuseks 1925. ja 1924. aastal sündinud poiste väkkekutsumisest oli see, et 7. veebruaril antud raadiointervjuus – intervjuu tehti Saksa okupatsioonivõimude vaikselt kuulvatel – toetas mobilisatsiooni ka Eesti Vabariigi viimane peaminister Jüri Uluots, keda käsitati Eesti riikluse kandja ja ka nende Eesti poliitikute esindajana, kes olid pääsenud Nõukogude ja Saksa repressioonidest. 1944. augustis andis Hjalmar Mäe veel kaks määrust, millega mobiliseeriti 1926. aastal sündinud poisid sõjaväkke ja 1927. aastal sündinud poisid lennuväe abiteenistusse.¹⁸⁸

1904.–1923. aastal sündinud meeste kaitseteenistusse kutsumise määrus laienes nimetatud 20 aastakäigu meestele, kes „kuni 20. juunini 1940 omasid endise Eesti vabariigi kodakondsust”. **Ohvitseride, sõjaväeametnike, ohvitseriasetaajate, sõjaväearstide, sõjaväe-loomaarstide, sõjaväeapteekrite, allohvitseride ja sõjaväe meditsiini- ning loomavelskrite kaitseteenistusse kutsumise määrusega** kutsuti teenistusse kõik nimetatud ametikohtadel olnud mehed, kes teenisid 20. juunil 1940 Eesti sõjaväes ja olid kuni 60-aastased, allohvitserid kuni 55-aastased. **Arstide, loomaarstide ja rohuteadlaste kaitseteenistuskohus-**

¹⁸⁷ Ka Lätis oli varem läbi viidud varjatud mobilisatsioon Läti Leegioni. Üldmobilisatsioon aastatel 1906–1928 sündinud meestele kuulutati Lätis välja alles 1944. aasta juulis, kui rinne jõudis Lätisse. Vt Uldis Neiburgs, „Formation of the Latvian Legion,” eessõna raamatule Edvīns Brūvelis jt, *Latviešu leģionāri: Latvian legionnaires*, (Rīga: Daugavas Vanagi, s. a.), 16–17.

¹⁸⁸ Hiio ja Kaasik, 941–942.

tuse määrus laienes kõigile nende erialade meestele ja naistele, kes olid 20. juunil 1940 Eesti kodanikud, hoolimata sellest, kas nad sel ajal tegutsesid oma erialal või mitte. Neljandaks andis Mäe **meeselanikkonna omakaitseteenistusse kutsumise määruse**, mille § 1 järgi: „Kõik meesiskud, kes kuuluvad endise Eesti vabariigi kodakondsusse, on 17-aastaseks saamisest alates kuni selle kalendriaasta lõpuni, mille jooksul nad saavad 60-aastaseks, omakaitseteenistuskohustuslikud, kuivõrd nad Eesti Omavalitsuse juhi määruste järgi ei kuulu kaitseteenistusse võtmisele.”¹⁸⁹

Mobilisatsioonimääruste teostamismäärused andis välja Eesti SS-Leegioni kindralinspektor Johannes Soodla. Rakendusmääruse järgi pidid 1911.–1918. aastal sündinud mehed ilmuma vastuvõtupunktidest 3.–5. veebruarini ning 1904.–1910. ja 1919.–1923. aastal sündinud mehed 6.–11. veebruarini. Ohvitserid, arstid, loomaarstid jne kutsuti Tallinna kaitseteenistuse erikomisjoni eraldi kutsetega.¹⁹⁰ Seega põhjendab mõnikord esitatud väidet, et vastuvõtupunktidest ilmumine hoogustus pärast Jüri Uluotsa raadiointervjuud, vähemalt osaliselt see, et suurel osal mobiliseeritavatest ei olnudki sinna varem asja.

Mobilisatsioonide läbiviimise korraldus

Mobilisatsioonid, nii varjatud kui ka otsesed, viidi Eestis läbi eeskätt Relva-SSi eesti üksuste komplekteerimiseks ja täiendamiseks. Selle kõrval jätkasid tegevust ka korrapolitsei värbamisohvitserid. Värvatavad, enamasti vabatahtlikud, hiljem ka mitte-SSi-kõlblikud mobiliseeritud, saadeti kaitsepataljonide väljaõppe- ja tagavarapataljonidesse, kust nad pärast väljaõpet vastavalt vajadusele üksustesse jaotati.

¹⁸⁹ Määrused avaldati 1944. aasta 30. jaanuari Ametlikus Teatajas vastavalt: nr 3, art 5, 6 ja 7 ning nr 5, art 9 (kõik 1944) ning 1. veebruari 1944. aasta ajalehtedes.

¹⁹⁰ „1904.–1923. a. sündinud meeste kaitseteenistusse kutsumise määruse teostamismäärus,” „Ohvitseride, sõjaväeametnikkude, ohvitseriasetaajate, sõjaväearstide, sõjaväe-loomaarstide, sõjaväeapteekrite, allohvitseride ja sõjaväe meditsiini- ning loomavetskrite kaitseteenistusse kutsumise määruse teostamismäärus,” *Postimees* nr 25, 1. veebruar 1944 (tsiviilarstid, loomaarstid ja rohuteadlased kutsuti teenistusse ohvitseride, allohvitseride jne teostamismääruse alusel).

Relva-SSi vabatahtlike eest vastutas SSi peaameti ametite grupi B (reservid) täiendusamet (*Amtsgruppe B (Ersatzwesen) Amt I (Ergänzungssamt der Waffen-SS)*). Selle allüksuseks Ostlandi riigikomissariaadis oli Relva-SSi Ostlandi täienduskomando (*Ersatzkommando Ostland der Waffen-SS*), millel oli harukontor Tallinnas, millele omakorda allus Relva-SSi värbamispunkt Eestis (*Meldestelle Estland der Waffen-SS*), mis tegutses Eesti SSi ja politseijuhi Heinrich Mölleri peakorteris Tallinnas rüütelkonna majas.¹⁹¹ Värbamisohvitserid sõitsid mööda Eestit ja kogusid vabatahtlikud ja hiljem varjatud mobilisatsiooniga teenistusse kutsutud mehed ajakirjanduses teatatud päevadel kaitseteenistuskomisjonidesse. Meestel pidi kaasas olema isikutunnistus, kolme päeva toit, lusikas ja jooginõu, seep, käterätik jm hügieenivahendid ning „pakkimisvahend seljariiete koju tagasisaatmiseks”.¹⁹²

Seoses 1944. aasta jaanuarimobilisatsiooniga nendest asutustest enam ei piisanud. 14. veebruaril reorganiseeriti Ostlandi Relva-SSi täienduskomando Relva-SSi täiendusinspeksiooniks (*Ersatzinspektion der Waffen-SS*), mille eesotsas oli Friedrich Jeckeln ise. Talle allusid täienduskomandod Lätis ja Eestis (*Ersatzkommando Estland der Waffen-SS*). Viimase ülemaks määrati Johannes Soodla. Eesti täienduskomando jagunes omakorda 11-ks SSi kaitseringkonnakomandoks (*SS-Wehrbezirkskommando*) Tallinnas, Tartus, Viljandis, Paides, Kuressaares, Petseris, Võrus, Valgas, Rakveres, Pärnus ja Haapsalus.¹⁹³ Mobilisatsiooni läbiviimine ja mobiliseeritavate arvestus oli üks Eesti SS-Leegioni kindralinspektori ja temale alluvate ohvitseride peamisi ülesandeid. Soodla allus õieti kolmele ülemale: Relva-SSi liinis Relva-SSi juhatajale riigikomissariaadis Ostland ja pärast ametikoha kaotamist otse SSi peaametile, kohaliku SSi ja politsei liinis kõrgemale SSi ja politseijuhile Jeckelnile ning lõpuks ka Eesti Omavalitsusele, olles sideohvitseriks sõjaväe ja Eesti Omavalitsuse vahel.

Saksa sõjaväes oli eraldi **hooldusohvitseri** (*Fürsorgeoffizier*) ametkond, mis tegeles sõjaväelaste arvestusega ning hoolitses palkade jm tasude väljamaksmise, perekondade toetamise (muu hulgas küttepuudega

¹⁹¹ Hiio ja Kaasik, 931.

¹⁹² „1924. a. mehed kaitseteenistusse.”

¹⁹³ Hiio ja Kaasik, 931.

varustamine), langenute perekondadele pensionide arvestamise jm eest. 1944. aasta augustis nimetati hooldusohvitseri ametkond Eestis ümber SSi hoolduskomandoks Eestis (*SS-Fürsorgekommando Estland*). Relva-SSi hooldusohvitser oli algul *SS-Untersturmführer* Willy Hillen, alates juulist *SS-Obersturmführer* Morawek. Oma hooldusohvitser oli Eestis ka korrapolitseil politseipataljonide jaoks.¹⁹⁴

Tagavara- ja väljaõppeüksused

Kõik vabatahtlikud, värvatud ja mobiliseeritud mehed liikusid kaitse-teenistuskomisjonist rindeväeosadesse läbi tagavara-väljaõppeüksuste. Tagavara- ja väljaõppeüksused ei allunud rindeväeosadele, vaid kõrgematele peakorteritele. Idapataljonide tagavara-väljaõppepataljon allus 18. armee tagalakomandandile ning kaitsepataljonide tagavara-väljaõppepataljonid 207. julgestusdiviisile ja korrapolitsei ülemale Eestis. Eesti Relva-SSi üksuste tagavaraüksused allusid SSi juhtimise peaametile, välja arvatud lühike periood 15. märtsist 24. juulini 1944, kui Ostlandi riigikomissariaadis oli ametis Relva-SSi vägede juhataja *SS-Obergruppenführer* Walter Krüger. Pärast tema nimetamist Läti SS-korpuse juhatajaks ametikoht likvideeriti.

Väljaõpetatud mehed saadeti rindeväeosadesse. Iga Saksa diviisi koosseisus oli välitagavarapataljon, see oli ka 20. eesti SS-diviisil ja asus rindeväeosades. Sinna saadeti väljaõppeüksustest väljaõppinud mehed ja sealt omakorda vastavalt vajadusele rindeväeosadesse.

Mobilisatsioonide prioriteet oli 20. eesti SS-diviisi formeerimine seniste eesti Relva-SSi üksuste ja mobiliseeritute baasil. 3. eesti SS-brigaad nimetati diviisiks 24. jaanuaril 1944, kui brigaad oli veel Neveli rindel, kuid diviisi formeerimine jõudis lõpule alles kevadsuveks. 20. eesti SS-diviis oli kavandatud tugevaks lahinguvõimeliseks üksuseks ning seetõttu oli diviisil eelis ka meeste valikul: sinna saadeti nooremad, parema haridusega ja tugevamad mehed. Täiesti uute üksustena formeeriti rügement Tallinn

¹⁹⁴ Ibid., 948–949.

(liideti kevadsuvel 20. eesti SS-diviisiga), kuus piirikaitserügementi ja neli politsei-füsiljeepataljoni. Viimaste jaoks formeeriti tagavara-väljaõppeüksusena eraldi täienduskompanii 35. tagavara-politseipataljoni juures (vt eespool). Eesti kodanikest venelastest formeeriti neli ehituspioneeripataljoni. Nende täienduskompanii oli piirikaitserügementide tagavararügemendi juures.

Relva-SSi eesti väljaõppe- ja tagavaraüksused. Eesti SS-Leegioni formeerimise alguses 1942. aasta sügisel kanti uued nekrutid esialgu staabikompanii, hiljem 5. kompanii nimekirja. **Eesti SS-Leegioni tagavarapataljon** moodustati 22. märtsil 1943. Pärast 3. eesti SS-brigaadi rindelesaatmist 1943. aasta oktoobris nimetati Debicasse jäänud tagavarapataljon ümber 33. SSi väljaõppe- ja tagavarapataljoniks. Pataljon koosnes põhikompaniist (*Stammkompanie*), kosujate kompaniist (kuhu saadeti hospitalidest välja kirjutatud mehed) ja väljaõppekompaniist. Põhikompanii nimekirja kanti ka mehed, kes olid välilaatsarettides, ja väejuuksikud.

Pärast seda, kui 33. SSi väljaõppe- ja tagavarapataljon 1944. aasta veebruaris Kloogale viidi ja väljaõppele hakkasid saabuma esimesed mobiliseeritud, eraldati väljaõppe- ja tagavaraüksused teineteisest: edaspidi tegeles väljaõppega **20. SS-grenaderide väljaõpperügement**, tagavarapataljoniks jäi **20. SS-grenaderide tagavarapataljon**. Tagavarapataljonis oli põhikompanii ja kaks kosujate kompaniid. Uued mehed aga kanti otse väljaõpperügemendi kompaniide nimekirja. Tagavarapataljoni põhikompanii nimekirjast kanti peale eespool nimetatute läbi ka need mehed, kes kuulusid üksustesse, mis võeti tervikuna üle 20. eesti SS-diviisi koosseisu (idapataljonid 1944. a kevadel, soomepoiste rügement augustis).

1944. aasta septembris oli plaan reorganiseerida väljaõpperügement eesti SS-väljaõppebrigaadiks, kuid septembris jätsid Saksa väed Eesti maha. Saksamaal olid tagavara- ja väljaõppeüksused 1944. a oktoobrist 1945. a jaanuarini algul Neuhammeris, kus kogu 20. eesti SS-diviis ümber formeeriti. Pärast diviisi rindelesaatmist ja Punaarmee läbimurret Neuhammeri lähistel formeeriti ka tagavara- ja väljaõppeüksustesse jäänud mehed jaanuaris-veebruaris 1945 lahingugruppideks ja saadeti rindele. Uus **20. eesti SS-diviisi tagavara- ja väljaõpperügement** formeeriti

alates 1945. aasta veebruarist Taanis. Märtsis liideti rügemendiga ka lennuväeabiteenistusse mobiliseeritud 1927. aastal sündinud ja nooremadki poisid.¹⁹⁵

Piirikaitserügementide tagavara- ja väljaõppeüksused. Raske olukorra tõttu Narva rindel formeeriti esimesed piirikaitserügemendid kiirkorras, riietati vormidesse, mis mitte alati ei olnud rügemendi ulatuses ühesugused – osa mehi jäi koguni erariidesse –, relvastati ja saadeti peaaegu ilma väljaõppeta veebruaris ja märtsis rindele (s.o rügement Tallinn ning 2. ja 3. piirikaitserügement). Esimestesse rügementidesse määrati kas lahingukogemusega või vähemasti sõjaväes teeninud mehed. Et rügementide liikmed kutsuti teenistusse maakondlikul printsiibil, moodustati rügementide tagavarapataljonid esialgu vastavate maakondade Omakaitse malevate baasil.¹⁹⁶ Kuid juba 21. veebruaril 1944 andis kindralinspektor Soodla korralduse formeerida piirikaitserügementide 1. tagavarapataljon Viljandis. Omakaitse malevate tagavaraüksused saadeti laiali ja edaspidi kutsuti mobiliseeritavad ja ajapikendust saanud mehed teenistusse läbi piirikaitserügementide tagavaraüksuse. 1. aprillil 1944 nimetati 1. tagavarapataljon ümber **1. Eesti Tagavararügemendiks** (*1. Estnische SS-Ersatzregiment*).¹⁹⁷ Tagavararügement oli tagavara- ja väljaõppeüksus eesti piirikaitserügementidele nr 1–6 ja Eesti venelastest formeeritud ehitus-pioneeripataljonidele nr 1–5. Taktikaliselt ja väljaõppeküsimustes allutati rügement 207. julgestusdiviisile. Rügemendi koosseisus oli juuli lõpus neli pataljoni: I pataljon Suure-Jaanis 1. ja 4. rügemendi, II pataljon Alatskivil 5. ja 6. rügemendi ning III pataljon 2. ja 3. rügemendi jaoks. IV pataljon Viljandis oli kõigi rügementide raskekuulipilduja-, õhutõrje-, tankitõrje- ja suurtükiüksuste jaoks. I–III pataljonis nähti igaühes ette viis kompaniid: tagavarakompanii, kosujate kompanii ja kolm väljaõppe-

¹⁹⁵ Ibid., 946, 958–959, 965–966.

¹⁹⁶ Aivar Niglas ja Toomas Hiio, „Estonian border defence regiments in 1944”, – Estonia 1940–1945, 974–975.

¹⁹⁷ Saksa väejuhatuse jaoks olid piirikaitserügemendid kõrgema SSi ja politseijuhi administratiivses alluvuses olevad üksused. 1944. aasta augusti lõpus allutati need Relva-SSile ja siis mindi ka üle SS-auastmetele. Lühend SS- sisaldus rügementide saksakeelsetes nimedes algusest peale; eestlased oma asjaajamises seda ei kasutanud.

kompaniid. Eraldi kompanii rügemendi juures moodustati vene ehituspioneeripataljonide tagavara-väljaõppeüksusena. Väljaõpetajatena rakendati 207. julgestusdiviisi 374. julgestusrügemendi staap ja staabiüksused. Pärast seda, kui Punaarmee tungis augustis Kagu-Eestisse, koondati kogu tagavararügement Viljandisse. Taganemise ajal 1944. a septembris sai rügement, mille nimekirjas oli augusti teisel poolel üle 3000 mehe, sealhulgas 445 ohvitseri, korralduse marssida Pärnusse ja asuda laevadele, kuid enamik mehi hajus tee peal metsadesse. Saksamaale läinud mehed liideti 20. eesti SS-diviisiga.¹⁹⁸

Kuni 1944. aasta suveni oli Eesti territoorium jaotatud kahe kõrgema väejuhatuse vahel: Põhja-Eestis oli armeegrupp Narwa, Lõuna-Eestis aga 18. armee. 207. julgestusdiviis ja sellele allunud neli piirikaitserügementi ja nende tagavararügement olid 18. armee alluvuses, 2. ja 3. piirikaitserügement aga armeegrupi Narwa alluvuses. Nii kujunes Virumaa Omakaitse tagavararügemendist ajapikku tagavaraüksus nii nimetatud piirikaitserügementide kui ka Narva rinde rannakaitstes olnud Omakaitse kompaniide jaoks. 27. mail 1944 andis armeegrupi Narwa ülemjuhataja korralduse formeerida nendest meestest kuue kompaniiga **Eesti Piirikaitse Tagavarapataljon** (*Estnische SS-Grenzschutz-Ersatz-Bataillon*; kirjanduses ka kui Piirsalu pataljon). Pataljoniülemaks määrati kapten Märt Piirsalu. Kahe nädala pärast allutas kõrgem peakorter, väegrupi Nord ülemjuhatus pataljoni piirikaitserügementide tagavararügemendile plaaniga see tulevikus ka füüsiliselt rügemendiga liita – III pataljonina, nagu varem kavandatud. Pataljon oli aga Vaidaveres Põhja-Tartumaal veel augusti lõpus ja saadeti Viljandisse alles septembri alguses.¹⁹⁹

¹⁹⁸ Niglas ja Hiio, „Estonian border defence regiments,” 997–998.

¹⁹⁹ Ibid., 986–987.

1944. aastal mobiliseeritud meeste rakendamine ja mobiliseeritute arv

Tabelist nr 4 on näha, et kahe kuuga, 1944. aasta veebruarist aprillini, mobiliseeriti veidi üle 38 000 mehe. See arv ei sisalda mehi, kes olid saanud ajapikenduse ja kutsuti teenistusse hiljem, samuti 1944. aasta augustis mobiliseeritud umbes 2600 meest, kes olid sündinud 1926. aastal ja keda saadeti nii Relva-SSi eesti kui ka piirikaitserügementide tagava-väljaõppeüksustesse. Samuti ei sisalda see arv soomepoisse, kes tulid Eestisse tagasi 1944. aasta augustis ja septembris ja kellest üle 1700 arvati Relva-SSi eesti üksuste koosseisu.²⁰⁰

Tabel nr 4 esitab kindralinspektuuril olnud andmed mobiliseeritute jaotumise kohta 1. aprilli seisuga. Hilisema aja kohta ei ole nii ülevaatlikke aruandeid arhiividest leitud. Võimalik, et neid ei olnudki – pärast suurema osa meeste teenistusse kutsumist liikusid mehed maakondlikest kaitseteenistuskomisjonidest ühe- ja kümme-konnakaupa tagavara- ja väljaõppeüksustesse ning ülevaate saamine ühe või teise päeva seisuga oli ilmselt raskem. Relva-SSi hooldusohvitseri 1944. aasta juuli aruande järgi ei teadnud kindralinspektori staabiülem kolonelleitnant Alfred Luts ka ise täpset mobiliseeritute arvu: tema teatel olevat 10. juuni seisuga olnud mobiliseeritud 38 000 meest, mis oli juba 1. aprilli seis, nagu tabelist näha on. Hooldusohvitseri andmetel oli politseipataljonidesse värvatud 8800 meest, kellest 2800–2900 said palka Relva-SSi kaudu (arvatavasti 1944. aastal formeeritud politsei-füsiljeepataljonid), ja ülejäänud korrapolitsei hooldusohvitseri kaudu.²⁰¹ Kui paljud neist olid mobiliseeritud 1944. aastal ja kui suur osa oli teenistuses juba varem, on nende andmete põhjal võimatu öelda.

²⁰⁰ Hiio ja Kaasik, 942–943.

²⁰¹ Ibid., 949.

Tabel 4. Mobiliseeritute jaotumine 1. aprillil 1944²⁰²

Üksus	* Administratiivne alluvus ** Operatiivne alluvus	Asukoht	Isikkooseis		
			Ohvitserid	All-ohvitserid	Sõdurid
Rügement Tallinn	** Armeegrupp Narwa	Rindel	29	119	1499
1. piirikaitserügement	** 18. armee	Rindel	50	262	2189
2. piirikaitserügement	** Armeegrupp Narwa	Rindel	62	364	2096
3. piirikaitserügement	** Armeegrupp Narwa	Rindel	57	263	2326
4. piirikaitserügement	** 18. armee	Rindel	57	151	1944
5. piirikaitserügement	* Kindralinspektor	Paide, Türi, Põltsamaa	48	311	2027
6. piirikaitserügement	* Kindralinspektor	Pärnu	55	355	2167
Piirikaitserügementide tagavararügement	* Kindralinspektor	Viljandi	32	249	1549
		Tartu	24	46	809
		Kuressaare	2	47	228
20. eesti SS-diviisi tagavara-väljaõppeüksused	* SS-väljaõppe- ja täienduspataljon	Klooga Kuressaare	120	360	7795
286. politseipataljon	*, ** Korrapolitsei ülem Eestis	Vigala	–	–	692
288. politseipataljon		Tallinn	–	–	198
35. politsei-tagavarapataljon		Tallinn	–	–	400
Tsiviilõhukaitse teenistuses		Tallinn	–	–	87
4 ehitus-pioneeripataljoni (venelased)	** Formeerimisstaap Rieberg	Tartu	37	153	2171
Major Joosep Lääne suurtükiväelased	* Kindralinspektor	Tartu	33	68	484
Jahikomandod Omakaitse malevate staapide juures	** Omakaitse või Wehrmacht'i käsutuses	Omakaitse kohaliku staabi juures	10	63	612
Omakaitse malevate ajutised tagavaraüksused:	* Kindralinspektor	Narva rinde			
Virumaa		tagalas	16	98	1165
Harjumaa		Tallinn	3	3	27
Võrumaa		Võru	8	69	1545
Valgamaa		Valga	2	27	86
Petserimaa		Petseri	17	21	1316
Pärnumaa		Pärnu	1	–	68
Kokku:			674	3081	34 428

²⁰² Generalinspekteur der Estnischen SS-Legion, Monatliche Kräfteübersicht. Stand vom 1.4.1944 (Listenstärke), 2.4.1944, ERA R-358.2.18, 245–246.

20. eesti SS-diviisi komplekteerimine

21. veebruaril 1944 andis kindralinspektor Soodla korralduse, mille järgi Relva-SS pidi saama 9000 meest: kõik noored mehed, kes olid sündinud aastatel 1919–1923, ning 65% aastatel 1907–1918 sündinud mehi. Lisaks tuli Relva-SSile anda üks ohvitser ja viis allohvitseri 100 mehe kohta, kusjuures ohvitser ja allohvitserid pidid olema alla 36-aastased.²⁰³ Seega riibus Relva-SS kontingendi koore. Peale noorte meeste füüsiliste eeliste olid nad ka paremini haritud, sest olid käinud koolis iseseisvas Eestis, kus koolikohustus oli pikem kui tsaariajal.

Tabeli nr 4 järgi oli Relva-SS saanud 1. aprilliks 9157 mobiliseeritud. Tõenäoliselt toodi 33. SSi tagavarapataljon Debicast Kloogale veebruari lõpus 1944. Personalikäskkiri nr 12 on välja antud 9. veebruaril Heide-laagris, nr 16 aga 27. märtsil 1944 juba Kloogal. Vahepealsed kolm käskkirja ei ole säilinud. Et eeskirjad mobiliseeritute arvelevõtmiseks Relva-SSi eesti tagavaraüksustes on dateeritud Kloogal 8. märtsiga, võib arvata, et väga palju eesti mobiliseeritud 9. veebruarist 27. märtsini Relva-SSi hingekirja ei võetud. 27. märtsist kuni 15. septembrini välja antud personalikäskkirjade järgi käis läbi Klooga tagavarapataljoni ja väljaõpperügemendi – või vähemalt nende nimekirjade – üle 13 700 mehe. See arv sisaldab ka soomepoisse, idapataljonide mehi ja 1926. aastakäigu poisse.²⁰⁴ Seega sai 20. eesti SS-diviis alla kolmandiku 1944. aasta mobiliseeritutest.

Eesti 20. diviisi komplekteerimise käik oli lihtsustatult järgmine:²⁰⁵

staap (enamasti saksa ohvitserid ja allohvitserid ning sõjaväeametnikud);

45. SS-grenaderirügement (endine 42. SS-grenaderirügement, staap formeeriti Debicas):

I pataljon (formeeriti Debicas, täiendati Eestis mobiliseeritutega),

II pataljon (formeeriti Debicas, täiendati Eestis rügemendi Tallinn

I pataljoni meestega),

III pataljon (formeeriti Eestis mobiliseeritutest);

²⁰³ Niglas ja Hiio, „Estonian border defence regiments,” 974–975.

²⁰⁴ Hiio ja Kaasik, 949.

²⁰⁵ Ibid., 957 (põhineb Stammtafeln der Einheiten der 20. SS-Frw. Div., BArch RS 3-20/1 jt allikatel).

46. SS-grenaderirügement (endine 43. SS-grenaderirügement, staap formeeriti Debicas):
 - I pataljon (formeeriti Debicas, täiendati Eestis mobiliseeritutege),
 - II pataljon (formeeriti Debicas, täiendati Eestis mobiliseeritutege),
 - III pataljon (formeeriti Eestis 660. idapataljoni baasil ja täiendati Eestis mobiliseeritutege. Purustati 25. juulil 1944. Uus pataljon moodustati 26. augustil 1944, kui 46. rügemendi III pataljoniks nimetati soomepoiste I pataljon);
47. SS-grenaderirügement (staap formeeriti Eestis 1944. aasta aprillis):
 - I pataljon (formeeriti Eestis 659. idapataljoni baasil, täiendati mobiliseeritutege),
 - II pataljon (formeeriti Eestis 658. idapataljoni baasil, täiendati mobiliseeritutege),
 - III pataljon (formeeriti Eestis mobiliseeritutege);
20. SS-suurtükiväerügement (staap formeeriti Eestis 3. eesti SS-brigaadi suurtükiväedivisjoni (53. SS-suurtükiväedivisjon) staabi baasil):
 - I divisjon (53. SS-suurtükiväedivisjoni mehed, täiendati mobiliseeritutege),
 - II divisjon (53. SS-suurtükiväedivisjoni mehed, täiendati mobiliseeritutege),
 - III divisjon (53. SS-suurtükiväedivisjoni mehed, täiendati mobiliseeritutege),
 - IV (raske)divisjon (Relva-SSi Beneschau suurtükiväekooli saadetud meestest);
20. SS-füsiljeepataljon (formeeriti Eestis pataljoni Narva baasil, täiendati mobiliseeritutege);
20. SS-sidepataljon (3. eesti SS-brigaadi sidekompanii ja mobiliseeritud);
20. SS-tankitõrjepataljon (45. SS-rügemendi tankitõrjekompanii ja mobiliseeritud);
20. SS-pioneeripataljon (3. eesti SS-brigaadi pioneerikompanii ja mobiliseeritud);
20. eesti SS-diviisi välitagavarapataljon (veebruari 1925. aastakäigu mobiliseeritud, hiljem väljaõpperügemendist tulnud mehed; augustis liideti välitagavarapataljoniga soomepoiste II pataljon).

Peale loetletud põhiliste lahinguüksuste reorganiseeriti Eestis ka rügementide suurtüki- ja tankitõrjedivisjonid. Lisaks formeeriti Eestis diviisi tagala staabi, transpordi-, varustus- jne kompaniide ning meditsiini- ja veterinaartenistusega. Diviisi komplekteerimine kestis kuni Eesti maha-jätmiseni. Juuli lõpus ja augusti alguses kandis 20. eesti SS-diviisi Narva alt tagasitõmbumisel ja Sinimägede lahingus suuri kaotusi, kuid väljaõppeüksustest saadi uued mehed. Ainult mobiliseeritute uusi pataljone üles ehitada oli aeganõudev, seetõttu kasutati uute pataljonide tuumikuna lahingukogemusega pataljone, mis Eesti diviisiga liideti (idapataljonid, soomepoised, rügemendi Tallinn pataljonid jm).

1944. aasta augustis, pärast Punaarmee läbimurret Kagu-Eestis, saadeti Narva rindelt sinna Jürgen Wagneri lahingugrupi alluvusse ka kaks 20. eesti SS-diviisi lahingugruppi. Ühte neist kuulusid 46. SS-grenaderirügemendi kaks pataljoni, mida juhtis 47. SS-grenaderirügemendi staap (lahingugrupp Vent ülema Paul Venti järgi). Tartu all saadi III pataljonina juurde soomepoiste I pataljon. Teise lahingugrupina saadeti Kagu-Eestisse 46. SS-grenaderirügemendi staap ja 47. SS-grenaderirügemendi II pataljon (lahingugrupp Rebane ülema Alfons Rebase järgi), millega Tartu all liideti kaks 5. piirikaitserügemendi pataljoni.

30. juunil 1944 oli 20. eesti SS-diviisi nimekirjas 13 423 meest. 15. septembril oli nimekirjas 15 382 meest. Tuleb silmas pidada, et staapides ja ka tagalaüksustes teenis üsna palju sakslasi, tagalaüksustes ka sõjaväe abiteenistuse mehi, kelle hulgas oli hulk neidki, kes ei olnud Eestist teenistusse kutsutud või mobiliseeritud.²⁰⁶ Vaatamata üksikute vabatahtlike jätkuvalle lisandumisele ka mobilisatsioonide ajal on selge, et eesti Relva-SSi diviisi formeerimine õnnestus vaid tänu aastatel 1919–1924 sündinud meeste varjatud mobilisatsioonile ning 1925., 1924. ja 1904.–1923. aastal sündinud meeste mobilisatsioonile.

Pärast Eesti mahajätmist formeeriti 20. eesti SS-diviis Neuhammeris uuesti. Siis koondati diviisi kõik Saksamaale jõudnud eesti sõjaväelased olenemata nende varasemast teenistuskohast. Diviis formeeriti kahe rügemendilisena, sest 47. rügemendi jaoks ei jätkunud mehi. Kaasaegsete teatel olnud puudus just allohvitseridest ja sõduritest: ohvitseri olevat olnud rohkem, kui diviis vajas, ja osa neist saadeti mitmesugustele kursustele. Kokku olevat diviisis Saksamaal olnud umbes 15 000 meest.

Hinnanguliselt võis Relva-SSi eesti üksustest aastatel 1942–1945 läbi käia kuni 25 000 meest.

²⁰⁶ Hiio ja Kaasik, 942.

Piirikaitserügementide komplekteerimine

Piirikaitserügementid formeeriti Saksa julgestusrügemendi koosseisutabeli järgi (vt tabel 5). Nagu eespool nimetatud, sai Relva-SS parema osa mobiliseeritutest. Piirikaitserügementidele jäi 35% 1907–1918 sündinud meestest ja veel vanemad. Enamik piirikaitserügementide ohvitseridest kuni kompaniiülemate ning pataljonide ja rügementide adjutantide ja staabiohvitserideni välja olid Eesti reservohvitserid, enamasti lipnikud, kes ülendati sõjaväkke võtmisel leitnandiks (Saksa sõjaväes ei olnud nooremleitnandi auastet).²⁰⁷ Et esimese kolme rügemendi formeerimine oli kindralinspektori nimetatud korralduse ajaks juba alanud, oli esimese kolme piirikaitserügemendi isikkoosseisu kvaliteet siiski mõnevõrra parem kui ülejäänutel.

Tabel 5. Piirikaitserügemendi ettenähtud isikkoosseis²⁰⁸

	Kompanii	Pataljon	Rügement
Jalaväekompanii	163		
Pataljoni meeskond		652	1956
Pataljoni staap		69	207
Tankitörjerühm			36
Staabikompanii (koos jalgrattarühmaga)			166
Rügemendi staap			19
Kokku	163	721	2384

Tabelist 4 nähtub, et 1. aprilliks 1944 oli piirikaitserügementid – ilma rügementita Tallinn, mille mehed anti hiljem enamasti Relva-SSile – saanud ligi 14 800 mobiliseeritut, sealhulgas 329 ohvitseri. Lisaks oli piirikaitserügementide tagavaraüksuste nimekirjas ligi 3000 meest, sealhulgas

²⁰⁷ Vt Ülle Kraft, „Eesti piirikaitserügementide ohvitserkond 1944. aastal,” – 1941. aasta Eestis: Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat nr 6/2006 (2007): 180–238.

²⁰⁸ Niglas ja Hiio, „Estonian border defence regiments,” 976.

58 ohvitseri, ja Omakaitse malevate ajutistes tagavaraüksustes peaaegu 4500 meest ja 47 ohvitseri, keda võib samuti käsitada piirikaitserügementide reservina. Seega olid piirikaitserügemendid mõnevõrra üle komplekteeritud; lisanduvad kaadrisõjaväelased, kes olid iga kaitserügemendi koosseisus, kuid kes mobiliseeritute arvestuses ei sisaldu. Arvestades aga piirikaitserügementidele jäetud kontingendi vanust, oli ka väljalangevus suurem. Mis puutub Omakaitse tagavaraüksustesse, siis osa nendest meestest täiendasid Omakaitse üksusi, mida rakendati põhiliselt Soome lahe ja Peipsi järve rannakaitses, kuid 1944. aasta augustis ja septembris Kagu-Eestis ka rindeüksustena.

Esialgu oli kavas formeerida piirikaitserügementidele ka eraldi suurtükiväerügement ja selleks oli major Joosep Lääne juhtimise alla eraldatud üle 500 mobiliseeritu. Suurtükiväerügemendile aga suurtükke ei jätkunud ja nii pidid piirikaitserügemendid hiljem rindel toime tulema iga rügemendi koosseisujärgse suurtükipatarei ja kõrgemate peakorterite poolt piirikaitserügementide rindelõikude tuletoetuseks eraldatud suurtükiväeosadega.

Piirikaitserügemendid formeeriti üldiselt maakondlikul printsiibil, kasutades Omakaitse malevate struktuuri. Rügement Tallinn, mis saadeti rindele juba 13. veebruaril 1944, komplekteeriti rindekogemusega mees-tega Pärnu, Viljandi, Paide, Tartu ja Valga Omakaitse malevatest, kokku oli rügemendis 2007 meest. Tabeli 4 järgi oli rügemendis 1. aprillil vaid üle 1600 mehe, kuid tuleb silmas pidada, et selleks ajaks oli rügement juba rindel kaotusi kandnud.²⁰⁹ Hiljem anti rügemendi Tallinn mehed Relva-SSi, nii et pigem tuleks need mehed arvestada juurde Relva-SSi meestele.

Esimese kolme piirikaitserügemendi formeerimise korralduse andis Friedrich Jeckeln 4. veebruaril ja väegrupi Nord tagalapiirkonna juhataja 6. veebruaril ning 4., 5., ja 6. piirikaitserügemendi formeerimise korralduse kindralinspektor Soodla 21. veebruaril. Rügemendid formeeriti maakondade kaupa.²¹⁰

²⁰⁹ Ibid., 981–982.

²¹⁰ Ibid., 974–975.

Tabel 6. Piirikaitserügementide formeerimine

Rügement/pataljon	Omakaitse malevad, kust mehed tulid	Formeerija	Ülem (staabi asukoht)
I. piirikaitserügement		Kapten Jakob Vaska, Viru maleva ülem	Major Jaan Tamm (Rakvere)
I pataljon	Virumaa ja Narva		
II pataljon	Tallinn ja Järvamaa		
III pataljon	Harjumaa		
2. piirikaitserügement		Kolonelleitnant Hugo Jaanson, Tartu maleva ülem	Kolonelleitnant Juhan Vermet (Tartu)
I pataljon	Tartumaa		
II pataljon	Võru- ja Petserimaa		
III pataljon	Võru- ja Valgamaa		
3. piirikaitserügement		Major Paul Lilleleht, Pärnu maleva ülem	Kolonelleitnant Mart Kaerma (Pärnu)
I pataljon	Pärnumaa		
II pataljon	Viljandimaa		
III pataljon	Lääne- ja Saaremaa		
4. piirikaitserügement	Tartu-, Võru-, Valga- ja Petserimaa Omakaitse tagavaraväelased	Major Valter Pedak, Petseri maleva ülem (Tartu)	
5. piirikaitserügement	Järva-, Viru- ja Viljandimaa Omakaitse tagavaraväelased	Major Johannes Koort, 287. politseipataljoni ülem	Kolonelleitnant Johannes Raudmäe (Paide)
6. piirikaitserügement	Tallinna, Lääne-, Pärnu- ja Saaremaa Omakaitse tagavaraväelased	Major Paul Lilleleht, Pärnu maleva ülem (Pärnu)	

Esimestena saadeti märtsis rindele 2. ja 3. piirikaitserügement, mis jäid Narva rindele kuni septembrini. 1., 4., 5. ja 6. piirikaitserügement olid kevadel Lõuna-Eestis ja Peipsi ning Pihkva järve rannakaitstes, 4. ja 6. piirikaitserügement saadeti suvel mõneks ajaks Pihkva lähedal rindele, kuid toodi sealt juuli teisel poolel Narva rindele, kus kõik neli piirikaitserügementi allutati 300. eriotstarbelisele diviisistaabile. 1. ja 5. rügement jäid septembrini Kagu-Eestisse. Enamik piirikaitserügementide mehi jäi 1944. aasta septembri taganemise ajal Eestisse.

10. augusti 1944. aasta seisuga oli Relva-SSi hooldusohvitseri andmetel piirikaitserügementides kokku 19 710 meest.²¹¹ 25. augustil allutati seni kõrgema SSi ja politseijuhi administratiivses alluvuses olnud piirikaitserügemendid samuti Relva-SSile. 1944. aasta mais oli Himmleril plaan formeerida eestlastest ka teine Relva-SSi diviis, mille isikkoosseis oleks tulnud põhiliselt piirikaitserügementidest, ja ühendada kaks eesti SS-diviisi korpuseks, nagu seda tehti kahe läti diviisiga. Arvudest nähtub, et – arvestades ka korpuseüksusi – meestest oleks isegi jätkunud. Kuid 20. eesti SS-diviis ja ka võitlusvõimelisemad piirikaitserügemendid olid rindel asendamatud ning uue diviisi ja korpuse formeerimine ei olnud sel viisil võimalik.²¹²

Eesti politsei-füsiljeepataljonid²¹³

Mobilisatsiooniga teenistusse kutsutud meestest formeeriti ka neli politsei-füsiljeepataljoni (üksik-jalaväepataljoni) nende tagavarakompaniis 35. politsei-tagavarapataljoni juures ning politseirügemendi staap. Nende pataljonide kohta on säilinud vähe dokumente, seetõttu ei ole selge, kas hiljem rannakaitseks saadetud pataljonid olid kohe sinna saatmiseks mõeldud. Samuti pole teada, miks osa mobiliseeritud otsustati formeerida just politseipataljonideks. On võimalik, et juba aasta alguses oli kavas kujundada vahi-kaitsepataljonide nr 29–33 ja rinde-politseipataljonide nr 37, 38 ja 40 lahingukogemustega meeste baasil võitlusvõimelised pataljonid ning asendada pataljonid nr 29–33 nende julgestus- ja rannakaitsefunktsioonis uute pataljonidega.

Uute pataljonide formeerimiseks olid olemas kahe pataljoni, 286. ja 288. politseipataljoni staabid, mis 1944. aasta alguses toodi Neveli rindelt Eestisse. 291. ja 292. pataljon formeeriti täiesti uutena ja nende meeskonda ei ole näidatud ka veel mitte 1944. aasta 1. aprilli mobiliseeritute nimekirjas. 286. pataljon formeeriti Vigalas Lääne maakonnas, 288. pataljon Amblas Järva maakonnas, 291. pataljon Pärnus ning 292. pataljon ja

²¹¹ Hiio ja Kaasik, 949.

²¹² Ibid., 928, 956; Niglas ja Hiio, „Estonian border defence regiments,” 978–979.

²¹³ Niglas ja Hiio, „Estonian defence battalions,” 870–872, kui ei ole teisiti viidatud.

1. politseirügemendi staap Tallinnas. Pataljonid formeeriti nelja kompanii, pioneeri- ja siderühmaga.

Tuleb silmas pidada, et vähemasti ohvitseride ja allohvitseride osas ei ole koosseisunimekirjas esitatud arvud kuidagi võrreldavad mobiliseeritute tabeli 1. aprilli andmetega. Seda sellepärast, et pärast vahi-kaitsepataljonide nr 29–32 Narva rindelt äratoomist ja nende meeste saatmist täienduseks politseipataljonidele nr 37, 38 ja 40 (vt eespool) saadeti osa üle jäänud mehi, allohvitseri ja ohvitseri, ka formeeritavatesse politseifüsiljeepataljonidesse. See nähtub pärast sõda Nõukogude julgeolekuasutuste kätte sattunud meeste tunnistustest.²¹⁴ Eeskätt puudutab see pataljonide 291 ja 292 meeskondi, teiste pataljonide kaaderkoosseis oli olemas.

Tabel 7. Politsei-füsiljeepataljonide 286, 288, 291 ja 292 ning I. eesti politseirügemendi staabi isikkoosseis

Üksus	Saksa personal			Eesti personal		
	I	II	III	I	III	IV
I. eesti politseirügemendi staap	I	I		9	14	15
286. politsei-füsiljeepataljon	I	I	5	15	51	566
288. politsei-füsiljeepataljon	I	I	4	15	96	521
291. politsei-füsiljeepataljon	I	I	3	20	51	561
292. politsei-füsiljeepataljon	I	I	4	18	50	564
35. politseipataljoni täienduskompanii				1	3	76

Märkus: I – ohvitserid, II – sõjaväeametnikud, III – allohvitserid, IV – sõdurid.

Pataljonid ja nende juhatus, 1. eesti politseirügemendi staap (ülem major Karl Saimre), laaditi 24. mail 1944 rongidele ja saadeti Narva rindele, kus nad 27. mail vahetasid rannakaitstes välja politsei-vahipataljonid nr 29–32. Juuli alguses nimetati rügemendi staap ümber 2. eesti politseirügemendi staabiks ja saadeti rinde-politseipataljonide nr 37, 38 ja 40 (vt eespool)

²¹⁴ Vt Arnold Oja, Uno Krausi ja Gunnar Kõpu juurdlustoimikud, vastavalt ERAF 129SM.1.6564, ERAF 129SM.1.9638 ja ERAF 129SM.1.23197.

väejuhatusega Lätti Daugavpils lähedale Punaarmee läbimurret tagasi lööma. Politsei-füsiljeepataljonid jäid üksikpataljonidena rannakaitseks edasi. Pärast Narvast Sinimägedesse taandumist ja rannakaitsejoone lühenemist sellega seoses allutati 286., 288. ja 292. pataljon 300. eriotstarbelisele diviisistaabile, kaks viimast said oma rindelõigu Narva jõel. 286. pataljon jäi 300. eriotstarbelise diviisistaabi reservi ja 291. politseipataljon jäeti Soome lahe rannakaitseks. 1944. aasta septembris jäi enamik pataljonide meestest Eestisse. Vt ka skeem 4.

Eesti (venelaste) pioneeri-ehituspataljonid nr 1–4²¹⁵

Vahel on 1944. a Saksa sõjaväeasutuste dokumentides juttu viiest eesti ehitus-pioneeripataljonist. Siis on nende hulka arvatud ka 290. kaitsepataljon (vt eespool).

Petseri maakonna elanikest moodustasid suure osa venelased. 2. veebruaril 1944 oli Petserimaal mobilisatsiooni alla kuuluvates aastakäikudes 4896 meest, kellest mobiliseeritavateks arvestati umbes 2500. Tegelikult võeti sõjaväkke mehi Petserimaalt mõnevõrra rohkem: 3676 reameest ja sõjaväes mitteteeninud meest, 40 allohvitseri ja 6 ohvitseri. Petseri maakonna venelasi ei peetud usaldusväärseks. 1944. a veebruari keskel, kui mobiliseeritud mehed olid Petseri Omakaitse üksuste juurde koondatud, kirjutas Petseri Omakaitse ülem kolonelleitnant Valter Pedak: „Näitena võib tuua juhust, kus 12. ja 13. veebr. Vene-Läti-Eesti piirinurgast Eestisse tunginud umbes 160-meheline partisanide salk lähenes Pankjavit-sale, tekkis seal mobiliseeritute hulgas väga mitmesugune arvamine: osa nõudis relvi, kuid osa rõõmustas partisanide lähenemise üle. Sarnane on siinse mobiliseeritud meeskonna meeleolu, mis kõigub ühest äärmusest teise. Kui sarnane mobiliseeritud meeskond pikemaks ajaks oma kodukohtade otsesesse lähedusse jääb ja küladesse laialipaisatuna peab asuma, siis on karta, et need osalt laiali valguvad ja isegi partisanide poole üle jooksevad (eriti venelased). Et sarnast olukorda ära hoida, on soovitatav, et Petserimaalt mobiliseeritud meeskond saaks peatselt väljaõppe teosta-

²¹⁵ Niglas ja Hiio, „Estonian defence battalions,” 872–874, kui ei ole teisiti viidatud.

miseks paigutatud sisemaale.” Olukorda Petserimaal komplitseeris veelgi Eesti keskmisest madalam haridustase ja asjaolu, et sinna oli Peipsitagusest 1943. aasta sügisel evakueeritud tuhandeid inimesi, kes levitasid oma Petserimaa rahvuskaaslaste seas saksavastast ja prosovetlikku meelsust.²¹⁶

Kindralinspektuuri staabiülem major Alfred Luts teatas 14. märtsil, et ehitus-pioneeripataljonid formeeritakse venelastest reservväelastest Tartu piirkonnas. 1. aprillil (vt tabel 4) oli venelasi formeerimisel juba ligi 2400 meest, sealhulgas 37 ohvitseri. Teadaolevate ohvitseride nimede järgi otsustades oli enamik ohvitseri siiski eestlased, samuti ei olnud nad kõik 1944. aastal mobiliseeritud – nelja pataljoni jaoks oligi 37 ohvitseri liiga vähe.

Pataljonide formeerimine pandi ülesandeks kindralmajor Viktor Riebergi formeerimisstaabile (*Aufstellungsstab Generalmajor Rieberg*). Riebergi staap oli moodustatud esialgu piirikaitserügementide ja nende suur-tükiväeosade formeerimise toetuseks. Ehitus-pioneeripataljone rakedati hiljem kindlustustöödel nii Narva rindel kui ka Tartu ümbruses. Saksa vägede Eestist lahkumisel jäid mehed enamasti Eestisse. Pataljonide dokumente ei ole leitud, nii on andmed nende kohta üsna lünklikud ja juhuslikud.

Kokkuvõte

Teises maailmasõjas teenisid eesti sõjaväelased nii Punaarmee, Saksa relvajõudude kui ka Soome armee koosseisus. Saksamaa kaotas sõja ja kapituleerus tingimusteta, Saksamaa juhid mõisteti rahvusvahelises sõjatribunalis süüdi, mitme riigi tribunalides mõisteti süüdi ka hulk madalamal teenistuskohal olnud sõjaväelasi, riigiametnikke, politseinikke ja teisi. Ühe osa Saksamaa poliitilistest jõuametkondadest, Heinrich Himmleri juhitud SSi, millele allusid nii politsei kui ka oma regulaarvägi – Relva-SS – tunnistas Nürnbergi rahvusvaheline sõjatribunal kuritegelikuks organisatsiooniks.

²¹⁶ Toomas Hiio, „Combat in Estonia in 1944,” – Estonia 1940–1945, 1036.

Pärast II maailmasõja lõppu oli Eesti jätkuvalt NSVLi poolt okupeeritud ja Saksa sõjaväes teeninud mehi karistati karmilt. Saksa sõjaväes teenimine tekitas probleeme ka Läände pääsenud eestlastele, eeskätt Relva-SSi rahvusvahelise hukkamõistmise tõttu.

1941. aasta suvel võitlesid taganeva Punaarmee ja lahkuvate Nõukogude asutuste vastu nii eesti metsavennad kui ka eesti vabatahtlikud Saksa diviiside koosseisus. Aastatel 1941–1942 astus tuhandeid eestlasi vabatahtlikult Saksa sõjaväkke, mis enamasti tähendas küll teenistust SSi ja politseisüsteemi kuulunud kaitsepataljonides. Ehkki alates 1943. aastast asusid sakslased eesti üksusi komplekteerima varjatud, hiljem ka otseste mobilisatsioonidega, oli Saksa sõjaväes teenimine eestlaste jaoks siiski pigem au- kui häbiväärne. Pealegi käsitati seda eriti 1944. aastal võitlusena maad uuesti okupeerida üritava Punaarmee vastu, mida toetas enamik Eesti nii avalikke kui ka mitteametlikke liidreid, esimeste hulgas Jüri Uluots ja Johan Pitka ning teiste hulgas Eesti Rahvuskomitee. Iseseisvuse taastamise järel on võitlus sissetungiva Punaarmee vastu 1944. aastal leidnud poolametliku tunnustuse kui võitlus Eesti vabaduse eest.

Need asjaolud ning ühtlasi tõestusväärtusega arhiivimaterjalide napus – eesti üksuste arhiivid ei ole enamasti säilinud –, nende kõrval aga suur hulk erineva kvaliteediga, kuid mida aeg edasi, seda rohkem üksteist kordavaid mälestusi on loonud olukorra, kus teadmine sellest rahvuslikus ajalooteadvuses küllalt olulise koha omandanud ajaloo-osast põhineb sageli vaid suure hulga detailide üldistamata kogumil, juhuslikel tsitaatidel ja sageli poliitilisest eesmärgist ajendatud meelevaldsetel üldistustel.

Teiseks probleemiks on olnud käsitluse lähtepunkt: Saksa sõjaväkke värbamist või ka mobilisatsiooni vaadeldakse enamasti lähtuvalt värbatavate-mobiliseeritavate vaatenurgast ja huvidest või siis Eesti riikluse seisukohast; Saksa riigi ja selle relvajõudude ideoloogilised, õiguslikud ja poliitilised lähtekohad, sõjalised eesmärgid ja isegi demograafilised võimalused eestlaste värbamisel ja mobiliseerimisel, samuti Saksa sõjaväe hinnang eesti üksustele ja värbamiste-mobiliseerimiste õnnestumisele on saanud eesti uurijate väiksema tähelepanu osaliseks. Teema suure ajaloolis-poliitilise pingestatuse tõttu on vähem uuritud ka mõnesid kaheldamatult üksikasjade sekka kuuluvaid küsimusi, mis ükskõik

millise sõjaväelise organisatsiooni juurde kuuluvad, nagu motivatsioon ja mitmesugused põhjused sõjaväkke minekuks, aga ka kõrvalehoidmiseks, deserteerimine, palgad, varustamine jm hooldus jne. Ehkki asjaolu, et tuhanded Eesti mehed olid enne Saksa sõjaväkke sattumist olnud Punaarmees ja sealt üle jooksnud või vangi langenud, on üldiselt teada, ei ole seda analüüsitud Saksa relvajõudude eesti üksuste võtmes. Eriti alates 1941. aasta hilissügisest formeeritud kaitse-, hilisemates politseipataljonides ja eriti nende ohvitserkonnas oli aastatel 1940–1941 Punaarmees teeninud meeste osatähtsus silmatorkav ja seda kuni pataljoniülemateni välja.

Kokkuvõttes on selge, et ehkki paljud Saksa sõjaväes teeninud eesti mehed astusid sinna selleks, et võidelda Nõukogude Liidu vastu, ja lootuses Eesti iseseisvuse taastamisele, oli enamiku nendest teenistusse sattumine pigem sunniviisiline kui vabatahtlik. Teema poliitilise pingestatuse juurde tagasi tulles on tänapäeva Eesti avalikkuse enamuse käsitluses sõttaminek Eesti eest ja Nõukogudel Liidu vastu kahtlemata positiivne; samas on Saksa relvajõudude mittesaksa vabatahtlikud üldse ja SS-vabatahtlikud eriti Euroopa ajalookäsitluses niivõrd häbimärgistatud, et nende võitluse kompromissitu kilbiletõstmine ja seostamine Eesti riiklusega ei oleks n-ö salongikõlblik.

Eesti üksused Saksa sõjaväes formeeriti Saksamaa poliitiliste ja ideoloogiliste ning sõjaväe pragmaatiliste huvide, aga ka Eesti elanike huvide koosmõjus. Siia tuleb lisada Eesti okupeerimine Nõukogude Liidu poolt 1940. aasta suvel ja sellele järgnenud julmad repressioonid, mis pandi toime Eesti riiklust kandnud ühiskonnakihtide liikmete, sealhulgas sõjaväelaste, aga ka tavaliste inimeste vastu. Lõpuks asendati ka harjunud Eesti elukorraldus sovetlikuga. Seetõttu olid Eesti elanikud valmis toetama Saksamaa võitlust NSVLi vastu, seda eriti lootuses Eesti riikliku iseseisvuse taastamisele ja isegi arreteeritute-küüditatute tagasitoomisele. Saksamaa poliitilistesse eesmärkidesse kuulus aga Nõukogude Liidu purustamine ning nii Venemaa, Valgevene ja Ukraina kui ka Nõukogude Liidu poolt 1940. aastal okupeeritud alade heitmine Saksamaa ülemvõimu alla erineva valitsemiskorralduse all sõjaväevõimust kuni Okupeeritud Idaalade Ministeeriumi tsiviilokupatsioonivalitsuseni. See ei olnud teada okupeeritud alade

elanikele, kes *Wehrmacht*'i lilledega tervitasid ja lootsid tasuda oma sõjalise panusega auvõla loodetava iseseisvuse taastamise eest.

Saksamaa „jõustruktuuride” funktsioonid okupeeritud aladel jaotusid sõjaväe – *Wehrmacht*'i ning SSi – ja politseisüsteemi vahel. Tsiviilokupatsioonivõimule allutatud Eesti jäi aga samal ajal ka *Wehrmacht*'i väegrupi Nord tagalapiirkonnaks, mis tähendab, et 1941. aastal formeerisid siin eestlaste vabatahtlikke väeüksusi nii *Wehrmacht* kui ka SS ja politsei. 1942. aastast lisandus Relva-SS, kui augustis alustati vabatahtliku Eesti SS-Leegioni värbamist. Väekõlblike eesti meeste arvu olid tugevasti vähendanud nii repressioonid aastatel 1940–1941 kui ka evakueerimine NSVLi tagalasse ning üle 30 000 mehe mobiliseerimine Punaarmeesse 1941. aasta suvel. Oma osa nõudis ka Eesti majanduse käigushoidmine. Vabatahtlike arv kuivas kokku meeste nappuse tõttu; see langes ajaliselt kokku Saksamaa esimese suurema sõjalise tagasilöögiga Stalingradi all. Saksa relvajõududes teenimise populaarsust vähendas ühtlasi eestlaste ja teiste mitesakslaste ebavõrdne kohtlemine, samuti asjaolu, et eestlastest formeeritud pataljone kasutati enamasti tagalajulgestuseks ja võitluseks partisanide vastu, mitte aga rindeüksustena.

1943. aastast alates alustati juba teenistuses olevate politseinike, aga ka ohvitseride, Omakaitse palgaliste üksuste liikmete jt kohustusliku sõjaväkke saatmise ning varjatud ja otseste mobilisatsioonidega. SSi ja politseisüsteemi juht Heinrich Himmler seadis eesmärgiks Relva-SSi eesti üksuste kasvatamise eesti SS-diviisiks, kaugemas perspektiivis isegi kaheks diviisiks. 1943. a kevadest läbi viidud 1919.–1924. aastakäigu varjatud mobilisatsioon ning 1943. aasta sügisest 1944. aasta augustini järgemööda mobiliseeritud aastakäigud 1925, 1924, 1904–1923 ja 1926 võimaldasid täita osa eesmärgist: 1944. aasta suve teiseks pooleks oli formeeritud nii 20. eesti SS-diviis kui ka kuus piirikaitserügementi, lisaks oli püssi all veel kümnekond politseipataljoni, Omakaitse lahingupataljonid ja -rühemendid ning hulk väiksemaid üksusi. Meeste koguarv ei ole teada ja sõltub sellestki, mida arvestada sõjaväeks ja mida mitte, kuid see ületas 1944. aastal kindlasti 50 000 piiri.

Eesti üksuste komplekteerimine sõltus meeste vanusest, tervisest ja haridustasemest, kusjuures Relva-SS sai parema osa mobiliseeritutest.

Esialgu suutis *Wehrmacht* eesti vabatahtlike pärast veel SSi ja politseisüsteemiga konkureerida; pärast Eesti SS-Leegioni väljakuulutamist 1942. aasta augustis saavutas *Wehrmacht* sama aasta oktoobris veel vabatahtliku Omakaitse endale allutamise. Kuid 1944. aasta mobilisatsioonide ja sõjategevuse kandumisega Eesti territooriumile viidi Relva-SSi või SSi ja politsei alluvusse ka viimased seni *Wehrmacht*'ile allunud idapataljonid. Samuti viidi piirikaitserügemendid, mille formeeris SSi ja politseijuht, 1944. aasta augusti lõpus Relva-SSi alluvusse.

Sõjajärgsed võtmeküsimused, mis olid otsustavad Saksa relvajõududes teeninud meeste saatuse kujundamisel, tulenesid asjaolust, et Saksamaa kapituleerus tingimusteta ja selle juhid mõistis rahvusvaheline tribunal süüdi ning selle poliitika kuulutati kuritegelikuks. Süü laienes kõigile mittesaklastele, olgu vabatahtlikele või mobiliseeritutele, kes olid teeninud Saksamaa relvajõududes, eriti aga neile, kes olid kuulunud kuritegelikuks kuulutatud SSile allunud üksustesse. Ehkki mobiliseeritute ja vabatahtlike vahel, ohvitseride ja alamväelaste vahel, SS-lastel ja politseiüksuste liikmete ning *Wehrmacht*'i alluvuses võidelnute vahel üritasid oma karistuspoliitikas vahet teha isegi NSVLi julgeolekuasutused ja mitmesugused sõjatribunalid; ning Euroopas saavutati idaeurooplastest moodustatud Relva-SSi üksuste tunnustamine mobiliseeritutena, mis võimaldas nende Saksamaa Lääne okupatsioonitsoonidesse pääsenud endistel liikmetel emigreeruda USAsse, Kanadasse jt riikidesse, ei huvitanud tegelikud asjaolud õieti kedagi ja seda teades üritati neid pigem varjata.

Nüüd, 65 aastat pärast sõja lõppu, on võimalik asendada ideoloogilistest hirmudest tingitud käsitlus akadeemilisemaga ja asjad lõpuks laiemasse konteksti seada.

Bibliograafia

Arhiivid

Eesti Riigiarhiiv (ERA)

- 1962 Sõjamuuseum ja sellele üle antud dokumentide kollektsoon
4365 Saksa okupatsioonivõimude poolt maha jäetud üksikute dokumendi kollektsoon
R-65 Kindralkomissar Tallinnas
R-66 Majandus- ja Rahandusdirektoorium
R-67 20. Eesti SS Vabatahtlik Diviis
R-75 Eesti Idapataljon 658
R-358 Eesti Omakaitse Peavalitsus
R-1610 Kaitsemeeskonna Eesti Pataljon 41

Eesti Riigiarhiivi filiaal (ERAF)

- 129SM ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetamata uurimistoimikute kollektsoon
130SM ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kollektsoon

Läti Riiklik Ajalooarhiiv (Latvijas Valsts vēstures arhīvs, LVVA)

- P-82 SS un policijas vadītājs Latvijā

Saksa Liiduarhiiv (*Bundesarchiv*, Barch)

- NS 19 Persönlicher Stab Reichsführer-SS
R 19 Hauptamt Ordnungspolizei
R 70 Polizeidienststellen in eingegliederten und besetzten Gebieten
R 90 Reichskommissar für das Ostland
RH 19-III Heeresgruppe Nord, C, Kurland
RH 20-18 18. Armee /AOK 18)
RH 22 Befehlshaber der rückwärtigen Heeresgebiete
RH 23 Kommandanten der rückwärtigen Armeengebiete
RH 24-2 II. Armeekorps
RH 24-54 LIV. Armeekorps
RH 26-207 207. Infanterie-Division / Sicherungs-Division 207
RH 26-281 281. Infanterie-Division / Sicherungs-Division 281

- RH 58 Osttruppen und fremdländische Verbände
 RM 45 I Dienst- und Kommandostellen im Bereich Ostsee
 RS 2-3 III. SS-Panzerkorps (germanisches)
 RS 3-20 20. Waffen-Grenadier-Division der SS (estnische Nr. 1)

Õigusaktid

- Amtlicher Anzeiger = Ametlik Teataja 1943, 1944
 Riigi Teataja 1938, 1939
 Riigi Teataja: Eesti Vabariigi lepingud välisriikidega 1939

Kirjandus

- Arro, Hendrik. Eesti lendurid lahingute tules: Lühike ülevaade eesti lendurite sõjateest II maailmasõja päevil. 2. parandatud ja täiendatud trükk. Tallinn: JMR, 1996
- Arro, Hendrik. Pommid öisest taevast: Öölahingulendurid idarindel. Tallinn: Grenader, 2010
- Diktierte Option: die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939–1941.* Dokumentation zusammengestellt und eingeleitet von Dietrich A. Loeber. Neumünster: K. Wachholtz, 1972
- Eesti idapataljonid Idarindel 1941–1944.* Toim Andres Adamson. Tallinn: Argo, 2004
- Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, 6. kd, Surutud vastu seina.* Toim Richard Maasing jt. Stockholm: EMP, 1958
- Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity.* Edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006 (edaspidi Estonia 1940–1945)
- Helme, Rein. „Baltisakslastest ohvitserid Eesti kaitseväes.” – *Umsiedlung 60: Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eestist: 24. novembril 1999 Tallinna Linnarhiivis toimunud konverentsi ettekanded*, koost Sirje Kivimäe, 31–50. Tallinn: Baltisaksa Kultuuri Selts Eestis, Tallinna Linnaarhiiv, 2000
- Hiio, Toomas ja Kaasik, Peeter. „Estonian units in the Waffen-SS”. – *Estonia 1940–1945*, 927–968
- Hiio, Toomas. „Estonian security groups and eastern battalions in German Army in 1941–1944”. – *Estonia 1940–1945*, 807–824
- Hiio, Toomas. „Combat in Estonia in 1944.” – *Estonia 1940–1945*, 1035–1094

- Hiio, Toomas. „Eesti kui *Wehrmacht*’i operatsioonipiirkond 1941–1944: Väe-grupi „Nord” tagalapiirkond ja 207. julgestusdiviis”. *Laidoneri Muuseumi aastaraamat* nr 5/2005 (2006): 115–152
- Hiio, Toomas. „Eesti üksused Kolmanda *Reich*’i relvajõududes”. *Vikerkaar* nr 8–9 (2001): 156–179
- Hiio, Toomas. „German Military Authority of the Army Group „North” on the Estonian Territory in 1941–1944: German Military Occupation in Estonia within the Scope of the Hague Convention „Laws and Customs of War on Land”” – *Baltijas reģiona vēsture 20. gadsimta 40.–80. gados, Latvijas Vēsturnieku komisijas 2007. gada pētījumi un starptautiskās konferences „Baltija Otrajā pasaules karā (1939–1945)” materiāli, 2007. gada 6.–7. novembris, Rīga = History of the Baltic Region of the 1940s–1980s. Research of the Commission of the Historians of Latvia, 2007 and Proceedings of an International Conference „Baltic During Second World War (1939–1945)”*, 6–7 November 2007 Rīga, 465–480. Rīga: Latvijas Vēstures Institūta Apgāds, 2009
- Jüngerkes, Sven. *Deutsche Besatzungsverwaltung in Lettland 1941–1945: Eine Kommunikations- und Kulturgeschichte der nationalsozialistischen Organisationen*. Historische Kulturwissenschaft, Bd. 15. Konstanz: UVK, 2010
- Kraft, Ülle. „Eesti piirikaitserügementide ohvitserkond 1944. aastal.” *1941. aasta Eestis: Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat* nr 6/2006 (2007): 180–238.
- Kuusik, Argo. „Estonian Omakaitse in 1941–1944.” – *Estonia 1940–1945*, 797–806
- Kuusik, Argo. „German Order Police in Estonia 1941–1944.” – *Estonia 1940–1945*, 603–606
- Kuusik, Argo. „German Police Institutions in Estonia in 1941–1944.” – *Estonia 1940–1945*, 573–576
- Laar, Mart, Pillak, Peep, Rebas, Hain ja Saueauk, Meelis. *Soomepoisid: Võitlus jätkub: II maailmasõjas Soome armees võidelnud Eesti vabatahtlike ajalugu 1939–2010*. Tallinn: Grenader, 2010
- Maripuu, Meelis. „Annihilation of Czech and German Jews in Estonia.” – *Estonia 1940–1945*, 705–716
- Maripuu, Meelis. „German civilian administration in Estonia in 1941–1944.” – *Estonia 1940–1945*, 521–538

- Neiburgs, Uldis. „Formation of the Latvian Legion.” Eessõna raamatule Edvīns Brūvelis jt, *Latviešu leģionāri: Latvian legionnaires*, 16–17. Rīga: Daugavas Vanagi, s. a.
- Neufeldt, Hans-Joachim. *Zur Geschichte der Ordnungspolizei 1936–1945*. Schriften des Bundesarchivs, Bd. 3. Boppard am Rhein: Boldt, 1957
- Niglas, Aivar ja Hiio, Toomas. „Estonian border defence regiments in 1944.” – *Estonia 1940–1945*, 969–1000
- Niglas, Aivar ja Hiio, Toomas. „Estonian defence battalions / police battalions in the German Armed Forces.” – *Estonia 1940–1945*, 825–876
- Noormets, Tiit. „Mobilisation into the Red Army in Estonia in 1941.” – *Estonia 1940–1945*, 431–444
- Nõmm, Toe. „Eesti üksustest Saksa sõjaväes: formeerimine ja isikkoosseis”. *Akadeemia* nr 1 (1990): 113–136
- Nõukogude Liidu välispoliitika Isamaasõja ajal. I köide: Dokumente ja materjale 22. juunist 1941 kuni 31. detsembrini 1943. Tallinn: Poliitiline Kirjandus, 1947
- Overmans, Rüdiger. „Die Kriegsgefangenenpolitik des Deutschen Reiches 1939 bis 1943”. In *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Bd. 9: Die Deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945, Zweiter Halbband (9/2): Ausbeutung, Deutungen, Ausgrenzung*, hrsg. von Jörg Echternkamp, 729–875. München: Deutsche Verlags-Anstalt, 2005
- Paavle, Indrek. „Estonian Self-Administration in 1941–1944.” – *Estonia 1940–1945*, 539–568
- Paavle, Indrek. „Estonian citizens and residents executed or deceased in imprisonment in 1941–1944. An overview.” – *Estonia 1940–1945*, 639–650
- Paavle, Indrek. „Soviet investigations concerning the activities of Estonian defence battalions and police battalions of the German armed forces in 1941–1944.” – *Estonia 1940–1945*, 877–884
- Raamot, Ilmar. *Mälestused, 2. osa*. Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1991
- Rand, Luule. „The resettlement of German Minority from Estonia 1939–1941.” – *Estonia 1940–1945*, 33–44
- Silgailis, Arturs. *Lāti Leegion*. Tallinn: Grenader, 2009
- Зубкова, Елена. *Прибалтика и Кремль 1940–1953*. Москва: РОССПЭН, 2008

Perioodika

Postimees 1941, 1942, 1943, 1944

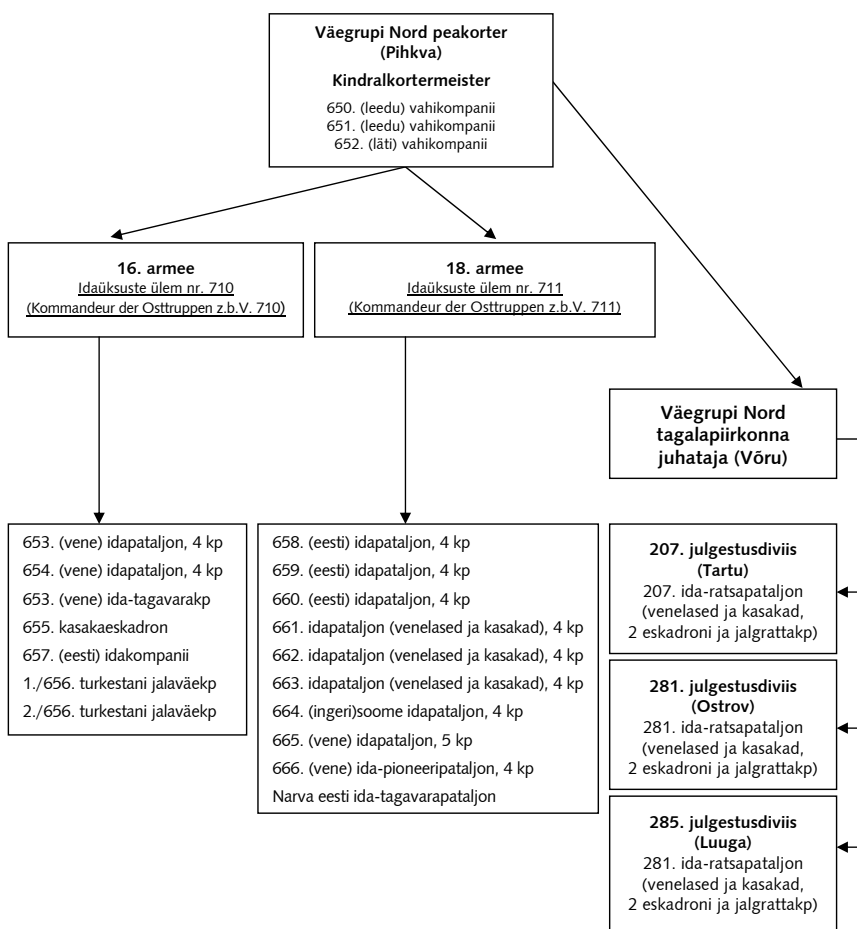
Internetis avaldatud materjalid

„IV: Convention Respecting the Laws and Customs of War on Land.” Yale Law School: Lilian Goldman Law Library: The Avalon Project, Documents in Law, History and Diplomacy, http://avalon.law.yale.edu/20th_century/hague04.asp, 18. veebruar 2011

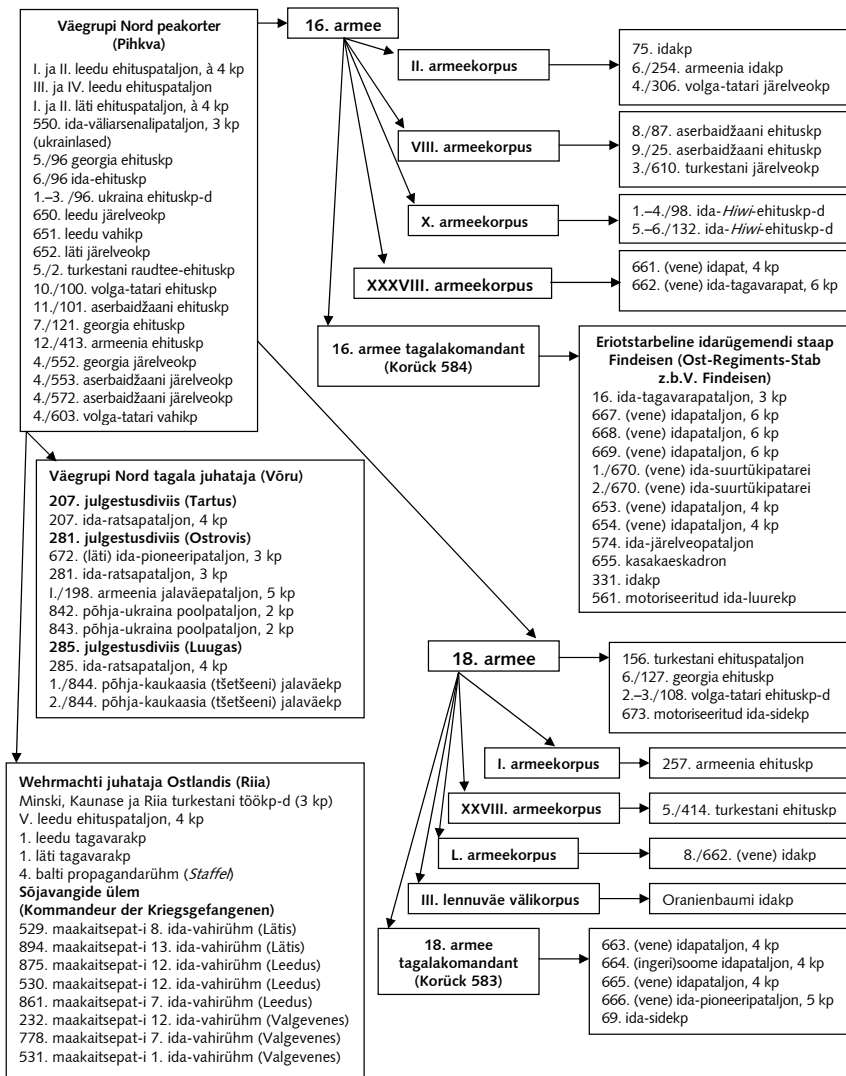
US National Archives, T-78-413, Frame 966, <http://web.archive.org/web/20030307065712/http://www.angelraybooks.com/diewehrmacht/docs/ot1042n.htm#oq>, 12. november 2010, lehekülg pole enam kasutusel.

Schematische Kriegsgliederung der landeseigenen Verbände 5.Sep.43, T78-413, Frame 1293, OKH/Gen.St.d.H., General der Osttruppen Nr 405/43, gKdos., Stand: 5.9.1943, <http://web.archive.org/web/20030307065728/www.angelraybooks.com/diewehrmacht/heer/ot2.htm>, 12. november 2010, lehekülg pole enam kasutusel.

Skeem I. Väegrupile Nord allunud idaüksused 1. oktoobril 1942²¹⁷

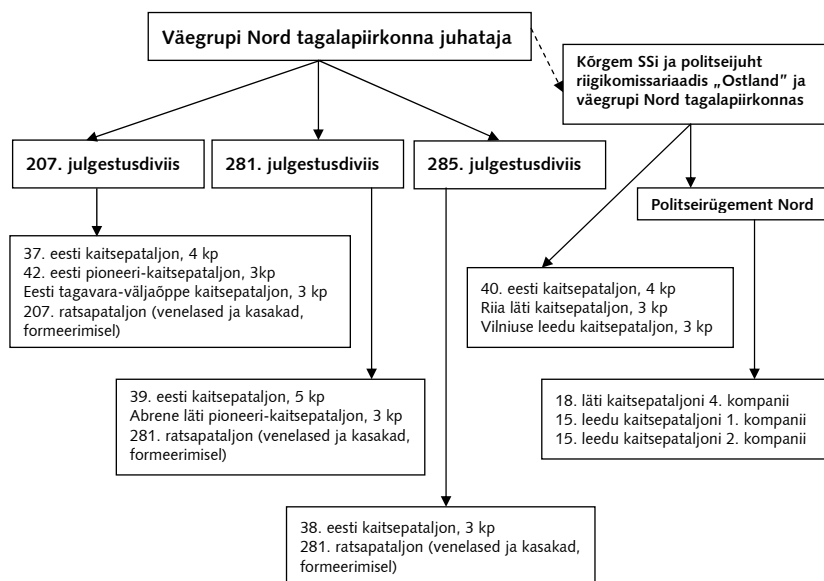

²¹⁷ US National Archives, T-78-413, Frame 966, <http://web.archive.org/web/20030307065712/http://www.angelraybooks.com/diewehrsmacht/docs/ot1042n.htm#oq>, 12. november 2010, lehekülj pole enam kasutusel.

Skeem 2. Väegrupile Nord allunud idaüksused 5. septembril 1943²¹⁸

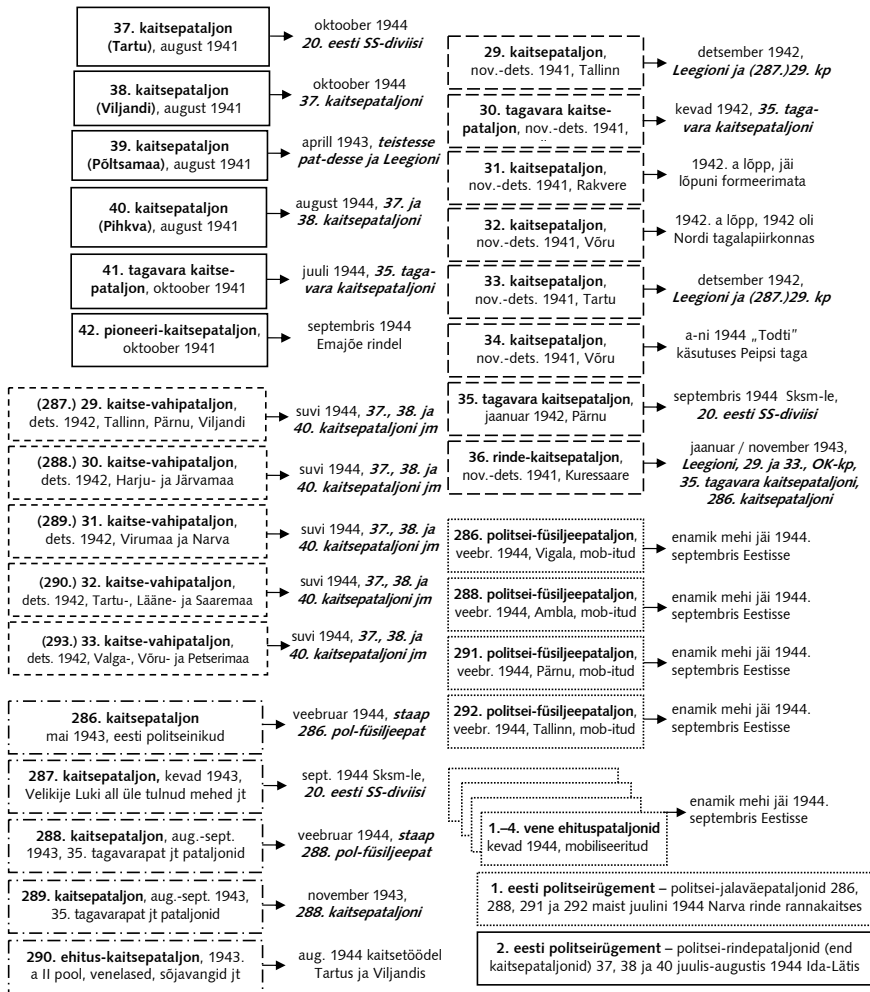
²¹⁸ Schematische Kriegsgliederung der landeseigenen Verbände 5.Sep.43, T78-413, Frame 1293, OKH/Gen.St.d.H., General der Osttruppen Nr 405/43, gKdos., Stand: 5.9.1943, <http://web.archive.org/web/20030307065728/www.angelraybooks.com/diewehrmacht/heer/ot2.htm>, 12. november 2010, lehekülj pole enam kasutusel.

Skeem 3. SSi ja politsei ametkonnale alluvad julgestusüksused väegrupi Nord tagalas juunis 1942 (operatiivalluvus)²¹⁹

²¹⁹ Gliederung der Sich. u. Schutzm. Abteilungen, [juuni 1942], BArch RH 22/263, 54.

Skeem 4. Eesti kaitsepataljonid ja politseipataljonid 1941–1944

Pataljonid nr. 37–42 formeeris vabatahtlikest väegrupi Nord tagala (Ostlandi) kõrgem SSi ja politseijuht rakendamiseks väegrupi Nord tagalas. Pataljonid nr. 29–36 formeeris vabatahtlikest Saksa korrapolitsei ülem Eestis rakendamiseks Eestis ja rindel (36. pataljon, rindele saadeti ka 29. ja 33. pataljon). Pataljonid nr. 29–33 (skeemil OK-kaitsepataljon) formeeris korrapolitsei ülem Eestis Omakaitse kasarmeeritud üksustest pärast nende üleandmist kõrgema SSi ja politseijuhi haldusalasse. Pataljonid nr. 286–290 formeeriti ametikoha vms staatuse tõttu kohustatud meestest kõrgema SSi ja politseijuhi korraldusel partisanidevastaseks võitluseks (286, 288, 289), vangilaagrite valvamiseks (287, 290) ja ehituspataljoniks (290). 1944. aastal formeeriti mobiliseeritud pataljonid 286, 288, 291 ja 292 rindejalaväepataljonidena ja Eesti venelastest neli ehituspataljoni.

Estonian Units in the Wehrmacht, SS and Police System, as well as the Waffen-SS, During World War II

Recruitment and Establishment of the Units

Toomas Hiio

In the course of the Second World War, Estonia was occupied by two totalitarian states. In 1940–1941, and again, from 1944 on, the occupier was the Soviet Union, but during the years 1941–1944, it was Nazi Germany. And Estonians fought in the security and military forces of both occupiers. Plus, Estonians who had fled to Finland, also fought in the ranks of the armed forces of that nation.

When Germany at first attacked the USSR, in June 1941, it wasn't interested in recruiting the inhabitants of the freshly conquered lands into its armed forces. But already in July, the Germans realized that they needed additional manpower, especially for securing the rear of their army; for transporting the large numbers of Soviet prisoners of war; as well as for guarding roads, railroads, bridges, military bases, etc. At first, the Germans began to organize units of auxiliaries recruited from amongst anti-Communist Soviet prisoners of war, and later, also made use of volunteers from amongst the civilian population of the occupied territories. And many Estonians were ready to join the German armed forces, so as to help free their homeland of the Communist occupiers, and to fight on the front against the Soviet Union. The German *Wehrmacht* (unified armed forces of Germany from 1935 to 1945) was, at first, greeted in Estonia as a force freeing the country of the hated Communist regime. It was believed that the Germans would restore Estonian independence, and that fighting in their armed forces would help this process along.

Until December 1941, Estonia was under the direct control of the *Wehrmacht*, being, at first, part of the official rear area of the 18th Army, and then, of Army Group Nord (North). On 5 December 1941, Estonia was put under the control of civilian occupation authorities, with

General-Commissioner Karl-Siegmund Litzmann at their head, who, in turn, answered to the Ostland (Eastern Territories) State Commissioner. But, as opposed to Latvia and Lithuania, Estonia, due to its nearness to the Leningrad Front, continued to be part of the official rear area of Army Group Nord.

The number of men that could potentially be recruited into the German army was influenced by preceding events. In 1939–1940, and again in 1941, a great many Baltic-Germans, and with them, also, many Estonians of German background, left for Germany. All together, more than 20,000 people. In 1940–1941, during the year of Soviet occupation, thousands of people became victims of Soviet repressions, culminating with the deportation of 10,000 people, in June, to Soviet forced labour camps. In addition to this, in July and August of 1941, up to 7,000 men were taken away as part of the Red Army's 22nd Territorial Corps. About 25,000 civilians were evacuated to the Soviet Union, more than 32,000 men were taken to the Soviet Union as draftees, and about 2,000 people were killed in the course of combat operations. During the German occupation, up to 8,000 people were murdered for political or racial reasons. In addition to this, there were those who had been imprisoned by the German authorities, and thus, could not be recruited for military service. So, on 1 December 1941, there were a little less than 1 million people living in Estonia. Thus, 130,000 people less than there had been on 1 January 1939. And this number consisted, to a great extent, of men suitable for military service.

Estonians ended up in the German military forces in three basic ways – by volunteering, by being forcibly conscripted due to their job, by being drafted. So, the ethnic Estonian units in the German military forces have been categorized here in accordance with this system of classification.

Volunteer units. Volunteers were recruited into the *Wehrmacht* by the commands of both the 18th Army as well as Army Group North. In accordance with an agreement concluded between the commander of the SS, *Reichsführer* Heinrich Himmler, and the High Command of the Army (OKH), the recruiting of volunteers in the rear of army groups was in the competence of the SS and the police system, which, in State Commission

Ostland and the rear of Army Group North was represented by the high commander of the SS and police. Until the summer of 1942, units no bigger than a battalion could be formed from these Eastern volunteers.

The *Wehrmacht* was the first to start recruiting. From August 1941 to January 1942, six battalion-sized Security Groups, No. 181–186, were recruited in Estonia, with about 4,000 Estonians having joined up by May 1942. One-year contracts were concluded with these men. The groups operated in the rear of the 18th Army, but sometimes also ended up on the front. After the contracts of some of the men had ended, and they had either gone back into civilian life, or had transferred into the Estonian *Waffen*-SS Legion, the groups were reorganized, in autumn 1942, into three Eastern Battalions (No. 658–660), which fought in the rear of the 18th Army, until the beginning of 1944. Thereafter, the remaining men were merged with the 20th Estonian *Waffen*-SS Division.

The high commander of the SS and police began recruiting, in Estonia, in September 1941. Using mostly men recruited in Southern and Central Estonia, four Infantry Defence Battalions, No. 37–40, as well as the Reserve Battalion and the Sapper Battalion, No. 41–42, were formed, and were since 1943 called Police Battalions. Six month contracts were signed with the men, which were later extended. Administratively, the battalions were under the jurisdiction of the SS and police system, but, operatively, under the Security Divisions of the *Wehrmacht*, in the rear of Army Group North, in the area around the Russian city of Pskov. At the beginning of 1942, there were about 3,000 men in these battalions. The 39th Police Battalion was disbanded in the spring of 1943, and, in 1944, the others were merged into two infantry battalions. These were evacuated to Germany in the fall of 1944, where they were transferred to the 20th Estonian *Waffen*-SS Division. The Sapper Battalion did not manage to leave Estonia.

If the aforementioned battalions were formed for use outside of Estonia, then, in the fall of 1941, began the recruitment for Battalions No. 29–36, which, at first, were to be used for security and coastal patrol duties. But not enough men were recruited for fully manning all of the battalions, so that the forming of Battalions No. 30–32 was never fully

completed. Battalion No. 35 served as a reserve battalion. When conditions at the front got worse, Battalions No. 29–33 were, nevertheless, sent into combat on the Leningrad front. Battalion No. 36 had been established to actually be a combat unit, and finally arrived at the front in the Stalingrad area, but was returned to Estonia at the beginning of 1943. Battalions No. 29, 33, and 36 were disbanded in 1943. Battalion No. 35 remained the reserve unit of the Police Battalions, until it was evacuated to Germany in September 1944. And Battalion No. 34 was under the jurisdiction of the paramilitary construction organization Todt. It is not known how many men served in these battalions.

On 28 August 1942, the Estonian *Waffen*-SS Legion was established as a voluntary unit. The formation and training of the new unit took place in a large military base in Debica, Poland, near Krakow. At the beginning of 1943, there were about 1,000 Estonian volunteers there. Most of them had transferred to the unit from the Security Groups or Defence Battalions. About 800 of these men were used to form the motorized *Waffen*-SS battalion designated as “Narva,” which, in spring 1943, was deployed to Ukraine.

Units formed from men conscripted on the basis of their service. The line between volunteers and draftees is not always very clear. For instance, the 4,000 Estonians who, in the summer of 1941, defected from the Red Army to the German side, or had been taken prisoner, were released from prisoner of war camp on the condition that they voluntarily join the German armed forces. As a result, many of these men could, primarily, be found in the Defence Battalions. The Estonian Self Defence force (*Omakaitse*), a nationalist militia that was created spontaneously in the summer of 1941, was disbanded by the Germans after the Soviet occupiers had been driven out. But the Germans soon re-established it, giving it the status of an auxiliary police force. This paramilitary organization had more than 40,000 members, including more than 4,000 salaried positions, mostly officers, but also full-time units, some even as large as a military company. In the fall of 1942, the voluntary *Omakaitse* fell under the jurisdiction of the *Wehrmacht*, while the full-time paid units were re-organized into Security and Defence Battalions under the control

of the SS and police system. Five such battalions were formed, and were given the numbers 29–33, the numbers of the battalions that had just been disbanded. In April of 1943, there were more than 2,600 men in these new units.

Plus, in the spring of 1943, Defence Battalions No. 286–290 were established as compulsory military service units connected with an occupation. Battalion No. 286 was organized from regular Estonian police officers who, at first, were sent to serve in the battalion for four months, but whose term of service was extended to half a year. Battalion No. 287 consisted mostly of men who, in 1942/1943, had, at Velikije Luki, defected to the German side, from the Red Army's Estonian Rifle Corps, and was used to guard prison camps. Battalions No. 288 and 289 consisted of men from several reserve battalions, and Battalion No. 290 of Estonian ethnic Russians. Battalions No. 286, 288, and 289 were established for anti-partisan operations in Belarus, in the fall of 1943. At the beginning of 1944, they were brought back to Estonia and disbanded. Police Battalion No. 287 was evacuated to Germany in September 1944.

Units consisting of conscripts. By the beginning of 1943, the number of Estonian volunteers had greatly dwindled. For instance, after the forming and deployment of Battalion “Narva,” there were practically no men left at the Estonian *Waffen*-SS Legion training camp. Therefore, in February 1943, compulsory conscription was implemented for Estonian men born in the years 1919–1924. They were actually given the choice of going to work in the German war industry, of serving in a *Wehrmacht Hilfswilliger* (auxiliary) unit, or of joining the Estonian *Waffen*-SS Legion. The Legion alternative was primarily promoted. Thus, over 5,000 men officially “volunteered” to join the Estonian *Waffen*-SS Legion. After basic training, the Legion was reorganized as the 3rd Estonian *Waffen*-SS Brigade (Regiments 45 and 46, each consisting of two infantry battalions; plus, artillery and anti-aircraft units, etc.). At the beginning of October 1943, the brigade was sent to Belarus to fight against partisans, but was soon deployed to the Nevel Front.

From then on, direct conscription was implemented. And this was used to, primarily, fill the ranks of the ethnic Estonian *Waffen*-SS units. In

October 1943, men born in 1925 were conscripted, and in January 1944, those born in 1924. Of the former, about 3,300 men arrived in Debica. On 30 January 1944, a general conscription was implemented – all the men born in the years 1904–1923 were being called up. The reason for this general conscription was the Red Army's breakthrough at Leningrad, and the subsequent arrival of the front at the Estonian-Russian border. Therefore, as the result of German pressure, Estonia's last prime minister at that time, Jüri Uluots, supported the general conscription with a radio speech to the nation. By April 1944, 38,000 Estonian men had been called up. This was followed by those who had, earlier, received deferments. In August 1944, about 2,600 boys, who had been born in 1926, were drafted.

On 24 January 1944, the 3rd Estonian *Waffen-SS* Brigade was renamed the 20th Estonian *Waffen-SS* Division. But the unit did not reach its required size, more than 15,000 men, until the early summer of 1944. But the number of men that had been conscripted was much greater. The younger men were channelled into the *Waffen-SS*, while the rest were used to establish six Border Defence Regiments and four Police Fusilier Battalions, No. 286, 288, 291, and 292, which were used for coastal defence. Plus, units that had been fighting outside of Estonia were brought home, and merged with the 20th Estonian *Waffen-SS* Division. These battle-hardened units were used as the cores for new units being formed from conscripts.

In the 3rd Estonian *Waffen-SS* Brigade there had been four infantry battalions, while in the 20th Estonian *Waffen-SS* Division there were ten. The cores of the new battalions were created out of existing ethnic Estonian units, which were transferred into the *Waffen-SS*. The 658th Eastern Battalion became the 47th Estonian *Waffen-SS* Regiment's 2nd Battalion; and the 659th Eastern Battalion, the 1st Battalion; while the 660th Eastern Battalion became the 3rd Battalion of the 46th Estonian *Waffen-SS* Regiment. Battalion "Narva," which was brought back to Estonia from Ukraine, became the core of the 20th Estonian *Waffen-SS* Division's Single Reconnaissance Battalion (Fusilier Battalion). Thus, only the 45th Estonian *Waffen-SS* Regiment's 3rd Battalion and the 47th Estonian

Waffen-SS Regiment's 3rd Battalion were established as completely new units. At the same time, the majority of the division, except for the Reconnaissance Battalion and the aforementioned unit cores, consisted of conscripts.

The conscriptions that began in 1943 caused many young Estonian men to flee to Finland. There, the majority of these men were channelled into the Finnish military, with most of them ending up in the 200th (Estonian) Infantry Regiment. All together, there were 3,500 Estonians in the Finnish armed forces. In August and September 1944, the majority of them returned to Estonia, having been promised, by the German authorities, that they would not be persecuted for having avoided the draft and fleeing to Finland. Both of the regiment's battalions were merged with the 20th Estonian *Waffen*-SS Division.

In September 1944, the German forces withdrew from continental Estonia, and, by the end of the month, most ethnic Estonian units had been evacuated to Germany. But many Estonians wearing German uniforms, including men from the 20th Estonian *Waffen*-SS Division, did not leave. Some remained in Estonia due to force of circumstance, while others remained in their homeland voluntarily. In Germany, the 20th Estonian *Waffen*-SS Division was refitted, and reinforced with many Estonians who had been serving in various other units. At the time, there were about 15,000 men in the division, which kept fighting, until the end of the war, in Silesia and Czechoslovakia.

Nazi Germany capitulated, unconditionally, in 1945. Service in the German armed forces, especially in any branch of the SS, was now looked upon with disdain. Especially those men who had remained in Estonia, or had been captured by the Red Army in Czechoslovakia, were in a very awkward situation. The Soviet authorities treated, especially harshly, those who had served in the *Waffen*-SS or police units, as well as officers and volunteers. Those who managed to remain alive in the Soviet prison camps were not released until the late 1950s. But, by the late 1940s, the British and American authorities had declared the former Baltic members of the *Waffen*-SS to be draftees, who had been forcibly conscripted, and were, thus, eligible for emigration out of Germany. Many of these men ended up in the United Kingdom, Canada, and the United States.

Unfortunately, few actual documents dealing with ethnic Estonian units in the war-time German armed forces have survived. Therefore,

accurate statistics concerning the exact number of men in various units, and their losses, do not exist. There are also no accurate statistics dealing with those men who were imprisoned, for years, by the Soviets, for serving in the German armed forces.

After the restoration of Estonia's independence, the men who served in the German armed forces have been treated as honest war veterans. Due to the aforementioned radio appeal to support conscription, by former Prime Minister Jüri Uluots, the embodiment, at the time, of Estonia's legal continuity, the Estonian men who were drafted in 1944, and fought against the onslaught of the Red Army, are now regarded as freedom fighters. Especially respected are the "*soomepoisid*" (Finnish boys), the Estonian men who had looked for a "third choice," an alternative to the two totalitarian regimes tormenting Estonia, and had, thus, gone and served in the Finnish military. This attitude is, perhaps, a bit unfair towards those men who, already in 1941, volunteered for service in the German armed forces, falsely hoping that this would help to restore Estonian independence. But, those are the inevitabilities of history and fate.

Ülevaade eestlastest Ameerika Ühendriikide relvajõududes pärast Teist maailmasõda

Kristjan Luts

Viimastel aastatel on külma sõja teemalised uurimused laiendanud nähtusteringi, mida seostatakse mõistega sõda. Teoreetiliselt peaks nii avar-duma aruteluteemade hulk ning suurenema külma sõja kui uurimisvald-konna populaarsus. Siiski keskenduvad akadeemilised uurimused endiselt traditsioonilistele teemadele: rahvusvaheline poliitika, sõjalise võimsuse kogumine ja üliriigid laiemalt. Minu arvates on vähemalt niisama tähtsad individid, keda külm sõda otseselt mõjutas. Tõsi, külma sõja uurimine isiku tasandil on märksa keerulisem kui selle tegemine akadeemiliselt turvalisel ja suhteliselt mitteemotsionaalsel poliitilisel areenil, sest kodu-dest ja kodumaalt lahkuma sunnitud inimeste lood on väga isiklikud ja tundeküllased. Kas nad jäid ellu? Kuhu nad läksid? Kas neil õnnestus kohaneda ja leida endale uus elu kuskil mujal? Kas neil õnnestus säili-tada rahvuslik identiteet ka siis, kui nad võeti tööle teise riigi relvajõudu-desse võõrast rahvast kaitsma? Nende küsimuste mõningaseks avamiseks keskendub see artikkel eestlastele, kes teenisid külma sõja ajal Ameerika Ühendriikide relvajõududes.

Selle arutelu raames tuleb arvesse võtta kahe kategooria indiviide: esi-teks sõjajärgsel Saksamaal töötanud (USA armee Euroopa valve- ja töötet-tevõtetesse palgatud tsiviilisikud) inimesed ja teiseks hiljem juba Amee-rika pinnal relvajõududega liitunud inimesed. Väga huvitav on võrrelda nende kahe grupi tausta ja motivatsiooni USA relvajõududega liitumisel ning analüüsida nende teenistust külma sõja üldisel taustal. Loo illustree-rimiseks on toodud näiteid mõlemast grupist.

Tuleb tõdeda, et laiahaardelisi ja süsteemseid uurimusi eestlaste kohta USA sõjaväes ei ole autorile teadaolevalt koostatud. Erialakirjan-duses on seni kõige rohkem uuritud kõrgema auastmeni (nii USA kui

ka hiljem Eesti kaitseväes) jõudnud kaadrisõjaväelasi, näitena võib tuua Harri Jõgi teatmiku „Eesti soost kindralid”¹ ning Mati Õuna koostatud kogumikud „Eesti ohvitserid ja sõjandustegelased”². Mõne teemakohast infot sisaldava teose mälestuslikku osasse tuleks suhtuda teatava ettevaatlikkusega, näiteks Elmar Lippingu „Eesti saatusaastates”³ ja Boris Kulli raamatus „Kepp mul käes ja mantel üle öla...”⁴ avaldatud tagasisivaadestesse, mis kajastavad eestlaste teenistust USA sõjaväe juurde moodustatud töö- ja vahikompaniides. Üldise tausta mõistmisel on hindamatu väärtusega Ferdinand Kooli mahukas teos „DP kroonika. Eesti pagulased Saksamaal 1944–1951”⁵, väärt infot väliseestluse kohta pakuvad ka Jaan Pennari, Tõnu Parmingu ja Peter Rebase⁶, Raimo Raagi⁷ ja Helmuth Kalmanni⁸ teosed. Väliseestlaste poliitilise aktiivsuse temaatika võtab hästi kokku Ernst Jaaksoni raamat „Eestile”⁹. Välismaistest autoritest (nt David Matas¹⁰, Katharine Atholl¹¹) oli palju abi paguluse teema laiemal mõistmisel.

¹ Eesti soost kindralid: teatmik, koost Harri Jõgi (Tallinn: Sisekaitseakadeemia, 1999).

² Eesti ohvitserid ja sõjandustegelased, koost Mati Õun, 1 ja II–IV (Tallinn: Tammiskilp (1.), Sentinel (II–IV), 1998, 2002, 2003 ja 2005).

³ Elmar Lipping, „Eesti mehed US Army teenistuses,” – Eesti saatusaastad, 1945–1960, IV kd, Poliitilised põgenikud, toim Richard Maasing jt (Stockholm: EMP, 1966).

⁴ Boris Kull, Kepp mul käes ja mantel üle öla... (Valga: [Litero], 2005).

⁵ Ferdinand Kool, DP kroonika: Eesti pagulased Saksamaal 1944–1951 (Lakewood: Eesti Arhiiv Ühendriikides, 1999).

⁶ The Estonians in America 1627–1975: a chronology & fact book, koostanud ja toimetanud Jaan Pennar jt (Dobs Ferry (New York): Oceana, 1975).

⁷ Raimo Raag, Eestlane väljaspool Eestit: ajalooline ülevaade (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999).

⁸ Estonians in Oregon: Post-World War II immigrants in Oregon: cultural, social and economic development and political activism, koostanud Helmuth Kalmann (Portland: H. Kalmann, 2000).

⁹ Ernst Jaakson, Eestile (Tallinn: SE & JS, 2001).

¹⁰ David Matas ja Ilana Simon, Closing the doors: the failure of refugee protection, (Toronto: Summerhill Press, 1989).

¹¹ Baltic Refugees and Displaced Persons (London: Boreas Publishing Co., Ltd., 1947).

Eestlased USA armee teenistuses Saksamaal

Pärast Teise maailmasõja lõppu seisis võitjariigid paljude teiste raskuste kõrval suure probleemi ees: mida hakata peale mitmemiljonilise palju-rahvuselise sõjapõgenike massiga Lääne-Euroopas? Ainuüksi veerand Saksamaal ja Austrias viibinud inimestest olid põgenikud, kellest enamik ei soovinud Ida-Euroopas valitseva olukorra tõttu kodumaale tagasi pöörduda.¹² Lisaks oli hulk lääneliitlaste kätte sõjavangi sattunud Nõukogude Liidu vastu sõdinud Kesk- ja Ida-Euroopa sõjaväelasi, kellest paljud olid teeninud Saksa sõjaväes ning keda sõja võitjad käsitasid alguses kui sõjakurjategijaid.

Ametlikel andmetel oli 1946. a lõpus Saksamaa DP-laagrites¹³ 31 221 eestlast, kellest veidi üle poole (53 protsenti) oli Ameerika Ühendriikide okupatsioonitsoonis, 43 protsenti Suurbritannia tsoonis ja ülejäänud neli protsenti Prantsusmaa tsoonis.¹⁴ Eestlaste seisukohalt olid USA ja Suurbritannia tsoonid eelistatumad, sest nende riikide valitsused ei tunnistanud Eesti annekteerimist Nõukogude Liidu poolt,¹⁵ mistõttu oli nende riikide ametnikele tekkinud olukorda lihtsam selgitada ja tagasi-pöördumisest keeldumist põhjendada.

Saksa sõjaväes või lennuväe abiteenistuses teeninud eesti meeste siht oli selge: vältida väljaandmist Eestit okupeerivale Nõukogude Liidule, vabaneda sõjavangi staatusest, leida üles omaksed ning hankida ülalpidamist. Esialgu oli olukord keeruline ja väljavaated eesmärgile jõudmiseks ahtad. Vaatamata paljudele takistustele edenesid asjalood ometi nii

¹² Michael Robert Marrus, *The unwanted: European refugees in the twentieth century* (New York: Oxford University Press, 1985), 45.

¹³ DP ehk *dipii* (*Displaced Person*) – emigreeruma sunnitu; inimene, kes on deporteeritud või on olnud sunnitud lahkuma oma kodumaalt või asukohamaalt rassilistel, usulistel või poliitilistel põhjustel. Isik soovib, kuid ei saa kodumaale või asukohamaale tagasi pöörduda temale vastuvõetamatu olukorra/riigikorra tõttu. Kaja Kumer-Haukanõmm, „USA välispoliitika Balti küsimuses 1945–1952 läbi Balti põgenike temaatika” (magistritöö, Tartu Ülikooli lähiajaloo õppetool, 2005), 16.

¹⁴ Hill Kulu, „Eestlased maailmas: ülevaade arvukusest ja paiknemisest (Diplomitöö, Tartu Ülikooli majandusgeograafia kateeder, 1992), 120.

¹⁵ Tuleb märkida, et hiljem Suurbritannia siiski tunnistas Eesti sunnitud ühinemist Nõukogude Liiduga.

kaugele, et 1945. aasta juulis vabanesid USA okupatsioonitsoonis esimesed 22 eesti sõjavangi. Viimased eestlastest sõjavangid pääsesid vabadusse enam kui aasta hiljem, 1946. aasta novembris.¹⁶

Sõjavangi staatusest vabanemine tekitas uue küsimuse: kuidas leida meestele rakendus? Olukord lahendati nende meeste värbamisega USA armee juures moodustatud valve- ja tööteenistuse tsiviilüksustesse. Tege-likult olid esimesed kompaniid moodustatud juba 1945. a suvel sakslaste vastu sõdinud Poola sõjavangidest, kes nüüd USA armee alluvuses Saksa sõjavange valvasid. Hiljem lisandusid neile Itaaliast tagasi pöördunud Poola teise korpuse (nn kindral Andersi armee) võitlejad, kes ei soovinud emigreeruda Suurbritanniasse ega repatrieeruda Poolasse, vaid otsustasid jääda Saksamaale. 6. detsembril 1946, mil poolakad olid juba täiel määral rakendatud, andis kindral Joseph Taggart McNarney, USA vägede juha-taja Euroopa operatsioonialal ja USA sõjaväelise okupatsioonivalitsuse juhataja Saksamaal,¹⁷ loa luua poolakate kõrvale ka balti kompaniid.¹⁸

Ameeriklastel oli vahi- ja töökompaniide formeerimiseks ka prakti-line vajadus. Ajaloolane Tiit Noormets on märkinud, et „[...] need vahi-pataljonid kutsusid ameeriklased kokku eelkõige sõjajärgse Saksamaa ülesehitamiseks ja näiteks ladude valvamiseks, sest oma mehed naasid sõja lõppedes kodumaale”.¹⁹ *Dipii*’de rakendamine võimaldas ameeriklas-tel tuua oma sõdurid kodumaale tagasi, samuti pakkus skeem arvestata-vat rahalist kokkuhoidu, sest *dipii*’de ülalpidamine ja nende tasu maks-mine oli odavam kui „oma” sõjaväelaste puhul.

Balti üksuste formeerimisega tegeles otseselt USA armee major David Moxley, kes vastutas armee rajatiste füüsilise julgeoleku eest Nürnbergi-Fürthi piirkonnas. Öieti oli ta võtnud mitteametlikult teenistusse kaks

¹⁶ Verner Puurand, „Veerandsada aastat USA armee balti üksusi,” *Võitleja* nr 3 (1971), 5. Indrek Treufeldt väidab seevastu oma filmis „Mehed unustatud armeest”, et esimesed vangid vabastati Regensburgi laagrist 1945. a oktoobri teisel poolel ning vabastuskirjad trükkis Puu-rand ise (nimetades end *Baltic Liaison Director*’iks).

¹⁷ Commanding General of the U.S. Forces in the European Theater of Operations and Com-manding General of the Office of U.S. Military Government, Germany.

¹⁸ History of the U.S. Forces in Germany Labour Service and Civilian Support Organization. 6. november 2010. <http://www.usfava.com/LaborService>.

¹⁹ Piret Tali, „Kes on need Eesti mehed Ameerika mundrites?” *Reaktor*, 3. aprill 2004, 7.

rühma balti valvureid juba 1946. a suvel ja et süsteem näis töötavat, vee-
nis ta USA okupatsioonivägede juhatajat andma käsku balti kompaniide
loomiseks.²⁰

Kindlasti oli selle taga ka baltlaste aktiivne lobitöö. Vahikompaniis
teeninud Juhan Laanes on väitnud, et üksuste moodustamine sai pal-
juskü võimalikuks tänu Verner Puuranna ettevõtlikule loomule ja hea-
dele kontaktidele USA ohvitseridega. Kuigi Eesti riiki *de facto* enam ei
eksisteerinud, kõneles mereväe vanemleitnant Puurand Eesti Vabariigi
nimel, lähtudes põhimõttest, et kui keegi pole teda ametlikult teenistusest
vabastanud, on ta jätkuvalt volitatud Eesti kodanike eest seisma. Seega
võib teda käsitada kui isehakanud diplomaati, kes USA ja Suurbritannia
ohvitseridega läbirääkimisi pidades rõhus tõsiasjale, et kumbki riik ei
olnud Eesti okupeerimist tunnistanud.

Kompaniide moodustamisse suhtus soosivalt ka Ühinenud Rahvaste
Abistamis- ja Rehabilitatsioonivalitsus (*United Nations Relief and Reha-
bilitation Administration*, UNRRA), kes käsitles situatsiooni majandus-
likust aspektist: seni sihitult DP-laagris olnud inimesed võis nüüd tööle
rakendada ja panna ise endale elatist teenima. Võimalike viilijate vältimi-
seks anti DP-laagris olevatele üle 18-aastastele meestele selgelt mõista, et
kui nad tööle ei lähe, kaotavad nad *dipii* staatuse.²¹

Kompaniide moodustamisel tekkis vajadus kompetentse administ-
raatori järele. Võimaliku kandidaadina nähti *dipii*d, kes oskaks inglise,
eesti ja saksa keelt. Administraatoriks kandideeris eestlane Walter Nii-
lus, kes valdas mitut keelt ning kellel oli töökogemus UNRRA põgenike-
laagrite administratsioonis. 22. mail 1946 nimetatigi ta ametisse mitme-
rahvuselise tsiviiltöö- ja teenistuskompanii ülemana.²²

Balti koostöö heaks näiteks on 4027. Bambergi balti vahikompanii,
mis formeeriti 1947. aastal. Selle ülesehitus oli äravahetamiseni sarnane

²⁰ Latviešu karavīrs Otra pasaules kara laikā: dokumentu un atmiņu krājums, toim Alfrēds Jānis Bērziņš ja Vilmārs Kukainis ([S.l.]: Daugavas Vanagu Centrālās valdes izdevums, 1985), 487.

²¹ Allan Dreyfus, „Army Undertakes New Program Designed to Utilize DP Labour,” *Stars and Stripes*, 12 August 1946, 3.

²² Chief of Mixed Civilian Labor and Service Company. Valter Niilus, „Eesti vahi- ja töö-
kompanii 6902 Nürnberg-Fürthi ümbruses Saksamaal,” *Võitleja* nr 3 (2002), 5.

*Vasakult: kapten Verner Puurand, Nürnbergi vangla komandant
leitnant Harry Gardener, kompaniide moodustamist toetanud USA
kapten Nathan Moxley. E. Tomsoni fotokogu*

*Took up
Rearr.
Zurbriggen*

**WORKERS
EMPLOYMENT CARD**

No. 359

Category *H*
M *Kell Boon's*
DP No. *906019415*
Rayon *12* House Number *150*
Is employed as *Squadmaster of Scouts (E.C.)*
and is entitled to receive *250027m* calories per day.
Valid until *30th April 1945 till May 1945 30th June 1945*
80 days 2nd Oct. *31 Aug 44* *Aug.*
GR. K.S.
- 3 L. date 1945
31 Jan 1947
5000. 2. 46. CMBC

UNITED STATES DEPARTMENT OF AGRICULTURE
NATIONAL BUREAU OF ECONOMIC RESEARCH
TEAM 190

EMPLOYMENT OFFICER

*Boris Kulli
okupatsiooni-
tsooni
töötajakaart.
Eesti Sõjamuuseum*

viis aastakümnet hiljem moodustatud balti rahuvalvepataljoniga BALT-BAT – eestlastel, lätlastel ja leedulastel oli eraldi juhtkond, kuid majandusosakond ja teised administratiivüksused olid ühised.²³

Ent peatselt lõppesid ka balti „inimressursid” ja seetõttu asusid ameeriklased moodustama erinevaid kompaniisid teistest idaeurooplastest, kes ei saanud või ei tahtnud koju tagasi pöörduda (sealhulgas albaanlased ja jugoslaavlased). 1950. aastate alguses oli kompaniisid üle kolmekümne: peale valve- ja töökompaniide moodustati miinitraalimis-, amfiib-, lennukihooldus-, valvekoerte treenimise ja raudteepolitsei üksusi. Ameeriklaste teenistuses oli 1946. aastast kuni 1950. aastate alguseni tsiviilteenistujaid rohkem kui sõjaväelasi.²⁴

Töö- ja vahikompaniid moodustati ka Briti okupatsioonitsoonis. Inglise lased hakkasid mehi vahiteenistusse kutsuma juba 1946. aastal, kuid esialgu värvati sinna peamiselt poolakaid ja jugoslaavlasi. Baltlaste üksusi moodustati alates 1947. aasta sügisest. Eestlasi oli nende hulgas kaks rühma, kummaski 27 meest. Vahiüksuste kohustuseks oli valvata bensiini-, laskemoona- ja toiduladusid. Ühe eesti rühma juures oli ka üksus vahikoertega.²⁵

Nõukogude Liit töö- ja vahikompaniide asutamisega ei leppinud, vaid taotles sõjapõgenike ja -vangide repatrieerimist, st sunniviisilist (aga ka vabatahtlikku) Nõukogude Liitu tagasitoomist. Jossif Stalinile oli suur võit Jalta konverentsil saavutatu: seal sõlmiti põhimõtteline kokkulepe, et lääneriigid kohustuvad Nõukogude Liitu abistama paari miljoni Nõukogude kodaniku tagasipöördumisel kodumaale.²⁶

Seetõttu on mõisteta, et niipea kui esimesed üksused formeeriti, asus Tallinna raadio edastama saateid töökompanii laimamiseks, nimetades kapten Moxleyd bandiidiks ja vanemleitnant Verner Puuranda aferistiks. Kompanii liikmeid võrreldi „mustade meestega”, kelle hing olevat

²³ Latviešu karavīrs, 487.

²⁴ James Carafano, „Mobilizing Europe's Stateless: America's Plan for a Cold War Army,” *Journal of Cold War Studies* no 25 (1999), 69.

²⁵ Leo Karsen, „Vahikompaniid pärast II maailmasõda Inglise tsoonis,” *Võitleja* nr 2 (2002), 8.

²⁶ Indrek Jürjo, Pagulus ja Nõukogude Eesti: vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal (Tallinn: Umara, 1996), 7.

niisama must kui vorm nende seljas. Nõukogude antipropaganda ei piirdunud pelgalt töökompaniide halvustamisega, vaid ähvardati ka reaalse karistusega: kommunistide kätte langemisel saavat iga mees viis aastat vangistust; iga pael (sõjaväelise auastme tunnus – *autori märkus*) vormil lisavat viis aastat juurde.²⁷

Nõukogude Liidu teravatel diplomaatilistel nootidel oli mõju. Et vältida konflikti, mis teravnes eriti 1953. aastal pärast rahutusi Ida-Saksamaal, alustati üksuste, kaasa arvatud poola ja saksa üksuste, demobiliseerimist. „Mustad” paramilitaarsed sõjamehed riietati ümber hallidesse tsiviilvormidesse. Huvitaval kombel mitte ei piiratud vahiüksuste relvakandmist, vaid senist relvastust hoopis täiendati: vanad, ehkki moderniseeritud Ameerika M-1 karabiinid vahetati välja M-2 automaatrelvade vastu.²⁸

Samal ajal alustati kompaniide teenistujate järkjärgulist lõimimist Saksamaa majandusse. Mitu üksust määratleti ümber tsiviilteenistuse gruppideks, et teha selge vahe nende ja hiljuti moodustatud Saksa sõjaväe (*Bundeswehr*) vahel. Lisaks võeti üksuste juurest ära USA instruktorid-ülevaatajad ning orienteeriti ümber Saksamaa majanduslikku ja sotsiaalset ülesehitust toetavateks üksusteks.

Kahtlemata mõjutas kompaniide koosseisu ka suurenev väljaränne Saksamaalt. 1947. aastal tuli UNRRA-l oma töö üle anda Rahvusvahelisele Põgenikeorganisatsioonile (*International Refugee Organization*, IRO), mille ülesanne oli ümber asustada miljon põgenikku, kes keeldusid Nõukogude Liitu või selle kontrolli all olevatesse Ida-Euroopa riikidesse tagasi pöördumast.²⁹ Saksamaa tuli järk-järgult vabastada sõjapõgenike koor-
mast ning üha rohkem seni USA armee täidetud funktsioone võtsid enda kanda Saksa asutused. Väljaränne intensiivistus seetõttu mitmekordselt.³⁰

Siinkohal peab mainima, et USA-l oli põgenike vastuvõtmisel ja uue kodumaa pakkumisel väga tähtis roll. Teine maailmasõda oli põhjustanud

²⁷ Kull, 146.

²⁸ Latviešu karavīrs, 487.

²⁹ Raag, 67.

³⁰ Immigratsiooniajaloo Uurimiskeskus (*Immigration History Research Center*, IHRC) 3033, 122. See fond sisaldab muuhulgas aastatel 1945–1950 Saksamaalt lääneriikidesse emigreerunud eestlaste nimekirja.

suure sisserändajate voolu, mille kontrollimiseks ja reguleerimiseks võeti 1948. aastal vastu põgenike seadus (*Displaced Persons Act*), kus olid ühtlasi määratud vastuvõetavate rahvuste piirarvud.³¹ Balti riikidest pärit põgenikud moodustasid vastuvõetavate üldarvust ühe viiendiku, Eesti immigrantide piirmäär oli 9923 inimest.³²

Tüüpilisel vahi- või töökompanii teenistujale väljastatud lahkumispaberil oli kirjas:

*This is to certify that 'NAME' having served honestly and faithfully in the labour service of the US Army, Europe, as a civilian, for a period of months, is discharged without prejudice, this date from the Labour Service Co (Engr Constr) for the following reason(s): Emigration to USA.*³³

Paljusid mehi peibutas ka 1952. aastal vastuvõetud nn *Lodge Act*, mis võimaldas 10 000 mittesakslasest kompanii teenistujal astuda viieaastase lepinguga USA armee tegevteenistusse.³⁴

Siiski oli kompaniidele šokiks 30. juunil 1964 langetatud otsus: USA armee saatis majanduslikel kaalutlustel laiali balti, poola ja saksa tööüksused.³⁵ Eriti kannatasid selle tõttu mittesaksa kompaniid, sest nende liikmetel oli keerulisem leida sobivat töökohta tsiviilmajanduses. Samuti ei saanud nad astuda Saksa sõjaväkke, nagu tegid paljud sakslased. Ootuspäraselt tekitas see teenistujate seas pahameelt, mida märgiti ka Välis-Eesti ajalehtedes: „McNamara, USA sõjaminister ja riigikaitse arvel tehtava kokkuhoiuprogrammi isa on majandus-matemaatik ja olevat „üliintelligentne”, endise suurtööstuse juhataja, külm arvestaja ja vahva ärimees. Kas ka poliitik tohib alati külmalt ja julmalt arvestada? Eriti veel,

³¹ Põgenike seadus kehtis algses vormis 1950. aastani, mil seda parandati ning kvoote muudeti.

³² Kumer-Haukanõmm, 102.

³³ Tõlkes: „Käesolev on tõendamaks, et 'NIMI', olles teeninud ausalt ja truult USA Euroopa Armee tööteenistuses tsiviilteenistujana 35 kuu jooksul, vabastatakse käesoleval kuupäeval Tööteenistuse Kompaniist (insener-ehitus) ilma nõueteta alljärgneva(te)l põhjus(t)el: emigreerumine USAsse.” Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi arhiivkogu (edaspidi KLM Ar) f 30, töö- ja vahikompaniid, 32.

³⁴ Public Law 597, an Act to provide for the enlistment of aliens in the Regular Army, 2nd Session, 81st Congress.

³⁵ Latviešu karavīrs, 487.

kui inimeksistentsid on mängus. Kas ei teki siis matemaatika juurde ka moraal?”³⁶

Kokku formeeriti USA sõjaväe alluvuses neli eesti vahikompaniid (nr 4221, 4027, 4228 ja 4229) ja viis töökompaniid (nr 7127, 8090, 8745, 8747 ja 8716). Nendest üksustest käis aastatel 1946–1964 hinnanguliselt läbi 3000 eesti sõjameest.³⁷ Tuleb rõhutada, et senine teenistus balti vahikompaniides oli andnud endistele sõjavangidele võimaluse inimväärseks eksistentsiks: nad said kindla elupaiga kasarmutes, USA armee tagas kompaniide liikmete toitlustamise ning töötasu. Tähtis oli ka üksuste rahvuspõhisus – nii olid nad omamoodi rahvuskultuuri alalhoidmise keskused, mis olid aluseks kultuuri jätkamiseks ka paguluses.

4221. eesti vahikompanii

4221. eesti vahikompanii rajamise algatasid eelkõige kolm meest: endine suurtükiväehvitser Vaido Viitre, mereväehvitser ja Eesti allveelaeva Lembit kapteni abi Verner Puurand ning eestisõbralik endine Ameerika lennuväe kapten Nathan Moxley, kes tollal oli UNRRA teenistuses. 1946. a detsembris saadi sõjaväe peakorterist luba väikese mudelüksuse moodustamiseks Nürnbergi-Fürthi sõjaväestaabi ja sõjaväepoe valvami-seks. Koosseisus oli 17 meest koos kahe juhiga (leitnant Artur Tammaru ja seersant Arvi Ulpus). Paari-kolme kuu möödudes saadi luba suurendada üksus 42-meheliseks ülesandega valvata sõjaväeposti ladusid.³⁸

1946. aasta sügisel saadi korraldus moodustada kompaniisuurune üksus (umbes 300 meest) ja saata see Mannheimi kahekuulisele väljaõppele. Värbamisrühmad moodustati USA okupatsioonitsooni eesti laagreis: Augsburgis, Geislingenis ja „Valga”³⁹ laagris. Kandidaadidelt nõuti

³⁶ Eddy Bergman, „Kompaniide saatus,” *Eesti Päevaleht* (Stockholm) nr 6 (1964), 5.

³⁷ Vaino Kallas, „Eestlastest sõjamehed USA vahi- ja tööpataljonides,” *Pärnu Postimees*, 29. november 2005, 12.

³⁸ Hugo Nõmmjärv, „4221. Eesti vahikompanii Nürnbergis,” *Võitleja* nr 4 (2001), 4.

³⁹ Kool, 327. Friedrich Kooli selgituse kohaselt sai Märzfaldis asunud laager endale sellise nimetuse seetõttu, et seal elanud eestlased ja lätlased jagunesid enam-vähem pooleks nagu kodumaal Valga linnas.

4221. vahikompanii rivistus. Eesti Sõjamuuseumi fotokogu

ennekõike head tervist ja sõjaväelist väljaõpet. Hiljem selgus, et 92 protsenti vastuvõetuist olid endised 20. eesti SS-diviisi võitlejad ja lennuväe abiteenistujad.⁴⁰ Veel enam, Ameerika Ühendriikide DPde Komisjoni Peakorteri (*US Displaced Persons Commission Headquarters*) otsusega ei saanud ka Relva-SSi kuulumine takistuseks USAsse emigreerumisel.

4221. eesti vahikompanii moodustati Nürnbergis ning liideti USA maaväe 6850. väeosaga (vastutas sisejulgeoleku eest).⁴¹ Vahikompanii juhtkonda kuulusid kompaniiülem kapten Vaido Viitre, kompaniiülema abi nooremleitnant Eduard Limion ja kompanii vanem vanemseersant Hugo Nõmmjärv. Kompaniis oli kuus relvarühma ja staabirühm. Paar kuud kestnud väljaõppel tehti riviõppust, harjutati laskmist, korraldati siseõppusi vahiteenistusest jm. Igapäevane väliõppus lõppes kell 21.00 Eesti hümniga laulmisega.⁴²

⁴⁰ Nõmmjärv, 4.

⁴¹ USA Rahvusarhiiv (*National Archives and Records Administration*, NARA). RG 238-34-511, 43.

⁴² Nõmmjärv, 4.

1947. aasta veebruari lõpus sai õppeaeg läbi ja kompanii paigutati Dutzendeichi kasarmuises Nürnbergi lähedal. Kompanii peaülesanne oli Nürnbergi sõjatribunali ja vangla valvamine. Peale kohtumaja ja vangla olid eestlastest vahtkonnad ka bensiini-, laskemoona-, varustus- ning söeladudes. Veel valvati kohvikuid, Noorte Meeste Kristliku Ühingu (YMCA) kohalikku haru, ujumisbasseine ja mõnel juhul ka tähtsate ameeriklaste peatumiskohti.

Selline elu- ja töökorraldus kestis kuni 1949. aasta väljarännu alguseni, mis tõi kompanii ellu palju muudatusi. Kapten Vaido Viitre lahkus esialgu UNRRA teenistusse ning rändas hiljem Kanadasse. Uueks ülemaks sai kapteniks ülendatud endine ülema abi Eduard Limion. Väljarände tõttu (peamiselt USAsse, Kanadasse, Rootsi, Belgiasse ja Austraaliasse) hõrenes ka meeskond.⁴³ Siiski püsis kompanii 1964. aastani, siis küll juba eeskätt sakslastest isikkoosseisus.⁴⁴

Saksamaal eesti põgenikest formeeritud 4221. vahikompanii taaskohtumine toimus ESTO 2000 raames Tartu College'is Torontos. Kohal oli 18 kunagist kompanii liiget.⁴⁵

Mihkel Salusoo – Nürnbergi sõjatribunali kohtuniku autojuht

Mihkel Salusoo sündis 1926. aastal Vohnja vallas Virumaal. Lõpetanud Kiviõli algkooli, põgenes ta teise Nõukogude okupatsiooni eest 1944. aastal Saksamaale. Salusoo teenis nii 20. eesti SS-diviisis kui ka USA sõjaväe juures. Ta oli üks neist Saksamaal 1945. aastal sõjatee lõpetanud eestlasi, kes pärast sõjavangist vabanemist astusid elatise saamiseks USA sõjaväe juurde moodustatud kompaniide teenistusse.

Salusoo teenis Nürnbergi sõjatribunali hoonet valvava 4221. eesti vahikompanii ridades. Osa kompanii liikmeid valvas kohtuhoonet (sees

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Kallas, 12.

⁴⁵ Tarmo Rae, „4221. Eesti Vahikompanii taaskohtumine ESTO 2000 raames,” *Võitleja* nr 5 (2001), 8.

ja väljas 30 meest), teine osa käis kaasas Ameerika sõjaväepolitseiga, kolmandad aga, näiteks Salusoo, olid autojuhid. Nagu teisedki töö- ja vahi-teenistuse mehed kandis Salusoo vormi, mis eristus USA sõjaväevormist ainult oma musta värvi poolest. Käise peal kanti Eesti trikoloori ja riide-riba kirjaga „Estonia”.

Nürnbergi tribunali juurde asus Salusoo teenistusse 1948. aasta märtsis. Iga istungipäeva lõpul anti talle kast helilintidega, mis tuli toimetada Nürnbergist Münchenisse. Paaril korral käis Salusoo ka kohtuhoones, mida meenutab järgmiselt: „[---] tribunali saalis oli asi korraldatud nii, et ühel pool filmiti ja teisel pool lindistati. Need, kes filmisid, ei kuulnud mitte midagi. Ja need, kes salvestasid, ei näinud mitte midagi. Mõlemate linte viisingi autoga Münchenisse, kus need tervikuks kokku monteeriti.”⁴⁶

Ent lintide transport polnud tema ainus töö. Juba mõni nädal pärast teenistuse alustamist määrati ta sõjatribunali kohtuniku George Morrise autojuhiks. Hommikul viis Salusoo kohtuniku kohtumajja ja ülejäänud päeva oli viimase abikaasa autojuhiks.

Salusoo teenistus Nürnbergi sõjatribunali juures kestis alla aasta.⁴⁷ Tema uueks peatuspaigaks sai Suurbritannia, kuhu ta rändas 1948. aasta lõpul. Sealt viis tee edasi Kanadasse, kus Salusoo elab tänini.

Plaanid rakendada *dippi*’d Lääne-Euroopa kaitsele

Õieti olid ameeriklastel *dippi*’dest moodustatud kompaniidega veelgi suuremad plaanid. Nimelt kaalus USA külma sõja algusaastatel erinevaid võimalusi Lääne-Euroopa kaitseks. Muude ettepanekute hulgas väärrib tähelepanu Vabatahtlik Vabaduse Korpus (*Volunteer Freedom Corps*, VFC).⁴⁸

⁴⁶ Pekka Erelt, „Eestlane Nürnbergi sõjatribunali,” *Eesti Ekspress*, 2. september 1999, 16.

⁴⁷ Täpsustuseks: sel ajal, kui Salusoo Nürnbergi sõjakohtu juures teenis, peeti seal nn Nürnbergi järelprotsesse, kus Ameerika Ühendriikide sõjakohus menetles Saksa sõjaväelaste, riigiametnike, arstide, juristide, poliitikute ja *Einsatzgruppe*’de liikmete süüasju.

⁴⁸ Special Estimate: Communist reactions to US establishment of a „Volunteer Freedom Corps”, 13. April 1953, NARA RG 263-HRP 92-4/001, 2. Seesama vt http://www.foia.cia.gov/browse_docs.asp?doc_no=0000269304, 2. jaanuar 2011.

VFC nägi ette Euroopa *dipi*dest võitlusüksuste moodustamise, mis oleks paigutatud külma sõja eesliinile Saksamaal ja Austrias.⁴⁹

On mõistetav, miks USA korpuse loomist soosis: see pakkunuks kaitsevalli Nõukogude mõjusfääri laienemise vastu, eeldades samal ajal minimaalsete Ühendriikide ressursside kasutamist. Ideed kaaluti esmalt juba president Harry Trumani administratsiooni päevil, ent aktuaalseks muutus see pärast 1952. a valimisi, kui Ameerika Ühendriikide 34. presidendina vannutati ametisse kindral Dwight Eisenhower. *Ike* pani korpusele suuri lootusi, uskudes, et püüdlused mobiliseerida ning liita ühte Euroopa kodakondsuseta elanikkond aitaks ühelt poolt kaasa Euroopa üldisele kaitsele ja teisalt edendaks ka integratsiooni Lääne-Euroopas. Korpuse loomine ei toetanuks mitte üksnes presidendi ideed Euroopa edasisest integratsioonist ja julgeolekust, vaid ka tema pühendumust nn koorma jagamise printsiibile. Eisenhower oli juba pikka aega muretsenud suure vastutuse pärast, mis „lasus Ameerika noortel ülemaailmses võitluses kommunismi vastu”.⁵⁰ Senisest tasakaalustatumalt jaotatud julgeolekukoorem tähendanuks ühtlasi kulude vähenemist, sest Ida-Euroopa põgenikele võis maksta vähem kui USA sõduritele.⁵¹ Vähem tähtis ei olnud ka tõsiasi, et korpuse loomine oli kooskõlas Eisenhoweri lubadusega suruda (*roll-back*) kommunismioht Ida-Euroopas tagasi.

Ka *dipi*de eestkostjad olid aktiivselt plaani realiseerumise poolt. Huvitav on märkida, et eestkostjad nägid rahvuslike üksuste loomise juures peale Lääne-Euroopa kaitsmise ka teist olulist aspekti: juhul, kui puhkenuks sõda Nõukogude Liiduga, saanuks nendes üksustes koolituse saanud kaadrit rakendada oma kodumaal moodustatud üksuste juhtidena.⁵²

Paraku ameeriklaste plaan siiski takerdus, eeskätt kahel põhjusel. Esiteks olid asukohamaade elanikud – sakslased, austerlased ja prantslased – põgenike vastu niigi negatiivselt meelestatud (eelkõige sellepärast,

⁴⁹ Johanna C. Granville, *The first domino: international decision making during the Hungarian crisis of 1956* (College Station: Texas A&M University Press, 2004), 182.

⁵⁰ *The Papers of Dwight David Eisenhower: NATO and the Campaign of 1952*, koostanud Louis Galambos jt (Baltimore, 1989), 545.

⁵¹ Hal Brands, „A Cold War Foreign Legion? The Eisenhower Administration and the Volunteer Freedom Corps,” *Military Affairs*, vol. 52, no. 1 (Jan., 1988), 8.

⁵² Carafano, 83.

et töökohti ja toiduaineid oli sõjajärgsetes tingimustes vähe) ning nende võimalik sõjaväeline organiseerimine ja relvastamine ületanuks kohalike kannatuse piiri. Lisaks panid sakslased ja austerlased USA okupatsiooni niikuinii pahaks. Polnud tähtis, mis oli VFC väljakuulutatud eesmärk, kuid hästi organiseerituna ja toidetuna kujutasid pagulased endast ohtlikku palgasõdurite väge. Näiteks kinnitab üks raport Austriast 1948. aastal: „Austerlased ei soovinud suurendada oma rahvastikku inimeste varal, kes olid pärit teisest kultuuriruumist, teiste traditsioonidega, kõnelesid teistsuguses keeles ja lähtusid teistsugustest moraalinormidest. Samuti ei soovinud nad poliitiliste dissidentide gruppe, nagu jugoslaavlased, poolakad või valgevenelased.”⁵³

Teiseks oli eurooplastel USA initsiatiivide suhtes põhjust olla ettevaatlik ka sellepärast, et VFC andnuks USA-le võimaluse dikteerida Euroopa tulevikku. See võinuks omakorda viia suurte pingete või isegi konfliktideni Nõukogude Liidu ja teiste idabloki maadega: Nõukogude Liit võinuks näha VFC loomises ohtu oma julgeolekule ja põhjendada sellega Lääne-Euroopa ründamist.

Ka *dippi*d ise ei olnud selleks valmis: nimelt oli võõramaalaste registreerimine keeruliste testide ja põhjalike taustauuringute tõttu aeglane. Ja kui saadigi kokku umbes 6000 avaldust (enamik nendest eelkirjeldatud töö- ja vahikompaniidest), siis kaks kolmandikku lükati kohe tagasi kui sõjaväe jaoks mittekõlblikud. 2366 kandidaadist, kes esmalt vastu võeti, kvalifitseerus pärast katseaega väeteenistuseks alla neljasaja (eeskätt „nõrga füüsilise vormi” pärast).⁵⁴ Öieti võib seda pidada sobivaks ettekäändeks projekt lõpetada, sest eelneva valguses on tõenäoline, et vastav poliitiline otsus oli juba tehtud.

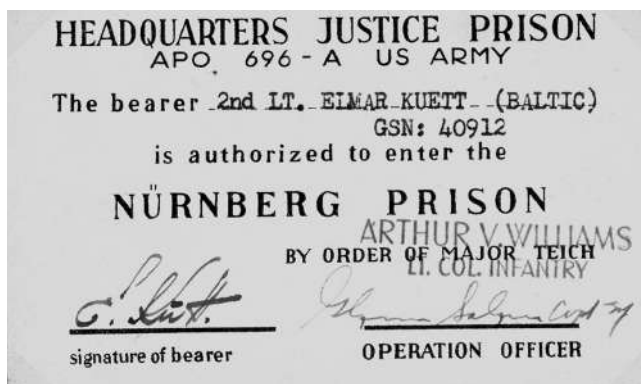
Pärast seda ei olnud ka USA sõjaväejuhid programmi tuleviku suhtes üleliia entusiastlikud. Üks Pentagoni ametnik märkis plaani kohta, et parim oleks „panna see arhiivi ja lõpetada selle pärast muretsemine” (*to put it in a file cabinet and cease to worry about it*)⁵⁵. Nii ka läks.

⁵³ USFA Report, April-June 1946, NARA RG 260-1, 157.

⁵⁴ Carafano, 69.

⁵⁵ Ibid. 82.

*Elmar Kütile
kuulunud
tõend, mis
tagas sissepääsu
sõjakurjategijate
vanglasse
Nürnbergis.
Eesti Sõja-
muuseum*

*Nürnbergi vanglas, esiplaanil eestlasest vangivalvur.
Eesti Sõjamuuseumi fotokogu*

Eesti sõdurid USA relvajõududes

Ajavahemikul 1946–1957 saabus USAsse kokku 12 659 eestlast, sisse-rännu hari oli aastail 1949–1952.⁵⁶ Kui sõjaaegsed ja -järgsed rändevood 1950. aastate lõpus raugesid, oli eestlasi lääneriikidest kõige rohkem USAs (30 000 eestlast), järgnesid Rootsi (22 000), Kanada (18 500), Austraalia (7000), Lääne-Saksamaa (6000) ja Suurbritannia (5000).⁵⁷

Paljud kaadrisõjaväelased – keda oli 1950. aastate algusest kuni külma sõja lõpuni USA sõjaväes kokku hinnanguliselt 1200–1300 inimest⁵⁸ – on möönnud, et kooliaastail ei liikunud nende peas kordagi mõte, et nad võiksid kunagi sõjaväega liituda,⁵⁹ sest peres polnud sõjaväelase elukutse traditsiooni ja samuti ei nähtud selles esialgu tulevikuperspektiivi.

Ent mida rohkem saadi teada Ameerika Ühendriikide sõjaväest, seda enam tekkis huvi sõjaväelise karjääri vastu. Näiteks on USA õhujõudude kindralmajor Tiiu Kera viidanud asjaolule, et mehed ja naised said samades auastmetes võrdset palka, teised on ta esile tõstnud, et teenistus võimaldas elu ja tööd maakera eri paigus. Kolmandatele – näiteks kolonel Jüri Toomepuule – pakkus väeteenistus aga kaudset võimalust maksta kommunistidele kätte kodumaa ikestamise eest. Samuti oli see viis tänada Ameerika Ühendriike selle eest, et põgenikud olid saanud USAs võimaluse uuesti alustada.

Samas ei saa ajaloolise tõe huvides jätta märkimata tõsiasja, et paljudele eestlastele, kes ei näinud oma tulevikku elukutselise sõjaväelasena, polnud sõjaväes veedetud aeg alati just meeldivaim eluetapp. Sellest annavad ülevaate näiteks Johannes Kaivule (Eesti peakonsul New Yorgis saadiku ülesannetes) saadetud kaebekirjad, kus paluti anda hinnang eesti poiste sõjaväkke kutsumise aluste kohta. Siinkohal tuleb aga märkida, et paljude kirjutajate probleem seisnes selles, et teenistusele ei oldud otse-

⁵⁶ The Estonians in America, 29.

⁵⁷ Raag, 68.

⁵⁸ Henno Uus, „Ülevaade eestlastest Ühendriikide sõjaväes,” 109 – Eestlased Ameerikas 1949–2000 (ilmumas).

⁵⁹ Vt nt Tiiu Kera, „My Service in the USAF,” ettekanne Eesti sõjamuuseumi rahvusvahelisel teaduskonverentsil „Eesti ja külm sõda”, 9. september 2005, KLM Ar f 30.3.2, 3.

selt vastu, seda sooviti lihtsalt kas kõrghariduse omandamise või perekondlike põhjuste tõttu edasi lükata.

Mainimist väärib ka asjaolu, et paljude immigrantide jaoks oli teenistus Ameerika Ühendriikide kaitseväes kiireks ühiskonda sulandumise viisiks. See oli tee, kuidas saadi kiiremini ameeriklaseks, samuti aitasid sõjaväes õpitud oskused valmistuda hilisemaks karjääriks. Tähtsal kohal on ka tõsiasi, et sõjaväeteenistuse jooksul läbitud kursustel saadud teadmisi arvestati ülikoolihariduse omandamisel.

Eestist pärit sõjaväelased on USA sõjaväes teeninud auastmetes sõdurist kindralini. Sõjaväes oli pärast Teist maailmasõda, iseäranis 1960. ja 1970. aastatel, võimalik tõusta isiklikest saavutustest lähtuvalt – seega oli sõjavägi koht, kus immigrandid, afroameeriklased ja naised tegid kiiremat karjääri, kui see oli tavaline teistel elualadel, eriti erasektoris. Nii oli Tiiu Kera USA sõjaväe 75. naiskindral ja 22. naiskindral õhujõududes.

Võib öelda, et immigrandid on USA sõjaväes üsna tavaline nähtus. Sisserändaja olla pole probleem, kuivõrd USA ise ongi sisserännanute ühiskond. Nii immigrandid kui ka sünnipärased ameeriklased täidavad sama ankeedi ja neile esitatavad usalduskontrolli nõuded on identsed. Loomulikult esitatakse küsimusi, kust keegi pärit on, aga seda pigem sõbralikust uudishimust. Illustreeriva näitena võib tuua Viido Polikarpuse vestluse sõjaväes selle üle, kust ta pärit on: vastusele „From a small place called Estonia” järgnes küsimus: „Just above Boston?”⁶⁰

1973. aastal läks USA üle vabatahtlikule väeteenistusele,⁶¹ mis kahtlemata mõjutas eestlaste osalust USA sõjaväes. Need, kes seal olid, jäid edasi, aga pealekasv ei olnud enam tagatud. Tsiviilsektor näis huvitavam ja kindlam, eriti arvestades Vietnami sõja mõju sõjaväe imago.

⁶⁰ Viido Polikarpus, Videointervjuu (Kristjan Luts), Tallinn, 12. juuli 2006, KLM Ar Vi D 6. Tõlge: „Väiksest Eesti-nimisest kohast”, millele vastus oli: „Kohe Bostoni ligidal?”

⁶¹ Peter Dietz ja John Stone, „The British all-volunteer army,” *Armed Forces and Society* no 1 (1975), 159–160.

Viido Polikarpus – rohelisest baretist restoraniomanikuks

Viido Polikarpus sündis 1946. aastal Lübeckis Briti okupatsioonitsoonis Saksamaal. Tema vanemad olid põgenenud Tallinnast 1944. aasta suvel Nõukogude okupatsiooni hirmus. Seitse aastat pärast kodumaalt lahkumist, 1951. aastal sai Saksamaal DP-laagris elanud Polikarpuste perekond võimaluse emigreeruda USAsse.

Uuel kodumaal seati end sisse Lakewoodis. Polikarpus alustas kooliteed seelses keskkoolis ning osales Lakewoodi Eesti kogukonna tegevuses ja ühisüritustes. Ta märgib, et noorema põlvkonna seas valitsesid eestluse ja Eesti suhtes kahetised tunded: iseseisva Eesti Vabariigiga polnud neil vahetut kokkupuudet olnud, see elas üksnes nende vanemate mälestusis, mõte vabast Eestist oli tollal suhteliselt utoopiline. Vaen kommunistide vastu aga oli tugev.

1966. aasta veebruaris astus Monmouthi ülikooli (New Jerseys) esimese aasta tudeng Polikarpus vabatahtlikult sõjaväkke. See oli aeg, mil enamik soovis sõjaväest eemale hoida, sest käis Vietnami sõda. Polikarpus tunnistab, et astus sõjaväkke näitamaks, et ei karda sõda, ja et olla kangelane. Temas pulbitses viha isamaa anastajate vastu ning Vietnam pakkus võimaluse kaudseks kättemaksuks.

Läbinud sõduri baasväljaõppe, ei saadetud Polikarpust aga kohe sõjatantrile. Kuivõrd vähegi „helgemad pead” püüdsid sõjaväeteenistusest kõrvale hoida, paistis trükimasinal trükkida oskav ja võõrkeeli mõistev Polikarpus ülemustele kohe silma. Nii sai tema teenistuskohaks kirjutuslaud ja tööülesandeks väeosa igapäevane kirjatöö. Sõjaväepassi sõjaväelise eriala reale märgiti „trükkija”. Väeosas levis nende meeste kohata sõbralik naljand, et mitte *Ranger* (eriüksuslane), vaid *Rabbit Ranger* (tollase trükimasina Rabbit järgi), ja mitte *Airborne* (lennuvägi), vaid *Chairborne* (*chair* – tool). Polikarpusele näis niisugune töö häbiväärsena vaatamata sellele, et paljud just igatsesid lihtsat, riskivaba ja füüsiliselt mittekoormavat tööd.

Tollal oli jalaväehvitseride koolis õppuritest puudus. Põhjust ei tulnud kaugelt otsida: paljud reservohvitserid olid ülikoolis õppimas ning eskaleeruv sõda Vietnamis nõudis oma osa. Kuigi Polikarpusel oli üli-

koolis läbitud ainult esimene aasta, võeti ta vastu ohvitseride kooli Fort Braggis (Põhja-Carolina osariigis). Hiljem suunati ta samas tegutsenud langevarjurite koolituskeskusesse (*Jump School*) ning talle anti pärast kooli ja erikursuste lõpetamist rohelise baret (*Green Beret*)⁶² tunnistus.

Koolist lahkumise järel täitsid kõik nooremleitnandi auastme saanud lõpetajad n-ö soovilehe (*dream-sheet*), millele märgiti oma eelistused teenistusse suunamise koha suhtes. Polikarpus märkis esimese eelistusena Vietnami, kuhu teda siiski ei saadetud. Pentagonis isiklikult selgitust nõudmas käinud Polikarpusele vastati, et kuivõrd tema väljaõppele oli kulutatud suur summa maksumaksja raha, ei olnud ta Vietnami sissivõitluses ohverdatav. Värske eliitsõdur suunati hoopis Lääne-Saksamaale.

Siiski pidas Polikarpus talle määratud ülesannet ja sellekohast lisateetvalmistust keskmisest tunduvalt huvitavamaks. Nimelt, olles läbinud Fort Braggis langevarjuri kursused, sai tema ülesandeks vajaduse korral väikese tuumapommi kohaletoimetamine vaenlase territooriumile ja selle aktiveerimine. Pomm oli paigutatud kohvrisse, mis omakorda pakiti sõduri seljakotti. Pärast maandumist tuli pomm koodlukuga kaitstud kohvrast välja võtta ning sütiku lisamisega lõhkevalmis seada. Tagantjärele meenutades möönab Polikarpus, et ülesande planeerimisse ja tuumamaterjaliga kokkupuutumise tõsidusse suhtuti liialt üleolevalt. Muu hulgas, „[---] radioaktiivse pilve liikumise suunda pidanuks määrama näpu niisutamisega ja siis tuule käes hoidmisega”.⁶³

Polikarpuse unistus võidelda kommunistide vastu Vietnamis ei täitunudki. Olles teeninud veidi üle kolme aasta USA armees, sellest peaaegu pool aega rohelise baretina, läks ta 1969. aastal erru. Ent tema kokkupuuted sõjaväega ei katkenud. Hiljem oli ta USA armee koloneli ja tulevase Eesti kindrali Aleksander Einselni nõunik, kui viimane määrati 1993. aastal iseseisvuse taastanud Eesti Vabariigi Kaitseväge juhatajaks.

Praegu peab Viido Polikarpus Tallinnas asuvat populaarset restoran-klubi Eesti Maja. Samuti andis ta mõnda aega välja ajakirja *Global Estonian*.

⁶² Hea ülevaade nn rohelistest barettidest ja nende kaasaegsetest missioonidest annab Jennifer D. Kibbe artikkel „The Rise of the Shadow Warriors,” *Foreign Affairs* no 3 (2004), 102–115.

⁶³ Viido Polikarpus, Videointervjuu.

Eestlased teiste lääneriikide sõjavägedes

Suhteliselt palju on teada eestlastest Inglise Kuninglikus Lennuväes (*Royal Air Force*) Teise maailmasõja õhulahingutes, samuti leidis eestlasi Suurbritannia kaubalaevadel, mis pidasid ühendust Mandri-Euroopaga (nemad ei olnud siiski sõjaväelased).⁶⁴ Hilisemast perioodist on teada vähe. Teatud ulatuses on andmete vähesus põhjustatud tõsiasjast, et eestlasi emigreerus Suurbritanniasse tunduvalt vähem kui näiteks Ühendriikidesse, mistõttu potentsiaalsete sõjaväekandidaatide arv oli ka mitu korda väiksem. Samavõrd tähtis on asjaolu, et Suurbritannia otsustas üsna varakult minna üle vabatahtlikkusele põhinevale armeele: sellega alustati juba 1957. aastal, viimane ajateenija lõpetas teenistuse aga 1963. aastal.⁶⁵ Ning erinevalt ameeriklastest suhtusid britid emigrantidesse suure umbusuga, mistõttu ei saanud võõramaalased teenida ohvitseri ametikohal. Nagu on märkinud üks väliseestlane: „Inglased kartsid neid, kellel olid sugulased okupeeritud Eestis, keda punased saaksid mõjutada.”⁶⁶ Siiski leidsid eestlased rakendust Briti luures. Endised Eesti ja Saksa armee ohvitserid olid hinnas MI6 eriosakonnas, mis tegeles info kogumisega Nõukogude Liidust, näiteks kolonel Alfons Rebane, kapten Ilmar Kaasik, Väino Pärtel jt. Vastavasisulised mälestused on kirja pannud Mart Männik.⁶⁷

Veidi rohkem on teada eestlastest Kanada sõjaväes. Esimesed kaks Kanada sõjaväes teeninud meest olid vennad, kes võtsid Kanada armee koosseisus osa Esimesest maailmasõjast. Nende vanemad olid emigreerunud Kanadasse 19. sajandi lõpul, ent kahjuks on vendade edasine saatus teadmata. Samuti ei ole vastust küsimusele, kui palju eestlasi teenis Kanada relvajõududes Teise maailmasõja ajal. Teadaolevalt oli neid viis-

⁶⁴ Hannes Walter, „Estonia in World War II,” <http://historicaltextarchive.com/sections.php?action=read&artid=383>, 2. jaanuar 2011.

⁶⁵ Peter Dietz ja John Stone, „British Armed Forces and National Service,” http://www.britissharmedforces.org/ns/nat_history.htm, 2. jaanuar 2011.

⁶⁶ Autori kirjavahetus Toomas Ojasooga.

⁶⁷ Mart Männik, Inglise luurajana Eestis: KGB kätte langenud eestlasest MI6 agendi mälestused (Tallinn: Eesti Ekspressi Kirjastus, 2001).

USA Õhujõudude kindralmajor Tiiu Kerale antakse Distinguished Service Medal'i sertifikaat. Eesti Sõjamuuseumi fotokogu

kuus nn vanaeestlast. Veel teenis mitu eestlast Kanada laevadel mere-meestena.⁶⁸

Korea sõjas osales juba rohkem eestlasi. Nii teab Kanada sõjaväes teeninud kolonel Tõnis Nõmmik nimetada ühe ohvitseri perekonnanime: Aksim. Samuti oli Korea sõjas üks mees, algul kapral ja pärast seersant, perekonnanimega Walter. Ta oli hiljem, nagu ka Nõmmik, soomusväe seersant, läks ohvitserikursustele ning lõpetas teenistuse leitnandi või kaptenina.⁶⁹

Kokku võis külma sõja perioodil Kanada sõjaväes olla umbes 40 eestlasest ohvitseri.⁷⁰ Enamik neist olid reservohvitserid, umbes kümme aga

⁶⁸ Eestlased Kanadas: ajalooline koguteos, toimetanud Alfred Kurlents jt (Toronto: KEAK, 1975), 33.

⁶⁹ Tõnis Nõmmik, Videointervjuu (Kristjan Luts), Tallinn, 12. november 2007, KLM Ar Vi D 12.

⁷⁰ Tõnis Nõmmik, „Eestlased Kanada sõjaväes,” ettekanne Eesti sõjamuuseumi rahvusvahelisel teaduskonverentsil „Eesti ja külm sõda”, 9. september 2005, KLM Ar f 30.3.4, 2.

ka tegevteenistuses. Üks põhjus, miks Kanada sõjaväkke mindi ja end ohvitserikursustele registreeriti, oli lihtne: suvel armeekursustel olles teeniti palka, millest hiljem maksti õpingute eest ülikoolis. Pärast viimast eksamit ülikoolis ja paaripäevalist puhkust mindi sõjaväelaagrisse n-ö praktikale. Alates 1970. aastatest olukord aga kolonel Nõmmiku sõnutsi mõnevõrra muutus, sest õppelaenu muutusid üliõpilastele kättesaadavamaks ning sõjaväekursustele minek polnud enam sedavõrd populaarne.⁷¹

Ka andmed eestlastest Austraalia sõjaväes on katkendlikud. On teada, et viimaseid sõdis nii Korea kui ka Vietnami sõjas USA vägedele allutatud liidetud Austraalia üksustes. Mitmel pool on avaldatud Leo Jaago mälestusi,⁷² kes teenis Austraalia vägedes nii Malaias kui ka oli kaheks aastaks lähetatud Vietnami sõjatandrile (vabatahtlikuna, sest oli värbamise vanuse ülempiiri juba ületanud). Huvitava seigana, mis parafraseerib Ernst Hemingway väidet, et eestlasi leidub igas sadamas, võib siinkohal välja tuua Jaago meenutuse: „Ükskord Malaias ronisime-roomasime vihmajärgses ülesmäge. Meie eest läks läbi üks noor ohvitser ja astus mu sõrmedele peale. Ütlesin: „Sa kuradi mats, vaata, kus astud ...” Ta pööras ringi, vastas sulaselges eesti keeles: „Pidage lõuad, reamees!” ja läks edasi.”⁷³

Kokkuvõte

Eestist pärit mehed (ja hiljem ka naised) puutusid USA sõjaväega esimest korda kokku sõjajärgsel Saksamaal. Umbes kuuendik Saksamaale asunud eestlasi (4500–5000 meest umbes 31 000 sõjapõgenikust) olid sõjavangid. Kuivõrd UNRRA ei andnud järk-järgult vabastatud sõjavangidele *dipii* staatust ning nad ei olnud ka repatrieeritavad, tuli meeste edasise elu- ja töökoha jaoks uusi lahendusi otsida. USA okupatsioonitsoonis oli üks väljapääs nende rakendamine sõjaväe juures moodustatud valve- ja töökompaniides. Teenistus USA sõjaväe juures andis endistele sõjavan-

⁷¹ Ibid.

⁷² Leo Jaago mälestused – vt nt ajaleht „Võitleja“ (1996–1998); Lembit Lauri, Kirjutamata memuaare: kui sulgus kodutee... 23.05.1998.

⁷³ Autori kirjavahetus Leo Jaagoga.

gidele võimaluse inimväärseks eksistentsiks: neile tagati kindel elupaik kasarmus, neid toilitustati ja varustati USA armee poolt ning neile maksti ka palka. Kompaniide kõrgajaks võib pidada 1948.–1949. aastat, mil eestlased olid tegevad nii Nürnbergi vangla valvamisel kui ka Berliini õhusilla käigushoidmisel.

Ühtekokku moodustati eestlastest USA okupatsioonitsoonis üheksa kompaniid, aja jooksul käis neist läbi umbes 3000 eestlast. 1950. aastate alguses hakkas kompaniide arv vähenema, sest USA sõjapõgenike poliitika sai uue suuna: esiplaanile kerkis soov vabastada Saksamaa „sõjapõgenike koormast”. Emigratsioon kompanii ridadest lääneriikidesse sagenes, olulisel kohal emigreerujate vastuvõtmisel oli USA. Arvudes väljendatult võib väita, et ajavahemikul 1946–1957 saabus USAsse veidi üle 12 000 eestlase. Nii kasvas eestlaste koguarv USAs koos „vanaolijatega” 1950. aastate lõpuks 30 000-ni.

Paljude eestlaste teenistus USA sõjaväes jätkus pärast USAsse emigreerumist. Toetudes USA ja Eesti arhiivimaterjalide analüüsile ning intervjuudele veteranidega, selgub, et sõjaväkke astuti erinevatel põhjustel: kes selleks, et teha karjääri, kes sundusliku teenistusse kutsumise tõttu, kes ka soovist kommunistidele Eesti annekteerimise eest kätte maksta. Kuivõrd USA sõjaväkke võidi kutsuda ka immigrante, siis väärib mainimist asjaolu, et paljude immigrantide jaoks oli teenistus Ameerika Ühendriikide kaitseväes kiireks ühiskonda sulandumise viisiks. See oli kõige otsem ameeriklaseks saamise tee, sest teenistus USA sõjaväes lihtsustas kodanikuks saamist.

USA õigusaktidest selgub, et väkkekutsumise korral ei pidanud sõjaväkke astuma need, kes ei soovinud kodanikuks saada. Selleks tuli täita avaldus ja kui selline avaldus oli kord tehtud, ei saanud avalduse esitaja kunagi USA kodanikuks.

USA sõjaväes teeninud eestlased teenisid väga erinevatel auastmetel alates sõdurist kuni kindralini. Auastmest ja väljaõppest lähtuvalt on eestlased USA sõjaväes täitnud erinevaid ülesandeid: nad on võidelnud Korea ja Vietnami sõjas, jaganud oma lahingukogemusi instruktoritena noorsõduritele, kontrollinud kontinentidevahelisi rakette, teeninud õhujõudude luureülemana jpm.

Mitme teise Eesti sõjaajaloo teema kõrval on käsitlus eestlastest lääne-riikide relvajõududes katkendlik. Kuid paljud külma sõja konfliktides osalenud mehed ja naised on praegu veel meie hulgas – viimane aeg on asuda nende mälestusi koguma. Seetõttu palub Eesti sõjamuuseum asjaosalistel ühendust võtta, et jäädvustada nende mälestused tulevastele põlvedele.

Bibliograafia

Arhiivid

Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi arhiivkogu (KLM Ar)

30 Külm sõda

Videoteek

Immigratsiooniajaloo Uurimiskeskus (*Immigration History Research Center, IHRC*)

3033 Displaced Persons from Estonia, Records

USA Rahvusarhiiv (*National Archives and Records Administration, NARA*)

RG 238 National Archives Collection of World War II War Crimes Records

RG 260 Records of U.S. Occupation Headquarters, World War II

RG 263 Records of the Central Intelligence Agency (CIA)

Õigusaktid

Public Law 597. An Act to provide for the enlistment of aliens in the Regular Army. 2nd Session, 81st Congress

Kirjandus

Baltic refugees and displaced persons. London: Boreas Publishing Co., Ltd., 1947.

Brands, Hal. „A Cold War Foreign Legion? The Eisenhower Administration and the Volunteer Freedom Corps.” *Military Affairs* 52, no. 1 (Jan., 1988)

Carafano, James. „Mobilizing Europe’s Stateless: America’s Plan for a Cold War Army.” *Journal of Cold War Studies* 25 (1999)

Dietz, Peter ja Stone, John. „The British all-volunteer army.” *Armed Forces and Society* 1 (1975)

- Dreyfus, Allan. „Army Undertakes New Program Designed to Utilize DP Labour.” *Stars and Stripes*, 12 August 1946
- Eesti ohvitserid ja sõjandustegelased. I. kogumik.* Koostaja Mati Õun. Tallinn: Tammiskilp, 1998
- Eesti ohvitserid ja sõjandustegelased. II kogumik.* Koostaja Mati Õun. Tallinn: Sentinel, 2002
- Eesti ohvitserid ja sõjandustegelased. III kogumik.* Koostaja Mati Õun. Tallinn: Sentinel, 2003
- Eesti ohvitserid ja sõjandustegelased. IV kogumik.* Koostaja Mati Õun. Tallinn: Sentinel, 2005
- Eesti soost kindralid: teatmik.* Koostanud Harri Jõgi. Tallinn: Sisekaitseakadeemia, 1999
- Eestlased Kanadas: ajalooline koguteos.* Toimetanud Alfred Kurlents jt. Toronto: KEAK, 1975
- Erelt, Pekka. „Eestlane Nürnbergi sõjatribunalis.” *Eesti Ekspress*, 2. september 1999
- Estonians in Oregon: Post-World War II immigrants in Oregon: cultural, social and economic development and political activism.* Koostanud Helmuth Kalmann. Portland: H. Kalmann, 2000
- Granville, Johanna C. *The first domino: international decision making during the Hungarian crisis of 1956.* College Station: Texas A&M University Press, 2004
- Jaago, Leo mälestused – vt nt ajaleht *Võitleja* (1996–1998)
- Jaakson, Ernst. *Eestile.* Tallinn: SE & JS, 2001
- Jürjo, Indrek. *Pagulus ja Nõukogude Eesti: vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal.* Tallinn: Umara, 1996
- Kallas, Vaino. „Eestlastest sõjamehed USA vahi- ja tööpataljonides.” *Pärnu Postimees*, 29. november 2005
- Karsen, Leo. „Vahikompaniid pärast II maailmasõda Inglise tsoonis.” *Võitleja* nr 2 (2002)
- Kibbe, Jennifer D. „The Rise of the Shadow Warriors”. *Foreign Affairs* no. 3 (2004): 102–115.
- Kool, Ferdinand. *DP kroonika : Eesti pagulased Saksamaal 1944–1951.* Lakewood: Eesti Arhiiv Ühendriikides, 1999
- Kull, Boris. „Kepp mul käes ja mantel üle öla...” Valga: [Litero], 2005
- Kulu, Hill. „Eestlased maailmas: Ülevaade arvukusest ja paiknemisest.” Diplomitöö, Tartu Ülikooli majandusgeograafia kateeder, 1992

- Kumer-Haukanõmm, Kaja. „USA välispoliitika Balti küsimuses 1945–1952 läbi Balti põgenike temaatika.” Magistritöö, Tartu Ülikooli lähiajaloo õppetool, 2005
- Latviešu karavīrs Otra pasaules kara laikā: dokumentu un atminū krājums.* Toim Alfrēds Jānis Bērziņš ja Vilmārs Kukainis. [S.l.]: Daugavas Vanagu Centrālās valdes izdevums, 1985
- Lauri, Lembit. Kirjutamata memuaare. Kui sulgus kodutee... 23.05.1998
- Lipping, Elmar. „Eesti mehed US Army teenistuses.” – *Eesti saatusaastad, 1945–1960, IV kd, Poliitilised põgenikud*, toim Richard Maasing jt. Stockholm: EMP, 1966
- Marrus, Michael Robert. *The unwanted: European refugees in the twentieth century.* New York: Oxford University Press, 1985
- Matas, David and Simon, Ilana. *Closing the doors: the failure of refugee protection.* Toronto: summerhill Press, 1989
- Männik, Mart. *Inglise luurajana Eestis: KGB kätte langenud eestlasest MI6 agendi mälestused.* Tallinn: Eesti Ekspressi Kirjastus, 2001
- Niilus, Valter. „Eesti vahi- ja töökompanii 6902 Nürnberg-Fürthi ümbruses Saksamaal.” *Võitleja* nr 3 (2002)
- Nõmmjärv, Hugo. „4221. Eesti vahikompanii Nürnbergis.” *Võitleja* nr 4 (2001), lk 4.
- Puurand, Verner. „Veerandsada aastat USA armee balti üksusi.” *Võitleja* nr 3 (1971)
- Raag, Raimo. *Eestlane väljaspool Eestit: ajalooline ülevaade.* Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999
- Rae, Tarmo. „4221. Eesti Vahikompanii taaskohtumine ESTO 2000 raames.” *Võitleja* nr 5 (2001)
- Tali, Piret. „Kes on need Eesti mehed Ameerika mundrites?” *Reaktor*, 3. aprill 2004
- The Estonians in America 1627–1975: a chronology & fact book.* Koostanud ja toimetanud Jaan Pennar jt. Dobs Ferry (New York): Oceana, 1975
- The Papers of Dwight David Eisenhower: NATO and the Campaign of 1952.* Koost. Galambos, Louis jt. Baltimore, 1989
- Uus, Henno. „Ülevaade eestlastest Ühendriikide sõjaväes.” – *Eestlased Ameerikas 1949–2000* (ilmumas)

Internet

Dietz, Peter ja Stone, John. „British Armed Forces and National Service.” 2. jaanuar 2011. http://www.britisharmedforces.org/ns/nat_history.htm

History of the U.S. Forces in Germany Labour Service and Civilian Support Organization. 6. november 2010. <http://www.usfava.com/LaborService>

Special Estimate: Communist reactions to US establishment of a „Volunteer Freedom Corps,” 13 April 1953. NARA RG 263-HRP 92-4/001. 2. jaanuar 2011. http://www.foia.cia.gov/browse_docs.asp?doc_no=0000269304

Walter, Hannes. „Estonia in World War II.” 2. jaanuar 2011. <http://historicaltextarchive.com/sections.php?action=read&artid=383>

Estonians in the U. S. Armed Forces after World War II: an overview¹

Kristjan Luts

After the end of World War II the victorious allies faced numerous problems and difficulties in post-war Europe. Among others were the millions of war refugees and thousands of ex-servicemen who had served in the German armed forces during the war and had now been taken prisoners of war. Almost a quarter of the people in Germany and Austria, for example, were refugees: even in 1947 the United States still had custody of 47,396 displaced persons² in Austria alone, of which 90 percent were deemed 'irrepatriatable' because of the political situation in Eastern Europe.

In the eyes of many Europeans, these groups were little more than sources of disease and crime. They were seen as competitors for scarce housing and jobs and as potential recruits for future demagogues who might trigger another European conflict. To enhance the stability of fragile post-war states, it was essential to resolve the status of Europe's stateless populations as quickly as possible.

The western allies, however, did not have a clear concept of what to do about the East-European nationals who generally refused to return to their home country. Thus various options were implemented: it was rather common that officials responsible for the screening process acted according to their own standpoints, political beliefs and in some cases also the luck of draw. Especially in the French zone there were cases when refugees were handed over to the Soviet representatives and sent back 'home' by force.

¹ Translated by author.

² Displaced person – a person who, as part of a mass movement, has been forced to flee his or her home or place of habitual residence suddenly or unexpectedly as a result of armed conflict, internal strife, systematic violation of human rights, fear of such violation, or natural or man-made disasters, and who has not crossed an internationally recognized State border.

On the refugees' side (both civilian and ex-servicemen), however, the goal was simple: to be freed and to find a source of income. Being freed went relatively easy since the Displaced Persons' Commission soon came to a conclusion that most of the men from Eastern Europe who had a record of service in the German armed forces were either in the auxiliary services or were forced to enlist; they did not serve on ideological basis. In the case of Estonians, for example, the first 22 ex-servicemen were freed in July 1945; the release of the last Estonians took place in November 1946.

Guard and Labour Companies

However, the released men needed work. A solution was found with the hiring of these men into the guard and labour companies of the U.S. Army Europe. The first Labour Service Companies in Germany (West) were established in the summer of 1945 from liberated Polish prisoners of war (POW). Most of them were engaged in the guarding of German POWs captured by the U.S. Army. The ranks of the first Polish Labour Service guard companies were soon swelled by members of the free Polish units, which did not want to go to England for demobilization or repatriation to Poland. Rather, after their withdrawal from Italy, they decided to remain in western Germany.

In addition to providing the refugees with work, the U.S. Army Europe also had a practical need for such companies. With the swift return of the U.S. forces back to the United States in 1946, the demand for more guard units grew rapidly.

On 6 December 1946, with the depletion of the Polish manpower reserves, General Joseph Taggart McNarney (Commanding General of the U.S. Forces in the European Theater of Operations and Commanding General of the Office of U.S. Military Government, Germany) gave permission to form the Baltic Labour Service Companies. The Baltic guards were established by U.S. Army Major Nathan Moxley who was in charge of physical security of U.S. Army installations in the Nuremberg-Fuerth area, as he could not obtain enough Polish guards. He first unofficially recruited two platoons of Baltic guards in the summer of 1946, and when

the arrangement seemed to work, convinced the Commanding General to issue a General Order to Establish the Baltic Labour Service Companies.

United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA) officials who were responsible for the displaced persons also saw in the constructive employment of the displaced persons an opportunity to weed out 'spongers' who apparently were content to stay in the camps as long as they could get food and shelter without exertion. As a result of the plan, Baltic DPs over 18 were told that they must either go to work or lose their status as displaced persons under UNRRA.

On December 21, 1946 the first three Baltic Companies – 88th (later 4204th) Lithuanian, 90th (later 8920th) Latvian, and 92nd (later 4221st) Estonian – departed for Mannheim-Kaefertal Labour Service Training Center. Each unit was composed of 8 officers and 268 men.

The most noteworthy mission of the Baltic Companies was to guard the German war criminals at the Nuremberg Prison. The Estonian 4221st Guard Company served there together with the Latvian 8920 Guard Company. Many guards have later confessed that they were guarding their ex-superiors and as one guard has put it, 'it was an experience of a lifetime.'

Soon the Baltic manpower reserves also became depleted and the first units, mostly guard-type, were formed from all other eastern European nationals who could not return to their homeland because of Soviet occupation (these also included Albanians and Yugoslavians). As a result, there were more than thirty different types of Labour Service Companies in the early 1950s. In addition to the guard and labour companies there were also such units as minesweeping, amphibian, aircraft maintenance, guard dogs, and railway military police companies. In fact, from 1946 to the early 1950s, the United States had more refugees as civilian employees than military personnel in the European theater.

Of course the Soviet Union could not accept the formation of those companies. In Estonia, for example, as soon as the first units were formed the radio stations started to broadcast shows to make the companies look bad (e.g. Major Moxley was referred to as a 'bandit'). As members of the companies were dressed in a U.S. uniform tailored black the men swiftly became 'the black men', whose soul was as black as their uniform.

The Soviet Union, naturally, wanted the refugees and POWs to be repatriated (that is brought back to their homeland by force if need be). Jossif Stalin had benefited from an agreement concluded at the Jalta Conference: the Western allies had pleaded to help the millions of Soviet citizens return to their country.

The idea of the Volunteer Freedom Corps

However, the Americans had even greater plans with the DPs. As the time of the formation of the companies (1946) was also the beginning of the Cold War the Americans considered various ways for the protection of Western Europe and one must certainly note the Volunteer Freedom Corps (VFC). The VFC proposed the creation of combat units, which would be formed on national basis from the European DPs – just like the guard and labour companies described before. They would be stationed in Germany and Austria under the military control of the USA.

The main supporter of the VFC in the U.S. was Henry C. Lodge, a republican Senator of Massachusetts. The Senator saw the recruitment of foreigners as a first step in the ambitious plan to further provide personnel to the U.S. military. The new combatants would be placed, according to James Carafono, 'to the front lines of the Cold War in Germany and Austria.'

The idea was backed by Dwight D. Eisenhower when he became the 34th President of the United States in 1953. Enlisting Europe's unwanted and refugee national groups to fight together for a common cause would, he believed, serve as a powerful demonstration of the potential for Europeans to provide for their own collective security. With that in mind, Eisenhower detected 'a great deal of sense in the whole idea' of raising a legion composed of displaced foreign nationals. Another important fact was Eisenhower's promise to 'roll back' communism from Europe.

The greatest objection to the corps, however, lay in Europe. The Germans, Austrians and French were already negatively disposed towards the DPs and refugees as finding a job and providing their own families with

food was difficult. The idea of actually arming the DPs exceeded the tolerance of local inhabitants. A report from Austria stated that the Austrians did not want 'to increase their population with people who were foreign in culture, tradition, language, and morals, nor did they want politically dissident groups like Yugoslavs, Poles, or White Russians.' Greatly because of that the idea of the VFC was never realized.

The end of the companies

In 1952 the process to integrate the companies with the German economy was started. Uniforms, other than work, were changed to grey ones and the German units were redesignated the Civilian Labour Groups in order to provide a marked difference between them and the newly-organized German Army (*Bundeswehr*). American supervisory detachments were removed from the units and the service became more oriented toward the German economic and social support, and also more self-sufficient.

The ranks of the non-German Labour Service were further reduced by emigration to the United States: in 1948 the U.S. Congress adopted the Displaced Persons Act, which stipulated quotas for different nationalities for immigration to the USA. A considerable number of people also emigrated to Canada, Australia and England.

This reduction was further stimulated by the Senator Lodge Act, which permitted 10,000 Labour Service members of non-Germanic origin to become U.S. Army enlisted men with a five-year contract.

However, the biggest shock to the Labour Service came on 30 June 1964 when, on relatively short notice, the overall strength was cut in half. The non-German units especially suffered because it was more difficult for these members to find suitable employment in the civilian economy. Neither could they join the German army, as many Germans did. Some of the reasons for the cut are still classified but, in general, it was an attempt to save money and stem the gold flow out of the United States.

No doubt this opportunity provided the ex-soldiers and refugees a sense of security in the uncertain post-war period: it provided employ-

ment and ensured existence. Of significance was also the principle of nationality: the units consisted only of men of one particular nationality and this became a unifying factor, which helped to establish a basis for respective communities in exile and the maintenance of national identity in the following years.

Estonians in the U.S. armed forces during the Cold War conflicts

In 1946–1957 more than 12,000 Estonians arrived to the USA and thus by the end of the 1950s the total number of Estonians in the States increased to 30,000. They created a new society, Estonia Abroad (the *Välis-Eesti*), where besides preserving their original culture also the customs and language of the new homeland had to be adopted. American Estonians, including many Estonians connected to the U.S. Armed Forces, founded many organizations, the primary goal of which was the restoration of the independence of Estonia.

After emigration to the USA many Estonians started or continued their service in the U.S. Armed Forces. They had different reasons for the service. For many it was compulsory as also non-citizens could be conscripted if needed. In addition there were many Estonians who were in the armed forces voluntarily: some saw this as a career possibility, some wanted to revenge the communists for occupying Estonia. For others it was also a way to express their gratitude towards their new homeland that had given them a second chance.

The article concludes that Estonians have fought in numerous Cold War conflicts in the arrays of the U.S. Armed Forces. They have been engaged in fierce battles in Korea and in Vietnam, but have also served as instructors for draftees, and controlled intercontinental ballistic missiles. One distinguished woman of Estonian origin, Major General Tiit Kera even worked as Intelligence Director in the USAF. She is also the highest-ranking Estonian in the U.S. Armed Forces. Career in the U.S. Armed Forces motivated many and indeed, Estonians have served there from private to general.

Johan Laidoneri teenistusest Vene armees aastail 1901–1918

Reigo Rosenthal

1884. aasta 31. jaanuaril¹ Viljandimaal Viiratsi vallas Raba renditalus Jaak ja Mari Laidoneri vanima lapsena sündinud tulevane Eesti Vabadussõja ülemjuhataja olevat nooruses sõjaväelase elukutse asemel unistanud hoopis metsateadlase omast. Pere majandusliku kitsikuse tõttu otsustas 1900. aastal Viljandi linnakooli lõpetanud Johan Laidoner astuda siiski sõjakooli, kus õppemaksu tasus riik.² Ilmselt polnud see elukutse talle ka muidu vastumeelt. Laidoneri koolipõlvesõber Aleksander Simon, kellest sai hiljem samuti ohvitser, on meenutanud, et Viljandi linnakoolis oli õpetajaid, kes nägid hea meelega oma kasvandikke tulevikus sõjaväelase elukutset valimas. Seda mõjutas tugevasti ka koolide sõjalise õpetuse inspektor staabikapten Grinevski.³ Kõik need inimesed „mõistsid süüdata õpilaste südames armastust distsipliini ning kaitseväes maksva korra vastu ja maalida isamaakaitsjate elu nii selgelt, et paljud ka pärast kooli lõpetamist vabatahtlikult kaitseväge astusid”.⁴ Lisaks andnud Laidone-rile tõuke sõjaväelase elukutse valimiseks talle muljet avaldanud tagavaraväelaste õppused Viljandi lähedal ning otsustamise ajal parajasti loetud Lev Tolstoi romaan „Sõda ja rahu”.⁵

Enne sõjakooli astumist tuli läbida sõjaväeteenistus mõnes väeosas. 1900. a sügisel, olles 16-aastane, tegigi Laidoner katse astuda vabataht-

¹ Kõik kuupäevad kuni 1918. a 31. jaanuarini on antud Juliuse kalendri järgi.

² „Maria Laidoneri lugu. Kirja pandud Kaupo Deemanti poolt,” – Kindral Johan Laidoner – 115 aastat sünnist (Tallinn: Tammiskilp, 1999), 164; Artur Rätsep, Ruudi Toomsalu meenutab (Tallinn: Videvik, 2001), 11.

³ A[leksander] Simon, „Vastasrinde juht – lumesõjas,” *Võitleja* nr 1 (1954), 6.

⁴ A[leksander] Siimon, „Elust ja tegevusest,” – Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt (Tallinn: Vabariigi Ohvitseride Keskkogu, 1934), 36.

⁵ Richard Maasing, „Kaukaasias ja maailmasõjas,” – Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt, 54.

likuna sõjaväkke, kuid lükati komisjonis tagasi põhjendusega, et tema rinnaümbermõõt ei vasta normile. Tal soovitati järgmisel aastal uuesti proovida.⁶ Laidoner lahkus vanematekodust Viljandis ja suundus Aljutino mõisa Peterhofi maakonnas, kus ta onu Peeter Saarsen oli mõisa-valitseja. Viimane meenutas hiljem, et õepoeg oli sõjaväkke astumise ebaõnnestumisest päris meeleheitel ning kaalus koguni mõisavalitseja elukutset. Siiski julgustas onu teda veel kord katsetama.⁷ Ligi aasta töötas Laidoner Aljutino mõisas, täiendades ka oma vene keele oskust;⁸ samuti aitas onu tal sooritada eksternina 6. klassi lõpueksamid Peterburi Jakov Gurevitši erareaalkooli juures.⁹ Peeter Saarsen iseloomustas Laidoneri: „[---] armastas väga oma vanemaid ja vanemad ka teda. Oli sõnakuulelik ja väga tähelepanelik. [---] Sõpru oli tal võrdlemisi vähe, kuid valitud; iseloomult oli kinnine ning ei armastanud lobisejaid. Oli eluviisilt kaine, korralik, armastas käia puhtalt riides ja ei tundnud huvi pidude ega teiste lõbustuste vastu.”¹⁰

1902–1905: jalaväe junkrukoolis Vilniuses

7. augustil 1901 võeti Laidoner 2. järgu vabatahtlikuna sõjaväkke ja ta asus teenima Kaunases 110. Kaama jalaväepolgus. Ta lõpetas polgu õppekomando ning 1. septembril 1902 lubati tal astuda jalaväe junkrukooli Vilniuses (tollase nimega Vilnos), kus ta määrati üldklassi, riviliselt aga sõjakooli 2. roodu.¹¹ Junkrukoolid asutati pärast Krimmi sõda kompenseerimaks sõja ajal teravalt ilmnunud ohvitseride nappust. Junkrukoolide vastuvõtutingimused andsid tõuke Vene armee ohvitseride sotsiaalse

⁶ Troadi Lango, „Lapsepõlv ja vanemate elukäik (ema jutu järgi),” – Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt, 27.

⁷ A. Laats, „Onu Peeter Saarsen jutustab,” – Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt, 32–33.

⁸ Lango, 27.

⁹ Andmed J. Laidoneri teenistusaja arvestuse ja pensioni maksmise aluste kohta: Eesti Riigiarhiiv (edaspidi ERA) 2553.1.1, 21; J. Laidoneri teenistusleht 1912, ERA 2553.1.96 pagineerimata; Villem Leopold Saarsen, See mis ma nägin (Stockholm: V. Saarsen, 1978), 10.

¹⁰ Laats, 33.

¹¹ J. Laidoneri teenistusleht 1912; Mart Tuisk, „Eluloolisi andmeid,” – Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt, 426.

baasi laienemisele ning võimaluse ka eesti ohvitserkonna kujunemiseks.¹² Vilniuse junkrukoolile oli omane võrdne suhtumine junkrutesse hoolimata nende rahvuslikust päritolust.¹³ Samas ei kuulunud kool privilegeeritud sõjakoolide hulka ning aadlike osakaal õpilaste seas oli seal teiste sõjakoolidega võrreldes väike. Just Vilniuse sõjakooli oli lõpetanud suurem osa Vabadussõja kõrgemaid juhte.¹⁴ Koos Laidoneriga õppisid seal näiteks Jaan Soots, Jaan Rink, Paul-Adolf Lill ja Rudolf Johannes Reimann.¹⁵ Junkrukooli kursus kestis kolm aastat ning selle aja jooksul ülendati Laidoner allohvitseriks (21. detsembril 1902), portupeejunkruks (18. septembril 1904) ja 2. roodu veltveebliks (5. detsembril 1904).¹⁶ Igas roodus oli vaid üks veltveebel ning sellele ametikohale nimetati ülemus-tele positiivselt silma paistnud junkrud.¹⁷ 2. roodu ülem tuletas oma toonast veltveebli „väga kiitvate sõnadega” meelde veel 1909. aastalgi.¹⁸ Paul Lill iseloomustas hiljem junkrukooliaegset Laidoneri: „[---] tagasihoidlik ning vähese jutuga, kuid loogilise mõtteviisiga, selge peaga, teravameelne, lühikese ja tabava kõnega kadett, kes ei lasknud kellelgi oma „varbale astuda.””¹⁹ 1903. aastal Vilniuse junkrukooli astunud ja 2. roodu määratud Krišjānis Berķis meenutas aga Laidoneri kohta: „Vaikne ja rahuarmastaja iseloomult, oli ta abipakkuv meile, noortele algajatele [---].” 2. roodu veltveebliina esinenud Laidoner „õiglase, kindla, nõudliku, kuid abistaja ülemana. Väljaspool teenistust oli ta meile heaks sõbraks.”²⁰ Rudolf Reimanni, 1. roodu veltveebli sõnul oli Laidoner „kindla iseloomu, hea

¹² Mati Kröönström, „Eesti rahvusest kaadriohvitserid Vene armees aastail 1870–1917,” – Vene aeg Eestis: Uurimusi 16. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi alguseni, koost Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 14 (21) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006), 317–318.

¹³ Kristjan Berkis, „Liitlased koos koolipingil,” – Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt, 43.

¹⁴ Kröönström, 319.

¹⁵ Paul Lille teenistusleht, ERA 495.7.2776, 2p; Jaan Ringi teenistusleht, ERA 495.7.4819, 14p; Jaan Sootsi teenistusleht, ERA 495.7.5448, 12p; R. Reimann, „Mälestusi ja soove,” – Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt, 250.

¹⁶ J. Laidoneri teenistusleht 1912.

¹⁷ Siimon, 36.

¹⁸ Saarsen, 18.

¹⁹ Paul Lill, „Mälestuste kilde,” – Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt, 39.

²⁰ Berkis, 43–44.

korraldusvõime ja eeskujuliku käitumise tõttu [...] suures lugupidamises niihästi alluvate kui ka ülemuse juures”.²¹

Laidoneri väga hea õppeedukus – ta oli oma lennu silmapaistvaimate seas²² – lubas tal lõpetada 1905. a 22. aprillil 1. järgu tunnistusega ning teda autasustati õppetulemuste eest kuld-uuriga. Samal päeval ülen-dati ta alamleitnandiks.²³ Kooli 1. järgus lõpetamine andis õiguse kolme aasta pärast leitnandiks ülendamiseks, 2. järgus lõpetanud võisid sellele loota alles pärast nelja aastat.²⁴ Kolme ja poole aasta pärast, alates 1908. a 30. oktoobrist, kandiski Laidoner leitnandiõlakuid.²⁵ Kooli ülem tõstis lõpetamise päeval Laidoneri esile kui üht andekaimat ja eeskujulikemat tema ajal õppinuist ning ennustas talle kindralstaabiohvitseri karjääri.²⁶

1905–1909: 13. Jerevani Tema Kõrguse ihugrenaderide polgus Manglisis

Sõjakooli veltveebolina lõpetanutel oli õigus valida vakantsete teenistuskohtade seast enne teisi.²⁷ Laidoner valis oma tulevaseks teenistuskohaks 13. Jerevani Tema Kõrguse ihugrenaderide polgu, mis paiknes Gruusias Manglisi linnakeses. Tavaliste jalaväepolkudega võrreldes peeti grenaderi- ja eriti kaardiväepolkusid prestiižikamateks teenistuskohadeks. 7. juulil 1905 jõudis Laidoner polku ja määrati 9. roodu nooremohvitseri ametikohale.²⁸

1905. a Vene revolutsioon haaras ka Kaukaasiat. Septembris-oktoobris oli Laidoner arvatavasti koos 9. rooduga Thbilisis valveteenistuses.

²¹ Reimann, 250.

²² Maasing, 54.

²³ J. Laidoneri teenistusleht 1912.

²⁴ Е. Месснер, С. Вакар, Ф. Вербицкий, „Российские офицеры,” – <http://www.rovs.atropos.spb.ru/index.php?view=publication&mode=text&id=39>, 18. märts 2011.

²⁵ J. Laidoneri teenistusleht 1912.

²⁶ [V. Saarsen], „Õhtu ülemjuhataja kodus,” – Johan Laidoner, koost Villem Saarsen (Stockholm: [s.n], 1953), 14.

²⁷ Месснер, Вакар, Вербицкий.

²⁸ J. Laidoneri atestatatsioon 1909 ja teenistusleht 1912, ERA 2553.1.96.

Detsembri lõpus saadeti ta taas Thbilisisse sealse garnisoni tugevduseks, sealt 1906. a jaanuari alguses aga maha suruma rahutusi Gori piirkonnas.²⁹ Laidoner kirjutas hiljem, et selleks rakendatud Jerevani polgu 100-mehelisel komandol, kus ta oli ühe poolroodu ülem, relvi siiski kasutada ei tulnud, sest sõjaväe kohalviibimine kainestas mässulised meeleolud. Arreteeriti osa mässajaid, kes anti üle sandarmitele.³⁰ Mais naasis Laidoner komanderingust polku. 1. augustist kuni 2. oktoobrini 1906 täitis ta ajutiselt polgu õppekomando ülema kohustusi. 1907. a jaanuarist aprillini oli ta komandeeritud polgu 4. pataljoni juurde Mihhailovo jaamas. Sama aasta 10. märtsil autasustati teda Püha Stanislavi 3. järgu ordeniga.³¹ Laidoneri sõnul anti see talle tegevuse eest Gori piirkonna rahustamisel 1906. aastal.³² 1907. a septembris komandeeriti Laidoner koos polgu osadega Thbilisi jaama; kuni 1908. a aprillini tegutseti Taga-Kaukaasia raudteeliini valvel.³³ Ta saatis koos alluvatega ronge ning sai sellega seoses palju Kaukaasias ringi reisida.³⁴ Pärast polku tagasijõudmist täitis Laidoner 1908. a juulis paar päeva 10. roodu ajutise ülema kohustusi, oktoobris oli aga kaks nädalat polgu kuulipildujakomando ajutine ülem ning kaks nädalat polgu ajutine adjutant. 22. novembril 1908 määrati nüüd juba leitnant Laidoner 12. roodu ülema ajutiseks kohusetäitjaks. Sellele ametikohale jäi ta teenistuslehe järgi otsustades kuni 1909. a augustini, mil ta komandeeriti Peterburi Keiserliku Nikolai Sõjaväeakadeemia sisseastumiseksamitele.³⁵

²⁹ J. Laidoneri teenistusleht 1912.

³⁰ J. Laidoneri ülekuulamisprotokoll 21.03.1952, Eesti Riigiarhiivi filiaal (ERAF) 129SM.1. 28797, 3. kd, 360–361.

³¹ J. Laidoneri teenistusleht 1912.

³² J. Laidoneri ülekuulamisprotokoll 21.03.1952, 361.

³³ J. Laidoneri teenistusleht 1912.

³⁴ Maasing, 54.

³⁵ J. Laidoneri teenistusleht 1912; Mati Õun kinnitab, et Laidoner oli 1908. aastal ka ühe nädala Jerevani polgu 3. pataljoni ajutine adjutant, kuid peab osutama, et teenistuslehel on vastav sissekanne siiski maha tõmmatud (vt Mati Õun, Teenistus „Vene sõjaväes,” – Kindral Johan Laidoner – 115 aastat sünnist, 21).

1909–1912: sõjaväeakadeemias

Nikolai sõjaväeakadeemia eesmärk oli anda üldine mitmekülgne sõjaväeline kõrgharidus. Akadeemia nõutud tulemustega lõpetanud ohvitserid arvati kindralstaabi kutseliiki ning neid peeti armee eliidiks. Kindralstaabiohvitserid olid rahuajal sõjaväelise karjääri tegemisel eelisseisus, neid eelistati komandöri- ning staabiametikohtade täitmisel, samuti ülendati neid kiiremini. 20. sajandi alguses lõpetas akadeemia igal aastal 1. järgus keskmiselt 50–70 ohvitseri, samas kui eelkatsed sinna astumiseks sooritas tuhatkond meest.³⁶ Akadeemiasse pääsemine oli niisiis paljude noorte ohvitseride unistus. Vastuvõetavad pidid enne olema teeninud vähemalt kolm aastat riviohvitserina. Sisseastumiskatseteks valmistumine nõudis palju tööd. 1909. a märtsis sooritas Laidoner edukalt eelkatsed Kaukaasia sõjaväeringkonna staabi juures taktika, poliitilise ajaloo ja vene keele alal. Eelkatsete läbimine andis õiguse sooritada sisseastumiseksamid akadeemia enda juures Peterburis, kuhu ta 20. augustil, niisiis pärast nelja-aastast teenistust Kaukaasias, saabuski.³⁷ Oma ülemustelt Jerevani polgus oli Laidoner saanud kaasa väga hea atestatsiooni. Nii iseloomustas teda 9. roodu ülem: „Väga võimekas, arenenud ohvitser. Huvitub sõjaasjandusest, jälgib sõjakirjandust. Teenistusse suhtub kohusetruult. Nõudlik ja visa. Alluvate eest hoolitseb. Oma viljaka tööga roodus osutab rooduülemale suurt abi. Kõlbelised põhimõtted suurepärased. Iseloom tasane, rahulik. Tugeva tervisega.” 3. pataljoni ülem märkis lühidalt: „Suurepärase ohvitser igas suhtes.”³⁸

Augustis ja septembris andis Laidoner eksamid, mis hõlmasid taktikat, administratsiooni, fortifikatsiooni, suurtükiasjandust, matemaatikat, ajalugu, maateadust, kõikide väeliikide määrustikke, saksa ja prantsuse keelt, joonistamist ja ratsutamist. Sooritanud need edukalt, arvati ta

³⁶ Андрей Ганин, Атаман А. И. Дутов (Москва: Центрполиграф, 2006), 52–53; Месснер, Вакар, Вербицкий.

³⁷ Andres Larka, „Akadeemias,” – Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt, 48–49; J. Laidoneri teenistusleht 1912.

³⁸ J. Laidoneri atestatsioon 1909, ERA 2553.1.96.

4. oktoobril akadeemia nooremasse klassi.³⁹ Noorema klassi lõpueksamid sooritas Laidoner tulemustega, millega oli esimeste seas, ning 15. septembril 1910 viidi ta üle vanemasse klassi. Akadeemia õppeprogrammi peeti üldiselt raskeks ja isegi ülekoormatuks. Kahe aasta jooksul omandati teadmisi strateegias, administratsioonis, taktikas, geodeesias, topograafias, sõjaajaloos, Venemaa ja Euroopa ajaloos, riigi- ja rahvusvahelises õiguses, statistikas, inseneri-, suurtüki- ja sõjamereasjanduses. Käidi ekskursioonil Kroonlinna kindluses ja Balti laevastiku alustel, Ohta suurtüki väepolügoonil, ohvitseride kütikoolis (*Офицерская стрелковая школа*) Oranienbaumis. Õpiti ka ratsutamist ning kohustuslikult ühte võõrkeelt, millele oli soovi korral võimalik juurde võtta veel kuni kaks. Laidoner õppis ilmselt saksa ja prantsuse keelt. Sooritanud hästi ka vanema klassi lõpueksamid, arvati Laidoner 13. septembril 1911 täienduskursustele. Akadeemias hinnati 12 palli süsteemis ning täienduskursustele lubati vaid need ohvitserid, kes olid lõpetanud vanema klassi keskmise hindega vähemalt „10” ja kellel polnud mitterahuldavaid märkusi. Ülejäänud loeti akadeemia lõpetanuks 2. järgus, mis võttis neilt võimaluse saada tulevikus kindralstaabi kutseliiki. Täienduskursused tuli kindralstaabi kutseliiki arvamiseks läbida keskmise hindega vähemalt „10” ning olgu kohe öeldud, et Laidoner tuli sellega ka toime. Kursuste jooksul kirjutas ja kandis ta ette sõjaajaloolise töö Preisi-Prantsuse sõjast ning taktikalise töö Vene-Jaapani sõja näitel. 1912. a jaanuarist aprillini lahendasid kursuselased strateegilisi ülesandeid.⁴⁰ Ühtlasi on väidetud, et Laidoner kuulas akadeemias õppimise ajal Peterburi ülikoolis rahvusvahelise õiguse ja majandusteaduse loenguid ning külastanud lisaks innukalt muuseume, ooperit ja kontserte.⁴¹ 19. mail 1912 lõpetas ta akadeemia 1. järgus ning õpetulemuste eest, millega oli oma lennu silmapaistvaimate seas, autasustati teda Püha Anna 3. järgu ordeniga. 28. mail saadeti Laidoner tagasi oma teenistuskohta Jerevani polgus.⁴²

³⁹ Larka, 49–50; J. Laidoneri teenistusleht 1912.

⁴⁰ Larka, 50–53; Ганин, 53–54.

⁴¹ [Saarsen], 14.

⁴² J. Laidoneri teenistusleht 1912; Larka, 53.

Huvipakkuvad on ka Laidonerile akadeemia õppejõudude antud hinnangud. Kindralstaabi polkovnik Mihhail Bontš-Brujevitš märkis 1910. a vanema klassi atestatsioonis: „Füüsiliselt terve. Kasvatatud. Töökas. Vaimuannetelt üle keskmise. Sobiv kindralstaabi teenistusse.” Täienduskursustel märkis kindralstaabi polkovnik Anatoli Keltševski: „Paistab silma tagasihoidlikkusega ja erilise kiindumusega sõjaasjandusse.”⁴³ Kaaslane akadeemia päevilt, Andres Larka, hindas Laidoneri „hiilgavat mälu ja kiiret taipamist.”⁴⁴ Peale leitnant Larka (kes lõpetas samuti 1912. aastal) õppisid tulevastest Vabadussõja kõrgematest juhtidest Laidoneriga samal ajal akadeemias leitnant Paul Lill (lõpetas 1911) ja leitnant Jaan Soots (lõpetas 1913). Kõik nad lõpetasid 1. järgus ning Soots ja Larka said õppetulemuste eest samuti Püha Anna ordeni 3. järgu. Et Paul Lille aga kindralstaabi kutseliiki ei arvatud, võib oletada, et tal ei õnnestunud täienduskursustel saavutada nõutud keskmist hinnet.⁴⁵

Õpingute ajal Peterburis abiellus Laidoner Maria Kruszewskaga. Laulatus toimus 30. oktoobril 1911 akadeemia kirikus. Maria (sündinud 24. novembril 1888) oli isa poolt poolakas, Maria ema oli poolatar üksnes ema poolt, Maria ema isa oli venelane. Ema oli Maria varases lapsepõlves lahutanud ja uuesti abiellunud, seekord venelasest raudteeinseneriga.⁴⁶ Esimest korda olid Laidoner ja Maria Kruszewska kohtunud juba 1904. aastal Vilniuses ning pärast Laidoneri Kaukaasiasse teenima minekut olid nad kirjavahetuses, mis küll hiljem jäi harvemaks⁴⁷ või teistel andmetel katkes üldse.⁴⁸ Peterburis kohtusid nad uuesti: Maria õppis seal välismaiste keelte kõrgematel kursustel prantsuse keelt,⁴⁹ tal oli ka muusika-

⁴³ ERA 2553.1.96, pagineerimata.

⁴⁴ Larka, 53.

⁴⁵ Andres Larka teenistusleht, ERA 495.7.2544, 98; Paul Lille teenistusleht, ERA 495.7.2776, 2p; Jaan Sootsi teenistusleht, ERA 495.7.5448, 13.

⁴⁶ Irene Lään ja Tanel Lään, „Ma olen eestiaegne...”: Maria Laidoneri 1953. aastal kirjutatud palvekirjad Vladimiri vanglast, – Laidoneri Muuseumi aastaraamat 3 (2003), 140; Maria Laidoneri lugu, 163; „Üks kaunis abielu,” *Huvitav Žurnaal*, talv 1933/1934, 17–19.

⁴⁷ Üks kaunis abielu, 18–19.

⁴⁸ Maria Laidoneri ülekuulamisprotokoll 14.03.1952, ERAF 129SM.1.28797, 387–388.

⁴⁹ Johan Laidoneri ülekuulamisprotokoll 16.03.1952, 3. kd, 297; Üks kaunis abielu, 19.

line haridus.⁵⁰ 21. märtsil 1913 sündis neil poeg Michael, keda vanemad tavaliselt Mišaks kutsusid.⁵¹

1912–1914: maailmasõja eel Taga-Kaukaasias

Pärast Gruusiasse naasmist anti Laidonerile juunist augustini 1912 ligi kaks kuud palgaga puhkust, mida Laidonerid kasutasid Maria vanemate külastamiseks.⁵² Jerevani polgus määrati Laidoner 4. roodu noorem-ohvitseriks ja ülendati 25. detsembril 1912 staabikapteniks.⁵³ Arhiivis on olemas polgu ülema polkovnik vürst Zahhari Mdivani allkirjastatud atestatsioon Laidoneri kohta 1912. aastast:⁵⁴ „Omab avaraid vaimseid võimeid ja erakordselt häid kõlbelisi omadusi. Iseloom tasane ja rahulik. [Loetamatu sõna]. Vaashoitud, alati korrektne, [loetamatu sõna] suhetes taktitundeline nii teenistuses kui ka elus. Laitmatult aus. Elab palga raames. Teenistusse suhtub innukalt. Kohusetruu. Täpne. Valdab suurepäraselt [kolm loetamatut sõna]. Töötab kiiresti ja hästi. Huvitub sõja-asjandusest ja -kirjandusest. Meeleldi suhtleb [?] oma seltsimeestega, kellega tutvus [loetamatu sõna] akadeemias. Omab nende seas autori-teeti ja austust. Suurepärase rivi [loetamatu sõna]. Riviteenistust tunneb ja armastab. [Mõni loetamatud sõnad]; hindab kiiresti olukorda, otsustav. Omab laialdast initsiatiivi. Täidab suurepäraselt minu abi kohuseid [järgneb umbes 12 sõna, millest enamik on loetamatud, ent mis ilmselt puudutavad tema tegevust kõnealuste kohuste täitmisel]. Hea seltsimees. Suurepärase perekonnainimene. Terve. Sõidab hästi ratsa.” Võib seega oletada, et atestatsiooni kirjutamise hetkel oli Laidoner ajutiselt otse polguülema käsutuses, täites mingeid temalt saadud ülesandeid. Jerevani polgu teenistuskaaslastest on Laidoneri oma mälestustes iseloomustanud

⁵⁰ Irene Lääne märkmed Maria Laidoneri ülekuulamisprotokollist 30.06.1941 Eesti Sõjamuuseumis – Kindral Laidoneri Muuseumis.

⁵¹ Marika Reintam, „... Minu isiklik saatust on seotud Eesti saatusega...” – Kindral Johan Laidoner – 115 aastat sünnist, 66, 72.

⁵² [Saarsen], 15; Õun, 22.

⁵³ J. Laidoneri teenistusleht 1912.

⁵⁴ ERA 2553.1.96, pagineerimata. Käekiri raskesti loetav.

teadaolevalt ainult polgu adjutantina teeninud P. Bogdanovitš, kes kunagi hiljem, juba pärast Teist maailmasõda märkis, et Laidoner oli kaasohvitseride seas lugupeetud: „Alati korrektne, suursugune ja humaanne [---]. Tema karmus näol kadus, kui ta naeratas ja meie kahetsesime, et ta tegi seda harva.” Tal olnud ühtlasi „komistamata enesevalitsus”.⁵⁵

Kindralstaabi 21. märtsi 1913. a käsuga arvati Laidoner kindralstaabi kutseliiki ning komandeeriti üheks aastaks rivipraktikale 1. Kaukaasia kindralfeldmarssal suurvürst Mihhail Nikolajevitši kütipolgu rooduülemaks. 1913. a aprillis-mais oli ta ligi kuuks ajaks komandeeritud Kostromasse Romanovite dünastia valitsemise 300. aastapäeva pidustustele, kus talle anti aastapäeva mälestuseks vermitud pronksmedal.⁵⁶ Ei ole põhjust kahelda, et Laidoner jõudis enne maailmasõja algust teenida ka Kaukaasia sõjaväeringkonna staabis Thbilisis. Seda kinnitatakse nii Laidoneri 50 aasta juubeli koguteoses kui ka tema pensioni arvestamise materjalides,⁵⁷ kusjuures üpris kindlasti pärinesid need andmed Laidonerilt endalt. Pärast vangistamist Nõukogude Liidu Siseasjade Rahvakomissariaadi riikliku julgeoleku ohvitseride poolt 1941. aastal ütles Laidoner ülekuulamisel, et ta määratud sõjaväeringkonna staabi sõjaliiklemisteede osakonda.⁵⁸ Tõsi, kõik need allikad väidavad ühtlasi, et ta teenis seal 1913. a aprillist septembrini, kuid arvatavasti vedas mälu siin Laidoneri lihtsalt alt, sest tema teenistusleht räägib sellele vastu. Hoopis tõenäolisem on, et ta määrati sõjaväeringkonna staapi 1914. a aprillis pärast aastase rivipraktika lõppu.

1914. aasta suveks, kui puhkes maailmasõda, oli ta Vene armees teeninud üheksa aastat ning tõusnud alamleitnandist kindralstaabi staabikapteniks.

⁵⁵ Saarsen, 11.

⁵⁶ J. Laidoneri teenistusleht 1912; Johan Laidoneri isikuloolised andmed internetilehel „Русская армия в Первой мировой войне” – <http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=718>, 18. märts 2011. Mati Õuna väited, et Laidoner osales pidustustel, mis toimusid Peterburis, veel Jerevani polgu ohvitserina, on ekslikud (Õun, 22–23).

⁵⁷ Andmed J. Laidoneri teenistusaja arvestuse ja pensioni maksmise aluste kohta: ERA 2553.1.1, 21p; Tuisk, 426.

⁵⁸ J. Laidoneri ülekuulamisprotokoll 28. ja 30.06.1941, ERAF 129SM.1.28797, 1. kd, 39.

1914–1917: Esimeses maailmasõjas Galiitsias, Varssavi all, Karpaatides ja Valgevenes

Kuna Türgi esialgu sõtta ei astunud, siis otsustas Vene väejuhatust pärast maailmasõja algust tugevdada oma Keskriikide-vastast rinnet kahega kolmest Kaukaasias paiknevast armeekorpusest.⁵⁹ Nende seas oli 3. Kaukaasia armeekorpus, mille staabi käsundusohvitseriks Laidoner määrati 1914. a juulis.⁶⁰ Korpusele allusid 21. ja 52. jalaväediviis; mõlemad kuulusid Esimese maailmasõja ajal parimate Vene armee diviiside hulka – neid hüüti terasdiviisideks. Hiljem allutati korpusele veel 162. jalaväediviis, mis oli formeeritud neljandas järgus ja mille võitlusvõime oli seetõttu väike. Korpuse juhataja kindralleitnant (seejärel suurtükiväekindral) Vladimir von Irman (1915. aastast Vladimir Irmanov) sai tuntuks kui üks vapraimaid korpuseülemaid.⁶¹ Mis puutub Laidoneri perekonda, siis sõjategevuse puhkemisel Kaukaasias 1914. a sügisel evakueerusid Laidoneri abikaasa, poeg ja naise ema türklaste pealetungi kartuses Thbilisist Tambovi kubermangu Kozlovi (a-st 1932 Mitsürinsk), kus elasid kogu järgnenud sõja aja.⁶²

Laidoner teenis korpuse staabis kuni 1915. a märtsini. Sel ajal sõdis korpus Galiitsias ja Vene impeeriumi kuulunud Poola aladel.⁶³ 1914. aasta augustis-septembris peetud Galiitsia lahingutes oli Vene armee edukas Austria-Ungari vägede vastu. Viimased olid lootnud purustada pealetungiga enda vastas seisnud Vene väed, kuid pidid hoopis ise venelaste vastu pealetungi eest taanduma ja loovutama kogu Galiitsia, misjärel

⁵⁹ Николай Рутыч, Белый фронт генерала Юденича: Биографии чинов Северо-Западной армии (Москва: Русский путь, 2002), 23–24.

⁶⁰ Andmed J. Laidoneri teenistustaja arvestuse ja pensioni maksmise aluste kohta: ERA 2553.1.1, 21p.

⁶¹ Константин Залесский, Кто был кто в Первой мировой войне: Биографический энциклопедический словарь (Москва: Астрель, 2003), 260–261; Антон Керсновский, История русской армии: в 4 томах, том 4, 1915–1917 гг. (Москва: Голос, 1994), 191, 208, 212.

⁶² Maria Laidoneri kiri Johanna Müürisepale 10.01.1970; Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi arhiivkogu (edaspidi KLM Ar), f 3.

⁶³ Tuisk, 426–427; Антон Керсновский, История Русской армии, часть III (Смоленск: Русич, 2004), 213, 219.

*Kapten
Johan Laidoner
Bjalatševi pargis
aastavahetusel 1914/15.
Eesti Sõjamuuseum*

stabiliseerus rindejoon Karpaatides. Venemaa kompenseeris sellega mingilgi määral oma ebaedu samal ajal peetud Tannenbergi lahingus Ida-Preisimaal, mis lõppes Saksa vägede täieliku võiduga. Oktoobris toimus tänapäeva Poola alal Varssavi lahing (tuntud ka kui Visla lahing), milles Vene vägedel õnnestus tõrjuda sakslaste pealetung Varssavile. Novembris-detsembris järgnes järjekordne Keskriikide pealetung Varssavi sihis (Łódźi lahing), mis nurjas ühtlasi venelaste plaanitud sissetungi Sileesiasse, ent Varssavit ei suudetud taas kord vallutada. Rindejoon stabiliseerus ajutiselt nüüd ka Vene impeeriumi Poola aladel, kus Keskriigid olid 1914. aasta kampaania tulemusena vallutanud Łódźi piirkonna.

Vahepeal, 26. novembril 1914, ülendati Laidoner kapteniks.⁶⁴ Enne seda jõudis ta korduvalt silma paista. Korpuseülem esitas Laidoneri Georgi ordeni – Venemaa prestiižseima autasu – 4. järgu saamiseks silmapaistva tegutsemise eest augustis Galiitsias Tarnavka all peetud lahinguis. Laidoner oli saanud korpuseülemalt korralduse selgitada parajasti Tarnavkas ešelonidelt mahalaadimisel olevale korpusele välja soodsad pealetungisuunad. Laidoner tegigi seda 25. ja 26. augustil, kusjuures vastase ägeda tule all. Seejärel juhtis ta 26. augustil korpuseülema käsul lahingusse 21. diviisi 82. Dagestani jalaväepolgu kaks pataljoni, mille osav rakedamine aitas kaasa vastase taganemalöömisele. Ilmselt otsustas Georgi duuma talle seekord siiski ordeni andmata jätta, aga juba õige pea esitas korpuse staabiülem kindralstaabi kindralmajor Mihhail Kvetsinski Laidoneri taas autasustamiseks, seekord Georgi kuldmöögale, millel oli Georgi ordenile lähedane aupaiste. Nimelt viis Laidoner 11. oktoobril 1914 Varsavi lahingu ajal Dęblini (Ivangorodi) lähistel eesliinil vastase tugeva tule all läbi luureretke, millega tegi kindlaks vaenlase oodatava pealöögi suuna korpuse rindel. Luureretke tulemuste põhjal nõudis Laidoner oma initsiatiivil 52. diviisi 208. Lori jalaväepolgu ülemalt püsimit oodatava löögi suunal ning selle tõrjumist, ehkki polguülem oli eelnevalt saanud korralduse positsiooni vahetada. Polguülem nõustus Laidoneriga ja korpuse vasakut tiiba ja tagalat ohustanud pealetung tõrjuti. 12. oktoobril anti Laidoneri kogutud luureandmetele toetudes korpuse vasakul tiival vaenlasele edukas vastulöök, mille tagajärjel võeti ligi 400 vangi ja saadi saagiks kuus suurtükki. 4. juulil 1915 anti Laidonerile ülalkirjeldatu eest Georgi mõök.⁶⁵

Ajal, kui Laidoner elas 1941. aastal Penzas, kuhu olid ta saatnud asumisele Eesti okupeerinud Nõukogude Liidu võimud, korraldas Nõukogude julgeolek teabe hankimise eesmärgil talle kohtumisi ühe endise kindralstaabi ohvitseriga – teenistuskaaslasega 3. Kaukaasia korpuse staabist, kellest on teada vaid tema agendinimi Dagestanlane. Viimane kirju-

⁶⁴ Andmed J. Laidoneri teenistusaja arvestuse ja pensioni maksmise aluste kohta: ERA 2553.1.1, 21p.

⁶⁵ Maasing, 56, 58. Georgi ordeni ja mööga kohta vt nt: Mati Kröönström, „Eesti ohvitserid – Georgi ordeni kavalierid,” Ajalooline Ajakiri nr 2 (1998), 49–53.

tas oma vestlustest Laidoneriga põhjalikud ettekanded ning neist selgub muu hulgas, et Laidoner kuulus korpuse staabi silmapaistvaimate ohvitseride sekka ja korpuseülem usaldas teda suurel määral. 1915. a jaanuaris uueks korpuse staabiülemaks nimetatud kindralstaabi kindralmajorit Sergei Rozanovit olevat korpuseülem pidanud andetuks ning usaldas vastutusriskaste operatsioonide ettevalmistamise hoopis kapten Laidonerile.⁶⁶

1915. a märtsis määrati Laidoner uuele teenistuskohale: 3. Kaukaasia armeekorpuse 21. jalaväediviisi staabi vanemadjutandiks, kus ta teenis kuni 29. oktoobrini 1915. Vahepeal – pole teada, kui kaua – tulnud tal ühtlasi täita diviisi staabiülem kohuseid.⁶⁷ 3. Kaukaasia korpus paigutati aga samal ajal ümber Karpaatidesse, allutati 3. armeele ja paisati aprillis, idarindel äsja alanud Keskriikide suurpealetungi ajal rindele. 1915. aasta tõi laskemoonakriisi käes vaevlevale Vene armeele kaasa ulatusliku taandumise. Rinne stabiliseerus pikemaks ajaks 1915. a oktoobris. Venemaa oli Keskriikidele sunnitud loovutama Galiitsia ning ülejäänud Poola, Leedu ja Kuramaa. Koos 3. armee taganes 3. Kaukaasia korpus, mille 21. ja 52. diviis olid taandumise jooksul üldiselt üles näidanud head võitlusvaimu, oktoobriks Valgevenes.⁶⁸ Laidoneri lahkumise puhul 21. jalaväediviisist andis selle ülem kindralmajor Konstantin Nekrassov välja käskkirja, milles märkis, et Laidoner oli näidanud teenistuse jooksul diviisis üles „korduvalt suurt vahvust ja isiklikku julgust. Seitsmekuulise vahetu lahingu vältel, kus nõuti diviisi staabilt väsimata tööd ja pingutust nii päeval kui ka öösel, näitas kapten Laidoner end väljapaistva kindralstaabi ohvitserina: äärmiselt külmaverelisena, suure tööjõuga, kiire otsustusvõimega, ta suutis kaitsta omi mõtteid selgelt, lihtsalt ja mõjuvalt. Lahingutes, puutudes kokku riviväeosadega, väljendas ta kindlat nõudlikkust ja valmisolekut olla väeosade teenistuses. Diviisi kuulsad Kaukaasia rügemendid ei unusta oma väsimata arjergardi kindralstaabi ohvitseri neil rasketel taganemise päevil Karpaatidest.”⁶⁹

⁶⁶ Irene Lään ja Tanel Lään, „Püünis kahele: J. Laidoner Pensas – aprill 1941,” – Laidoneri Muuseumi aastaraamat nr 1 (2001), 129, 135, 143.

⁶⁷ Maasing, 58.

⁶⁸ Tuisk, 427; Керсновский, История, часть III, 275, 283.

⁶⁹ Maasing, 60 (R. Maasingu tõlge vene keelest).

Laidoner määrati nüüd läänerinde staabi luureosakonna ülema abiks. Seal teenis ta 1915. a novembrist kuni 1917. a märtsini.⁷⁰ Läänerinde armeede positsioonid olid Valgevenes. Rinde staabi luureosakonna ülesandeks oli koguda andmeid vaenlase vägede kohta ning siin tuleb rõhutada, et Laidoner ei tegelenud oma ametikohal vastuluurega. Selleks oli omaette asutus.⁷¹ Laidoner kohtus rinde luureosakonnas mõne Antandi riigi, eelkõige Suurbritannia ja Prantsusmaa esindajatega Vene armee juures.⁷² Tulevikus, suhtlemisel lääneriikide esindajatega Vabadussõja ajal, võisid sellised kontaktid ja kogemused vaid kasu tuua. Laidoner oli luureosakonnas töötades jõudnud ühtlasi järeltulele, et Keskriigid kurnatakse paratamatult välja ja nad kaotavad sõja.⁷³ Toonane lipnik Jaan Põdra, kes 1916. a sügisel komandeeriti ohvitseride täienduskursustele Rževi linna, meenutas hiljem, et õppejõuks oli seal teiste seas ka Laidoner, kes pidas loenguid Keskriikide sõjajõududest ning kindlustatud positsioonide kaitsest ja vallutamisest. Laidoneri ettekanded olevat saanud kuulajatelt üldiselt väga kiitva hinnangu. Samuti korraldati kursustel õppemanöövrid, kus osalenud umbes 8000 sõdurit, kelle ohvitserideks määrati kursuselased. Laidoner oli õppustel pealetungiva poole juht.⁷⁴ 1916. a 15. augustil oli Laidoner ülendatud alampolkovnikuks.⁷⁵

1917. a kevadtalvel määrati Laidoner läänerinde 10. armee 2. Kaukaasia armeekorpuse Kaukaasia grenaderidiviisi (nimetati peagi ümber 1. Kaukaasia grenaderidiviisiks) staabiülemaks, kus ta teenis 11. märtsist kuni 26. septembrini 1917.⁷⁶ Agendi Dagestanlane 1941. aasta teatel oli Laidoner talle ütelnud, et talle oli enne Vene Veebruarirevolutsiooni

⁷⁰ Tuisk, 427.

⁷¹ Vt Hannes Walter, „Salaluure Eesti Vabariigi sündimise ajal,” – Luuramisi: salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil: artiklite ja dokumentide kogumik, koost Tiit Noormets, Kistler Ritso Eesti Sihtasutus 2 (Tallinn: Umara, 1999), 16.

⁷² Eduard Laamani märkmed vestlusest J. Laidoneriga (dateerimata), ERA 827.1.24, 57.

⁷³ Maasing, 61.

⁷⁴ „Res. kapten J. Põdra isiklikke mälestusi ja dokumente 1915–1924. a.” (käsikiri, 1937), ERA 2124.3.1050, 7–8.

⁷⁵ Andmed Johan Laidoneri teenistusaja arvestuse ja pensioni maksmise aluste kohta: ERA 2553.1.1, 21p; Tuisk, 427.

⁷⁶ NKVD andmed arhiivimaterjalide põhjal, ERAF 129SM.1.28797, 3. kd, 408.

pakutud Venemaa Itaalia sõjaväeatašee kohta;⁷⁷ samas jääb selgusetuks, miks ta sellele ei asunud. Tõsi, võimalik, et siin on tegemist eksitusega: nimelt ütelnud Laidoner Dagestanlasele ühtlasi, et tema asemel sai atašees kindralstaabi polkovnik Oscar Paul Enckell, ent viimane määrati sellele kohale juba 1914. a jaanuaris.⁷⁸ Mis puutub Laidoneri määramisse Kaukaasia grenaderidiviisi staabiülemaks, siis ei saa välistada, et see oli seotud terve hulga kõrgemate ohvitseride tagandamisega Vene Ajutise Valitsuse poolt pärast Veebruarirevolutsiooni, mille tõttu tekkis diviiside ja korpuste staapides palju vakantseid kohti.⁷⁹ Sellesse diviisi kuulus ka 13. Jerevani Tsaar Mihhail Fjodorovitši ihugrenaderide polk ehk Laidoneri kunagine teenistuskoh (1914. aastal oli polgu nime muudetud). Muide, Laidoner hindas hiljem Jerevani polgu ohvitserkonnas valitsenud sisekliimat ja moraali väga kõrgelt; oma järgmistel teenistuskohadel, kuni Eesti rahvusväeosadesse tulekuni ta midagi võrdväärset ilmselt enam ei kogenud.⁸⁰ Kaukaasiat ennast olevat ta Vabadussõja ajalgi meeleldi meenutanud.⁸¹

Pärast Veebruarirevolutsiooni hakkas Vene armee võitlusvõime järjest kiiremini alla käima. 1. Kaukaasia grenaderidiviis võttis 1917. a juulis osa läbikukkunud pealetungist, misjärel lahingutegevus rindel vaibus. Laidoneri lahkumisel septembris 62. jalaväediviisi staabiülema kohale kinkis grenaderidiviisi staap talle auaadressi, milles tema tegevusele anti kiitev hinnang. Muu hulgas tõsteti esile Laidoneri energiat, leidlikkust ja tema noorusele vaatamata elutarku nõuandeid. Õnnitlustekstis seisis, et ta on olnud ühtlasi „kõigile sõjaväelise vooruse, aususe ja kodaniku-julguse eeskujuks, mis tihti viis Sind vastuollu ülemusega. Sinu otsekohe-sus, seltsimehelikkus ja sõbralik Kaukaasia grenaderi hing võlusid mitte üksinda ohvitseride, vaid ka meie nooremate kaaslaste, sõdurite, südameid. Eeskujuliku teenistusega, mis põhjenes südametunnistusele, aga

⁷⁷ Lään ja Lään, „Püünis,” 136.

⁷⁸ Рутыч, 41.

⁷⁹ Kröönström, „Eesti rahvusest,” 322.

⁸⁰ Vt Oskar Kurvits, „Rahvusdiviisi ülemana 1. Eesti rügemendis,” – Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt, 395.

⁸¹ H. Kuk, „The failure of Judenich's Northwestern Army in 1919: A Dissenting White Russian View,” *Journal of Baltic Studies* no 4 (1981), 364.

mitte kartusele, võitsid Sa meie kõikide armastuse.”⁸² Auaadressist võib järeldada, et kui 1917. aastal Vene armees ohvitseride ja sõdurkonna vahelised suhted üldiselt pingestusid, suutis Laidoner oma käitumisega võita ka sõdurkonna poolehoidu. Mis puutub tema suhetesse sõduritega üldiselt, siis küllap soodustas sõdurite sõbralikkust tema tõrjuv suhtumine nende löömissesse („mordobitije”),⁸³ mis polnud Vene armee ohvitseride seas haruldane. Peab märkima, et Laidoner oli nähtavasti juba oma iseloomust lähtuvalt võimeline looma korrektseid suhteid peaaegu kõigiga. Huvitav on samas tema hilisem põhjendus lahkumisele grenaderidiviisi staabiülema kohalt: nimelt hakanud soldatid (st ilmselt soldatite komiteed) nõudma Laidoneri diviisiülemaks nimetamist, kuid Laidoner ise seda ei soovinud, pealegi oli senine ülem ta sõber.⁸⁴ Diviisi ülem oli tollal kindralstaabi kindralmajor Boriss Vesselovzov.⁸⁵ Samas torkab silma, et ülal tsiteeritud auaadressis omistati Laidonerile „vastuollu” minekut „ülemusega”, kelle all ilmselt mõeldi just diviisiülemat ...

1917. a oktoobri alguseks asus alampolkovnik Laidoner 62. jalaväediviisi staabiülema kohale.⁸⁶ Diviis asus Valgevenes ja allus 10. armee 38. armeekorpussele. Vene läänerrinde armeed olid selleks ajaks üldiselt juba kaotanud oma võitlusvõime, suuremat lahingutegevust ei toimunud. 25. oktoobril Petrogradis võimu haaranud enamlased kirjutasid 2. detsembril alla vaerahule Keskriikidega.

62. jalaväediviisi staabiülemana kohtas Laidoner novembris esimest korda sama diviisi löögipataljoni ülemat alamleitnant Richard Maasingut – tulevast sõjavägede ülemjuhataja adjutanti Vabadussõjas ja sõpra.⁸⁷ Detsembriks tõi Laidoner Maasingu üle diviisi staapi käsundusohvitseriks. Vahepeal, veel oktoobri alguses, oli Laidoner saanud eesti rahvus-

⁸² Maasing, 62, 64 (R. Maasingu tõlge vene keelest).

⁸³ Vähemalt oma hilisemas sõnavõtus Riigikogus märkis Laidoner, et Vene armees, aga ka Vabadussõja ajal Eesti vägedes, tuli sõdurite löömist ette. Ta mõistis selle resolutselt hukka (vt I Riigikogu: V istungjärg: [9. märts - 8. aprill 1922]: protokollid nr. 91-116 (Tallinn: Riigikogu, 1922), veerg 579).

⁸⁴ E. Laamani märkmed vestlusest J. Laidoneriga, 14.11.1931, ERA 827.1.24, 61.

⁸⁵ Залесский, 840.

⁸⁶ Tuisk, 427.

⁸⁷ Richard Maasingu kiri Voldemar Kuresele 22.07.1971, ERA 4931.1.92, 2.

väeosade formeerijailt kutse neid väeosi diviisiülemana juhtima tulla ning umbes detsembri keskpaiku sõitiski ta Eestisse. Märkimisväärne on, et peale diviisi staabi personali saatnud teda südamlike soovidega teele isegi diviisi sõja-revolutsioonikomitee.⁸⁸ Rahvusväeosadesse mineku asjaolusid vaatame pisut täpsemalt allpool.

Teadaolevalt sai Laidoner maailmasõja jooksul kaks korda kergesti haavata ja korra põrutada.⁸⁹ Lisaks Georgi sangrihma ja -ristiga kuld-mõõgale pealkirjaga „Vapruse eest” autasustati teda sõja ajal Püha Vladimiri 4. järgu ordeniga mõõkade ja lehviga, Püha Anna 2. järgu ordeniga mõõkadega, Püha Stanislavi 2. järgu ordeniga mõõkadega ning Püha Anna 4. järgu ordeniga pealkirjaga „Vapruse eest”⁹⁰ Kõik need olid autasud sõjaliste teenete eest, neist Vladimiri 4. järk jäi kui tunnustus isikliku vahvuse eest prestiižilt alla üksnes Georgi ordenile ja mõõgale.⁹¹ Laidoneril oli õigus kanda Nikolai akadeemia lõpetanu rinnamärki, mida Vabadussõja-aegsetel ülesvõtetel ta parema rinnatasku peal ka näha võib, nagu teiselgi eestlastel, kellel see õigus oli. See osutab ühtlasi akadeemia hariduse suurele prestiižile nende jaoks.

Kokkuvõttes jõudis Laidoner end teenistuse jooksul Vene sõjaväes tõestada andeka sõjaväelasena. Sellele osutavad tema väga head tulemused õpingutel sõjakoolis Vilniuses ja Nikolai akadeemias, samuti õppejõudude, ülemuste ja teenistuskaaslaste hinnangud tema isikule. Laidoneri tegevus maailmasõjas näitab ka, et ta suutis vajaduse korral säilitada nii külma verd kui ka olla algatusvõimeline. Väärtusliku kogemuse andis talle osalemine maailmasõja ajal luureohvitserina rindestaabi töös. Ilmselt oli Laidoneri haridus piisav, et asuda Vabadussõjas Eesti sõjaväe ülemjuhataja kohale. Mis puutub Laidoneri kogemustesse seoses sõjaliste operatsioonide juhtimisega, siis oli ta enne 1918. aastat pikemat aega

⁸⁸ Vt Richard Maasing, „62. diviisi staabi ülem,” – Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt, 66, 68.

⁸⁹ Tuisk, 427.

⁹⁰ Juhan Järver, „Johan Laidoneri kõrgendused, aumärgid ja autasud,” – Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt, 278–279.

⁹¹ Mati Kröönström, „Teenistus Vene armees 1896–1917,” – Unustamatu: kindral Aleksander Tõnisson: artikleid ja mälestusi, koost Leo Tõnisson ja Leho Lõhmus (Tallinn: SE & JS, 2004), 36.

lähedal seisnud diviisi ja korpuse operatiivjuhtimisele, ehkki otsest kogemust diviisi või korpuse ülemana tal polnud. Võrdluseks võiks lisada, et Vabadussõja ajal edukalt diviise juhtinud Aleksander Tõnisson, Viktor Puskar ja Ernst-Johannes Põdder olid enne eesti rahvusväeosadesse saabumist võitlustes maailmasõja rinnetel juhtinud mitte suurema üksuse kui pataljoni lahingutegevust.

1917–1918: Vene armee eesti rahvusväeosades

Kui 1917. aasta aprillis alustati eesti rahvuspolgu moodustamist, tekkis kahel peamisel rahvusväeosade organiseerimist korraldanud keskorganil – Eesti Sõjaväelaste Bürool (hiljem Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee, Tallinnas) ja Petrogradi Eesti Sõjaväeosade Organiseerimise Keskkomiteel – peagi lootus formeerida suurem väekoondis. Selleks hakati alates juunikuust aktiivseid samme astuma, tõsi küll, edutult, sest Vene väejuhatust polnud esialgu suuremast eesti väekoondisest huvitatud.⁹² Tallinna ja Petrogradi komitee ei tegutsenud sealjuures kuigi kooskõlastatult ning esimene üritas algul hankida luba lausa eesti korpuse moodustamiseks, samas kui teine kavandas eesti diviisi.⁹³ Loa saamise lootuses hakati arutama ka väekoondise ülema küsimust. Pikki aastaid Eestist eemal viibinud Laidoner oli eesti seltskonnas enne 1917. aastat üpris tundmatu.⁹⁴ Petrogradi komitee esimehe, vanem-laevaehitustehnik Peeter Schneideri sõnul hakkas Laidoneri nimi rahvusväeosade formeerijate seas tuntust koguma pärast seda, kui komitee liikmed olid pöördunud 1. eesti jala-
väepolgu ülema kandidaatide asjus Kindralstaabi Peavalitsuse mobilisatsiooniosakonna ülema, kindralstaabi polkovniku Lev Tugan-Baranovski poole, kes soovitas võimaliku polgust suurema eesti rahvusüksuse üle-

⁹² Vt Eesti Vabadussõda 1918–1920, 1. köide, koost August Traksmaa jt (Tallinn: Mats, 1996), 58–84.

⁹³ Konstantin Päts, „Tulek Eesti rahvuslikkudesse väeosadesse,” – Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt, 70.

⁹⁴ „Sõjavägede ülemjuhataja kindral Laidoneri ametist lahkumise puhul,” *Kaja*, 21. märts 1920, 1.

maks just Laidoneri. Polkovnik Tugan-Baranovski olnud Laidonerist väga heal arvamusel, märkides ühtlasi, et too olnud juba sõjaväeakadeemias „midagi erilist”.⁹⁵ Tugan-Baranovski soovitanud Laidoneri samamoodi seejärel Tallinnast tulnud rahvusväeosade aktivistile Jüri Vilmsile ning oktoobris jällegi Petrogradi komitee liikmele leitnant Theodor Käärikule, sealjuures kinnitanud ta, et Laidoneri suhtes hellitatakse Vene sõjaväe kõrgemas juhtkonnas suuri lootusi.⁹⁶

Konstantin Päts – tollal üks Tallinna komitee juhtfigure – seletanud hiljem Laidonerile, et viimast oli talle soovitanud Pätsi ja Laidoneri ühine tuttav, 3. Kaukaasia armeekorpuse staabi ohvitser polkovnik Baranovski.⁹⁷ Teadaolevalt teenis korpuse staabis 1915. a aprillist kuni juunini käsundusohvitserina kindralstaabi kapten Vladimir Baranovski, kes 1917. a Veebruarirevolutsiooni ajal oli alampolkovnikuna Riigiduuma Ajutise Komitee Sõjalise komisjoni liige, nimetati juunis Ajutise Valitsuse sõjaministri kabinetiülemaks, ülendati seejärel polkovnikuks ja kindralmajoriks ning asus septembris põhjarinde kindralkortermeistri ametikohale.⁹⁸ Kui aga eesti ohvitserid polkovnik Ernst Pödder, staabikapten Peeter Kann ja lipnik Nikolai Vildenau käisid rahvusväeosade formeerimise asjus juulis või augustis Mogiljovis ülemjuhataja peakorteris, siis kuuldud seal Laidoneri kohta staabi „juhtivatelt jõududelt kõige paremaid otsusi ja arvamusi” ning staabiülem⁹⁹ tähendanud muu hulgas: „Da, Laidoner u vas molodets.”¹⁰⁰ Petrogradi komitee liikme Mihkel Lüllil sõnul plaanis Tallinna komitee, sealjuures eriti Konstantin Päts, esialgu diviisiülema kohale eesti päritolu polkovnikut Fjodor Georgi ning Laidoneri

⁹⁵ P. Šneider, „Endise Vene kindralstaabi arvamine kindral Laidonerist,” – Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt, 386–387.

⁹⁶ Päts, 70–71; Otto Strandman, „Autonoomia ja okupatsioon,” – Mälestused iseseisvuse võitluspäivilt, I köide, Revolutsioon ja okupatsioon 1917–1918 (Tallinn: Rahvaülikool, 1927), 12.

⁹⁷ Johan Laidoneri ülekuulamisprotokoll 7.03.1952, ERAF 129SM.1.28797, 2. kd, 227.

⁹⁸ V. Baranovski isikuloosid andmed, <http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=892>, 18. märts 2011.

⁹⁹ Sel perioodil oli ülemjuhataja staabi ülemaks kindralstaabi kindralleitnant Aleksandr Lukomski (Залесский, 781).

¹⁰⁰ Nikolai Vildenau, „Isiklikke mälestusi eesti rahvusväeosade asutamisest,” – Eesti rahvusväeosade album I, toim Oskar Kurvits (Tallinn: Selts „1. Eesti Polk”, 1935), 91.

soovitasid tallinlastele ühel koosolekul Petrogradi komitee liikmed lipnik Nikolai Vildenau ning reamehed Lüll ja Karl Kidder.¹⁰¹

Rahvusväeosade moodustajate esimene teadaolev kontaktivõtt Laidoneriga oli 5. oktoobril, kui Petrogradi komitee saatis talle telegrammi, milles teatati, et formeeritakse eesti diviis, ning paluti Laidoneril Petrogradi tulla. Järgmisel päeval andis Laidoner oma vastuses mõista, et on nõus diviisi ülema kohale tulema, kui niisugune määramine Vene väejuhatuse poolt sünnib.¹⁰² 5. oktoobri telegrammis ei olnud märgitud, millisele ametikohale diviisis Laidoneri kutsutakse, ning jääb selgusetuks, mille alusel ta oma vastuses end tulevaseks võimalikuks diviisiülemaks pidas. Petrogradi komitee aga otsustas oma 6. oktoobri koosolekul diviisiülemaks valida hoopis kellegi kindralmajor Tõrvandi,¹⁰³ tema „asemikuks” kellegi kindralmajor Lepa ning „polkovnik” Laidoneri hoopis diviisi staabiülemaks.¹⁰⁴ Jättes siinkohal arutamata, keda komitee nimetatud kahe esimese isiku puhul täpselt silmas pidas, tuleb küll järeldada, et Laidoner polnud sugugi ainuke diviisiülema kandidaat. 7. oktoobril teatati Petrogradi komitee telegrammis Laidonerile, et tema määramine diviisiülemaks jõustub, mistõttu ta peaks kohe pealinna tulema.¹⁰⁵ Pole teada, kas ta kavatseti sinna meelitada plaaniga, et küllap täpsem ametikohtade jagamine diviisis tuleb hiljem, või oli komitee 6. oktoobri koosoleku otsus jõutud teha enne, kui saadi teada Laidoneri samal päeval saadetud vastusest, pärast mida teda siis diviisiülemaks otsustati kutsuda.

Laidoner aga ei nõustunud ilma ametliku määramiseta diviisi staabiülema kohalt lahkuma,¹⁰⁶ ent ametlikku luba suurema eesti väekoondise moodustamiseks polnud endiselt saadud. 16. oktoobril saatis komitee talle telegrammi uue kutsega,¹⁰⁷ millele järgnes 25. oktoobril Laidoneri

¹⁰¹ M. Lülli kiri J. Laidonerile 16.06.1919, ERA 495.10.39, 58p.

¹⁰² ERA 495.10.5, 10–11.

¹⁰³ Juhan Tõrvand (1883–1942) – sel ajal polkovnik, kindralmajoriks sai 1925. a, oli Eesti Kindralstaabi ja hiljem Sõjavägede Staabi ülem.

¹⁰⁴ Petrogradi Eesti Sõjaväeosade Organiseerimise Keskkomitee koosoleku protokoll 6.10.1917, ERA R-1703.1.1, 98.

¹⁰⁵ ERA 495.10.5, 12.

¹⁰⁶ J. Laidoner – Petrogradi komitee 8.10.1917, ERA 495.10.5, 13.

¹⁰⁷ ERA 495.10.5, 14.

venekeelne kiri komitee esimehele. Laidoner märkis, et ei ole saanud mingit ametlikku kinnitust tema määramisest eesti diviisi ülemaks. Ta lisas, et parasjagu pakutakse talle „Georgi brigaadi”¹⁰⁸ staabiülema kohta, kuid andis mõista, et astuks parema meelega eesti diviisi („olen valmis andma oma jõu, teadmised ja sõjanduslase kogemuse oma eesti rahva sündivate vägede teenistusse”), ent mitte omavoli korras, vaid ainult ametlikul määramisel. Seetõttu palus ta komiteelt andmeid, millises seisus on diviisi formeerimine. Kuni vastuse saamiseni komiteelt lubas ta mõnda teist kohta mitte vastu võtta. Laidoner märkis, et kui teda ka diviisi ülemaks ei peaks tahetama, siis võiks komitee teada anda, millised ametikohad on diviisis vabad, et ta võiks nendele soovitada häid eestlastest ohvitseri.¹⁰⁹ Olgu siinkohal veel märgitud, et Richard Maasingu väitel aitas Laidoner 62. diviisis ühtlasi kaasa „eesti komiteede” moodustamisele, mis suunasid diviisi eestlasi rahvusväeosadesse.¹¹⁰

6. novembril sai ta Petrogradi komiteelt vastuseks, et diviisi loomine saab teoks ning Laidoner on endiselt diviisiülema kandidaat.¹¹¹ Vahepeal oli ka Tallinna komitee asunud toetama Laidoneri diviisiülema kandidaadina ja tegi nagu Petrogradi omagi pingutusi ametliku loa saamiseks tema ületoomiseks rahvusväeosadesse.¹¹² Lõpuks, 29. novembril, sai Laidoner läänernerinde staabist telegrammi, mille kohaselt ülemjuhataja staabi ülem kindralleitnant Bontš-Brujevitsš oli nõustunud ta eesti diviisi ülemaks nimetamisega.¹¹³ Too oli olnud mäletatavasti Laidoneri õppejõud akadeemias, aga ka üks esimesi enamlaste teenistusse läinud kindraaleid, kes seejärel 1917. a novembris ülemjuhataja staabi ülema kohale määrati.¹¹⁴

¹⁰⁸ Võimalik, et Laidoner pidas siin silmas Georgi jalaväe-tagavarabrigaadi, mis kavatseti formeerida neljapolgulisel koosseisus tagavaraväeosade ja tagalaasutuste Georgi ordeni ning risti kavaleridest. Kuid olemasolevail andmeil oldi veel 1917. a 17. septembril brigaadistaabi moodustamisest loobunud ning hiljem suudeti reaalselt luua vaid üks polk Kiievis (vt A. Шахов, „Георгиевские части Российской армии,” *Цейхгауз* № 4 (1/1995): 28–29).

¹⁰⁹ ERA R-1702.1.6, 203–205p.

¹¹⁰ Fakt [Voldemar Kures], „Laidoner Lembitu jälgedes,” *Eesti Päevaleht*, 18. veebruar 1960, 3.

¹¹¹ ERA R-1702.1.6, 206.

¹¹² Päts, 72–74.

¹¹³ ERA 495.10.5, 22.

¹¹⁴ Гражданская война и военная интервенция в СССР: энциклопедия, главный редактор С. С. Хромов (Москва: Советская энциклопедия, 1983), 71.

Laidoner ise on hiljem märkinud, et tutvus Bontš-Brujevitšiga oligi tema üleviimisel määrav.¹¹⁵ 3. detsembril järgnes ka vastav käsk korpuseülemalt, kellele allus 62. jalaväediviis. Ametikoha üleandmine võttis Laidoneril veel mõnevõrra aega. Tallinna jõudis ta paari nädala pärast. Teekonda olevat venitanud viletsad liiklusolud.¹¹⁶ Liiklusolud võisid sellised ka olla, Laidoner ise aga seletas hiljem, et olles määratud eesti diviisi ülemaks, ei soovinud „korpuse komitee” teda Eestisse lubada, vaid nõudis, et Laidoner laseks end valida korpuseülema kohale. Lahkumiseks pidi ta taas kasutama tutvusi mõne enamlaste teenistuses olnud kõrgema sõjaväelasega.¹¹⁷ 23. detsembril 1917 võttis vahetult enne seda Tallinna jõudnud Laidoner kindralstaabi alampolkovnik Jaan Sootsilt üle 1. eesti jalaväediviisi ülema ametikoha.¹¹⁸

Alampolkovnik Soots oli saabunud 1917. a novembri teisel poolel Petrogradi komitee kutsel rahvusväeosadesse ning asunud Tallinna komitee ülesandel eesti diviisi formeerima. Ta pidi saama diviisi staabiülemaks, ent kuni Laidoneri saabumiseni täitis ka diviisiülema kohuseid. Sootsil õnnestus novembrikuu lõpus hankida põhjarinde staabist dokument, mille alusel hakati diviisi formeerima. Rangelt võttes oli tegemist seadusliku aluseta dokumendiga, kuid tollastes segastes oludes läks see siiski läbi ning niiviisi suudeti Vene intendantuurilt saada diviisi jaoks vajalik toit ja varustus. 6. detsembril ilmus 1. eesti jalaväediviisi esimene päevakäsk ja Soots komplekteeris ka diviisi staabi, mis selleks ajaks, kui Laidoner Tallinna jõudis, juba funktsioneeris, majas aadressil Tõnismägi 3. Soots meenutas hiljem, et tal oli Laidoneri tuleku üle hea meel, sest töö rohkuse tõttu sai kolleegi saabumine diviisi ainsat kindralstaabi ohvitseri üksnes rõõmustada.¹¹⁹ Laidoner ja Soots tundsid teineteist juba varasemast ajast ning peab märkima, et nii rahvusväeosades, Vabadussõjas kui

¹¹⁵ Eduard Laamani märkmed vestlusest Johan Laidoneriga 14.11.1931, ERA 827.1.24, 61.

¹¹⁶ Päts, 75.

¹¹⁷ Eduard Laamani märkmed vestlusest Johan Laidoneriga 14.11.1931; I Riigikogu, V istungjärk, veerg 760.

¹¹⁸ Käsk 1. eesti jalaväediviisile 23.12.1917, ERA 3581.1.4, 14.

¹¹⁹ Jaan Soots, „Mälestused esimese Eesti diviisi ja selle staabi loomise päivilt,” *Sõdur* nr 49 (1924), nr 2–4; „Kümne aasta eest. Kuidas loodi Esimese Eesti diviisi staap, mis sai aluseks Iseseisva Eesti Sõjavägede staabile,” *Sõdur* nr 49/50 (1927), 1229–1230, 1232.

ka edaspidi olid nende suhted ilmselt sõbralikud, tõsi, võimalik, et 1930. aastatel need mõnevõrra jahenesid.¹²⁰

1. eesti jalaväediviis allus Keiser Peeter Suure merekindluse komandandile kindralstaabi kindralmajor Pjotr Izmestjevile, kes oli olnud Laidoneri õppejõud akadeemias ja pidas end nüüd kindluse komandandina temaga usalduslikus vahekorras olevaks.¹²¹

26. detsembril külastas Laidoner koos Jaan Raamotiga Konstantin Pätsi, kes oli Eesti Maanõukogu valitud Maavalitsuse esimees ning samuti üks rahvusväeosade organiseerimise aktiviste ja üks juhtfiguure eesti rahvuslike poliitikute seas. Pätsi olid aga vahepeal enamlased arreterinud ja ta viibis nüüd Toompea vanglas, kust vabanes alles jaanuari teisel poolel. Samas võimaldati tal vangistuse ajal käia jalutamas ning Raamotil, kes oli Pätsi erakonnakaaslane Eesti Maarahva Liidus, õnnestus korraldada temaga salajane kokkusaamine Patkuli trepil. Päts ja Laidoner kohtusid esimest korda. Vesteldi umbes pool tundi, mille kohta Laidoner hiljem meenutas, et nad kõik vaatasid tollal valitseva olukorra peale vaistlikult kui peagi mööduvale.¹²² Olukord ise oli tegelikult trööstitu. Enamlased kindlustasid Eestis oma võimu siin viibivate Vene armee osade toel ja üritasid oma mõju alla saada ka rahvusväeosi. Viimaseid oli 1917. a detsembri lõpuks formeeritud või moodustamisel neli jalaväepolku, ratsapolk, insenerirood ja tagavarapataljon, mis kõik kuulusid eesti diviisi koosseisu. 3. jaanuaril andis Laidoner käsu formeerida ka suurtükiväebrigaad.¹²³

Detsembri lõpuks oli enamlastega opositsioonis olnud eesti rahvuslike poliitikute seas tekkinud plaan kuulutada Eesti riiklik iseseisvus välja esimesel võimalusel.¹²⁴ Pole mingit põhjust kahelda,¹²⁵ et seda ideed toetas

¹²⁰ Vt Voldemar Kures, Seitsme lukuga suletud raamat (Tartu: Ilmamaa, 2006), 362.

¹²¹ Vt Eduard Laaman, „Peeter Suure merekindluse viimased päevad,” *Sõdur* nr 50/51/52 (1931), 1332.

¹²² Johan Laidoner, „K. Päts Eesti Ajutise Valitsuse juhina Vabadussõja algpäevil,” – K. Päts: tema elu ja töö: kaasaeglaste mälestusi (Tallinn: K. Pätsi 60 a. sünnipäeva mälestamise komitee, 1934), 247–248; Päts, 75.

¹²³ Vt Eesti Vabadussõda, 1. kd, 78–86.

¹²⁴ Vt Eduard Laaman, Eesti iseseisvuse süünd, 1. osa, 2. trükk (Stockholm: Vaba Eesti, 1964), 185–191, 195–203.

¹²⁵ Vt nt Ants Piip, Tormine aasta: ülevaade Eesti välispoliitika esiajast 1917.–1918. aastal dokumentides ja mälestusis, 2. trükk (Örebro: Vaba Eesti, 1966), 86.

ka Laidoner. Kuid iseseisvust välja kuulutada polnud valitsevas olukorras võimalik, selle asemel tuli loota ja oodata olukorra muutumist. Üks sündmus, mis võinuks muutuse tuua, olnuks Saksa vägede pealetung. Sakslaste saabumise ja enamlaste taganemise tagajärjel tekkivat ajutist võimuvaa-kumit saanuks kasutada iseseisvuse väljakuulutamiseks, millega „Eesti küsimus” muutunuks loodetavasti rahvusvaheliseks. Teine võimalus oli, mida Laidoner ise olevat lootnud, liitlaste võit maailmasõjas, mis toonuks kaasa suuremaid muutusi Euroopas üldse, sealhulgas loodetavasti endise Vene riigi aladel. Kuni selleni seadis Laidoner eesmärgiks püüda säilitada rahvusväeosadest nii palju kui võimalik.¹²⁶ Küllap kergendasid seda ülesannet mingil määral ka Laidoneri head suhted merekindluse komandandiga, kes polnud samuti huvitatud rahvusväeosade enamlustumisest. Nimelt luges komandant eesti diviisi osi jaanuaris ainukesteks tema käsutuses olevaiks mingilgi määral võitlusvõimelisteks suuremateks väeosadeks, samas kui ülejäänud Vene väed Eestis olid selleks ajaks üldiselt juba demoraliseerunud.¹²⁷ Laidoneri tutvuste iseloomustamiseks olgu siinkohal ära toodud ka Villem Saarseni väidet. Nimelt komandeeris eesti diviisi juhatus kapten Saarseni 1918. a jaanuari lõpus Moskvasse, kust ta pidi tooma diviisile kuus soomusautot, kasutades selleks seal enamlaste juures kõrgel kohal teenistuses olnud Laidoneri akadeemiaaegset tuttavat. Saarsen saanudki autod kätte, kuid polevat nendega enam Eestisse jõudnud, sest vahepeal olid maa hõivanud Saksa väed.¹²⁸

Tallinnas elas Laidoner allüürnikuna perekond Raamotite juures Suur-Roosikrantsi tänava majas nr 10 kaheksatoalises korteris. Muide, samas korteris elas veel polkovnik Peeter Raudsepp, endine 62. jalaväediviisi 248. Slaavi-Serbia jalaväepolgu ülem, kes tuli samuti rahvusväeosadesse. Saksa okupatsiooni ajal läks polkovnik Raudsepp Venemaale ja jõudis sealt tagasi alles pärast Vabadussõda.¹²⁹ Jaan ja Mari Raamot olid toona mõlemad eesti poliitikaelus aktiivsed. Juba ainuüksi nende juures

¹²⁶ Eduard Laamani märkmed vestlusest Johan Laidoneriga (dateerimata): ERA 827.1.24, 50–50p.

¹²⁷ Vt Laaman, „Peeter Suure merekindluse viimased päevad”, 1331.

¹²⁸ Saarsen, 73.

¹²⁹ Vt Ilmar Raamot, Mälestused, 1. osa ([Stockholm]: Vaba Eesti, 1975), 31, 35.

elamine viis Laidoneri tihedasse kontakti rahvuslike poliitikutega. Nõnda on andmeid, et ta kutsuti ühele 1917. a lõpus selles korteris peetud eesti poliitiliste erakondade salajasele nõupidamisele.¹³⁰

7.–13. jaanuarini korraldati Tallinnas 2. eesti sõjaväelaste kongress. Kohale saabunud delegaatidest oli umbes kolmandik enamlaste ja teine kolmandik sotsialistide-revolutsionääride (esseeeride) toetajad ning ülejäänud neist paremal seisvate jõudude esindajad (edaspidi parempoolsed). Kongressi esimesel päeval esines pärast avasõnu tervitusega eesti diviisi ülem Laidoner, kes rõhutas: „Praegune Eesti peab oma tuleviku loomise enese kätte võtma, sest teist teed ei ole. Selles ootab rahvas oma sõjaväelt kindlat sõna.” Järgmisena võttis sõna diviisi staabiülem Soots, kes kutsus üles omavahelisi poliitilisi lahkheliseid kõrvale heitma, et iseiseisvuse nimel ühiselt tegutseda.¹³¹ Laidoner kongressil ilmselt rohkem ei kõnelenud. Soots esines neljandal päeval aruandega diviisi formeerimise käigust, misjärel sattus vasakradikaalide rünnaku alla. Nimelt olid need teada saanud Sootsi 1917. a 9. oktoobri kirjast Tallinna komiteele,¹³² milles rõhutati, kusjuures täiesti õigesti, et rahvusväeosade võitlusvõime huvides ei tohi neis lubada komiteesid ning sõduritelt tuleb nõuda poliitikat eemalehoidmist ja allumist ohvitseride distsiplinaarvõimule. Sellised mõtted läksid teravasse vastuollu pärast Veebruarirevolutsiooni domineerima pääsenud vasakpoolsete arusaamadega sõjaväe korraldusest. Soots oli sunnitud seletama, et niisugused põhimõtted on vältimatud vägede puhul, mis peavad võitlema välisvaenlasega, samas kui kujunenud olukorras neil enam nii suurt tähtsust pole. Kongressi enamlik osa nõudis siiski Sootsi kontrrevolutsionääriks tunnistamist, kuid see ettepanek kukkus hääletamisel läbi. Küll aga võeti vastu esseeride ettepanek, milles leiti, et Soots ei sobi oma vaadete tõttu diviisi staabiülemaks.¹³³ Kongressi viiendal päeval võeti vastu enamlaste ja esseeride ettepanek, mille kohaselt pidi

¹³⁰ R. Berendsen, „Mälestusmärkmeid Jüri Vilmsist,” – Jüri Vilms mälestustes, koostanud Hando Runnel (Tartu: Ilmamaa, 1998, 231).

¹³¹ K. Rotschild, „Eesti sõjavägede loomise ajalugu 1917. a. III Diviisi formeerimise luba saamisest kuni Saksa okupatsioonini,” (käsikiri, [s.a]), ERA 2124.3.1147, 12–12p.

¹³² Kirja vt ERA R-1702.1.1, 67–68p.

¹³³ Rotschild, 14p–15p.

rahvusväeosade formeerimine siiski jätkuma kuni oodatava rahulepingu allakirjutamiseni Kes kriikidega, ent selle kõrvale tuli asuda moodustama ka vabatahtlikest koosnevat „sotsialistlikku sõjaväge”. Kongressi tähtsaim päev oli kuues, mil parempoolne tiib otsustas enamlaste delegaatide plaanide läbikukutamiseks toetada esseeride ettepanekut „Eesti Töövabariigi” kohta. See ettepanek ei vastanud küll kõikides detailides parempoolsete tahtmisele, ent ometi tegi ta seda peamises küsimuses – Eesti iseseisvaks riigiks kuulutamises. Sellega aga oli enamlik tiib, mis nõudis Eesti jäämist Vene nõukogude riigi koosseisu, kongressil põhimõtteliselt lüüa saanud, misjärel pettununa sealt hoopiski lahkus.¹³⁴

Seoses kongressiga on huvitava mälestuskillu Laidonerist avaldanud üks tollaseid eesti esseeride juhtfigure Hans Kruus. Nimelt korraldasid kongressi esseeridest delegaadid oma tegevuse kooskõlastamiseks Lootuse seltsimajas koosolekuid, millest võttis tihti osa ka Laidoner, kelle „rahulik-asjalikud ja poliitiliselt arukad sõnavõttud valitsevas poliitilise kirglikkuse õhkkonnas olid ikka teretulnud”.¹³⁵ Laidoneri selle aja poliitilised vaated pole täpselt teada. Siinkohal peab märkima, et milline ka ei olnud tema suhtumine esseeridesse, oli nendega suhtlemine igal juhul oluline, sest esseerid olid kongressil kaalukeeleks parempoolsete ja enamlaste vahel. Mihkel Lüll meenutas kirjas Laidonerile: „Kord käisin Teiega ühes „Lootuse” seltsimajas Sots. Rev. koosolekul ja seal läks toime Teie väidete puhul – et Sots. Rev. otsustasid Eesti sõjaväe asjus enamlastega mitte ühes minna.”¹³⁶ Eesti esseerid jagunesid parem- ja vasakpoolseteks nagu Venemaalgi. Esimesed olid enamlastega opositsioonis, teised kaldusid nendega koostööle. Laidoner viibis parema tiiva esindajate koosolekul.

Seda, et Laidonerile polnud põhimõte, et eesmärk pühitseb abinõu, mitte võõras, näitab ka tema suhtumine enamlaste nõutud ülemate valimistesse väeosades (see ei kehtinud diviisi staabi puhul). Rahvusväeosade ohvitserkonnas, eriti aga 1. eesti jalaväepolgus tekitas see nõue üldist

¹³⁴ Vt Laaman, Eesti iseseisvuse süünd, 204–206; Rotschild, 15p–17p.

¹³⁵ Hans Kruus, „Murdekuudel 1917–18: mälestusi ühenduses G. Suitsuga,” – *Looming* nr 9 (1933), 1037–1038.

¹³⁶ M. Lüllil kiri J. Laidonerile 14.06.1919, ERA 495.10.39, 58.

rahulolematust; ühtlasi käis valimistel osalemine ohvitseride au pihta. Kuid Laidoner oli nende seas, kes leidsid, et konflikti teravnemine Nõukogude instantsidega üksnes suurendaks rahvusväeosade likvideerimise ohtu, pealegi sõltuti paljuski Vene intendantuurist.¹³⁷ Näiteks võib siin tuua eesti diviisi ratsapolgu juhtumi. Viljandis formeeritud polk sattus seal detsembri lõpus kohalike enamlastega teravasse vastuseisu ning sunniti 4. jaanuaril 1918 oma relvi loovutama. Kaks päeva hiljem määras Laidoner polgu uueks formeerimiskohaks Hagudi piirkonna, kuid enamlased hakkasid väeosa varustamist takistama, mistõttu diviisi juhatuse otsusega saadeti polk veebruari alguses laiali kuni olude loodetava paranemiseni tulevikus.¹³⁸ Vahepeal, 17. jaanuaril sõitis Laidoner Haapsallu 1. eesti polku, et ümber veenda sealseid ohvitseri, kes olid otsustanud ülemate valimisi lausa boikoteerida. Ta ütles, et ehkki sõjaväelisest vaatekohast on valimised kahjulikud, tuleb neid siiski aktsepteerida rahvusväeosade säilitamiseks. Pealegi, valimisi boikoteerivad rahvuslikult meelestatud ohvitserid oleksid ametikohtadelt tagandatud, sest nende kõrval leidunuks alati inimesi, kes oma kandidatuuri üles seadnuksid. Seega tuli sel hetkel põhimõtted kõrvale lükata. Ohvitserid, kelles Laidoneri esinemine oli sama polgu ohvitseri Oskar Kurvitsa sõnul esile kutsunud „sügava lugupidamise ja austustunde”, nõustusidki, kusjuures vormiliselt lahendati asi nii, et Laidoner andis neile käsu valimistel osaleda. Tegelikult ei jõutud 1. polgus valimisi korraldada, enne saabusid Saksa väed.¹³⁹ Laidoner meenutas, et jäi 1. polgu ohvitserkonnaga täiesti rahule, kuid polgu sõdurkonna üldine meeleolu ei tundunud talle, sarnaselt teiste rahvusväeosadega, kuigi hea.¹⁴⁰ Siinkohal võiks veel märkida, et ka eesti diviisi staabis oli enamlaste nõudel valitud staabi komitee, kuid meeleolud

¹³⁷ Eduard Laamani märkmed vestlusest Johan Laidoneriga (dateerimata), ERA 827.1.24, 50–50p; Kurvits, 393–394.

¹³⁸ J. Riisenberg, „Eesti ratsawägi 1917. aastast ja temaga ühenduses olevad sündmused,” *Sõdur* nr 19 (1921), 7–8; nr 20 (1921), 7–8; nr 22 (1921), 6–8; nr 24 (1921), 4–5.

¹³⁹ „Kolonelleitnant Jaan Lepa VR II/2 ja 3 mälestused põrandaalusest Omakaitsest ja Kaitseliidust Saksa okupatsioonist kuni Vabadussõja alguseni” (käsikiri, 1938), ERA 2124.3.613, 1; Kurvits, 394–395.

¹⁴⁰ Eduard Laamani märkmed vestlusest Johan Laidoneriga (dateerimata): ERA 827.1.24, 50–50p.

selles olevat olnud enamlikest kaugel. Staabis kantud ka veel paguneid, ehkki alates 30. novembrist 1917 oli see, nagu ka auastmed ja aumärgid, enamlaste poolt ametlikult ära kaotatud.¹⁴¹ Õlakute küsimuses tuleb siiski kahelda, sest eriti just Tallinnas, erinevalt näiteks Haapsalust, kus 1. eesti polgu ohvitseridel need tõepoolest veel jaanuariski õlgadel olid, võis nende kandja langeda vasakradikaalselt meelestatud isikute, näiteks Balti laevastiku madruste vägivalla alla.

31. jaanuaril loobus Soots diviisi staabiülemade kohuste täitmisest, ametliku põhjenduse kohaselt läks ta haiguspuhkusele. Staabiülemade ajutiseks kohusetäitjaks määrati esialgu staabikapten Ernst Asmann,¹⁴² seejärel kindralstaabi alampolkovnik Andres Larka, kes siiski ei jõudnud ametikohale asuda, sest enne võtsid enamlased diviisi staabi üle.¹⁴³ Mis puutub Sootsi, siis, olles sõjaväelaste kongressil enamlaste teravdatud tähelepanu alla sattunud, oli ta tegelikult arreteerimise kartuses staabiülemade kohalt lahkunud ja läinud varju isatallu Helme kihelkonnas.¹⁴⁴ Kartusteks oli ka põhjust. Enamlased olid 1918. a jaanuari lõpupäevil, prognoosides oma kaotust Eesti Asutava Kogu valimistel, need katkestanud ning alustanud oma vastaste arreteerimist.¹⁴⁵ Näiteks vangistati 29. jaanuaril teist korda ka enamlastele juba kaua pinnuks silmas olnud eesti diviisi brigaadiülem polkovnik Aleksander Tõnisson.¹⁴⁶ Johan Pitka, samuti aktiivne rahvusväeosade organiseerija, arvas aga mälestustes, et Soots „ei suutnud selleaegses olukorras orienteeruda”.¹⁴⁷ Võib siiski arvata, et asi polnud niivõrd Sootsi suutmatuses olukorra vajadusi mõista, vaid pigem tema iseloomus. Soots ilmselt ei suutnud alati kuigi diplomaatiliseks jääda, mis omakorda tõi kaasa konflikte.

¹⁴¹ B. Moik, „Esimese Eesti Diviisi algupäevilt,” – Eesti rahvusväeosade album I, 74.

¹⁴² Käsk 1. eesti jalaväediviisile 14.02.1918, ERA 3581.1.4, 43.

¹⁴³ Andres Larka, „Kaks sõitu,” – Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt, I köide, 189.

¹⁴⁴ Jaan Soots, „Iseseisvuse manifesti kuulutamise päevilt,” – Kümme esimest aastat: Eesti iseseisvuse 10-aastapäeva mälestusi ja nähteid: 1918–1928 (Tallinn: Kaja, 1928), 21.

¹⁴⁵ Vt Mati Graf, Eesti rahvusriik: ideed ja lahendused: ärkamisajast Eesti Vabariigi sünnini (Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda, 1993), 216–217.

¹⁴⁶ Aleksander Tõnissoni teenistusleht, ERA 495.7.6254, 20.

¹⁴⁷ Johan Pitka, Minu mälestused suure ilmasõja algusest Eesti Vabadussõja lõpuni: 1914–1920 (Tallinn: Olion, 1993), 19.

Saanud teada, et Saksa väed Saaremaal kavatsevad peagi mandrile tungida, tegi 1. eesti polgu ülem polkovnik Ernst Pödder ettepaneku suunata Saaremaale saadikud, kes teataksid väljakuulutatava Eesti Vabariigi erapooletusest Saksa-Vene sõjas. Päts ja Laidoner kiitsid selle heaks ning ööl vastu 18. veebruari jõudsidki emissarid Kuressaarde.¹⁴⁸ Samal päeval algas Keskriikide pealetung idarindel. 19. veebruaril, kui Maanõukogu moodustas iseseisvuse väljakuulutamiseks Eestimaa Päästmise Komitee, saabusid enamlased, täpsemalt Eesti Sotsialistlike Sõjameeste Nõukogu täidesaatva komitee sõjaväeosakonna esindajad, eesti diviisi staapi üle võtma. Enamlased olid otsustanud ilmselt eelmisel päeval staabi merekindluse komandandist mööda minnes laiali saata.¹⁴⁹ Diviisi staabi töotajatele tehti ettepanek astuda enamlaste teenistusse, kuid keegi ei olevat nõustunud. Enne lahkumist kutsus Laidoner staabipersonali enda kabinetti, tänas koostöö eest ja kiitis enamlaste ettepanekust keeldumise heaks. Ühtlasi olevat avaldanud ta „kindlat lootust”, et tuleb aeg, kui kõik saavad jälle üheskoos edasi teenida.¹⁵⁰ Staabi üle võtnud ülalnimetatud osakonna esindajalt sai Laidoner tõendi, et on lubatud kuni 11. aprillini puhkusele oma valitud sihtkohta, misjärel pidi ta ilmuma omal valikul ühe rindestaabi käsutusse.¹⁵¹ Tegelikult olid rahvusväeosad selleks ajaks meeste arvult kokku kuivanud ja diviisile ettenähtud koosseisust oli olemas veel kõigest ligi veerandi jagu inimesi. Üks osa mehi oli demobiliseeritud või lastud pikaajalisele puhkusele, paljud olid lihtsalt deserteerinud.¹⁵²

Saksa vägede saabumisel ei kavatsenud Laidoner Eestisse jääda. Nagu ta ise põhjendas, arreteerisid sakslased tema teada kõik luureohvitserid, ent Laidoner oli maailmasõja ajal pikemat aega sel alal tegutsenud. Talle pakuti küll enese varjamise võimalust maal, näiteks mõnes metsatalus, kuid selline tegevusetus ei tundunud meelitatav. 23. veebruaril, kui Saksa

¹⁴⁸ „Kindral E. Pödder'i mälestusi,” – Eesti rahvusväeosade album III, toim Oskar Kurvits (Tallinn: Selts „1. Eesti Polk”, 1938), 13–14; Laaman, Eesti iseseisvuse sünn, 235–236.

¹⁴⁹ Vt Laaman, „Peeter Suure merekindluse viimased päevad”, 1332.

¹⁵⁰ B. M., „Mälestusi Kaitsevägede Staabi algpäevilt,” *Sõdur* nr 48/49 (1932), 1227; Moik, 74.

¹⁵¹ ERA 495.10.5, 33.

¹⁵² Vitali Lokk, Eesti rahvusväeosad 1917–1918: formeerimine ja struktuur (Tallinn: Argo, 2008), 129.

väed olid juba Tallinnale lähenemas, sõitis ta rongiga Petrogradi.¹⁵³ Mõni päev varem oli Laidoner koos Mari Raamotiga viibinud peoõhtul, mille varjatud eesmärk oli koguda raha Maavalitsuse ametnike toetuseks. Ootamatult saabusid pidu laiali ajama relvastatud eesti enamlased. Majast väljumisel otsiti inimesed läbi, sealjuures Laidonerile soovitatud, et kui tal on revolver, siis andku vabatahtlikult ära. Laidoner aga vastanud „väga üleolevalt ja lühidalt: „Mul on revolver, kuid ära anda seda ei kavatse!” Ja väljuski uksest. Tema läbiotsimine jäi teostamata.”¹⁵⁴

Saksa vägede eest lahkus Venemaale veidi pärast 25. veebruari ka Soots, kelle põhjenduseks oli eelkõige soov sealt tuua ära oma isiklikke asju.¹⁵⁵ Ta käis Moskvast ja jõudis aprilli alguses Eestisse tagasi.¹⁵⁶

Võttes kokku Laidoneri tegevuse rahvusväeosades, olgu esmalt osutatud, et Vene armeesse laialipillatud eesti sõjameeste koondamine eesti rahvusväeosadesse Eestisse 1917. aastal oli üks Vabadussõja võitmise eeldusi. Laidoneri roll polnud selle juures siiski kuigi märkimisväärne. Väeosade organiseerimisel oli suurel hulgal inimestel kahtlemata suuremaid teeneid kui temal, kas või sellepärast, et tema saabumisel Eestisse 1917. a lõpus oli põhiline formeerimistöö juba tehtud. 1. eesti jalaväediviisi intendant kapten Reimann meenutas hiljem, et diviisis „tundus selgesti Laidoneri head korraldust ja kõva kätt”.¹⁵⁷ Diviisi juhatuse administratiivne tegevus nõuab ajaloolastelt veel põhjalikumat uurimist, kuid olemasolevail andmeil ei näi olevat põhjust arvata, et diviisi juhtivad jõud ei tegutsenud kohusetundlikult ega rakendanud sealjuures kogu oma energiat, teadmisi ja kogemusi nii palju, kui see tollastes keerulistes oludes võimalik oli. Mis puutub veel Laidoneri tegevusse diviisiülemana, siis võib nõustuda, et ta „kasutas igat parajat juhust, et pehmenada teravusi ja luua sobivaid vahekordi poliitiliste kirgede möllus”.¹⁵⁸ See tähendas

¹⁵³ Eduard Laamani märkmed vestlusest Johan Laidoneriga 14.11.1931, ERA 827.1.24, 61–61p; Kures, 35–36 (Voldemar Kurese päevik 3.01.1930).

¹⁵⁴ Mari Raamot, *Minu mälestused* (New York: Kultuur, 1962), 162.

¹⁵⁵ Soots, „Iseseiswuse manifesti,” 23.

¹⁵⁶ Jaan Sootsi ülekuulamisprotokoll 24.09.1940, ERAF 130SM.1.3345, 31.

¹⁵⁷ Reimann, 250.

¹⁵⁸ Aleksander Tõnisson, „Rahvusdiviisi ülemana,” – Johan Laidoner, mälestusi kaasaeglasilt, 77.

ühtlasi hoidumist teravamatest vastuoludest enamlastega. Selle poliitika eesmärk oli võita aega, et säilitada rahvusväeosi kuni soodsamate olude saabumiseni. Tagantjärele on teada, et enamlased asusid veebruaris rahvusväeosi lõplikult likvideerima,¹⁵⁹ mis oleks ilmselt ka teostunud, kui Saksa väed poleks Eestit hõivanud. Kuid Laidoner koos mõttekaaslastega ei saanud seda ette teada, mistõttu nende tegevust tuleb hinnata kui ratsionaalset, eesmärgiga teenida eesti rahvuslikke huve. Seoses Laidoneri tegevusega rahvusväeosades peab samas kindlasti märkima veel ühte asjaolu, millele on osutanud ka Hannes Walter: nimelt, kui ta juba saabus Eestisse hea kuulsusega, siis seejärel ta ühtlasi kinnistas oma autoriteedi tugevasti nii paljude poliitikute kui ka sõjaväelaste seas. Laidoneri autoriteeti tuleb aga arvestada kaaluka tegurina tema ülemjuhatajaks nimetamisel pärast Venemaalt naasmist 1918. a detsembris.¹⁶⁰

Bibliograafia

Arhiivid

Eesti Riigiarhiiv (ERA)

- 495 Sõjavägede Staap
- 827 Laamann, Eduard – ajakirjanik
- 2553 Laidoner, Johan – kindral, Eesti Sõjavägede ülemjuhataja
- 3581 Eesti Sõjavägede Staap
- 4931 Kures, Voldemar – ajakirjanik
- R-1702 Eesti Sõjaväelaste Keskkomitee
- R-1703 Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee

¹⁵⁹ Vt Ago Pajur, „Kui Lembitu polk oli Sakala malev,” – Viljandi muuseumi aastaraamat 2001 (Viljandi: Viljandi Muuseum, 2002), 118–119.

¹⁶⁰ Hannes Walter, „Johan Laidoner,” – Ausalt ja avameelselt Eesti suurmeestest Johan Laidonerist, Jaan Poskast, Konstantin Pätsist, Jaan Tõnissonist, koost Hannes Walter (Tallinn: Perioodika, 1990), 9.

Eesti Riigiarhiivi filiaal (ERAF)

129SM ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetamata uurimistoimikute kollektsioon

130SM ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kollektsioon

Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi arhiivkogu (KLM ar)

3 Johan Laidoner

Kirjandus

Berendsen, R. „Mälestusmärkmeid Jüri Vilmsist.” – *Jüri Vilms mälestustes*, koostanud Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 1998

Berkis, Kristjan [Berķis, Krišjānis]. „Liitlased koos koolipingil.” – *Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt*. Tallinn: Vabariigi Ohvitseride Keskkogu, 1934
Eesti Vabadussõda 1918–1920. 1. köide. Koost August Traksmäa jt. Tallinn: Mats, 1996

I Riigikogu: V istungjärk: [9. märts – 8. aprill 1922]: protokollid nr. 91–116. Tallinn: Riigikogu, 1922

Ганин, Андрей. *Атаман А. И. Дутов*. Москва: Центрполиграф, 2006

Graf, Mati. *Eesti rahvusriik: ideed ja lahendused: ärkamisajast Eesti Vabariigi sünnini*. Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda, 1993

Гражданская война и военная интервенция в СССР: энциклопедия. Главный редактор С. С. Хромов. Москва: Советская энциклопедия, 1983

Järver, Juhan. „Johan Laidoneri kõrgendused, aumärgid ja autasud.” – *Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt*

Керсновский, Антон. *История Русской армии, часть III*. Смоленск: Русич, 2004

Керсновский, Антон. *История русской армии: в 4 томах, том 4, 1915–1917 гг.* Москва: Голос, 1994

„Kindral E. Pödder'i mälestusi.” – *Eesti rahvusväeosade album III*, toim Oskar Kurvits. Tallinn: Selts „1. Eesti Polk”, 1938

Kruus, Hans. „Murdekuudel 1917–18: mälestusi ühenduses G. Suitsuga.” – *Looming* nr 9 (1933)

Kröönström, Mati. „Eesti ohvitserid – Georgi ordeni kavalerid.” *Ajalooline Ajakiri* nr 2 (1998): 49–53

- Kröönström, Mati. „Eesti rahvusest kaadriohvitserid Vene armees aastail 1870–1917.” – *Vene aeg Eestis: Uurimusi* 16. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi alguseni, koost Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi toimetised = *Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae*, 14 (21). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006
- Kröönström, Mati. „Teenistus Vene armees 1896–1917.” – *Unustamatu: kindral Aleksander Tõnisson: artikleid ja mälestusi*, koost Leo Tõnisson ja Leho Lõhmus. Tallinn: SE & JS, 2004
- Kukk, H. „The failure of Judenich's Northwestern Army in 1919: A Dissenting White Russian View.” *Journal of Baltic Studies* no 4 (1981)
- Kures, Voldemar. *Seitsme lukuga suletud raamat*. Tartu: Ilmamaa, 2006
- Kurvits, Oskar. „Rahvusdiviisi ülemana 1. Eesti rügemendis.” – *Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt*
- „Kümne aasta eest. Kuidas loodi Esimese Eesti diviisi staap, mis sai aluseks Iseisva Eesti Sõjavägede staabile.” *Sõdur* nr 49/50 (1927)
- Laaman, Eduard. „Peeter Suure merekindluse viimsed päevad.” *Sõdur* nr 50/51/52 (1931)
- Laaman, Eduard. *Eesti iseseisvuse sünn, 1. osa*. 2. trükk. Stockholm: Vaba Eesti, 1964
- Laats, A. „Onu Peeter Saarsen jutustab.” – *Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt*
- Laidoner, Johan. „K. Päts Eesti Ajutise Valitsuse juhina Vabadussõja algpäevil.” – *K. Päts: tema elu ja töö: kaasaeglaste mälestusi*. Tallinn: K. Pätsi 60 a. sünnipäeva mälestamise komitee, 1934
- Lango, Troadi. „Lapsepõlv ja vanemate elukäik (ema jutu järgi).” – *Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt*
- Larka, Andres. „Akadeemias.” – *Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt*
- Larka, Andres. „Kaks sõitu.” – *Mälestused iseseisvuse võitluspäivilt, I köide, Revolutsioon ja okupatsioon 1917–1918*. Tallinn: Rahvaülikool, 1927
- Lill, Paul. „Mälestuste kilde.” – *Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt*
- Lokk, Vitali. *Eesti rahvusväeosad 1917–1918: formeerimine ja struktuur*. Tallinn: Argo, 2008
- Lään, Irene ja Lään, Tanel. „Ma olen eestiaegne...”: Maria Laidoneri 1953. aastal kirjutatud palvekirjad Vladimiri vanglast.” – *Laidoneri Muuseumi aastaraamat* nr 3/2003, koostanud Leho Lõhmus
- Lään, Irene ja Lään, Tanel. „Püünis kahele: J. Laidoner Pensas – aprill 1941.” – *Laidoneri Muuseumi aastaraamat* nr 1/2001, koostanud Leho Lõhmus

- „Maria Laidoneri lugu. Kirja pandud Kaupo Deemanti poolt.” – *Kindral Johan Laidoner – 115 aastat sünnist*, koost Mati Õun. Tallinn: Tammiskilp, 1999
- M., B. „Mälestusi Kaitsevägeade Staabi algpäevilt. *Sõdur* nr 48/49 (1932), 1227
- Maasing, Richard. „62. diviisi staabi ülem.” – *Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt*
- Maasing, Richard. „Kaukaasias ja maailmasõjas.” – *Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt*
- Moik, B. „Esimese Eesti Diviisi algupäevilt.” – *Eesti rahvusväeosade album I*
- Pajur, Ago. „Kui Lembitu polk oli Sakala malev.” – *Viljandi muuseumi aastaraamat 2001*. Viljandi: Viljandi Muuseum, 2002
- Piip, Ants. *Tormine aasta: ülevaade Eesti välispoliitika esiajast 1917.–1918. aastal dokumentides ja mälestusis*. 2. trükk. Örebro: Vaba Eesti, 1966
- Pitka, Johan. *Minu mälestused suure ilmasõja algusest Eesti Vabadussõja lõpuni: 1914–1920*. Tallinn: Olion, 1993
- Päts, Konstantin. „Tulek Eesti rahvuslikkusesse väeosadesse.” – *Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt*
- Raamot, Ilmar. *Mälestused, 1. osa*. [Stockholm]: Vaba Eesti, 1975
- Raamot, Mari. *Minu mälestused*. New York: Kultuur, 1962
- Reimann, R. „Mälestusi ja soove.” – *Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt*
- Reintam, Marika. „... Minu isiklik saatust on seotud Eesti saatusega...” – *Kindral Johan Laidoner – 115 aastat sünnist*
- Riisenberg, J. „Eesti ratsavägi 1917. aastast ja temaga ühenduses olevad sündmused.” *Sõdur* nr 19 (1921), nr 20 (1921), nr 22 (1921), nr 24 (1921)
- Рутыч, Николай. *Белый фронт генерала Юденича: Биографии чинов Северо-Западной армии*. Москва: Русский путь, 2002
- Rätsep, Artur. *Ruudi Toomsalu meenutab*. Tallinn: Videvik, 2001
- Saarsen, Villem Leopold. *See mis ma nägin*. Stockholm: V. Saarsen, 1978
- [Saarsen, Villem]. „Õhtu ülemjuhataja kodus.” – *Johan Laidoner*. Koost Villem Saarsen. Stockholm: [s.n], 1953
- Siimon, A[leksander]. „Elust ja tegevusest,” – *Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt*. Tallinn: Vabariigi Ohvitseride Keskkogu, 1934
- Soots, Jaan. „Iseseiswuse manifesti kuulutamise päewilt.” – *Kümme esimest aastat: Eesti iseseiswuse 10-aastapäewa mälestusi ja nähteid: 1918–1928*. Tallinn: Kaja, 1928
- Soots, Jaan. „Mälestused esimese Eesti diviisi ja selle staabi loomise päevilt.” *Sõdur* nr 49 (1924), nr 2–4

Strandman, Otto. „Autonoomia ja okupatsioon.” – *Mälestused iseseisvuse võitluspäivilt, I köide*

Шахов, А. „Георгиевские части Российской армии.” *Цейхгауз* № 4 (1/1995)

Šneider, P. „Endise Vene kindralstaabi arvamine kindral Laidonerist.” – *Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt*

Залесский, Константин. *Кто был кто в Первой мировой войне: Биографический энциклопедический словарь*. Москва: Астрель, 2003

Tuisk, Mart. „Eluloolisi andmeid.” – *Johan Laidoner: mälestusi kaasaeglasilt*

Tõnisson, Aleksander. „Rahvusdiviisi ülemana.” – *Johan Laidoner, mälestusi kaasaeglasilt*

Walter, Hannes. „Johan Laidoner.” – *Ausalt ja avameelselt Eesti suurmeestest Johan Laidonerist, Jaan Poskast, Konstantin Pätsist, Jaan Tõnissonist*, koost Hannes Walter. Tallinn: Perioodika, 1990

Walter, Hannes. „Salaluure Eesti Vabariigi sünnimise ajal.” – *Luuramisi: salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil: artiklite ja dokumentide kogumik*, koost Tiit Noormets, Kistler Ritso Eesti Sihtasutus 2. Tallinn: Umara, 1999

Vildenau, Nikolai. „Isiklikke mälestusi eesti rahvusväeosade asutamisest.” – *Eesti rahvusväeosade album I*, toim Oskar Kurvits. Tallinn: Selts „1. Eesti Polk”, 1935

Õun, Mati. Teenistus „Vene sõjaväes.” – *Kindral Johan Laidoner – 115 aastat sünnist*

Käsitkirjad

„Kolonelleitnant Jaan Lepa VR II/2 ja 3 mälestused põrandaalusest Omakaitsest ja Kaitseliidust Saksa okupatsioonist kuni Vabadussõja alguseni”. Käsitkiri, 1938, ERA 2124.3.613

„Res. kapten J. Põdra isiklikke mälestusi ja dokumente 1915–1924. a.” Käsitkiri, 1937, ERA 2124.3.1050

Rotschild, K. „Eesti sõjavägede loomise ajalugu 1917. a. III Diviisi formeerimise luba saamisest kuni Saksa okupatsioonini.” Käsitkiri, [s.a], ERA 2124.3.1147

Ajakirjandus

Eesti Päevaleht Stockholmis 1960

Huvitav Žurnaal 1933/1934

Kaja 1920

Võitleja 1954

Internet

Месснер, Е.; Вакар, С.; Вербицкий, Ф. „Российские офицеры.” 18. märts 2011. <http://www.rovs.atropos.spb.ru/index.php?view=publication&mode=text&id=39>

Русская армия в Первой мировой войне. <http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=718>, 18. märts 2011

MUUSEUMI KOGUDEST JA TEGEVUSEST

Nürnbergi kohtualuste autograafid Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi kogudes

Mart Lätte

2007. aasta kevadsuvel jõudis Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi kogudesse üks huvitav kollektsioon Kanadast. Korporatsiooni Fraternitas Estica auvilistlase Paavo Loosbergi vahendusel sai muuseum Evald (Tommy) Tomsoni kollektsiooni, mis on seotud Nürnbergis toimunud sõjakohtute protsessidega Hitleri-Saksamaa sõjakurjategijate üle. Tommy Tomson (1924–2006) elas pärast Teist maailmasõda Kanadas. Ta oli sealsetes ringkondades tuntud kui sõja-, pilli- ja kirjamees ning fotograaf, kes osales võimaluse korral alati eestlaste üritustel.¹ Tomsoni kõnealune kollektsioon pärineb ajast, mil ta teenis Nürnbergis USA okupatsioonivägedele alluvas 4221. eesti vahikompaniis, mis valvas sõjakurjategijaid, kelle üle seal tollal kohut mõisteti. Ajal, mil ta teenis vahikompaniis, kogus ta ka vangide autograafe. 2007. aastal jõudsid need kirjutised Eesti Sõjamuuseumi. Alljärgnev artikkel annab peale autograafide tutvustamise lühiülevaate pärast Teist maailmasõda tegutsenud Eesti vahikompaniist, kus Tommy Tomson teenis, ning Nürnbergi kohtuprotsessidest.

¹ Lähemalt Tomsonist vt nt „Leinateade: Tommy Tomson,” *Eesti Elu*, 21. juuli 2006, <http://www.eesti.ca/index.php?op=article&articleid=13778> (19. jaanuar 2011) ja Eerik Purje, „Tommyt mälestades,” *Eesti Elu*, 1. september 2006, <http://www.eesti.ca/index.php?op=article&articleid=14076>, 19. jaanuar 2011.

Eesti vahikompanii

Pärast Teist maailmasõda leidsid paljud sakslaste poolel võidelnud eesti mehed end länneliitlaste sõjavangilaagritest. Sealt vabastama hakati neid 1945. aasta suvel, viimased mehed vabastati 1948. aasta sügisel.² USA okupatsioonitsoonis said viimased eestlastest sõjavangid vabaks 1946. aasta novembris.³ Paljud neist leidsid teenistuse Saksamaal USA sõjaväe juures moodustatud vahi- ja töökompaniides. Kompaniide moodustamisel oli suur roll Balti riikidest pärit inimestel, kes tegid agaralt lobitööd, et leida oma rahvuskaaslastele kompaniide näol teenistusvõimalus. Eestlastest oli üks juhtivaid tegelasi selles protsessis endine Eesti mereväehvitser Verner Puurand.⁴ USA armee alluvuses formeeriti üheksa eesti kompaniid: neli vahi- ja viis töökompaniid.⁵ Nende hulgas oli ka 4221. vahikompanii, mille liikmete tegevus on initsieerinud käesoleva kirjatüki.

4221. vahikompanii formeeriti 26. detsembril 1946 Nürnbergis.⁶ Väiksem üksus oli juba varem moodustatud, kuid sügisel saadi luba formeerida suurem.⁷ 1946. aasta viimastel päevadel läks kompanii väljaõppele Käferthali ja pöördus veebruaris tagasi Nürnbergi. Erinevatel andmetel kestis väljaõpe kuuest nädalast kahe kuuni, igal juhul 1947. aasta veebruaril lõpus või märtsi alguses pöördus kompanii tagasi Nürnbergi ja asus teenistuskohustusi täitma.⁸ Teenistuskohustuste hulka kuulus sõjakuri-tegudes süüdistatud isikute valvamine Nürnbergi sõjatribunali ajal.⁹

² Jaan Kõks, „Eesti sõjameeste jälitamine DP-laagris,” – *Eesti saatuseaastad 1945–1960 IV*, toim Richard Maasing *et al.* (Stockholm: EMP, 1966), 68.

³ Vt käesoleva väljaande lk 276–278.

⁴ Juhan Madise, „Vahi- ja töökompaniid,” – *Eesti saatuseaastad 1945–1960 IV*, 86.

⁵ Vaino Kallas, „Eestlastest sõjamehed USA vahi- ja tööpataljonides,” *Pärnu Postimees*, 29. november 2005, 12.

⁶ Elmar Lipping, „Eesti mehed US Army teenistuses,” – *Eesti saatuseaastad 1945–1960 IV*, 96. Kompanii formeerimise osas pole täit selgust, formeerimise kuupäevana on mainitud ka järgmisi päevi (Tõnu Naelapea, „Esprit de Corps – Nuremberg Tribunal Guard Co. 4221 marks 56th Anniversary,” *Eesti Elu*, nr 52, 30. detsember 2008, <http://www.eesti.ca/index.php?op=article&articleid=3313>, 19. jaanuar 2011).

⁷ Hugo Nõmmjärv, „4221. Eesti vahikompanii Nürnbergis,” *Võitleja* nr 4 (2001), 4.

⁸ Madise, „Kompaniid,” 87–88; Nõmmjärv, „Vahikompanii,” 4.

⁹ Nõmmjärv, „Vahikompanii,” 4.

Kohtuprotsessid sõjakurjategijate üle

Eestis on Nürnbergi protsess peamiste sõjakurjategijate üle (*International Military Tribunal (IMT) at Nürnberg*) suhteliselt tuntud. Vähem on teada, et pärast Nürnbergi põhiprotsessi peeti veel mitu protsessi Teise maailmasõja sõjakurjategijate üle.¹⁰ Ameerika Ühendriikide okupatsioonitsoonis Nürnbergis toimus kaksteist nn järelprotsessi (*Nuernberg Military Tribunals*, NMT), kus mõisteti kohut väiksema kaliibriga tegelaste üle, kes samas olid kuritegudega isiklikumalt seotud.

Nürnbergi rahvusvaheline sõjatribunal kestis 14. novembrist 1945 kuni 1. oktoobrini 1946 ning selle kohtu koosseis ja süüdistajad olid neljast võitjariigist: Ameerika Ühendriikidest, Suurbritanniast, Nõukogude Liidust ja Prantsusmaalt. Kohut mõisteti natsirežiimi juhtide (Göringi jt) üle. Nürnbergi järelprotsessid kestsid 1946. aasta oktoobrist kuni 1949. aasta maini, kohtunikud ja süüdistajad olid Ameerika Ühendriikidest ning kohut mõisteti kuritegude tegelike täideviijate üle. Tegemist oli Ameerika Ühendriikide sõjakohtuga.¹¹ Siinkohal ongi paslik mainida, et erinevalt mõnel pool väidetust¹² ei valvanud 4221. kompanii Nürnbergis mitte IMT vahialuseid, vaid NMT vahialuseid. 4221. kompanii ei saanud IMT vahialuseid kuidagi valvata, sest protsess lõppes hulk aega enne seda, kui vahikompanii üldse formeeriti.

Nürnbergi kaksteist järelprotsessi on osa kogu sõjajärgses maailmas peetud samasugustest protsessidest. Tokyos toimus Nürnbergi Rahvusvahelise Sõjatribunaliga analoogne protsess Kaug-Ida sõjakurjategijate üle (*IMT for the Far East*), kus surma mõisteti seitse Jaapani kõrgemat riigitegelast ja sõjaväelast. Lisaks toimusid Euroopas ja Aasias protsesseid, kus süüdistatavate rollis olid konkreetsed teljeriikide sõjaväelased ja ametnikud. Saksamaal mõistsid neli okupeerivat riiki kohut sõjakurja-

¹⁰ Nt Eesti Entsüklopeedias (EE) pole järelprotsesside kohta mitte sõnagi mainitud (EE 7, peatõim T. Varrak (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1994), * Nürnbergi protsess, 22).

¹¹ Trials of War Criminals before the Nuernberg Military Tribunals under Control Council Law No. 10, <http://www.mazal.org/NMT-HOME.htm>, 19. jaanuar 2011.

¹² Madise, „Kompaniid,” 89; Naelapea, „Esprit,” <http://www.eesti.ca/index.php?op=article&articleid=3313>, 19. jaanuar 2011.

tegijate üle, keda süüdistas vastava riigi kohus, lisaks tegutsesid ka Saksa kohtud, kus käsitleti kuritegusid sakslaste vastu. Nelja võitjariigi ja Saksaamaa sõjakohtute kõrval mõistsid Teise maailmasõja sõjakurjategijaid oma territooriumil toime pandud kuritegude eest süüdi veel mitme riigi – Hollandi, Norra, Kanada, Kreeka, Hiina jt – sõjakohtud.¹³

Sõjakohtute pidamise seaduslikuks aluseks oli mitu sõja ajal ja pärast sõda sõlmitud kokkulepet. Nürnbergi IMT aluseks oli 1943. aasta sügise Moskva deklaratsioon¹⁴ ja 1945. aasta suvel sõlmitud Londoni kokkulepe.¹⁵ Tokyo IMT aluseks olid Kairo konverentsil 1943. aasta talvel kokkulepitu ja Potsdami deklaratsioon 1945. aasta suvest.¹⁶

Nürnbergi IMT protsessil esitati süüalustele süüdistused neljas punktis:

- 1) vandenõu (kuritegude grupiviisiline planeerimine),
- 2) kuriteod rahu vastu,
- 3) sõjakuriteod ehk sõja seaduste ja tavade rikkumine,
- 4) inimsusvastased kuriteod.¹⁷

Tokyo kohtualustele esitati süüdistused teises ja kolmandas punktis.¹⁸ Erinevad järelprotsessid toetusid tavaliselt Liitlaste Kontrollnõukogu 10. seadusele (*Law no. 10 of the Allied Control Council*), mille kohaselt olid karistatavad põhimõtteliselt samad asjad mis Nürnbergi IMT protsessil. Lisatud süüdistuspunkt oli kuulumine kuritegelikku organisatsiooni.¹⁹ Nürnbergi IMT otsusega kuulutati kuritegelikeks organisatsioonideks SS (*Schutzstaffel*), SD (*Sicherheitsdienst*), Gestapo (*Geheime Staatspolizei*)

¹³ Andreas R. Wesserle, „Allied War Crimes Trials,” *The Journal of Historical Review* 2, nr 2 (Summer 1981), http://www.ihr.org/jhr/v02/v02p155_Wesserle.html, 19. jaanuar 2011.

¹⁴ Ingliseelset teksti vt *Trials of war criminals before the Nuernberg Military Tribunals under Control Council Law No. 10. Nuernberg, October 1946-April, 1949* (edaspidi *Trials*), Vol.-s I–XV (Washington: U.S. Govt Print Off. [1949–1953]), Vol. I, VIII.

¹⁵ Ingliseelset teksti vt *Trials* I, IX–X.

¹⁶ Wesserle, „War Crimes Trials”.

¹⁷ *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal. Nuremberg 14 November 1945 – 1 October 1946* (Buffalo, New York: William S. Hein & Co., Inc., 1995), vol. 1, 29–68.

¹⁸ Wesserle, „War Crimes Trials”.

¹⁹ Vt 10. seaduse teksti *Trials* I, XVI–XIX.

ja Saksa Natsionaalsotsialistliku Töölispartei juhtkond (*Korps der politischen Leiter der NSDAP*).²⁰

Suurbritannia ei juhindunud oma okupatsioonitsoonis neist punktidest ega 10. seadusest. Vastavalt 1945. aasta suve kuninglikule määrusele (*Royal Warrant*) süüdistasid Briti sõjakohtud oma kohtualuseid ainult sõjakuritegudes. Lisaks korraldasid liitlased ja hiljem sakslased hulga denatsifitseerimisprotsesse, mille käigus mõisteti kohut vähem tähtsate tegelaste ja kaasajooksikute üle.²¹

Nürnbergi järelprotsessid

Siinkirjutaja ei pretendeeri kaheteistkümne Nürnbergi järelprotsessi ammendavale käsitlusele. See ei ole käesoleva artikli raames võimalik. Eesmärk on esitada üldteave iga protsessi kohta – toimumise aeg, süüalused, süüdistused ja karistused. Põhjalikuma huvi korral saab lugeda protokollide väljavõtteid²² ja asjakohast kirjandust lisaks siinses tekstis viidatule. Olgu ka märgitud, et süüdistused, mis protsessidel esitati, ei ole käesolevas tekstis esitatud juriidiliselt korrektselt, vaid lühiduse ja loetavuse huvides on lihtsalt ära toodud need süüdistused, mida autor olulisemaks pidas. Kõiki kaheteistkümne protsessi süüaluseid võidi nende protsessi käigus süüdistada ainult osas süüdistuspunktides ning kõiki süüdimõistetuid ei mõistetud alati süüdi kõiges, milles neid algul oli süüdistatud.²³ Samuti ei kandnud kõik süüalused oma karistusi nende täies ranguses: mitu surmaotsust asendati mõne aja pärast vangistusega ja paljud vangi mõistetud vabastati enne tähtaega.²⁴

²⁰ Trials XXII, 501–17; Andreas Wesserle väidab, et kuritegelikuks tunnistati ka SA (*Sturmabteilung der NSDAP*), kuid tegelikult seda ei tehtud (Trials XXII, 517–519).

²¹ Wesserle, „War Crimes Trials”.

²² Vt Trials I–XV.

²³ Vt Trials I–XIV, *passim*.

²⁴ Vt nt osa süüdimõistetute eluloolisi andmeid Axis Biographical Research, <http://www.geocities.com/~orion47/>; Lexikon der Wehrmacht, <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/>, 30. jaanuar 2011.

Nagu juba mainitud, peeti Nürnbergis kaksteist järelopsessi, iga protsess tegeles mõne eraldi grupi või valdkonnaga. Need protsessid olid:

- 1) arstide protsess (*The Medical Case*),
- 2) Milchi protsess (*The Milch Case*),
- 3) juristide protsess (*The Justice Case*),
- 4) WVHA (*Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt der SS*) ehk Pohli protsess (*The Pohl Case*),
- 5) Flicki Protsess (*The Flick Case*),
- 6) I. G. Farbeni protsess (*The Farben Case*),
- 7) Kagu-Euroopa kindralite ehk pantvangide protsess (*The Southeast Case / Hostage Case*),
- 8) RuSHA (*Rasse- und Siedlungshauptamt der SS*) protsess (*The RuSHA Case*),
- 9) *Einsatzgruppe*’de protsess (*The Einsatzgruppen Case*),
- 10) Kruppi protsess (*The Krupp Case*),
- 11) ministeeriumide protsess (*The Ministries Case*),
- 12) OKW (*Oberkommando der Wehrmacht*) protsess (*The High Command Case*).²⁵

Arstide protsess

Arstide protsess peeti 21. novembrist 1946 kuni 20. augustini 1947 ning süüpingis olid Karl Brandt, Siegfried Handloser, Paul Rostock, Oskar Schröder, Karl Genzken, Karl Gebhardt, Kurt Blome, Rudolf Brandt, Joachim Mrugowsky, Helmut Poppendick, Wolfram Sievers, Gerhard Rose, Siegfried Ruff, Hans Wolfgang Romberg, Viktor Brack, Hermann Becker-Freyseng, Georg August Wetz, Konrad Schäfer, Waldemar Hoven, Wilhelm Beiglböck, Adolf Pokorny, Herta Oberheuser ja Fritz Fischer. Neid süüdistati vandenõus, sõjakuritegudes ja inimsusvastastes kuritegu-

²⁵ Vt Trials I–XIV ja „War Crimes and Criminals,” Web Genocide Documentation Centre, http://www.ess.uwe.ac.uk/genocide/war_criminals.htm, 19. jaanuar 2011.

des ning neid süüaluseid, kes olid SSi liikmed, süüdistati ka kuritegelikku organisatsiooni kuulumises. Arstide protsessiks kutsutakse seda protsessi sellepärast, et paljud süüalused olid arstid. Sõjakuritegude punkti alla käis ka inimkatsete tegemine koonduslaagrites ja sõjavangilaagrites: katsetati inimkeha käitumist kõrguste järsul vaheldumisel, külmas, sinepigaasi ja mitme mürgi ning ravimite mõju inimesele jne. Tapeti 112 juuti, et uurida nende anatoomiat ja aju, ning lõpuks saadeti skeletid Strasbourgi ülikooli skelettide kogu täienduseks.²⁶ Süüalustest seitse (Viktor Brack, Karl Brandt, Rudolf Brandt, Karl Gebhardt, Waldemar Hoven, Joachim Mrugowsky ja Wolfram Sievers) mõisteti surma ja hukati 1948. aasta 2. juunil, seitse mõisteti õigeks ning ülejäänuid karistati erineva pikkusega vangistusega.²⁷

Milchi protsess

Protsess kestis 20. detsembrist 1946 kuni 17. aprillini 1947²⁸ ning süüaluseks oli Saksa lennuväe endine kindralfeldmarssal Erhard Milch, kes oli olnud 1939–1945 Luftwaffe peainspektor ja Hermann Göringi asetäitja. Milchi süüdistati sõjakuritegudes ja inimsusvastastes kuritegudes, muu hulgas ka osalemises mitme eelmisel protsessil arutatud inimkatse korraldamises. Milch mõisteti eluks ajaks vangi.²⁹ Osas süüdistuspunktides, sh inimkatsetes, teda süüdi ei tunnistatud.³⁰ 1951. aastal vähendati tema karistust 15 aastani ja 1954. aastal lasti Milch vabaks. Ta suri 1972. aastal.³¹

²⁶ Trials I, 3, 8–16.

²⁷ The Nuremberg Trials: The Doctors Trial, <http://www.law.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/nuremberg/NurembergDoctorTrial.html>, 19. jaanuar 2011.

²⁸ Trials II, 355.

²⁹ Trials II, 797.

³⁰ Trials II, 773–779.

³¹ Axis Biographical Research, <http://www.geocities.com/~orion47/>, 19. jaanuar 2011.

Juristide protsess

Protsess juristide üle peeti 17. veebruarist kuni 4. detsembrini 1947.³² Kohtu all olid Hitleri-Saksamaa tähtsamad juristid: Josef Altstötter, Wilhelm von Ammon, Paul Barnickel, Hermann Cuhorst, Karl Engert, Günther Joel, Herbert Klemm, Ernst Lautz, Wolfgang Mettgenberg, Günther Nebelung, Rudolf Oeschey, Hans Petersen, Oswald Rothaug, Curt Rothenberger, Franz Schlegelberger ja Carl Westphal. Neid süüdistati vandenõus, sõjakuritegudes, inimsusvastastes kuritegudes ning osa kohtualuseid ka kuulumises kuritegelikesse organisatsioonidesse. Lisaks süüdistati juriste diskrimineerivate seaduste väljatöötamises, repressioonidele ja riikide ebaseaduslikule annekteerimisele kaasaaitamises jm.³³ Neli süüalust mõisteti õigeks,³⁴ kümnele mõisteti erineva pikkusega vanglakaristus eluaegsest kuni viie aastani,³⁵ Carl Westphal tegi juba enne protsessi algust enesetapu ning Karl Engerti, kelle tervises seisund ei lubanud kohtupidamisest osa võtta, puhul loeti kohtupidamine kehtetuks.³⁶

WVHA protsess

Protsess SSi Majanduse ja Halduse Peaameti üle kestis 10. märtsist kuni 3. novembrini 1947.³⁷ Kohtupingis olid WVHA kõrged ametnikud Oswald Pohl, August Frank, Georg Lörner, Heinz Karl Fanslau, Hans Lörner, Josef Vogt, Erwin Tschentscher, Rudolf Scheide, Max Kiefer, Franz Eirenschmalz, Karl Sommer, Hermann Pook, Hans Heinrich Baier, Hans Hohberg, Leo Volk, Karl Mummenthey, Hans Bobermin ja Horst Klein. 10. seaduse kohaselt süüdistati neid vandenõus, sõjakuritegudes, inimsusvastastes kuritegudes ja kõiki peale Hans Hohbergi ka kuritegelikku

³² Trials III, 5.

³³ Trials III, 15–26.

³⁴ Trials III, 1156–1159.

³⁵ Trials III, 1200–1201.

³⁶ Trials III, 954.

³⁷ Trials V, 195.

organisatsiooni kuulumises (kõik peale tema kuulusid SSi). Täpsemalt süüdistati neid muu hulgas koonduslaagrite administreerimises, orjatöö kasutamises, mõrvades, vangide piinamises, okupeeritud alade elanike orjusse küüditamises jne.³⁸ Kohus ei leidnud süüd kolmel süüalusel,³⁹ neli mõisteti surma ja ülejäänutele mõisteti erineva pikkusega vanglakaristus.⁴⁰ Sellega protsess ei lõppenud. Mitu süüalust leidsid, et nende õigusi oli kohtupidamise ajal rikutud, ja järgmise aasta suvel vaadati kohtuasjad uuesti läbi.⁴¹ Selle tulemusena muudeti ära kolm surmaotsust ja vähen-dati kolme mehe vangistusaega.⁴² Kokkuvõttes hukati vaid Oswald Pohl; Franz Eirenschmalzi surmaotsus asendati üheksa-aastase vangistuse, Georg Loernereri surmaotsus algul eluaegse ja hiljem 15-aastase vangis-tuse ning Karl Sommeri surmaotsus algul eluaegse ja hiljem 20-aastase vangistusega.⁴³

Flicki protsess

Protsess Flicki Kontserni (kaevandused, metallurgiatööstus) juhtivate ametnike vastu peeti 19. aprillist kuni 22. detsembrini 1947.⁴⁴ Süü-alused olid Friedrich Flick, Otto Steinbrinck, Odilo Burkart, Konrad Kaletsch, Bernhard Weiss ja Hermann Terberger. Neid süüdistati sõja-kuritegudes ja inimsusvastastes kuritegudes, Himmleri sõpraderingi kuulumises ja SSi toetamises, Steinbrincki süüdistati ka SSi kuulumis-es. Konkreetsemad süüdistused olid muu hulgas orjatöö kasutamine, okupeeritud riikide majanduse ekspluateerimine ja Saksa majanduse aarianiseerimises osalemine (juutidele kuulunud ettevõtete omanikelt

³⁸ Trials V, 200–208.

³⁹ Trials V, 1001–1004; 1015–1018; 1059–1062.

⁴⁰ Trials V, 1062–1064.

⁴¹ Trials V, 1168–1169.

⁴² Trials V, 1251–1253.

⁴³ Harvard Law School Library, Nuremberg Trials Project, A Digital Document Collection, Introduction to NMT Case 4 U.S.A. v. Pohl *et al.* http://nuremberg.law.harvard.edu/php/docs_swi.php?DI=1&text=pohl, 19. jaanuar 2011.

⁴⁴ Trials VI, 3–4.

äravõtmine).⁴⁵ Kolm süüalust mõisteti õigeks ja kolmele mõisteti vangistus pikkusega kahest ja poolest kuni seitsme aastani.⁴⁶

I. G. Farbeni protsess

I. G. Farbeni (*Interessengemeinschaft Farbenindustrie AG*, keemiatööstuskontsern) protsess oli teine protsess saksa töösturite üle. Kohtuprotsess kestis 14. augustist 1947 kuni 30. juulini 1948.⁴⁷ Süüalused olid Carl Krauch, Hermann Schmitz, Georg von Schnitzler, Fritz Gajewski, Heinrich Hörlein, August von Knieriem, Fritz ter Meer, Christian Schneider, Otto Ambros, Max Brüggemann, Ernst Bürgin, Heinrich Bütefisch, Paul Häfliger, Max Ilgner, Friedrich Jähne, Hans Kühne, Carl Lautenschläger, Wilhelm Mann, Heinrich Oster, Karl Wurster, Walter Dürrfeld, Heinrich Gattineau, Erich von der Heyde ja Hans Kugler. Neid süüdistati sõjakuritegudes, inimsusvastastes kuritegudes, kuritegudes rahu vastu ja vandenõus. Süüdistused võeti kokku viide suurde süüdistuspunkti: agressiivsete sõdade planeerimine, ettevalmistamine ja algatamine; rüüstamine ja röövimine; orjapidamine ja massimõrvad; vandenõu; lisaks süüdistati Schneiderit, Bütefischi ja von der Heydet SSi kuulumises. Konkreetseimate süüdistuste hulgas olid mürkgaaside tootmine, Saksa sõjamasina ülesehitamisele kaasaaitamine vastuolus Versailles' rahulepinguga, allutatud maade majandusettevõtete allutamine enda vajadustele, orjatöö kasutamine, inimkatsetes osalemine.⁴⁸ Süüalune Brüggemann eemaldati tervislikel põhjustel kohtupidamisest,⁴⁹ kümme kohtualust mõisteti õigeks ja 13-le mõisteti vanglakaristus poolteisest kuni kaheksa aastani.⁵⁰

⁴⁵ Trials VI, 11–25.

⁴⁶ Trials VI, 1228.

⁴⁷ Trials VII, 1–3.

⁴⁸ Trials VII, 11–60.

⁴⁹ Trials VIII, 1083.

⁵⁰ Trials VIII, 1205–1209.

Kagu-Euroopa kindralite protsess

Protsess sõjalist okupatsiooni Balkanil juhtinud kindralite üle kestis 8. juulist 1947 kuni 19. veebruarini 1948.⁵¹ Süüdistatavad olid:

- kindralfeldmarssal Wilhelm List (1939–1941 14. ja 12. armee ülemjuhataja, 1941 sõjavägede juhataja Kagu-Euroopas (*Wehrmachtbefehlshaber Südost*)),
- kindralfeldmarssal Maximilian von Weichs (1943–1945 väegrupi F ülemjuhataja ja sõjavägede ülemjuhataja Kagu-Euroopas (*Oberbefehlshaber Südost*)),
- kindraloberst Lothar Rendulic (1943–1944 2. tankiarmee ülemjuhataja),
- inseneriväe kindral Walther Kuntze (1941–1942 12. armee ülemjuhataja ja sõjavägede juhataja Kagu-Euroopas),⁵²
- jalaväekindral Hermann Foertsch (1941–1942 12. armee kindralstaabi ülem, 1943–1944 väegruppide E ja F kindralstaabi ülem ning ühtlasi Kagu-Euroopa sõjavägede ülemjuhataja kindralstaabi ülem),
- mägikütiväe kindral Franz Böhme (1940–1943 XVIII mägikütikorpuse juhataja, 1941. a sügisel Serbias asunud vägede juhataja ja 1944. a suvel 2. tankiarmee ülemjuhataja kt),
- lennuväekindral Hellmuth Felmy (1941–1942 Lõuna-Kreekas asunud vägede ülem, 1943–1944 LXVIII armeekorpuse juhataja Kreekas),
- mägikütiväe kindral Hubert Lanz (1940–1942 1. mägikütidiviisi ülem, 1943–1945 XXII mägikütikorpuse juhataja),
- jalaväekindral Ernst Dehner (1943–1944 LXIX armeekorpuse juhataja),
- jalaväekindral Ernst von Leyser (1943–1944 XV armeekorpuse, 1944–1945 XXI armeekorpuse juhataja),

⁵¹ Trials XI, 759–760.

⁵² Walther Kuntze juhtis 1940–1941 XXXXII armeekorpust, mis 1941. aasta juulist oktoobrini võitles Eestis. Toim.

- lennuväekindral Wilhelm Speidel (1942–1943 Lõuna-Kreekas asunud vägede juhataja, 1943–1944 sõjaväelise okupatsiooni juht Kreekas),
- kindralmajor Kurt von Geitner (1942–1943 Serbias asuvate vägede juhataja staabiülem).

Neid süüdistati sõja- ja inimsusvastastes kuritegudes, muu hulgas pantvangide võtmises ja tapmises kättemaksuks rünnakute eest Saksa vägedele, okupeeritud alade külade ja linnade hävitamises, elanike vägivaldses deporteerimises ja koonduslaagritesse kogumises, vangilangenud vaenlase sõduritele sõjavangistaatuse mitteandmises ja nende hukkamises, okupeeritud alade elanike piinamises, töölesundimises jne.⁵³ Böhme sooritas pärast süüdistuse esitamist enesetapu ja von Weichs eemaldati kohtupidamisest, sest tema tervislik olukord ei lubanud õigusemõistmisel osaleda.⁵⁴ Kahel mehel süüd ei leitud ning ülejäänutele mõisteti vanglakaristus seitsmest aastast kuni eluaegseni.⁵⁵

RuSHA protsess

Kaheksas Nürnbergi järelprotsess peeti 10. oktoobrist 1947 kuni 10. märtsini 1948.⁵⁶ Kuigi protsessi kutsutakse SSi Rassi- ja Asustuse Peaameti (*Rasse- und Siedlungshauptamt*) järgi RuSHA protsessiks, olid kohtu all tegelikult SSi nelja osakonna ja ameti (ka *Stabshauptamt des Reichskommissars für die Festigung des deutschen Volkstums*,⁵⁷ *Lebensborn e. V.*⁵⁸ ja

⁵³ Trials XI, 764–776.

⁵⁴ Trials XI, 759.

⁵⁵ Trials XI, 1318–1319.

⁵⁶ Trials IV, 600.

⁵⁷ Üks Heinrich Himmleri tiitleid oli Saksa Rahvuse Kindlustamise Riigikomissar (*Reichskommissar für die Festigung des deutschen Volkstums*). *Stabshauptamt* (staabi-peaamet) oli asutus, mis tegeles Himmleri ülesannetega selles funktsioonis.

⁵⁸ SSi juures tegutsenud organisatsioon, mis tegeles eugeenikaküsimustega (nn tõuparandusega), toetas SSi liikmete naisi ja lapsi, samuti vallasemasid, kes olid saanud lapse SSi liikmega. Oma tegevuses lähtus *Lebensborn* aariaprintsiipidest, soodustades nn tõupuhaste laste sigitamist ja soodsate majandusolude loomist nende kasvatamiseks. *Lebensborn*'i programmidesse

Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi)⁵⁹⁶⁰ tähtsamad tegelased: Ulrich Greifelt, Rudolf Creutz, Konrad Meyer-Hetling, Otto Schwarzenberger, Herbert Hübner, Werner Lorenz, Heinz Brückner, Otto Hofmann, Richard Hildebrandt, Fritz Schwalm, Max Sollmann, Gregor Ebner, Günther Tesch ja Inge Viermetz. Neid süüdistati inimsusvastastes ja sõjakuritegudes, kõiki peale Viermetzi ka kuritegelikesse organisatsioonidesse kuulumises, täpselt pandi neile muu hulgas süüks genotsiidi, okupeeritud alade elanike laste äravõtmist germaniseerimise eesmärgil, inimeste küüditamist ja vabaks jäänud piirkondade sakslastega asustamist, okupeeritud alade elanike Saksa relvajõududes teenima sundimist jne.⁶¹ Süüalustest üks mõisteti õigeks, viie süüaluse puhul leiti, et juba vangistuses veedetud ajast piisas karistuseks, ning ülejäänud kaheksale mõisteti vanglakaristus kümnest aastast kuni eluaegseni.⁶² Richard Hildebrandt anti Poolale välja ja ta hukati seal 1952. aastal.

Einsatzgruppe'de protsess

Einsatzgruppe'de liikmete üle peeti kohut 15. septembrist 1947 kuni 10. aprillini 1948.⁶³ *Einsatzgruppe'd* (EG) ehk operatiivgrupid olid salapolitseiüksused, mille ülesanne oli tungida vahetult lahinguüksuste järel vallutatud territooriumile, elimineerida režiimi poliitilised ja rassilised vastased ning muidu ebasoovitav kontingent (poliitikategelased, kommunistid, partisanid, juudid, mustlased, asotsiaalsed) ning valmistada ette pind tsiviilokupatsiooniasutustele võimu ülevõtmiseks. Esimesed EGd formeeriti Austria *Anschluß*i ja Tšehhimaa annekteerimise ajal

kaasati ka nn rassiliselt sobivad orvud. *Lebensborn*i süüdistati ka laste röövimises vanematelt ja Saksamaale viimises. *Lebensborn*i emade kodud ja lastekodud tegutsesid ka okupeeritud aladel.

⁵⁹ SSi asutus, mis tegeles nn rahvussakslaste (väljaspool Saksamaad elavad sakslased) küsimustega.

⁶⁰ Trials IV, 599.

⁶¹ Trials IV, 608–618.

⁶² Trials V, 165–167.

⁶³ Trials IV, 3.

1938–1939. Laiaulatuslikum oli EGde hävitustegevus Poola sõjakäigu ajal ja järel 1939. a sügisel. Sõjakäiguks Nõukogude Liidu vastu formeeriti neli EGd (vastavalt A väegrupi Nord, B väegrupi Mitte ning C ja D väegrupi Süd lähitagalas tegutsemiseks). EGde allüksused olid omakorda *Einsatzkommando*'d (EK) ja *Sonderkommando*'d. Eesti alal tegutses EG A *Sonderkommando 1a* (ülem Martin Sandberger, 1911–2010). Pärast ühe või teise okupeeritud ala tsiviilokupatsoonivõimu alla andmist formeeriti EG üksuste baasil sageli julgeolekupolitsei ja SD aparaat sellel territooriumil. Nii sai Martin Sandbergerist Julgeolekupolitsei ja SD ülem Eestis.

EGde arvele pannakse suurem osa aastatel 1941–1942 idarinde tagalas toime pandud inimsusvastastest kuritegudest. Samas ei olnud EGd kuigi suurearvulised. Näiteks EG A-sse kuulus alla 1000 liikme.⁶⁴

Süüalusteks olid SS-*Gruppenführer* Otto Ohlendorf (EG D), SS-*Brigadeführer* Heinz Jost (EG A), SS-*Brigadeführer* Erich Naumann (EG B), SS-*Brigadeführer* Otto Rasch (EG C), SS-*Brigadeführer* Erwin Schulz (EG C), SS-*Brigadeführer* Franz Six (EG B), SS-*Standartenführer* Paul Blobel (EG C), SS-*Standartenführer* Walter Blume (EG C), SS-*Standartenführer* Martin Sandberger (EG A), SS-*Standartenführer* Willy Seibert (EG D), SS-*Standartenführer* Eugen Steimle (EG C), SS-*Obersturmbannführer* Ernst Biberstein (EG C), SS-*Obersturmbannführer* Werner Braune (EG D), SS-*Obersturmbannführer* Walter Hänsch (EG C), SS-*Obersturmbannführer* Gustav Nosske (EG D), SS-*Obersturmbannführer* Adolf Ott (EG B), SS-*Obersturmbannführer* Eduard Strauch (EG A), SS-*Sturmbannführer* Emil Haussmann (EG D), SS-*Sturmbannführer* Waldemar Klingelhöfer (EG B), SS-*Sturmbannführer* Lothar Fendler (EG C), SS-*Sturmbannführer* Waldemar von Radetzky (EG B), SS-*Hauptsturmführer* Felix Rühl (EG D), SS-*Obersturmführer* Heinz Schubert (EG D) ja SS-*Oberscharführer* Mathias Graf (EG C). Neid süüdistati inimsusvastastes kuritegudes, sõjakuritegudes ja kuulumises kuritegelikesse organisatsioonidesse,

⁶⁴ Einsatzgruppe'de kohta vt Argo Kuusik, „German Police Institutions in Estonia in 1941–1944,” – Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, ed. Toomas Hiio *et al.* (Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006), 573–575; Argo Kuusik, „Security Police and SD in Estonia in 1941–1944” – Estonia 1940–1945, 577–601.

eriti juutide, mustlaste, kommunistide ja tsiviilisikute mõrvamises, sõjavangide väärkohtlemises, sünagoogide hävitamises jne.⁶⁵ Süüalune Haussmann sooritas pärast süüdistuse kättesaamist enesetapu,⁶⁶ Rasch eemaldati kohtupidamisest tervislikel põhjustel,⁶⁷ ülejäänutest leiti üks süüalune oma karistuse seni vangis oldud ajaga kandnud olevat. 14 meest mõisteti surma ja seitsmele süüalusele määrati vanglakaristus kümnest aastast kuni eluaegseni.⁶⁸ Surmamõistetutest hukati Otto Ohlendorf, Erich Nauemann, Paul Blobel ja Werner Braune. Walter Blume, Martin Sandbergeri, Willy Seiberti, Eugen Steimle, Ernst Bibersteini, Walter Hänschi, Adolf Otti, Waldemar Klingelhöferi ja Heinz Schuberti surmaotsus muudeti hiljem erineva pikkusega vanglakaristuseks.⁶⁹ Surma mõistetud Eduard Strauch anti üle Belgia võimudele ja ta suri 1955. aastal vangla haiglas.⁷⁰

Kruppi protsess

Nürnbergi järelprotsesside kolmas protsess töösturite üle peeti Kruppi kontserni üle 17. novembrist 1947 kuni 31. juulini 1948.⁷¹ Kohtu all olid Alfried Felix Alwyn Krupp von Bohlen und Halbach, Ewald Oskar Ludwig Loeser, Eduard Houdremont, Erich Müller, Friedrich Wilhelm Janssen, Karl Heinrich Pfirsch, Max Otto Ihn, Karl Adolf Ferdinand Eberhardt, Heinrich Leo Korschan, Friedrich von Bülow, Werner Wilhelm Heinrich Lehmann ja Hans Albert Gustav Kupke. Neid süüdistati kuritegudes rahu vastu, vandenõus, sõja- ja inimsusvastastes kuritegudes (rüüstamises, röövimises, küüditamises, ekspluateerimises ja orjatöö kasutamises). Täpsemalt süüdistati neid muu hulgas agressiivsete sõdade algatamises osalemises, Versailles' rahulepingu sätete rikkumises, spionaažis Saksa-

⁶⁵ Trials IV, 13–22.

⁶⁶ Trials IV, 24.

⁶⁷ Trials IV, 67–68.

⁶⁸ Trials IV, 587–589.

⁶⁹ Benjamin B. Ferencz, „Law. Not War,“ <http://www.benferencz.org/stories/4.html#35>, 19. jaanuar 2011.

⁷⁰ http://inquiry.ushmm.org/uia-cgi/uia_doc/photos/1926?hr=null, 4. märts 2009.

⁷¹ Trials IX, 2.

maa heaks, varade omanikelt äravõtmises okupeeritud riikides, tööliste vägivaldses Saksamaale toomises, tööliste rassilisel, usulisel või poliitiliste vaadete alusel tagakiusamises jne.⁷² Üks kohtualustest mõisteti õigeks, ühe puhul leiti, et seni vangis oldud ajast piisab karistuseks, ülejäänutele mõisteti vanglakaristus kuuest kaheteistkümne aastani.⁷³

Ministeeriumide protsess

Ministeeriumide protsessi nimi tuleneb sellest, et suurem osa süüaluseid teenisid Kolmanda Riigi valitsusasutustes. Protsess oli kõigist Nürnbergi sõjakohtute protsessidest pikim, kestes 20. novembrist 1947 kuni 13. aprillini 1949.⁷⁴ Süüdistatavad olid välisministeeriumi riigisekretär ning hilisem suursaadik Roomas ja Vatikanis Ernst von Weizsäcker,⁷⁵ välisminister Ribbentropi ülemadjutandi asetäitja ja hilisem välisministeeriumi riigisekretär Gustav Adolf Steengracht von Moyland, majandus- tegelane Wilhelm Keppler, kes valitses SSi poolt konfiskeeritud ettevõteteid okupeeritud aladel ning oli kontaktisikuks Saksa töösturite ja Hitleri vahel, Hitleri asetäitja Rudolf Hessi staabis teeninud ja hiljem välisministeeriumi üle viidud Ernst Wilhelm Bohle, välisministeeriumi poliitilise osakonna juhataja Ernst Wörmann, välisministeeriumi sideohvitser OKW juures Karl Ritter, Wörmanni asetäitja Otto von Erdmannsdorf, Saksa riigi eriesindaja Ungaris 1944. aastal Edmund Veesenmayer, Riigikantselei ülem Hans Heinrich Lammers, siseministeeriumi riigisekretär Wilhelm Stuckart, toitus- ja põllumajandusminister Richard Walther Darré, presidendikantselei ülem Otto Meissner, NDSDAP pressiuülem ja propagandaministeeriumi riigisekretär Otto Dietrich, SSi peameti ülem Gottlob Berger, SD ja hiljem ka *Abwehr*'i ülem Walther Schellenberg, rahandusminister Lutz Schwerin von Krosigk, Riigipanga asepresident Emil Puhl, Dresdeni Panga direktor Karl Rasche, riigisekretär, Göringi

⁷² Trials IX, 7–36.

⁷³ Trials IX, 1449–1452.

⁷⁴ Trials XII, 2–3.

⁷⁵ Saksamaa endise presidendi (1984–1994) Richard von Weizsäckeri isa.

asetäitja Paul Körner, metallitööstuskontserni *Hermann-Göring-Werke* juht Paul Pleiger ja relvastusministeeriumi planeerimisosakonna juhataja Hans Kehrl. Neid süüdistati agressiivsete sõdade planeerimises, algatamises ja pidamises, inimsusvastastes ja sõjakuritegudes ning vandenõus, mitut kohtualust süüdistati ka kuulumises kuritegelikesse organisatsioonidesse. Konkreetsemad süüdistuspunktid olid näiteks Saksamaa majanduslik, sõjaline, finantsiline ja administratiivne sõjaks ettevalmistamine, teiste riikidega lepete sõlmimine samaaegselt viienda kolonni toetamisega nendes riikides, sõjavangide väärkohtlemine ja tapmine, inimeste tagakiusamine rassi, poliitiliste ja usuliste vaadete pärast, juutide varanduste äravõtmine, orjatöö kasutamine jne.⁷⁶ Kaks süüalust mõisteti õigeks,⁷⁷ ühe puhul leiti, et johtuvalt tema kehvast tervisest oleks vangla sama hea kui surmaotsus ja sellest tulenevalt loeti tema karistus seni vangistuses viibitud ajaga kantuks, ülejäänutele mõisteti erineva pikkusega vanglakaristus kestusega neljast kahekümne viie aastani.⁷⁸

OKW protsess

OKW (*Oberkommando Wehrmacht*, Sõjavägede Ülemjuhatus) protsess oli viimane siin käsitletavatest Nürnbergi järelprotsessidest ja kestis 30. detsembrist 1947 kuni 28. oktoobrini 1948. Kohtu all oli mitu *Wehrmacht*'i juhtkonda kuulunud kõrgemat ohvitseri:

- kindralfeldmarssal Wilhelm Ritter von Leeb (1938 12. armee ülemjuhataja Sudeedimaa okupeerimisel, 1939 väegrupi C ülemjuhataja Poola sõjakäigu ajal ning 1939–1942 väegrupi Nord ülemjuhataja);
- kindralfeldmarssal Hugo Sperrle (1939–1944 3. õhulaevastiku ülemjuhataja ja ühtlasi 1940–1944 õhujõudude ülemjuhataja läänrindel);

⁷⁶ Trials XII, 13–63.

⁷⁷ Trials XIV, 576–578, 605–609.

⁷⁸ Trials XIV, 866–870.

- kindralfeldmarssal Georg Karl Friedrich-Wilhelm von Küchler (1939 Poola sõjakäigu ajal 3. armee ülemjuhataja, 1939–1942 18. armee ülemjuhataja (Leningradi, Eesti ja Läti suund), 1942–1944 väegrupi Nord ülemjuhataja);
- kindraloberst Johannes Blaskowitz (1939 Poola sõjakäigu ajal 8. armee ülemjuhataja, 1939–1940 vägede ülemjuhataja ida suunal, 1940. a mais 9. armee ülemjuhataja ja juunis Põhja-Prantusmaa sõjakomandant, 1940–1944 1. armee, 1944–1945 väegruppide G ja H ning 25. armee ülemjuhataja, 1945. a mais Hollandi kindluspiirkonna ülemjuhataja);
- kindraloberst Hermann Hoth (1938–1941 XV armeekorpuse (alates 1940 3. tankigrupp) juhataja, 1941–1943 juhtis 17. armeed ja 4. tankiarmeed; 1945. a mais vägede ülemjuhataja Erzgebirges);
- kindraloberst Hans Reinhardt (1939 Poola sõjakäigu ajal juhtis 4. tankidiviisi, 1940 XXXI armeekorpuse juhataja lääneringel, 1941–1942 3. tankigrupi juhataja, 1942–1944 3. tankiarmee ülemjuhataja, 1944–1945 väegrupi Mitte, 1945 väegrupi Nord ülemjuhataja);
- kindraloberst Hans von Salmuth (1939–1940 väegruppide Nord ja B kindralstaabi ülem, 1941 XXX armeekorpuse juhataja; 1942–1943 17., 4. ja 2. armee ülemjuhataja, 1943 4. armee ülemjuhataja, 1943–1944 15. armee ülemjuhataja lääneringel);
- kindraloberst Karl Hollidt (1939 Poola sõjakäigu ajal 52. jalaväediviisi ülem ja 5. armee kindralstaabi ülem, 1940 9. armee kindralstaabi ülem, 1940–1942 50. jalaväediviisi ülem ja XVII armeekorpuse juhataja, 1942–1943 armeegrupi Hollidt ülemjuhataja Stalingradi ringel, 1943 6. armee ülemjuhataja; 1945 komandeeriti parteikantslei direktori käsutusse ja määrati Reini-Vestfaali tööstuspiirkonna *Gauleiter*'i eriesindajaks tootmise, kaitsevõime ja sõjaliste operatsioonide ettevalmistamise küsimuses);
- kindraladmiral Otto Schniewind (1938–1941 mereväe ülemjuhatuses meresõja väejuhatuse ülem (juhataja – *Befehlshaber*), 1941–1944 mereväe ülemjuhatuses laevastiku juhatuse ülem (*Flottenchef*), 1943–1944 ühtlasi mereväegrupi Nord ülemjuhataja);

- õhutõrjeväe (hiljem jalaväe-)kindral Karl von Roques (1939–1940 143. diviisi ülem, 1941–1942 väegrupi Süd tagalapiirkonna juhataja ja julgestusüksuste komandeeriv kindral);
- jalaväekindral Hermann Reinecke (1938–1945 vastutas OKWs sõjavangide valdkonna eest, 1942–1945 ühtlasi OKW sõjavägede üldameti ülem ja 1943–1945 OKW natsionaalsotsialistliku juhtimisstaabi ülem);
- suurtükiväekindral Walther Warlimont, (1938–1944 maaväe ülemjuhatause operatiivosakonna ülema Alfred Jodli asetäitja ja maakaitseameti ülem, 1941. a juunis kirjutas alla kurikuulsale „komissaride korraldusele”; 1944. a septembris kaotas Hitleri usalduse kaotusmeeleolude pärast ja saadeti juhtide reservi);
- jalaväekindral Otto Wöhler (1939 Poola sõjakäigu ajal oli 14. armee operatiivosakonna ülem, 1940 XVII armeekorpuse kindralstaabi ülem läänerindel; 1941–1942 11. armee kindralstaabi, 1942–1943 väegrupi Mitte kindralstaabi ülem; 1943 I armeekorpuse juhataja, 1943–1944 8. armee, 1944–1945 väegrupi Süd ülemjuhataja);
- SS-*Standartenführer* Rudolf Lehmann (1939 Poola sõjakäigul oli SS-rügemendi *Germania* rühmaülem, 1940 läänerindel sama rügemendi kompaniiülem; 1940–1941 SS-diviisi *Leibstandarte Adolf Hitler* staabi käsundusohvitser, 1942–1944 sama diviisi operatiivosakonna ülem; 1944–1945 I SS-soomuskorpuse staabiülem läänerindel, 1945 kevadel 2. SS-tankidiviisi „Das Reich” ülem).

Neid süüdistati kuritegudes rahu vastu, sõja- ja inimsusvastastes kuritegudes ning vandenõus. Konkreetsemalt süüdistati neid sõdade planeerimises osalemises, sõjavangide tapmises, teatud vastase sõjaväelaste rühmadele (nt Punaarmee politrukidele, eriüksustele) sõjavangistatuse andmisest keeldumises, sõjavangide tööle sundimises, okupeeritud alade elanike tapmises ja kas kohapeal või Saksamaal tööle sundimises, kohalike elanike varade hävitamises ja konfiskeerimises ilma sõjalise vajaduseta jne.⁷⁹ Johannes Blaskowitz tegi 1948. aasta veebruaris enese-

⁷⁹ Trials X, 10–48.

tapu,⁸⁰ kaks meest mõisteti õigeks ja ülejäänud üheteistkümmele mõisteti erineva pikkusega vanglakaristus kolmest aastast kuni eluaegseni.⁸¹ Ainsana suri vangistuses 20 aastaks vangi mõistetud Karl von Roques (1949. aastal Landsbergi vanglas).⁸²

Nürnbergi järelprotsesside materjalid on olnud aluseks suurele hulga uurimistöödele ja kirjandusele. Eeskätt on tegu suure hulga pretse-dentidega sõjaõiguse vallas, mis puudutavad sõjaväe tegevust nii sõjavan-gide ja okupeeritud alade tsiviilelanike kohtlemisel kui ka ümberkäimisel materiaalse väärtustega okupeeritud aladel (sõjakuriteod). Eraldi vald-kond on *Einsatzgruppe*’de toime pandud inimsusvastased kuriteod ja genotsiid. Samuti uuriti Nürnbergi järelprotsessidel riigi kõrgema amet-nikkonna ja tööstusjuhtide vastutust sõjani viinud ja sõja ajal langetatud otsuste ettevalmistamisel ja täidesaatmisel.

Autograafid

Autograafide kirjeldus

Autograafid jõudsid muuseumi papist karbis, kus lisaks autori kogutud lehtedele autograafidega olid ka mitme autograafilehe koopiad, mõned fotod ja karikatuurid. Mitu lehte kandsid Tommy Tomsoni *copyright*’i templit. Autograafid ise on dokumendikiledes. Kokku on 29 nummerda-tud kilet (1.–32.), puuduvad numbrid 2; 5 ja 6. Kõikides kiledes peale kol-manda on üks leht suuruses 12,5 × 20 cm, kolmandas kiles on 28 lehte, millest 26 on sama suured kui eraldi kiledes olevad lehed, kuid kaks on väiksemad: 14,5 × 10,5 ja 14,7 × 10,5 cm. Lehed on valdavalt õhukesed, välja arvatud kolm, mis on silmatorkavalt paksemal ja kvaliteetsemal paberil. On lehti, millel on mitme inimese kirjutised, aga ka lehti, millel on ainult ühe isiku autograaf. Kolmanda kile autograafilehtede hulgas on kolm lehte, millele keegi on hariliku pliiatsiga märkmeid teinud. Lisaks

⁸⁰ Trials X, 3.

⁸¹ Trials X, 695–696.

⁸² Axis Biographical Research, <http://www.geocities.com/~orion47/>, 19. jaanuar 2011.

on üheksa lehte, mis polnud kiledes ja millele on keegi kirjutanud numbreid, nimesid ja protsesside nimetusi. Neist kaheksa on samasugustel lehtedel nagu kiledes olevad lehed, üks aga ruuduline leht suurusega 28,6 × 22,3 cm. Sellele lehele on kirjutatud peale hariliku pliiatsi ka tindija viltpliiatsiga.

Autograafilehtedele on keegi teinud hariliku pliiatsiga ülestähendusi: mõni isik on nummerdatud, mõni isegi mitmel viisil (isiku kirjutise juurde on kirjutatud numbreid või tähti, mõnele numbrile on ring ümber tõmmatud). Osa numbreid autograafilehtedel isikute juures ühtivad sama numbriga tähistatud isikunimega märkmelehtedel. Kohati aga ka ei ühti ja nii on osa kirjutiste tähistamise mõte teadmata. Lisamärkmed on arvatavasti teinud koguja, sellele viitavad ka initsiaalid *T. T.*, mis on kirjutatud numbrite juurde. On võimalik, et autograafide kogumisega tegeles rohkem kui üks inimene, sellele viitab näiteks asjaolu, et kindralfeldmarssal Listilt on kaks autograafi.⁸³

Siinkirjutaja on suutnud tuvastada umbes 160 end jäädvustanud inimest. Arv ei ole täiesti kindel, sest osa kirjutisi pole käekirjade iseärasuste tõttu loetavad ja seega ei ole mõnel juhul selge, kas allkiri, mis mõne tekstikatke all on, kuulub teksti juurde või mitte. Nelja allkirja ei suutnud siinkirjutaja välja lugeda. Mitu autograafi polnud raskesti loetava käekirja tõttu täielikult arusaadavad.

Autograafid pärinevad ajavahemikust 20. august 1947 kuni 29. september 1948. Tegelikult on võimalikud ka varasemad ja hilisemad kuupäevad, sest osa autograafe on dateerimata. Ühe ja sama protsessi süüaluste autograafid on tihti samade või lähedaste kuupäevadega.

⁸³ Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi arhiivkogu (edaspidi KLM Ar) f 39, Tommy Tomsoni kollektsioon.

Autograafide sisu

Osa autograafe sisaldavad pühenduse, mõttetera või soovi, samas on ka lihtsalt hulk allkirju, heal juhul koos allakirjutanu nime, endise ametikoha ja kuupäevaga. Sisuliste autograafide sisu on suhteliselt sarnane: soovitakse head eestlastele; tänatakse eesti (balti) valvureid hea kohtlemise ja kaastunde eest; loodetakse ja usutakse, et Euroopa, sh Eesti ja Saksamaa, kunagi jälle vabaks saavad jmt; kõik kirjutised on üsna lühikesed.

Järgnevalt on siinkirjutaja valinud välja huvitavamaid autograafe, mis on järjestatud protsesside järgi. Enamasti on autograafide kirjutajate kirjaviis säilitatud, samuti ei ole autograafe tõlgitud, sest see kaotaks osa kontekstist ja tähendusest. Iga protsessi viimase autograafi järele on lisatud nimekiri nendest süüalustest, kelle autograafi Tommy Tomsoni kogus ei olnud.

Arstide protsess

Nur wer selbst den Leidensweg einer Haft, einer Gefangenschaft oder eines Prozesses am eigenen Leibe erfahren hat, weiss, wie dem Betroffenen in den einzelnen Situationen zumute ist.

Rudolf Brandt

Lassen Sie mich Ihnen zum Dank den Hippokratischen Gruss sagen: υγιεινε και χαίρε!⁸⁴ Gesundheit und Freude!

Dr. Karl Brandt, Nürbg 21.8.47

Mögen Sie bald dem Weg in Ihre befreite Heimat zurückfinden und dort für den Rest Ihres Daseins ein von dem Machthunger der Grossmächte ungestörtes eigenes friedliches Leben führen. Dies wünsche ich Ihnen und Ihren Kameraden aus den baltischen Länder.

Gerhard Rose.

⁸⁴ Siin on Karl Brandt arvatavasti natuke eksinud, Hippokratese tervituse õige kirjpilt peaks olema υγιαίειν και χαίρει. Autor tänab täpsustuse eest Mart Rummut.

Milchi protsess

Mit den besten Wünschen für Ihre und Ihres Landes Zukunft.

Erhard Milch Generalfeldmarschall
in der ehemaligen deutschen Luftwaffe. Nürnberg, 22.12.47.

Juristide protsess

Die Sonne wird uns allen wieder einmal scheinen, wie wir es uns wünschen!

Dr. Mettgenberg. 13/12 47.

Gerne und dankbar werde immer gedenken der stets freundlichen Haltung unsrerer braven Esthen in der großen deutschen Notzeit.

13.12.47. Dr Oswald Rothaug, früherer Reichsanwalt.

Kogust puudub Paul Barnickeli, Hermann Cuhorsti, Karl Engerti, Günther Nebelungi, Hans Peterseni, Franz Schlegelbergeri ja Carl Westphali autograaf.

WVHA protsess

Die freie Heimat wünsch ich jedem. Mir selber bleibt sie versagt.

Franz Eirenschmalz

*Lieb und Leidenschaft können Verfliegen,
Wohllollen aber wird ewig siegen.*

Hans Baier, Nürnberg, 8. Novemb. 47

Flicki protsess

Vielen Dank für gute Betreuung.

Friedrich Flick, 11. X. 1947, Nürnberg

I. G. Farbeni protsess

Zur Erinnerung an Nürnberg und Ihre schöne estnische Heimat, wo ich vor langen Jahren die verdienstvollen Männer Ihres Vaterlandes, Präsident Päts und General Laidoner kennen lernte.

Gebe Gott, dass bald wieder wahrhafter Friede für alle Völker sein möge.

Dr. Max Ilgner, ehemals Vorstandsmitglied
der I.G. Farbenindustrie A.G. Nürnberg, den 29. 5. 1948

Puudub Carl Krauchi, Hermann Schmitzi, Christian Schneideri, Max Brüggemanni ja Karl Wursteri autograaf.

Kagu-Euroopa kindralite protsess

Mit besten Wünschen für die kommende Zeit und zu Erinnerung an die Zeit der Befreiung Revals, der Inseln Moon, Ösel, Worms.

Kuntze, General d. Pion. 3. 3. 42⁸⁵

Die Anteilnahme ist eine grosse Erleichterung und hält den Glauben an die Menschheit aufrecht.

Wilhelm List, Generalfeldmarschall,
20./2. [1948], Gefängnis Nürnberg.

*Es ist nicht nötig, daß wir leben,
aber es ist nötig, daß wir unsere Pflicht tun.*

20. II. 48. v. Leyser gen. d. Inf. a. D.

Puudub Franz Böhme ja Maximilian von Weichsi autograaf.

⁸⁵ Peaks olema 1948. Tõenäoliselt autograafi kirjutaja eksitus. Inseneriväe kindral Walter Kuntze juhatas 1941. a juulist oktoobrini ja Otepäält kuni Saaremaani Eestis tegutsenud XXXXII armeekorpus. Autori märkus.

Max Ilgneri
autograaf.
Eesti Sõjamuuseum

Zur Erinnerung an Nürnberg
sind Ihre meine ehemalige Hei-
mat, wo ich vor langen Jahren
die verdienstvollen Männer Ihres
Vaterlandes, Präsident Pätz und
General Laidoner kennen lernte.
Geh Gott, dass bald wieder
wahrhaftiger Friede für alle Völker
sein möge!

H. Max Ilgner
ehemals Vorstandsmitglied
der I. G. Farbenindustrie A. G.

Nürnberg, den 29. 5. 1948.

RuSHA protsess

Aus der Not unserer Zeit wird trotz allem ein neues Europa entstehen!
Alle guten Wünsche für Sie.

Richard Hildebrandt, General der Waffen-SS, 19. März 1948.

Ihr habt es noch schlechter als wir – wir sind wenigstens noch in der Heimat.
Aber einmal werden wir alle auch wieder frei – jeder in seiner Heimat –
sein! Uns allen habt Ihr durch Euer anständiges und faires Verhalten das
oft nicht leichte Dasein hier im Justice Prison Nürnberg leichter gemacht.

14/III/48. F. Schwalm. SS-Standartenf.

Puudub Ulrich Greifelti, Konrad Meyer-Hetlingi, Otto Schwarzenbergeri,
Max Sollmanni, Gregor Ebneri ja Günther Teschi autograaf.

Einsatzgruppe'de protsess

Heimat ist einmalig. Für sie ist kein Opfer zu groß und wohl keines vergeblich.

Nürnberg, den 4. März 1948 MGräf

Auch wenn uns Gitter und feste Türen scheinbar trennen, den einzigen und letzten Wunsch haben wir doch gemeinsam: eine befreite Heimat.

Nürnberg, den 4. März 1948, Gustav Adolf Nosske,
 ehem. SS-Obersturmbannführer

Als dank für Sie und Ihre Kameraden und in Erinnerung an Ihre schöne Heimat.

Martin Sandberger, SS-Standartenführer.

*Immer wenn Du weinst, es geht nicht mehr,
 Kommt von irgendwo ein Lichtlein her,
 Dass Du es noch einmal wieder zwingst
 Und von Sonnenschein und Freude ringst,
 Leichter trägst der Alltags harte Last,
 Und wieder Kraft und Mut und Glauben hast.
 Möge Auch Euch allen die Sonne den Weg in eine befreite Heimat weisen.*

Nürnberg, den 4. März 1948,
 Heinz Schubert ehem. SS-Obersturmführer

Europa wird einst unser gemeinsames Vaterland werden.

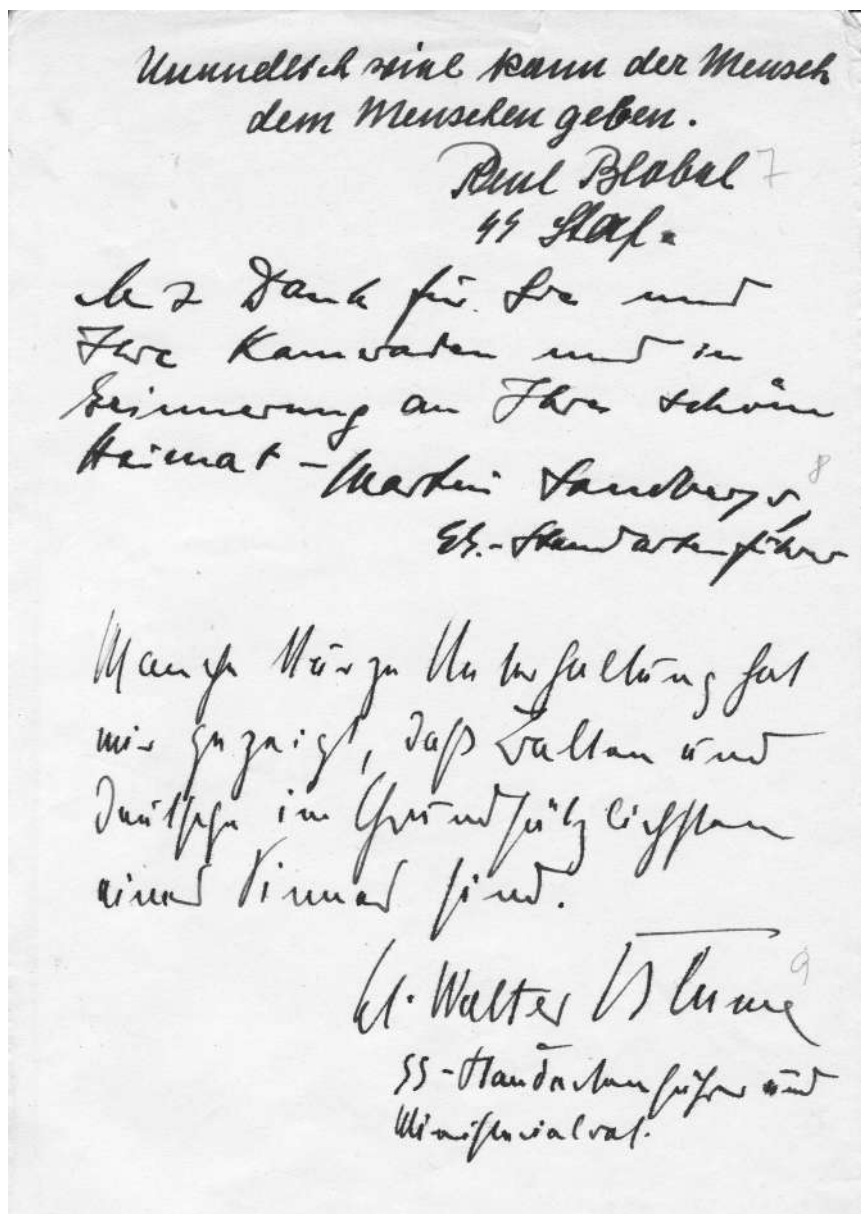
E. Steimle, SS-Standartenführer 4. III. 1948

Puudub Otto Baschi, Franz Sixi, Ernst Bibersteini, Walter Hänschi, Eduard Strauchi, Emil Haussmanni, Waldemar Klingelhöfferi ja Waldemar von Radetzky autograaf.

Kruppi protsess

Zum Erinnerung an Nürnberg.

1947/48 A. Krupp v. Bohlen u. Halbach

Paul Blobeli, Martin Sandbergeri ja Walter Blume autograafid.
Eesti Sõjamuuseum

Puudub Ewald Oskar Ludwig Loeseri, Karl Heinrich Pfirschi, Eduard Houdremonti ja Hans Albert Gustav Kupke autograaf.

Ministeeriumide protsess

Wo ein gemeinsames Schicksal Volk und Vaterland trafen, da konnten Wächter zu Kameraden werden.

Nürnberg, 24.10.48, Dr. Otto Dietrich, früher Reichspressechef

Ich werde mich der estnischen Posten, die uns in Nürnberger Gefängnis bewachen, immer gern erinnern und wünsche ihnen herzlichst alles gute für ihre Zukunft.

Ernst Woermann, früher Deutscher Botschafter in China

Nürnberg, 11. Oktober 1948

*Mitten im Kriege aufgestellt, gehörten die estnische u. die beiden lettischen Div. der Waffen SS vom ersten bis zum letzten Tage des Krieges zu den besten Div. des deutschen Heeres. Für eine freie Heimat sind tausende gefallen – ihr blut wird nicht umsonst geflossen sein. Einmal wird noch das Baltikum wieder frei sein!*⁸⁶

Nürnberg, den 24. oktoober 1948,

Gottlob Berger Gen. d. Wa. SS, SS Obergruppenführer

Puudub Gustav Adolf Steengracht von Moylandi, Wilhelm Keppleri, Wilhelm Stuckarti, Richard Walther Darré ja Karl Rasche autograaf.

OKW protsess

*„Einer trage des anderen Last, so werdet ihr das Gesetz Christi erfüllen“
(Gal 6, 2)*⁸⁷.

Karl Hollidt, Generaloberst, 18.10.48.

⁸⁶ Gottlob Berger SSi Peaameti ülemana oli üks Läti ja Eesti Relva-SSi väekoondiste formeerimise organiseerijaid. Vt Toomas Hiio ja Peeter Kaasik, „Estonian Units in the Waffen-SS,” – *Estonia 1940–1945*, 927–967.

⁸⁷ Uus Testament, Pauluse kiri galaatlastele, 6, 2.

Möge Estland bald wieder befreit werden.

Nürnberg, 18. 10. 1948, v. Leeb Feldmarschall

Nie verzagen!

Georg von Kuchler Feldmarschall.

Puudub Hugo Sperrle, Johannes Blaskowitzi ja Otto Wöhleri autograaf.

Muud

Lisaks oli autograafide kogus kirjutisi, mille autorid ei olnud Nürnbergi järelprotsessidel süüalused: Maria Merkel, Pia Baur, Otto Barnewald, Curt Gallenkamp, Herbert Köstlin, Emilie Maria Edelman (?), Luise Kammer (?), Wilhelm Wiebeus (?), Albert Schwarz.⁸⁸ Pia Baur oli tegelikult Eleonore Baur, tuntud kui *Schwester Pia*, kes olevat olnud NSDAP üheteistkümnnes liige ja kelle kohta on vastukäivaid andmeid. Ta elas Dachau koonduslaagri lähedal ja olevat kasutanud sealseid vange oma isiklikus majapidamises mitmesugustel töödel, mõnedel andmetel ka seksuaalselt. Samas olevat ta aidanud mitut saksa ja austria vaimulikku, kes olid koonduslaagrites. Pärast sõda mõisteti ta denatsifitseerimisprotsessil kümneks aastaks sunnitööle, kuhu ta siiski ei läinud. Ta vabastati 1950. aastal terviselikel põhjustel.⁸⁹ Otto Barnewald ja Albert Schwarz olid süüalused hoopis Buchenwaldi protsessil ja mõisteti seal surma (hiljem asendati surmaotsus eluaegse vangistusega).⁹⁰ Suurtükiväekindral Curt Gallenkampi ja kindralstaabi oobersti Herbert Köstlini üle mõistis kohut Briti sõjakohus Wuppertalis. Neid süüdistati käsu andmises Briti langevarjurite tapmiseks Lääne-Prantsusmaal, kus Gallenkamp oli LXXX armee-korpuse juhataja ja Köstlin staabiülem.⁹¹ Gallenkamp mõisteti surma,

⁸⁸ Küsimärgid on nende nimede juures, mille puhul on kahtlane, kas autor on nime õigesti välja lugenud.

⁸⁹ Hans Holzhaider, „Von Allen Teufeln gehetzt,” <http://www.sueddeutsche.de/politik/578/313485/text/>, 19. jaanuar 2011.

⁹⁰ „Buchenwald Trial,” Jewish Virtual Library, <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Holocaust/WarCrime10.html>, 19. jaanuar 2011.

⁹¹ „Some Noteworthy War Criminals,” Web Genocide Documentation Centre, <http://www.ess.uwe.ac.uk/WCC/warcrimengrns.htm>, 19. jaanuar 2011.

kuid karistus asendati hiljem eluaegse vangistusega ja ta vabastati 1952. aastal.⁹² Köstlinile mõisteti eluaegne vanglakaristus,⁹³ kuid nagu Gallenkampki sai ta 1952. aastal vabaks.⁹⁴ Ülejäänud nimed on siinkirjutajale tundmatud.

Ich hatte mich immer sehr gefreut wenn man Sie uns zur Bewachung geschickt hatte. Ihr freundliches Gesicht ließ die Not des Eingesperrtseins ein wenig vergessen.

Emilie Maria Edelman,
Nürnberg, Gefängnis, im September 1947

Järeldused ja kommentaarid

Mida võib nende kirjutiste põhjal järeldada? Esmane järeldus võiks kindlasti olla, et ka kurjategijad on inimesed. Kirjutistest näeme, et mehed, keda süüdistati ja kes mõisteti ka süüdi hirmsates tegudes, kirjutavad sentimentaalseid pühendusi ja luuletusi. Võib oletada, et nende meeste ja naiste näol ei olnud tegemist mitte paadunud kurjategijatega, vaid pigem on nad näited sellest, kuidas totalitaarne režiim toob välja inimsoo halvima omadused. Rudolf Brandt, kes oli seotud inimkatsetega koon-
duslaagrites, kirjutas ise vangis olles, kuidas ainult vangistatud inimene mõistab vanglas olekut. Samuti inimkatsete korraldamises süüdistatud dr Karl Brandt aga tsiteeris oma kirjutises Hippokratest.

Paljud autograafid mainivad eestlasi või baltlasi ja kirjutajad tänavad neid hea kohtlemise eest. Miks? Ühe legendi järgi on see tingitud sellest, et eestlased lasid vanglas lahti kuulujutu, et vange tulevad valvama poolakad, kui vangid ei kinnita, et eestlased neid väga hästi kohtlevad. Vangid

⁹² Axis Biographical Research, <http://www.geocities.com/~orion47/>, 19. jaanuar 2011.

⁹³ „Some Noteworthy War Criminals,” Web Genocide Documentation Centre, <http://www.ess.uwe.ac.uk/WCC/warcrimgenrls.htm>, 19. jaanuar 2011.

⁹⁴ „British Free 2 Germans; Both Had Been Sentenced for Part in Killing Allied Captives,” New York Times, <http://select.nytimes.com/gst/abstract.html?res=FA0716F9355E107A93CBA9178AD95F468585F9>, 19. jaanuar 2011.

olevat siis hirmuga autograafe kirjutama hakanud.⁹⁵ Kuid on ka võimalik, et eesti valvurid, kes enamasti olid Saksa sõjaväes teeninud, said vangidega hästi läbi ja suhtusid neisse paremini kui teistest rahvustest valvurid. Kirjutas Otto Dietrich ju lausa, et valvuritest ja vangidest on kamraadid saanud, ning Gottlob Berger väitis, et Eesti ja Läti Relva-SS-diviisid kuulusid parimate diviiside hulka, mis sakslastel olid. Eestlaste heale läbisäämisele vangidega viitavad mitu autogrammi.

Huvitav on see, et mitu suurema osa Euroopast vallutanud Hitleri-Saksamaa sõjaväelast ja riigiametnikku loodavad oma kirjutistes, et Euroopa saab millalgi jälle vabaks. Nende seas on ka Eugen Steimle ennustus, et Euroopast saab kord sakslaste ja eestlaste (kui Euroopa rahvaste) ühine kodumaa. Seda võiks ju ka vaadelda kui prohvetlikku nägemust Euroopa Liidust.

Osa inimesi, kellelt oli autograafe kogutud, ei olnud Nürnbergi protsessidel süüalused. Mõni neist osales Nürnbergi protsessidel tunnistajatena,⁹⁶ kuid kõigi puhul pole see kindel, sest tunnistajate nimekirjades nende nimesid ei ole.⁹⁷ Osa autograafide kirjutajate Nürnbergis viibimise põhjus jääb seega mõistatuseks. Nad võisid olla mõnel teisel protsessil süüdi mõistetud ja Nürnbergi karistust kandma saadetud või siis lihtsalt ootasid seal transporti mõne kohtu ette. Eleonore Bauri üle, kelle autograaf on pärit 1947. aasta septembrist,⁹⁸ mõisteti kohut alles 1949. aasta suvel Münchenis.⁹⁹ Ei ole sugugi võimatu, et Bauri hoiti vangis Nürnbergis ja kohtu ette viidi ta Münchenisse. Miks aga olid sel ajal Nürnbergis kindral Curt Gallenkamp ja ooberst Herbert Köstlin, jääb selgusetuks, sest nende üle mõistis kohut hoopis Briti sõjakohus. Kuid ka nemad võisid olla tunnistajaks mõne teise ohvitseri süüasja eeluurimisel.

⁹⁵ Paavo Loosbergi vahendatud lugu.

⁹⁶ Nt Otto Barnewald ja Albert Schwarz (Schwartz) olid tunnistajad Kruppi protsessil (vt Trials IX, 1491; 1496).

⁹⁷ Vt Trials I–XIV iga protsessi lõpus olevad tunnistajate nimekirjad.

⁹⁸ KLM Ar. F. 39, Tommy Tomsoni kollektsioon.

⁹⁹ Hans Holzhaider, „Von Allen Teufeln gehetzt,“ <http://www.sueddeutsche.de/politik/578/313485/text/18/>, 19. jaanuar 2011.

Bibliograafia

Arhiivid

Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi arhiivkogu (KLM Ar) f 39, Tommy Tomsoni kollektsioon.

Kirjandus

Hiio, Toomas ja Kaasik, Peeter. „Estonian Units in the Waffen-SS,” – *Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, edited by Toomas Hiio *et al.*, 927–967, Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006

Kallas, Vaino. „Eestlastest sõjamehed USA vahi- ja tööpataljonides,” *Pärnu Postimees*, 29. november 2005, 12

Kuusik, Argo. „German Police Institutions in Estonia in 1941–1944,” – *Estonia 1940–1945*, 573–575

Kuusik, Argo. „Security Police and SD in Estonia in 1941–1944,” – *Estonia 1940–1945*, 577–601

Köks, Jaan. „Eesti sõjameeste jälitamised DP-laagreis,” – *Eesti saatuseaastad 1945–1960 IV*, toim Richard Maasing *et al.*, 169–178. Stockholm: EMP, 1966

Lipping, Elmar. „Eesti mehed US Army teenistuses,” – *Eesti saatuseaastad 1945–1960 IV*, 92–100

Madise, Juhan. „Vahi- ja töökompaniid,” – *Eesti saatuseaastad 1945–1960 IV*, 86–91

Nõmmjärv, Hugo. „4221. Eesti vahikompanii Nürnbergis,” *Võitleja* nr 4, 2001

Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal. Nuremberg 14 November 1945 – 1 October 1946, Buffalo, New York: William S. Hein & Co., Inc., 1995, Vol. 1

Trials of war criminals before the Nuernberg Military Tribunals under Control Council Law No. 10. Nuernberg, October 1946 – April 1949, Vol.-s I–XV. Washington: U.S. Govt Print Off. [1949–1953]).

Entsüklopeedia

Varrak, Toomas, peatoim. *Eesti Entsüklopeedia 7*. Tallinn: Eesti Entsüklopeedia-kirjastus, 1994

Internetiallikad

- Axis Biographical Research, <http://www.geocities.com/~orion47/> (19. jaanuar 2011)
- Ferencz, Benjamin B. „Law. Not War,” <http://www.benferencz.org/stories/4.html#35>, 19. jaanuar 2011
- „British Free 2 Germans; Both Had Been Sentenced for Part in Killing Allied Captives,” *New York Times*, <http://select.nytimes.com/gst/abstract.html?res=FA0716F9355E107A93CBA9178AD95F468585F9>, 19. jaanuar 2011
- „Buchenwald Trial,” Jewish Virtual Library, <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Holocaust/WarCrime10.html>, 19. jaanuar 2011
- Harvard Law School Library, Nuremberg Trials Project, A Digital Document Collection, Introduction to NMT Case 4 U.S.A. v. Pohl *et al.* http://nuremberg.law.harvard.edu/php/docs_swi.php?DI=1&text=pohl, 19. jaanuar 2011
- Holzhaider, Hans. „Von Allen Teufeln gehetzt,” <http://www.sueddeutsche.de/politik/578/313485/text/>, 19. jaanuar 2011
- http://inquery.ushmm.org/uia-cgi/uia_doc/photos/1926?hr=null, 4. märts 2009
- „Leinateade: Tommy Tomson,” *Eesti Elu*, 21. juuli 2006, <http://www.eesti.ca/index.php?op=article&articleid=13778>, 19. jaanuar 2011
- Lexikon der Wehrmacht, <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/>, 30. jaanuar 2009
- Naelapea, Tõnu. „Esprit de Corps – Nuremberg Tribunal Guard Co. 4221 marks 56th Anniversary,” *Eesti Elu*, nr 52, 30. detsember 2008, <http://www.eesti.ca/index.php?op=article&articleid=3313>, 19. jaanuar 2011
- Purje, Eerik. „Tommyt mälestades,” *Eesti Elu*, 1. september 2006, <http://www.eesti.ca/index.php?op=article&articleid=14076>, 19. jaanuar 2011
- „Some Noteworthy War Criminals,” Web Genocide Documentation Centre, <http://www.ess.uwe.ac.uk/WCC/warcrimgenrls.htm>, 19. jaanuar 2011
- „The Nuremberg Trials: The Doctors Trial,” <http://www.law.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/nuremberg/NurembergDoctorTrial.html>, 19. jaanuar 2011
- „Trials of War Criminals before the Nuernberg Military Tribunals under Control Council Law No. 10,” <http://www.mazal.org/NMT-HOME.htm>, 19. jaanuar 2011
- „War Crimes and Criminals,” Web Genocide Documentation Centre, http://www.ess.uwe.ac.uk/genocide/war_criminals.htm, 19. jaanuar 2011
- Wesserle, Andreas R. „Allied War Crimes Trials,” *The Journal of Historical Review* 2, nr 2 (Summer 1981), http://www.ihr.org/jhr/v02/v02p155_Wesserle.html, 19. jaanuar 2011

Autographs of Nuremberg Defendants in the Collections of the Estonian War Museum – General Laidoner Museum

Mart Lätte

In the early summer of 2007, a collection of the autographs of various defendants at the Subsequent Nuremberg Trials arrived in Estonia, from Canada, having been donated to the collections of the Estonian War Museum. This autograph collection had belonged to the exile Estonian photographer Evald “Tommy” Tomson (1924–2006). After World War II, Tomson served in Estonian Guard Company 4221, which had been formed by the United States occupation authorities in Germany. This security unit guarded the accused war criminals during the Subsequent Nuremberg Trials. And the autograph collection dates back to this period.

After the end of World War II, there were many Estonians, who had fought on the German side, being held in Allied prisoner-of-war camps. They were released during the years 1945–1948 (in the American occupation zone, the last Estonians were released already in 1946). Many of these men found employment in paramilitary guard and labour units, which functioned under the jurisdiction of the U.S. occupation forces in Germany. All together, the Americans recruited four Estonian guard and five labour companies. Guard Company 4221 was established at the end of December 1946. And began to fulfil its duties in Nuremberg, at the end of February, or the beginning of March 1947.

After the Second World War, two international war tribunals were held – one in Nuremberg (International Military Tribunal [IMT] at Nuremberg), the other in Tokyo (IMT for the Far East) – to try the major war criminals. At the Nuremberg IMT, the defendants were indicted under the following four points:

- 1) conspiracy (the group planning of criminal activity);
- 2) crimes against peace;

- 3) war crimes, or the violating of the international laws and conventions of war;
- 4) crimes against humanity.

The defendants at the Tokyo IMT were indicted under points 2 and 3.

In addition to this, a great many follow-up trials were held in both Europe and Asia, at which, lesser war criminals, who had, nevertheless, been more personally involved with the crimes, were tried. These subsequent trials were held, in addition to the war tribunals of the four main Allied nations and Germany, also by Holland, Norway, Canada, Greece, China, etc.

The Subsequent Nuremberg Trials were conducted by U.S. military tribunals. The legal basis for the Subsequent Nuremberg Trials was Law No.10 of the Allied Control Council, according to which, indictments were presented on the basis of the aforementioned points, that had been implemented at the Nuremberg IMT. Plus, there was an additional point concerning membership in the criminal organizations known as the SS (*Schutzstaffel*), the SD (*Sicherheitsdienst*), and the Gestapo (*Geheime Staatspolizei*), as well as in the leadership of the German National Socialist Workers' Party (*Korps der politischen Leiter der NSDAP*).

The Subsequent Nuremberg Trials lasted from October 1946, until May 1949. All together, 12 trials were held:

- The Medical Case
- The Milch Case
- The Justice Case
- The Pohl (or WVHA [*Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt der SS*]) Case
- The Flick Case
- The Farben Case
- The Southeast/Hostage Case
- The RuSHA (*Rasse- und Siedlungshauptamt der SS*) Case
- The Einsatzgruppen Case
- The Krupp Case
- The Ministries Case
- The High Command (*OKW – Oberkommando der Wehrmacht*) Case

Within the framework of these trials, various sentences, some as severe as the death sentence, were handed down, although several of the accused were acquitted.

The autographs of the indicted arrived at the Museum in a cardboard box. In addition to the autographs, the box also contained photos, caricatures, and copies of autographs. The autographs were on 56 sheets, and, all together, the collection consisted of the autographs of about 160 individuals (the exact number of individuals involved cannot be determined, since, in some cases, the handwriting is illegible, and it is not possible to determine if it is an autograph, or part of a longer text). Someone, probably the collector, has pencilled notes onto the sheets bearing the autographs.

Some of the autographs also include a dedication, an aphorism, or a wish. But there are also many autographs unaccompanied by any text at all, or just with the signer's name, former position, and the date.

The texts that accompany the autographs tend to be quite similar: Estonians are sent best wishes; the Estonian (Baltic) guards are thanked for the good treatment and sympathy that the prisoners have received; hope and conviction are expressed that Europe, including Estonia and Germany, will, one day, be free again; etc. All the texts are quite brief. Some of the autograph texts are sentimental, and there are even poems. Many of the writers mention, or thank, Estonians and Balts. This may be due to the fact that the guards, most of whom, had served in the German military forces during the war, could communicate with the prisoners, and thus, got along with them, and treated them civilly.

But not all of the autographs are those of the accused at the Subsequent Nuremberg Trials. Some are those of witnesses who testified at a trial. And, in some cases, it cannot be determined who the signer is. In the case of some individuals, for instance, the artillery general Curt Gallenkamp, who was found guilty by a British military tribunal, it is not known why they were in Nuremberg at that time. But, it can, nevertheless, be assumed that, even though these individuals do not appear in the lists of the witnesses of the Subsequent Nuremberg Trials, they were, somehow, connected with the Nuremberg process.

Eesti ohvitseride andmekogu 1918–1940

Ülle Kraft

Juba mitu aastat on sõjaajaloo huvilisel võimalik tutvuda Eesti Sõjamuuseumi koduleheküljel mahuka ja pidevalt täieneva andmekoguga Eesti ohvitseride teenistus- ja elukäigust. Alljärgnev artikkel tutvustabki andmekogu sünnilugu ja koosseisu. 2011. aasta kevadeks on andmekogus teavet umbes 10 000 sõjaväelase, sh ligi 9000 ohvitseri kohta. Andmekogu täielikkust aastatel 1920–1940 ülendatud ohvitseride kohta võib hinnata 95 protsendile. Vabadussõjas osalenud ohvitseride ja/või pärast Vabadussõda registreerimisele ilmunud ja seejärel reservi arvatud ohvitseride esindatus andmekogus on umbes 70 protsenti. Eesti sõjakooli aspirantide kursuse lõpetanud, ent pärast Eesti okupeerimist 1940. aastal Punaarmees või Saksa relvajõududes ohvitseriks ülendatud sõjaväelased on esindatud kõige väiksemas mahu, sest nende ülendamise kohta leiduv allikmaterjal on napp ja seegi pole veel läbi töötatud.

Sünnilugu

Eesti ohvitseride saatust on uuritud aastaid.¹ Teave nende kohta on arhiivitoimikutes ja teisteski allikates küll üsna esinduslikus mahu olemas, ent konkreetse isiku andmete leidmine paksudest toimikutest nõuab

¹ Vt nt Vello Salo, E.V. kaadriohvitseride saatust 1938–1996: [nimestik], *Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon nr. 8* (Tartu: Johannes Esto Ühing, 1996); Ülo Uluots, Nad täitsid käsku: Eesti ohvitseride saatust (Tallinn: Kaitseministeerium, Eesti Akadeemiline Sõjaajaloo Selts, Eesti Sõjahaudade Hoolde Liit, 1999); Hannes Walter ja Tiina Tojak, Nad andsid endast kõik: Vabadussõjas langenud ohvitserid (Tallinn: SE & JS, 2000); Auraamat Eesti Vabariigi kaadriohvitseridele, koostanud Jaak Pihlau (Tallinn: Umara, 2007); Mati Kröönström, Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920 (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008).

aega, sest sageli ei ole allikates andmed süstematiseeritud isikupõhiselt. Nii puudus – ja puudub tänini, arvestades sissejuhatuses nimetatut – täielik loetelu Eesti Vabariigi ohvitseridest aastatel 1918–1940. Ka oli seniste uurijate põhitähelepanu keskendunud tegevteenistuses olnud ohvitseridele. Eesti Sõjamuuseumi ohvitseride andmekogu hõlmab lisaks neile veel reservohvitserid, kelle roll oli silmatorkav eeskätt Teise maailmasõja ajal.

Andmekogu loomiseks andis tõuke uurimistöö 1944. aastal piirikaitserügementidesse mobiliseeritud ohvitseride nimede kindlakstegemisel. Seetõttu tõusid kohe tähelepanu keskpunkti reservohvitserid, sest just nemad moodustasid enamiku piirikaitserügementide nooremohvitseridest. Piirikaitserügementide ohvitseride nimekirja koostamisel aluseks võetud Hamilkar Mengeli paguluses koostatud nimekiri sisaldas iga ohvitseri auastme ja perekonnanime.² Piirikaitserügementide ohvitserid olid enamasti gümnaasiumiharidusega ja sageli ka ülikoolis õppinud mehed, kes sundajateenistuse ajal läbisid aspirantide kursused ja said reservohvitseriks lipniku aukraadis. Elulugude ja muude andmete leidmine nende kohta polnud kuigi kerge, sest reservohvitseride kohta ei peetud teenistustoimikuid. Ka lisateavet sisaldavates andmestikes (Vello Salo koostatud ohvitseride nimekiri – 1641 nime,³ „Album Academicum”⁴ AIS⁵ jpt) ei ole alati viidet sõjaväelisele karjäärile. Tihti tuli toetuda ainult oletusele, et tegu on just otsitava inimesega. Seetõttu sattuski muuseumi 2006. aastal ilmunud aastaraamatus avaldatud piirikaitserügementide ohvitserkonda käsitlevasse artiklisse⁶ ka vigu, näiteks oli tegu kas nimekaimu või sugulasega. Alati ei olnud õige ka nime kirja pilt, mis oli toodud allikas. Nii oli leitnant Voldemar Pielbuschi nime moonutatud Bilbuchist Bilbutehini.

² Hamilkar Mengel, *Suurim armastus*, 1.–4. (New York: Kultuur, 1960–1963).

³ V. Salo, E.V. kaadriohvitseride saatus 1938–1996. Kasutatud on internetiversiooni <http://www.okupatsioon.ee/nimekirjad/raamat/koikfreimid.html>, 21. veebruar 2011.

⁴ *Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944, I–III*, koostanud Lauri Lindström, Toomas Hiio jt (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994). Kasutatud internetiversiooni <http://www.eha.ee/andmed/search.php?type=aaut>, 21. veebruar 2011.

⁵ Arhiivi Infosüsteem, <http://ais.ra.ee/>, 21. veebruar 2011.

⁶ Ülle Kraft, „Eesti piirikaitserügementide ohvitserkond 1944. aastal,” – 1941. aasta Eestis: Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat nr 6/2006 (2007), 180–220.

Ohvitseride andmekogu
Eesti Sõjajärgi Muuseum - kindral Laidoneri Muuseum. Eesti ohvitserid 1918-1940.

Isikud

Katkesta

☒ Ohvitser ☐ Lendur ☐ Arst

Eesnimi: Leo
Pere nimi: Kirotar
Isa nimi: Gustav
Sugu: mees
Sündinud: 25.10.1909
Surnud: 04.01.1996

Katkesta

Sündmused [5]

Sündmus	Kirjeldus	Aeg
sünd	Kõnnu küla, Rõpina vald, Võrumaa	25.10.1909
auaste	nooremallohvitser -> lipnik (ülendamine)	28.11.1930
teenistus	7. Jalaväerügement -> reservvägi, ohvitser (reservi arvamine)	28.11.1930
nimemuutus	Leo Kirotar -> Leo Kirotar	01.01.1939
surm	Viljandi ()	04.01.1996

info@esmu.ee; Mõisa tee 1, EE-74001 VIIMSI 1.0.3435.14443

Leo Kirotari andmeleht ohvitseride andmebaasis

Eestis ülendati ohvitseri kuni 1934. aastani Vabariigi Valitsuse otsusel, hiljem, vastavalt autoritaarse riigikorralduse arenemisele Riigivanema (1934–1937), Riigihoidja (1937–1938) ja Vabariigi Presidendi (1938–1940) käskkirjadega. Arhiivist nimede kohta lisaandmeid otsides võtsin aluseks esmalt Vabariigi Presidendi käskkirjad relvastatud jõududele,⁷ siis Riigihoidja ja Riigivanema käskkirjad Vabariigi Kaitsevägedele.⁸ Dokumentide hea kvaliteet ja suurepärane loetavus võimaldasid need hõlpsalt arvutisse skaneerida ja optilise tähetuvastuse tarkvara⁹ abil nimekirjadeks koondada. Esimene nimekiri aastatel 1938–1940 ülen datud ohvitseride kohta valmis 2005. aasta suvel. Et mul oli sellest andmestikust palju abi,

⁷ Vabariigi Presidendi käskkirjad relvastatud jõududele, ERA 989.1.200.

⁸ Aastatel 1920–1929 ja 1937–1940 kasutati eesliite *kaitse-* asemel eesliidet *sõja-*.

⁹ *Optical character recognition (OCR).*

andsin ühe koopia CD-l ka Eesti Sõjamuuseumile – Kindral Laidoneri Muuseumile.

Muuseumi juhtkond leidis sellise andmekogu igati vajaliku olevat ning pakkus oma abi töö jätkamiseks ja selle ulatuse suurendamiseks. Tollase direktori Indrek Tarandi abiga teostus mõte teha see andmestik soovijatele interneti teel kättesaadavaks ning lisada nimelele veel teisigi eluloolisi andmeid.

Esmärgiks oli kindlaks teha kõigi Eesti ohvitseride nimed, kes teenisid Eesti Vabariiki aastatel 1918–1940, ning esiteks nende teenistuslikud ja seejärel eluloolised andmed.

Allikad

Esialgse Eesti ohvitseride nimekirja valmimise järel aastatel 1938–1940 ülendatute kohta algas teiste allikate otsing, et täiendada nimekirja kõigi Eesti Vabariigi ajal teeninud ohvitseriaustmes meestega. 1918. aasta detsembris tegi Korraldusvalitsus kindlaks kõikides väeosades teenivate ohvitseride, arstide ja sõjaväeametnike nimed.¹⁰ Nendesse nimekirjadesse on koondatud tegevteenistuses olevad ohvitserid, arstid ja ametnikud; puudusid aga näiteks Kaitseliidus teeninud ohvitserid ning andmed ohvitseride kohta, kes pärast sõjategevuse lõppu tagavaraväkke arvati. Ometi andsid just need Korraldusvalitsuse nimekirjad 1918. aastast alguspunkti ohvitseride täieliku andmekogu koostamisele.

Tegemaks kindlaks, kus asuvad vajalikud dokumendid edasiste liikumiste kohta ohvitserkonnas, uurisin, kuidas ja milliste dokumentidega sellised liikumised eri perioodidel kinnitati. Aja jooksul muudeti mõnevõrra ka käskkirjade ülesehitust, mida tuli arvesse võtta andmestiku koostamisel.

Enamik 2007. aastaks sisestatud dokumentidest pärines Riigikantselei, Sõjavägede Staabi ja Korraldusvalitsuse fondist Riigiarhiivis.¹¹ Et esmaülesanne oli teha kindlaks võimalikult palju isikuid, sisestati

¹⁰ Ohvitseride, arstide ja ametnikkude nimekirjad, ERA 497.2.193.

¹¹ Vastavalt ERA 31, ERA 495 ja ERA 497.

esialgsesse andmebaasi hakatuseks kõik kindlaks tehtud ülendamisel. Kuid käskkirju oli ka üleviimiste, määramiste ja teiste teenistuslike sündmuste kohta. Nii tuli leida võimalus kajastada needki sündmused andmekogus, mis algul oli vormistatud tavalise Exceli tabelina.

Probleemid andmekogu koostamisel

Esialgses andmekogus oli üle 16 000 andmerea. Samas võis ühe konkreetse inimese kohta olla andmeridu kümme ja rohkemgi. Nii tuli leida võimalus, kuidas need ühe inimese elu jooksul toimunud sündmused andmebaasis kokku viia. Keeruliseks tegi selle pealtnäha lihtsa toimingu – järjestada sündmused inimese nime järgi – asjaolu, et alates 1934. aastast viidi Eesti Vabariigis mõne aasta jooksul läbi suur nimede eestistamise kampaania. Nimede eestistamine oli alanud juba 1921. aastal, kuid sel ajal asuti seda riiklikult propageerima, lihtsustati perekonnanime muutmise korda, näiteks vabastati nimede muutjad kahe aasta jooksul nime muutmise seonduvatest kuludest; nii muutus nimede eestistamine massiliseks.¹² Just sõjaväelastele pandi kogu kampaanias eeskuju andev roll. See aga muutis andmekogu koostamisel 75 aastat hiljem isikute kokkuviiamise endise ja uue nime järgi sageli problemaatiliseks. Ühe ja sama inimese ees- või perekonnanime kirja pilt võis varieeruda sõltuvalt nii kirjapanija kui ka inimese enda suvast, rääkimata suurest hulgast nimekaimudest enam levinud perekonnanimede (Tamm, Kask jt) puhul.

Nii nimemuutmise kui ka võimalike nimekaimude olemasolu tõttu võib andmebaasis praegugi leiduda üks isik kahe või enama nime all, seda seni, kuni pole õnnestunud leida dokumentaalset seost nende kahe nime vahel.

Esmalt tuli teave nimemuutuste kohta üpris juhuslikult erinevatest andmebaasidest („Album Academicum”,¹³ onomastika.net¹⁴), ohvitseride elulugudest, mälestustest jne. Edasi võtsin aluseks Sõjavägede Staabi

¹² Perekonnanimede korraldamise seadus, Riigi Teataja nr 91 (26. oktoober 1934), 1599–1603.

¹³ Album Academicum.

¹⁴ Onomastika.net, <http://www.history.ee/ono/> (2011. a alguses ei töötanud).

ohvitseride nimekirja aastatel 1934–1938,¹⁵ mis lähemal tutvumisel osutus tegevteenistuses olevate ohvitseride tähestikuliseks registriks, kus muudetud nimi oli maha tõmmatud ja uus nimi juurde kirjutatud. Samas olid lisatud viited nimemuutmise käskkirjadele (Kaitseväge (a-st 1937 jälle Sõjaväge) Ülemjuhataja käskkirjad),¹⁶ mille järgi oli lihtne jõuda nimemuudatusi kajastavate dokumentide juurde. Nimevahetusel ei minnud alati kohe eestipärasemaks muutmise teed: päris paljud ohvitserid vahetasid sel perioodil nime kaks või koguni kolm korda. Eraldi võidi muuta nii ees- kui ka perekonnanime. Kui perekonnanimi muudeti tavaliselt eestipärasemaks, siis eesnimede puhul võeti mõnikord hoopis tagasi mitu eesnime, nagu need olid ristimisel vanemate antud ja kirikuraamatutes kirjas. Leidus neidki, kes muutsid oma nime täiesti teistsuguseks. Nimesid muudeti perekonnaseisuametniku otsusel, viimase eitava otsuse või vaidluste korral oli võimalik pöörduda siseministri poole, kelle otsus nime muutmise osas oli lõplik. Ohvitseri nimemuutuse kinnitas Kaitseväge Ülemjuhataja oma käskkirjaga.

Endiselt pole õnnestunud leida andmeid kõigi nende reservohvitseride nimemuutuste kohta, kes võisid nime muuta nii enne kui ka pärast ohvitseriauaastme omistamist. See töö seisab tulevikus veel ees, abiks on kirikuraamatud, mis on Saaga keskkonnas digiteeritud,¹⁷ ja ka Riigi Teataja Lisas avaldatud nimekirjad.

Keeruliseks osutus sõjaväeüksuste ja -asutuste nimede ühtlustamine, sedagi tööd jätkub tulevikuks. Siin on hindamatuks abiks Helgi Õunapuu koostatud Riigiarhiivi teatmik,¹⁸ mis annab põhjaliku ülevaate sõjaväe keskasutuste struktuurist ja selle muutumisest Eesti Vabariigis. Praegu on väeosade nimetused veel ühtlustamata, kasutatud on kirja pilti, mis esineb käskkirjas.

¹⁵ Ohvitseride ja kaitseväeametnike nimekirjad 1934–1938, ERA 495.3.206.

¹⁶ Sõjaväge Staap, ERA 495.

¹⁷ Helgi Õunapuu, Eesti Vabariigi riigikaitse juhtimine 1918–1940: sõjaväe keskasutuste, Sõjaministeeriumi ja selle asutuste organisatsioon (Tallinn: Riigiarhiiv, 2004).

¹⁸ Eesti Rahvusraamatukogu digiarhiiv <http://digar.nlib.ee/otsing/avaleht?type=c>, 23. märts 2011; Digiteeritud Eesti ajalehed <http://dea.nlib.ee/>, 23. märts 2011; FamilySearch http://www.familysearch.org/eng/Search/frameset_search.asp, 23. märts 2011; National Archives of Australia <http://www.naa.gov.au/collection/recordsearch/index.aspx>, 23. märts 2011) jpt.

2007. aasta lõpuks valmis infosüsteem, kuhu siirdati seni Exceli tabelina süstematiseeritud sündmused. Infosüsteem võimaldab ligipääsu andmetele internetis ja teeb selle avalikult kättesaadavaks. Andmete ülekannet uude süsteemi töi aga omakorda kaasa hulgaliselt probleeme, mille lahendamiseks tulebki tegeleda samal ajal uute andmete sisestamisega.

Andmestiku koosseis. Otsingu tegemine

2011. aasta kevadeks oli andmebaasis üle 10 000 nime. Andmekogus sisalduvad andmed maa- ja mereväe tegevohvitseride, lendurite ja lendurvaatlejate (Toomas Türki koostatud nimistu), Kaitseliidu ohvitseride, pärast ajateenistust ja sõjakooli lõpetamist ohvitseridena reservi arvatud meeste, Vabadussõja järel registreerimisele ilmunud ja reservi arvatud ohvitseride, sõjaväeametnike ning reservohvitseridega samadel alustel sõjaväe arvel olnud arstide, loomaarstide ja apteekrite kohta. Alati ei ole perekonnanime juures eesnime, see tuleb alles kindlaks teha, kui sisestamisjärg jõuab teenistuslehtedeni.

Otsinguks tuleb andmekogu otsinguaknasse sisestada nimi või teadaolev nimeosa. Viimasel juhul tuleb puuduv osa tähistada %-märgiga, mis võib siis olla nii alguses, lõpus kui ka keskel. Otsingu käivitamisel kuvab süsteem otsingutingimustele vastavate ohvitseride nimekirja, kust tuleb otsida isik välja. Juhul, kui ohvitser on nime muutnud, kuvatakse tema ees- ja perekonnanimi viimase seisuga, info nimemuutuse kohta kajastub vastaval isikukaardil.

Ohvitseride andmed on esitatud n-ö virtuaalse teenistuslehena. Esilehel on kuvatud ohvitseri ees-, perekonna- ja isanimi, sugu, sünni- ja surmaaeg, eriala ja tiitlid ning kommentaarid. Teenistuslehe esilehel kuvatakse ka ohvitseri foto, kui see on muuseumi kogus olemas.

Teenistuslehe esilehe alumises osas on kronoloogilises järjestuses kuvatud isiku kõik sisestatud elusündmused, nagu sünd (koht ja kuupäev), haridus (kooli nimi ja lõpetamise kuupäev), abielu (abikaasa nimi, abielu sõlmimise kuupäev), auaste (endine ja uus auaste, väeosa nimetus, käskkirja kuupäev), autasu (autasu nimetus, käskkirja kuupäev), nime-

muutus (endine nimi ja uus nimi, käskkirja kuupäev), teenistus (endine ja uus üksus/amet, sündmuse tüüp ning käskkirja kuupäev (juhul, kui käskkirjas on märgitud, mis hetkest sündmus algas, siis sündmuse alguse kuupäev)), vangistus (koht ja aeg), surm (koht ja aeg). Sündmused (eriti sõjaväeteenistusega seotud sündmused) on jaotatud veel eri tüüpi sündmusteks – teenistus: nimetamine, määramine, üleviimine, puhkus, teenistusest vabastamine jne; autasu – autasu määramine, autasu kandmise loa andmine jne; auaste – ülendamine, auastmes alandamine jm.

Sündmuse liigil klõpsates avaneb omakorda täpsem teave iga konkreetse sündmuse kohta.

Näiteks on teenistussündmuse avamisel võimalik saada lisateavet iga sündmuse toimumise või alguse kuupäeva kohta; ülendamise käskkirjade puhul kasutatakse käskkirja väljaandmise kuupäeva, sest pärast Vabadussõda anti auastmeid välja n-ö tagantjärele, s.t ohvitserid kinnitati auastmes mitu aastat hiljem, võttes arvesse nende varasemat teenistusaega tsaariarmees. Märkus auastme kehtimahakkamise kohta on lisatud märkuste lahtrisse. Muude sündmuste puhul, näiteks lähetused ja üleviimised, on sisestatud sündmuse toimumise tegelik kuupäev. Lähetuste, kursuste, vangistuse jt fikseeritud lõpuga sündmuste puhul on lisatud ka lõpukuupäev, kui see on teada. Veel sisalduvad teenistussündmuse täpsemas kirjelduses andmed kasutatud allika kohta (dokumendi pealkiri, number, kuupäev, säiliku nr arhiivis, leheküljenumber jne).

Märkuste lahtrisse on koondatud kõikvõimalikud täpsustused selle sündmusega seoses, sündmusega seonduvad lingid jm. Sõltuvalt sündmuse liigist on märgitud ka endine teenistuskoht ja amet. Erinevad teenistuslikud sündmused jaotuvad andmekogus veel eri tüüpi sündmusteks või sündmuste kombinatsioonideks (nt üleviimine ja nimetamine; ülendamine ja määramine), vastavalt sellele, kuidas käskkirjas on märgitud. Üleviimise, lähetuse vms korral on siin näidatud ka uus teenistuskoht. Teenistussündmuses näidatud auaste on sündmuse toimumise ajal mainitud või käskkirjas märgitud auaste. Siin on erandiks auastme sündmus, kus näidatakse nii eelmine kui ka uus auaste.

Andmekogu tavakasutaja näeb vaid neid välju, mis on täidetud, s.t sisestamisel teada olnud andmeid. Kuid ka hilisemad täpsustused tehakse tavakasutaja jaoks kohe nähtavaks.

Sõjaväeteenistusega seotud sündmuste täienduseks võimaldab infosüsteem lisada teisi elusündmusi, nagu haridus, vangistus, süünd, surm, perekondlikud sündmused (abielu, lapse süünd jne). Tihti võimaldab ühe eluloolise fakti teadasaamine viia järgmiseni või koguni otsitava isiku terve elukäigu väljaselgitamiseni.

2011. aasta kevadeks oli andmekogusse kantud enamik Eesti Vabariigi ajal tehtud ülendamisid. Selle töö käigus on kogunenud hinnalist

teavet ka selle kohta, kuidas toimusid ülendamisid hilisemal perioodil, Nõukogude ja Saksa okupatsiooni ajal. Üleviimised ja autasustamised sisalduvad 2011. aasta kevadel andmebaasis praegu üksnes osaliselt. Suur osa 1918.–1920. aasta Sõjavägede Ülemjuhataja käskkirjadega kinnitatud ülendamisi, üleviimisi ja määramisi on sisestatud, sisestamine jätkub allikate leidumise järgi: lisandunud on 1934. ja 1935. aastal toimunud Kaitsevägede Ülemjuhataja käskkirjadega kinnitatud teenistuslikud sündmused (sh nimemuutused, üleviimised, määramised, lähetused, teenistusse võtmised ja teenistusest vabastamised, nimekirjadest kustutamised nt surma puhul jne).

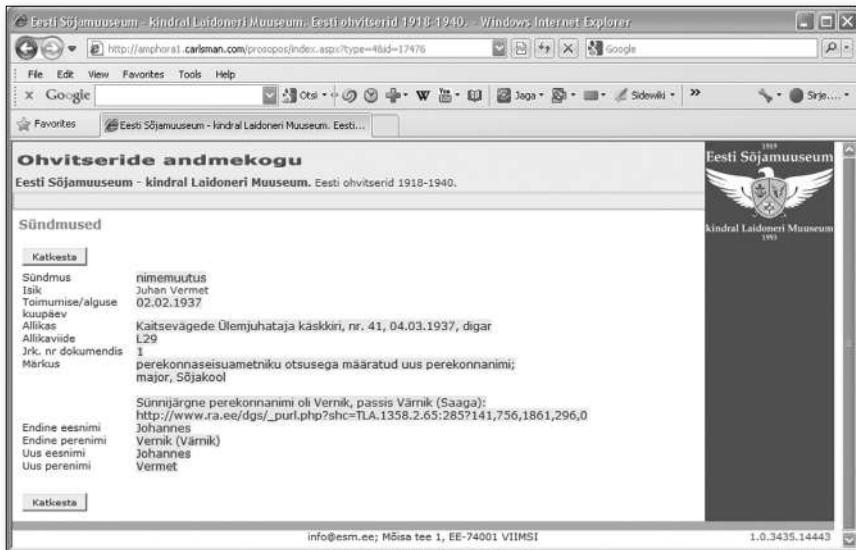
Tänuväärt abiks on olnud 1920.–1930. aastate Sõjainministri käskkirjade digiteerimine Rahvusraamatukogus – nii on saanud need kättesaadavaks nii uurijaile kui ka andmekogu koostajale, võimaldades kokku hoida arhiivitööks kuluvat aega. Palju tööd ongi tehtud tänu digiteeritud materjalidele nii Eestis kui ka kogu maailmas.¹⁹ Lähemal ajal on plaanis vaadata läbi ohvitseride teenistuslehed²⁰ ja reservväelaste kartoteek,²¹ samuti Kaitseliidu ohvitseride nimekirjad.²² Tööd jätkub aastateks, sest puudub ülevaade, kui suur on sisestamiseks sobivate andmete hulk ja kus need arhiivis paiknevad. Rahvusarhiivi dokumentide digiteerimine jätkub ja nii jõuab ajapikku ühiskasutusse üha suurem kogus dokumente, mis sisaldavad olulist teavet ka ohvitseride andmekogu seisukohast. Kuid praeguseski andmekogus sisaldub juba küllalt esinduslik osa andmetest Eesti Vabariigi sõjaväes teeninud ohvitseride, arstide ja ametnike kohta.

¹⁹ Ohvitseride teenistuslehed, ERA 495.13.1–56 ja ERA 495.13.57.

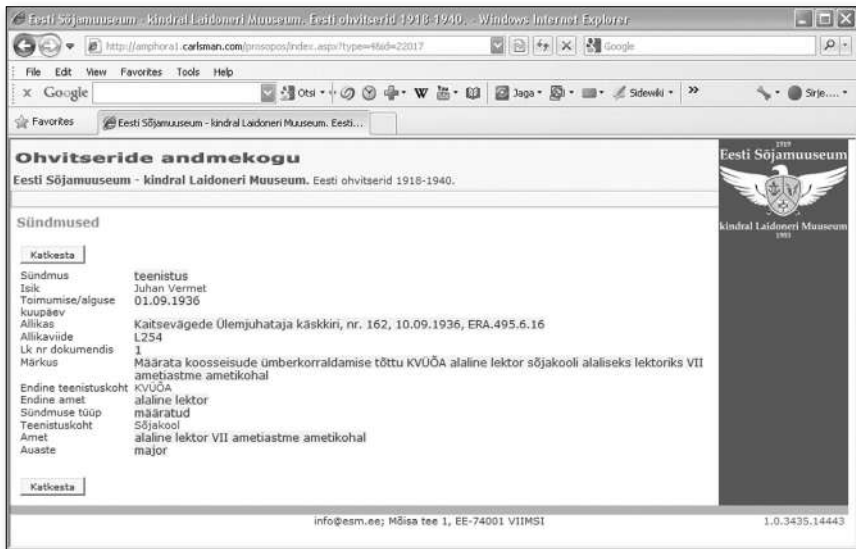
²⁰ Ohvitseride ja sõjaväeametnike kartoteek, ERA 495.1.730–732.

²¹ Vabariigi Kaitseliidu Staabi fond, ERA 509; Kaitseliidu malevate fondid ERA 2157, ERA 1675, ERA 2159 jne.

²² Sisemäärustik (Tallinn: Kindralstaabi VI osakond, 1927), 34.

Juhan Vermeti nimemuutmise kajastumine ohvitseride andmebaasis

Ühe Juhan Vermeti teenistussündmused kajastumine ohvitseride andmebaasis

Kasutajad ja kaasautorid

Internetis kasutatava süsteemi lisaväärtus on küllalt suur selliste kasutajate hulk, kellel on ohvitseride kohta väärtuslikku teavet, dokumente ja pilte. Andmeid parandatakse ja täpsustatakse Eesti Sõjamuuseumis – Kindral Laidoneri Muuseumis, kus andmekogu kasutajate saadetud täiendusi kontrollitakse ja vajaduse korral parandused sisse viiakse. Et ohvitseride saatuste uurijaid on palju, on teretulnud igasugune teave ohvitseride elukäigu kohta. Et aga andmekogu põhimõte on toetuda tõestusväärtusega allikatele (dokumendid, ajakirjandus, mälestused, kirjavahetus jne), ootame täiendajatelt täpseid viiteid või dokumendi koopiaid, kui soovitakse ühe või teise ohvitseri andmeid täiendada või kui andmebaasis näib olevat viga.

Andmekogu arendustööd jätkuvad 2011. aastal eesmärgiga muuta see kasutajale mugavamaks, võimaldada lisada rohkem pilte ja liita andmekoguga teisi varem loodud andmekogusid.

Edaspidi saab andmebaasist ülevaate Eesti sõjaväe üksuste ja sõjaväeasutuste struktuurist koos eri perioodidel ametikohti täitnud ohvitseride ja ametnike nimedega. Järjest täieneb andmestik ka ohvitseride teenistusest kas Eestit okupeerinud riikide või kolmandate riikide sõjavägedes. Oluline on teenistuskohustuste täitmisel surma saanud või Eestit okupeerinud riikide poliitiliste repressioonide ohvriks langenud Eesti ohvitseride saatuse jäädvustamine.

Ohvitseride andmekogu on abiks ajaloolastele, kes saavad sellest kontrollida isikunimesid, teenistuskohti, nimede erinevaid võimalikke kirjapilte ja palju muud. Siit võivad teavet leida suguvõsaurijad, aga ka need, kes otsivad lihtsalt teavet oma vanaisa või vanaonu või kaugemategi esiisade sõjaväeteenistuse kohta.

Paljudes sõjamälestustes kohtab kirjeldusi ohvitseride kohta, keda on nimetatud sageli üksnes auastme ja perekonnanimega, sest nii nägi ette kaitseväge sisemäärustik²³. Eesti Sõjamuuseum püüab ohvitseride andmekogus lisada igale perekonnanimele vähemalt eesnime, sünniaja,

²³ Sisemäärustik (Tallinn: Kindralstaabi VI osakond, 1927), 34.

teenistuskäigu kirjelduse ja võimaluse korral pildi. Kildhaaval koguneb iga ohvitseri teenistustlugu. Nii on ohvitseride andmekogu ühtlasi kõigi Eesti Vabariigi ohvitseride virtuaalne auraamat.

Bibliograafia

Eesti Riigiarhiiv (ERA)

- 31 Riigikantselei
- 495 Sõjavägede Staap
- 497 Korraldusvalitsus
- 509 Vabariigi Kaitseliidu Staap
- 989 Presidendi Kantselei
- 1675 Kaitseliidu Järva Malev
- 2157 Kaitseliidu Harju Malev
- 2159 Kaitseliidu Lääne Malev

Õigusaktid

Riigi Teataja nr 91 (1934)

Sisemäärustik. Tallinn: Kindralstaabi VI osakond, 1927

Kirjandus

Auraamat Eesti Vabariigi kaadriohvitseridele. Koostanud Jaak Pihlau. Tallinn: Umara, 2007

Kraft, Ülle. „Eesti piirikaitserügementide ohvitserkond 1944. aastal.” – 1941. aasta Eestis: Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat nr 6/2006 (2007), 180–220

Kröönström, Mati. *Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008

Mengel, Hamilkar. Suurim armastus, 1.–4. New York: Kultuur, 1960–1963

Salo, Vello. *E.V. kaadriohvitseride saatus 1938–1996: [nimestik]*. Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 8. Tartu: Johannes Esto Ühing, 1996

Uluots, Ülo. *Nad täitsid käsku: Eesti ohvitseride saatus*. Tallinn: Kaitseministeerium, Eesti Akadeemiline Sõjaajaloo Selts, Eesti Sõjahaudade Hoolde Liit, 1999

Walter, Hannes ja Tojak, Tiina. *Nad andsid endast kõik: Vabadussõjas langenud ohvitserid*. Tallinn: SE & JS, 2000

Õunapuu, Helgi. *Eesti Vabariigi riigikaitse juhtimine 1918–1940: sõjaväe kesk-asutuste, Sõjaministeeriumi ja selle asutuste organisatsioon*. Tallinn: Riigi-arhiiv, 2004

Internet

Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. I–III. Koostanud Lauri Lindström, Toomas Hiio jt. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994. <http://www.eha.ee/andmed/search.php?type=aaat>, 21. veebruar 2011

Arhiivi Infosüsteem. <http://ais.ra.ee/>, 21. veebruar 2011

Digiteeritud Eesti ajalehed <http://dea.nlib.ee/>, 23. märts 2011

Eesti Rahvusraamatukogu digiarhiiv <http://digar.nlib.ee/otsing/avaleht?stype=c>, 23. märts 2011

FamilySearch http://www.familysearch.org/eng/Search/frameset_search.asp, 23. märts 2011

National Archives of Australia <http://www.naa.gov.au/collection/recordsearch/index.aspx>, 23. märts 2011

Onomastika.net. <http://www.history.ee/ono/>, 2011. a alguses ei töötanud

V. Salo, E.V. kaadriohvitseride saatus 1938–1996. <http://www.okupatsioon.ee/nimekirjad/raamat/koikfreimid.html>, 21. veebruar 2011

Autorid

Authors

- Toomas Hiio** (1965) Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi teadusdirektor, Tartu Ülikooli doktorant
Head of Research of the Estonian War Museum – General Laidoner Museum, PhD-student of the University of Tartu
- Peeter Kaasik** (1974) Eesti Mälu Instituudi teadur, Tallinna Ülikooli doktorant
Researcher at the Estonian Institute of Historical Memory, PhD-student of the University of Tallinn
- Igor Kopõtin** (1982) kaadriallohviter, Tallinna Ülikooli üliõpilane
Non-commissioned Officer of Estonian Defence Forces (active service,) history student of the University of Tallinn
- Ülle Kraft** (1970) Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi teadur, M.A.
Researcher of the Estonian War Museum – General Laidoner Museum, M.A.
- Kristjan Luts** (1985) Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi direktor, Tartu Ülikooli doktorant
Director of the Estonian War Museum – General Laidoner Museum, PhD-student of the University of Tartu

- Mart Lätte** (1983) Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi teadur, Tartu Ülikooli doktorant
Researcher of the Estonian War Museum – General Laidoner Museum, PhD-student of the University of Tartu
- Reigo Rosenthal** (1981) ajaloolane, Tartu Ülikooli doktorant
historian, PhD-student of the University of Tartu
- Siim Õismaa** (1986) Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi teadur, Tallinna Ülikooli üliõpilane
Researcher of the Estonian War Museum – General Laidoner Museum, history student of the University of Tallinn